

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

СТАН
ВИКОНАННЯ
В УКРАЇНІ
ПОЛОЖЕНЬ
«ПОРЯДКУ
ДЕННОГО
НА ХХІ СТОЛІТТЯ»
(2002–2012)

За редакцією
академіка НАН України
Л.Г. РУДЕНКА

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ АКАДЕМ
ПЕРІОДИКА

КИЇВ • 2014

УДК 504 (477) «2002/2012»
ББК 20.1 (4 Укр)
С76

*Рекомендовано до друку Ученою радою
Інституту географії НАН України
(протокол від 27.11. 2012 р. № 11)*

*Видання здійснено за державним замовленням
на підготовку та випуск видавничої продукції*

Стан виконання в Україні положень «Порядку денного на XXI століття» (2002—2012) / За ред. Руденко Л.Г. — К. : Академперіодика, 2014. — 359 с.

ISBN 978-966-360-264-6

Проаналізовано інституційні, організаційні, нормативно-правові, економічні, соціальні, екологічні та інші аспекти оптимізації взаємодії суспільства і природи в межах території України, які були здійснені за період 2002—2012 рр. в контексті виконання державою рішень саміту в Йоганнесбурзі з питань сталого (збалансованого) розвитку та впровадження принципів основної парадигми XXI ст. Розглянуто основні проблеми та окреслено шляхи їхнього вирішення. Представлено Концепцію переходу України до сталого розвитку. Основні висновки щодо розвитку в означеному десятилітті спираються на аналіз подій, що відбулись в державі, та різнобічну статистичну інформацію.

**УДК 504 (477) «2002/2012»
ББК 20.1 (4 Укр)**

ISBN 978-966-360-264-6

© Л.Г. Руденко, Б.В. Буркинський, Г.П. Галушкіна, Г.В. Герасименко, Л.П. Дячевська, П.І. Копач, Л.Є. Купінець, Н.М. Левчук, Е.М. Лібанова, С.А. Лісовський, О.В. Макарова, Є.О. Маруняк, Г.Б. Марушевський, А.А. Мозговий, П.Г. Павличенко, С.В. Полякова, А.І. Сташук, Т.В. Тимочко, Л.Г. Ткаченко, С.К. Харічков, О.М. Хмелевська, Н.І. Хумарова, Л.М. Черенько, А.Г. Шапар, 2014

© Академперіодика, оформлення, 2014

ПЕРЕДМОВА

4 вересня 2002 р. в Йоганнесбурзі (Південна Африка) відбулася Всесвітня зустріч на вищому рівні, присвячена сталому розвитку, де обговорювалися конкретні заходи щодо зміцнення міжнародного співробітництва, що базується на принципах, ухвалених на саміті в Ріо-де-Жанейро (1992). Усі зусилля передбачалось спрямувати на інтеграцію трьох складових сталого розвитку: економічного зростання, соціального розвитку, охорони та збереження навколишнього середовища.

На саміті особливу увагу було приділено ефективному управлінню на міжнародному рівні, а також у кожній країні на засадах спільної, але диференційованої відповідальності. Основою сталого розвитку на національному і регіональному рівнях має бути узгоджена та продумана екологічна, соціальна та економічна політика, а демократичні інституції повинні відповідати потребам людей, правопорядку, заходам боротьби з корупцією, створенню сприятливих умов для інвестицій, забезпеченню рівності чоловіків і жінок тощо. Звернено увагу на чинник глобалізації та створення сприятливих міжнародних економічних умов для міжнародного співробітництва щодо обміну технологіями і фінансування.

Інститут географії НАН України цілеспрямовано та наполегливо працює над упровадженням основної парадигми розвитку в ХХІ ст. Серед низки монографій і статей згадаємо підготовлену його співробітниками наукову доповідь щодо оцінки стану виконання підсумкових документів саміту в Йоганнесбурзі ¹. У ній ще в 2004 р. були опрацьовані шляхи реалізації в Україні рішень саміту, які стосувались:

¹ Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні / Руденко Л.Г., Білявський Г.О., Горленко І.О. та ін. — К. : Академперіодика, 2004. — 208 с.

- трансформації суспільно-природних відносин і основних механізмів забезпечення переходу до сталого (збалансованого розвитку);
- економічних, соціальних і екологічних аспектів упровадження положень саміту.

Спеціальні розділи доповіді присвячено аналізу організаційного та наукового забезпечення виконання рішень саміту, також в них акцентовано увагу на ролі громадськості в даному процесі.

Нагадаємо, що у червні 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України оприлюднила Національну доповідь України про стан виконання положень «Порядку денного на XXI століття» за десятирічний період (1992—2001). У заключному розділі доповіді «Національний шлях до сталого розвитку» вказано, що підготовчий період до сталого розвитку, розпочатий у 1992—2001 рр., для України триває і потрібно ще п'ять років для його завершення.

В останнє десятиріччя (2002—2012) Україна продовжувала шукати свій шлях розвитку в умовах суспільних трансформацій і економічної кризи.

Утвердження та практичне впровадження принципів сталого розвитку в цей час здійснювалося шляхом підготовки низки законів і державних програм. У них законодавчо та практично визначено пріоритети розвитку України та її регіонів з акцентом на призупинення деградації довкілля, збалансоване використання природних ресурсів і збереження природи.

Основні положення сталого розвитку України опрацьовувались науковцями і громадськими організаціями, це знайшло відображення у рішеннях багатьох наукових форумів.

Найбільш ґрунтовно опрацьовані наукові засади впровадження в Україні стратегії сталого (збалансованого) розвитку. Роботи виконано за проектами, затвердженими в НАН України згідно з діючою Цільовою комплексною міждисциплінарною програмою наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження навколишнього середовища (керівник програми акад. НАН України В.П. Кухар)^{2,3}. Дієвим наслідком співпраці науковців і громадськості було доопрацювання Концепції переходу України до сталого розвитку. Напередодні саміту Ріо+20 підписану президентом НАН України акад. Б.Є. Патонем Концепцію передано на розгляд і затвердження до Кабінету Міністрів України. Не зважаючи на її узгодження з відповідними міністерствами, Концепція досі не затверджена на урядовому рівні.

² Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України : монографія / Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, Інститут географії НАН України, Інститут проблем природокористування та екології НАН України. — Одеса, 2012. — 714 с.

³ Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості : Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. — Умань : Візаві, 2012. — 412 с.

Україна приєдналась до низки міжнародних угод та інших документів, пов'язаних із вирішенням завдань переходу людства до сталого розвитку. Проте в державі немає концепції, стратегії та плану дій. Дискусійною є точність перекладу терміна *sustainable development*. На думку фахівців, що працюють над цими питаннями, зазначений термін не відповідає суті основної парадигми, оскільки існує неузгодженість між поняттями «розвиток» і «сталість».

У рекомендаціях Кабінету Міністрів Ради Європи (30.01.2002) щодо використання Основовположних принципів як основи для планування і заходів просторового розвитку, зокрема у Люблянській Декларації, що була прийнята на 13 Сесії Європейської Конференції Міністрів, відповідальних за регіональне планування (Любляна, 16—17.09.2006), йдеться про принципи «збалансованого просторового розвитку». Повна назва документу «Люблянська декларація територіальних аспектів збалансованого розвитку».

В Україні спостерігається неоднозначне ставлення до основної парадигми розвитку у XXI столітті. Зазначимо, що в Люблянській декларації у першому її положенні ця парадигма розглядається як «Невідворотний принцип розвитку і центральний елемент у міжнародному порядку денному».

Основні позиції плану виконання рішень, прийнятих на саміті в Йоганнесбурзі (2002), знайшли розвиток у цій Національній доповіді. Значну увагу в ній приділено оцінці впровадження основних положень «Порядку денного на XXI століття», можливостям нарощування національного потенціалу впровадження в Україні «Порядку денного на XXI століття» та пошукам і означенню шляхів розвитку держави на принципах сталого розвитку.

Аналіз стану виконання в Україні положень «Порядку денного на XXI століття» за десятирічний період (2002—2012) призвів до певних кроків у напрямку впровадження принципів сталого розвитку завдяки ухваленню відповідних законів, організації виконання державних програм, приєднання України до низки міжнародних Конвенцій. Наприклад, регіональна Програма сталого розвитку Карпат. Складається враження, що найвищі управлінські структури держави не розуміють суті стратегії сталого розвитку як світоглядної парадигми. Не дивно, що серед держав Європи тільки Україна та Молдова на державному рівні не означили сприйняття основної парадигми розвитку в XXI ст. Її впровадження потребує багато часу та зусиль усього населення і, без сумніву, ухвалення на державному рівні стратегічних рішень: затвердження Концепції, Стратегії та Національного плану дій. Світовий форум ООН Ріо+20 «Майбутнє, якого ми хочемо» ухвалив важливий документ, що підтверджує наявні зобов'язання та спонукає до подальших кроків. Головна мета — розробка до 2015 р. цілей сталого розвитку, які повинні узгоджуватись з цілями тисячоліття. Науковці НАН України (Інститут географії, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень, Інститут проблем природокористування та екології, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи) спільно з фахівцями Державної екологічної академії після-

дипломної освіти та управління, розуміючи стан деградації природного середовища, у розробленій Концепції переходу України до сталого розвитку опрацювали дев'ять цілей цього переходу та окреслили шляхи їх досягнення (розділ 6).

Наукова доповідь «Стан виконання в Україні положень «Порядку денного на ХХІ століття» (2002—2012) підготовлена відповідно до технічних завдань за проектом № 144/270/10/1 від 27.08.2012 р. «Підготовка національної доповіді України про стан виконання положень «Порядку денного на ХХІ століття», що здійснений за фінансової підтримки Міністерства екології і природних ресурсів України.

Автори наукової доповіді: Л.Г. Руденко (керівник роботи, наукова редакція, передмова, розділи 1.1, 2.1.7, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 5.1, заключення); Б.В. Буркинський (розділи 2.1.2, 2.1.3); Г.П. Галушкіна (розділи 2.1.2, 2.1.3); Г.В. Герасименко (розділ 2.1.4); Л.П. Дячевська (розділ 3.2); П.І. Копач (розділ 2.2.7); Л.Є. Купінець (розділи 2.1.2, 2.1.3); Н.М. Левчук (розділ 2.1.5); Е.М. Лібанова (розділ 2.1.1); С.А. Лісовський (розділи 1.1, 2.1.7, 2.4, 3.1, 3.3, 4.1, 5.1); О.В. Макарова (розділ 2.1.4); Є.О. Маруняк (розділи 2.4, 3.2, 3.3, 4.2); Г.Б. Марушевський (розділи 2.2.6, 3.1, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2, 5.3); А.А. Мозговий (розділ 2.1.6); П.Г. Павличенко (розділи 2.1.6, 2.2.6, 2.4, 3.1, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2, 5.3); С.В. Полякова (розділ 2.1.1); А.І. Сташук (розділи 2.2.1, 2.2.2, 2.2.3, 2.2.4, 2.2.5, 2.2.8); Т.В. Тимочко (розділи 2.3, 2.5, 4.2, 5.1); Л.Г. Ткаченко (розділ 2.1.4); С.К. Харічков (розділи 2.1.2, 2.1.3); О.М. Хмелевська (розділ 2.1.4); Н.І. Хумарова (розділи 2.1.2, 2.1.3); Л.М. Черенько (розділ 2.1.1); А.Г. Шапар (розділ 2.2.7).

ОСНОВНІ СКЛАДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Особливості формування національної стратегії сталого розвитку

Необхідність практичного впровадження принципів концепції сталого (збалансованого) розвитку було проголошено на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо — 92), де ухвалили «Порядок денний на XXI століття». Розділ 8 «Порядку денного...» містить звернення до країн: прийняти національні стратегії сталого розвитку (НССР), що повинні розроблятися на основі різних секторальних економічних, соціальних і екологічних програм і планів, які реалізуються в країні, та забезпечувати їхню узгодженість.

Через п'ять років після Ріо спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, що відбулася в 1997 році, знову відзначила важливість НССР і поставила завдання щодо їхньої розробки та підготовки до 2002 року.

У 2002 році учасники саміту в Йоганнесбурзі сформулювали завдання для усіх країн світу: не тільки розробити національні стратегії сталого розвитку, але також розпочати їхнє здійснення до 2005 р.

На жаль, Україна не виконала цього завдання через об'єктивні та суб'єктивні причини.

Період, який пройшла Україна від конференції в Ріо-де-Жанейро (1992) до саміту в Йоганнесбурзі (2002), збігся з важкими роками становлення нових державних інституцій і суспільно-політичних відносин, із докорінною трансформацією економіки України й тотальною економічною кризою, що зумовило необхідність зосередити діяльність держави та суспільства на проблемах державотворення, формування системи національної безпеки, ліквідації ядерної зброї, пом'якшення наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній станції та здійснення системних реформ.

У наступні десять років країна продовжувала проходити складні трансформаційні процеси, що співпадали в часі із швидкою зміною політичних сил, які змінювали при владі одна одну, періодом, коли за гостротою політичної боротьби, змагань різних політико-економічних угруповань, сил, що знаходились при владі, питання сталого розвитку не мали не тільки пріоритетного, але й просто принципового значення. Внаслідок цього не відчувалося зацікавленості у прийнятті на вищому державному рівні документів, які б, відповідно, визначали концепцію, стратегію та план дій щодо переходу України до моделі сталого розвитку.

Водночас, за умови жорсткої економічної кризи, наслідки якої Україна не пододала ще й дотепер (рівень ВВП країни у 2011 залишався значно нижчим за показник 1991 року), пересічні громадяни також не переймалися питаннями, що стосувалися необхідності вирішення кризи взаємовідносин суспільства і природи на теренах України на принципах Основної парадигми XXI століття.

Ці обставини значною мірою вплинули на те, що в Україні й досі не прийнято концепції збалансованого розвитку.

Між тим, на початку XXI століття Україна посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води та інших ресурсів на одиницю ВВП. Обсяги промислових відходів на душу населення перевищують аналогічні показники багатьох країн світу. Також вона має значні та різноманітні природні ресурси, які протягом тривалого історичного періоду зазнавали масштабної екстенсивної експлуатації, що призвело до їх значного вичерпання та деградації, тому вони потребують дбайливого ставлення та ощадливого використання. Особливо це стосується земельних, водних і лісових ресурсів.

Ресурсна орієнтація економіки країни визначає постановку проблеми, пов'язану з неефективним споживанням більшості природних ресурсів.

Енергоємність ВВП України, як зазначено в «Енергетичній стратегії України на період до 2030 року», в 2,6 раза перевищує середньосвітові показники.

Земельні ресурси зазнають впливу різних видів ерозії. Показник розораності території України в 5 разів перевищує середньосвітовий, однак ефективність використання земель є надзвичайно низькою. Значним є забруднення ґрунтів залишками пестицидів, різними хімікатами, а також радіонуклідами.

Показник забезпеченості водними ресурсами в розрахунку на одного жителя в Україні майже в 7 разів менше за середньосвітовий. Водночас рівень водоемності національної економіки значно перевищує середньосвітовий.

Спостерігається тенденція зростання обсягів вирубування лісів.

Загалом антропогенне та техногенне навантаження на довкілля у рази перевищує відповідні показники розвинутих країн світу.

Близько 15 % території України з населенням понад 10 млн осіб перебуває у критичному стані. Обсяг викидів забруднювальних речовин в атмосферне

повітря у 2010 році становив 146 кг на кожного жителя, що в кілька разів перевищує такий показник у розвинутих країнах.

Надмірно високий рівень забруднення довкілля підприємствами гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості та енергетичного сектору за роки незалежності не вдалося знизити.

Масштабна тривала експлуатація природних ресурсів призвела до загострення екологічної ситуації в країні та не забезпечила відповідного економічного розвитку (рівень ВВП на одну особу в Україні в 2011 році становив близько 60 % від середньосвітового). На світових ринках за Україною закріплюється роль сировинного регіону, оскільки основу її товарного експорту становить продукція природоємних, екологічно шкідливих, низько-технологічних галузей. У той же час у структурі імпорту значну частку становлять енергоносії, що посилює залежність України від інших країн. Велику загрозу становить експортна спеціалізація сільського господарства на вирощуванні культур, які особливо виснажують ґрунти.

В Україні через надзвичайно високий рівень зношеності основних виробничих засобів зростає загроза техногенних аварій зі значними негативними екологічними наслідками. Основні засоби є найбільш зношеними у галузях транспорту та зв'язку (83,9 %), промисловості (61,8 %), освіти (62,4 %) при середньому показнику за всіма видами економічної діяльності 60 %.

Окреме місце займають проблеми, пов'язані з аварією на ЧАЕС, негативні наслідки якої не мають світових аналогів.

Збалансований розвиток не став пріоритетом державної політики України через складні трансформаційні процеси в країні та відсутність політичної волі. Формуванню та реалізації політики збалансованого розвитку заважають також недосконалість нормативно-правової бази та планування розвитку. В Україні триває практика прийняття економічних, соціальних, технологічних і екологічних рішень без необхідного поєднання їх в єдину комплексну систему на основі стратегії збалансованого розвитку.

Проте за десятиріччя, що пройшло після саміту в Йоганнесбурзі, концепція сталого розвитку та її основні принципи істотно поширилися серед населення та владних структур різних рівнів, стали предметом ретельного вивчення та опрацювання представниками наукових установ, упроваджувалися в навчальні курси вищих навчальних закладів, потрапили до поля зору представників засобів масової інформації. Громадські природоохоронні організації за цей час також змогли посилити свій вплив щодо просування та практичного впровадження в країні принципів сталого розвитку.

Утвердження та практичне впровадження принципів збалансованого розвитку здійснювалося в Україні шляхом підготовки низки законів і державних програм різного рівня, у яких законодавчо та практично було визначено пріоритети розвитку України та її регіонів з акцентом на припинення деградації довкілля, збалансоване використання природних ресурсів і збереження

природи. Основні положення концепції збалансованого розвитку опрацьовували наукові інститути, державні установи та громадські організації. Україна приєдналася до ряду міжнародних угод та інших документів, що безпосередньо або опосередковано пов'язані з вирішенням завдань переходу людства до збалансованого розвитку.

Низка законодавчих і програмних документів, прийнятих в Україні після саміту в Йоганнесбурзі, певною мірою відповідають принципам і напрямам сталого (збалансованого) розвитку, викладеним у «Порядку денному на XXI століття».

Україна продовжує сприймати концепцію збалансованого розвитку як основну парадигму розвитку людства у XXI столітті та підтверджує свою прихильність до принципів збалансованого розвитку.

НАН України упродовж 10 років після саміту в Йоганнесбурзі активно працює у цьому напрямі. Зокрема, у 2006 році було розроблено Концепцію переходу України до сталого (збалансованого) розвитку.

Проект Концепції відповідно до розпорядження Президії НАН України від 02.06.2006 № 355 був підготовлений і представлений Інститутом проблем природокористування та екології НАН України та Інститутом проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України.

У доопрацюванні проекту Концепції взяли участь фахівці з академічних установ: Інституту географії, Інституту екології Карпат і Ради по вивченню продуктивних сил України.

Доопрацьований проект Концепції розглянуто та схвалено на засіданні робочої групи під головуванням академіка НАН України В.П. Кухаря 18 жовтня 2006 року.

Проект Концепції було розглянуто та схвалено 16 листопада на спільному засіданні Наукової ради НАН України з проблем навколишнього природного середовища і сталого розвитку та Національного комітету України з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

При підготовці проекту Концепції переходу України до сталого розвитку було опрацьовано та враховано значну кількість міжнародних і вітчизняних документів, серед яких головними є:

- Програма дій «Порядок денний на XXI століття», ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро (самміт «Планета Земля», 1992 р.);
- Методические подходы к выбору стратегии устойчивого развития территории / под ред. А.Г. Шапаря. — Днепропетровск: Институт проблем природопользования и экологии НАН Украины. — 1996. — т. 1. — 162 с.; т. 2. — 82 с.;
- Програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття» (Ріо+5), прийнята на 11-му пленарному засіданні дев'ятнадцятої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 28 червня 1997 року;

- Проект Концепції сталого розвитку України (розроблений під науковим керівництвом Дорогунцова С.І. та Шевчука В.Я., Київ, 1997);
- Проект Концепції переходу України до сталого розвитку, розроблений під керівництвом Самойленка Ю.І. та Курикiна С.І. Внесений на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України Самойленком Ю.І., Хазаном В.Б. 19.12.2001, реєстр. № 3234-1;
- Декларація та План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку 26 серпня — 4 вересня 2002 року (Йоганнесбург, Південна Африка);
- Документи 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи» (21—23 травня 2003 року, Київ);
- Проект переходу України до сталого розвитку (розроблений Ландиком В.І., Семенцем С.В., Яхєєвою Т.М., 2004 р.);
- Проект Закону України «Про стратегію сталого розвитку України», розроблений Міністерством охорони навколишнього природного середовища України в 2004 році;
- Стратегічні напрями переходу України на засади сталого розвитку в контексті її інтеграції до Європейського співтовариства / За ред. Соботовича Е.В. — К. : Салютис, 2005. — 44 с.

Проект Концепції неодноразово подавався до Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України у 2006, 2009—2011 роках (листи НАН України до Верховної Ради України від 13.12.2006 № 9п/2012-3, від 23.04.2009 № 9п/744-3, від 14.10.2011 № 9п/2040-3 та до Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 № 9п/2013-1, від 23.04.2009 № 9п/745-1, від 01.04.2010 № 9п/733-1). З незрозумілих причин зазначена Концепція так і не була розглянута та затверджена в установленому порядку.

Стан виконання Україною рішень попередніх світових форумів зі сталого розвитку знаходиться, зокрема, в полі зору Наукової ради НАН України з проблем навколишнього середовища і сталого розвитку, Національного комітету України з програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера»

У 2004 році фахівцями Інституту географії НАН України була здійснена робота щодо підготовки доповіді про стан виконання Україною документів саміту в Йоганнесбурзі, результати якої були викладені в монографії «Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні» // Руденко Л.Г. та інші. — К. : Академперіодика, 2004. — 208 с.

Усвідомлюючи значущість основної парадигми розвитку на ХХІ століття, основоположні принципи якої прийняті більшістю держав світу, у т. ч. і державами Євросоюзу (2001), науковці НАН України та громадська організація Всеукраїнська екологічна ліга на початку 2012 року ініціювали низку акцій (проведення семінарів, екологічного форуму, публікації тощо), спрямованих на підготовку участі делегації України у саміті Ріо+20.

У лютому 2012 року за ініціативи представників трьох інститутів НАН України — Інституту географії (Київ), Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень (Одеса) та Інституту проблем природокористування та екології (Дніпропетровськ) було здійснено чергові зусилля щодо забезпечення прийняття в Україні Концепції сталого розвитку до саміту Ріо+20.

За участі представників цих інститутів, представників інших академічних наукових установ, науковців вищої школи, учасників громадських природоохоронних організацій, зокрема Всеукраїнської екологічної ліги, було підготовлено нову редакцію Концепції, що увібрала всі напрацювання, здійснені у попередніх варіантах концепцій, адаптовані відповідним чином до нових умов, до потреб сьогодення. Проект концепції пройшов обговорення і був схвалений на Міжнародному екологічному форумі «Довкілля для України» (24—26.04.2012), під час його доопрацювання були враховані побажання й зауваження, що надійшли від окремих зацікавлених органів центральної виконавчої влади і експертів.

Супровідним листом Президента НАН України Б.Є. Патона від 02.04.2012 № 9п/619-1 доопрацьована концепція була направлена до Кабінету Міністрів України. Проект концепції відповідним дорученням був погоджений у Комітеті Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, в Міністерстві екології та природних ресурсів України, в МОНмолодьспорту, Мінекономрозвитку, Мінсоцполітики, Міністерстві закордонних справ, Держгеонадрах, Держводагенстві. На жаль, станом на жовтень 2012 року Концепція не була офіційно визнана державою.

Слід зазначити, що з прийняттям Концепції, а потім Стратегії та Національного плану дій щодо основної парадигми розвитку у XXI ст. Україна зробила б значний крок до виконання своїх політичних зобов'язань та Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на всесвітніх самітах (Ріо-92, Йоганнесбург — 2002), яка була затверджена постановою КМУ від 26.04.2003 № 634.

Готуючись до саміту Ріо+20 у першій половині 2012 року фахівці Інституту географії НАН України за участю представників інших установ і громадських організацій в ініціативному порядку та відповідно до Програми Розвитку ООН в Україні підготували «Проект доповіді України на конференції ООН зі сталого розвитку Ріо+20.

У тексті доповіді розкриті інституційні, організаційні, нормативно-правові, економічні, соціальні, екологічні та інші аспекти оптимізації взаємодії суспільно- та природно-територіальних комплексів у межах території України, які були здійснені за 20 років у контексті виконання нашою країною рішень міжнародних форумів з питань сталого розвитку та впровадження принципів Основної Парадигми XXI століття.

У доповіді проаналізовано стан справ з упровадження в Україні основних принципів сталого (збалансованого) розвитку за 20 років з часу проведення конференції Ріо-92 та висловлені принципові положення, які визначають позицію України щодо заключних документів саміту Ріо+20.

Виконана робота спирається на значний і різнобічний масив статистичної офіційної інформації, що характеризує особливості економічного, соціального та екологічного розвитку України та її регіонів за 20 років. Досліджено нормативно-правову базу з питань, що стосуються проблематики сталого розвитку, яка була сформована в Україні, проаналізовано основні проблеми, що виникли в Україні на шляху до сталого розвитку, та виявлено їхні головні причини. Визначено позиції України щодо подальших міжнародних зусиль у контексті впровадження в життя принципів основної Парадигми на XXI століття.

У Національній академії наук України з 2010 року виконується програма «Наукові основи розробки проекту національної стратегії сталого розвитку України», до якої увійшла низка проектів, спрямованих на опрацювання наукових основ стратегії сталого розвитку.

Україна потребує якнайшвидшого прийняття і законодавчого закріплення відповідних Концепції, Стратегії та Програми дій щодо забезпечення сталого розвитку країни, над чим активно працюють фахівці в окремих регіонах країни. Підтвердженням цього є проект концепції Державної програми сталого розвитку Українських Карпат як складової частини програми Європейського Союзу «Карпатський простір», що розроблена в Інституті регіональних досліджень НАН України й узгоджена в адміністраціях Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей.

Сталий розвиток в усьому світі сприймається як історичне рішення відповідних самітів ООН щодо зміни курсу розвитку усього світового співтовариства, тому заходи щодо його реалізації в Україні мають розглядатись як органічна складова частина загальної стратегії переходу людства до нових принципів розвитку. Потрібно забезпечити обов'язкове узгодження основних принципів і цілей стратегії збалансованого розвитку України з принципами сталого розвитку, закріпленими в документах самітів в Ріо-де-Жанейро, Йоганнесбурзі, з принципами забезпечення просторового збалансованого розвитку Європейського континенту, розробленими та ухваленими Радою Європи.

2

НАЦІОНАЛЬНА ОЦІНКА РІВНЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ «ПОРЯДКУ ДЕННОГО НА ХХІ СТОЛІТТЯ»

2.1. Соціальні та економічні аспекти

2.1.1. Боротьба з бідністю

Проблема бідності в Україні набула офіційного визнання після затвердження Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637/2001 Стратегії подолання бідності. Вона базувалась на необхідності подолання наслідків соціально-економічної кризи 1990-х років та передбачала такі напрями подолання бідності:

- створення економічно-правових умов для збільшення доходів і зростання економічної активності працездатних громадян;
- підвищення ефективності соціальної підтримки найбільш уразливих груп населення шляхом реформування системи соціального захисту.

У цьому документі був зафіксований відносний критерій бідності — 75 % медіанного рівня сукупних витрат у розрахунку на умовного дорослого; вказані основні профілі бідності, що сформувались на той час в Україні, та зазначені територіальні особливості.

Відповідно до Стратегії було ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України від 21.12.2001 № 1712 «Про затвердження Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності», а також спільний наказ від 05.04.2002 № 171/238/100/149/2нд Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства фінансів, Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції, Державного комітету статистики, Національної академії наук України «Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності». У методиці вказано, що масштаби бідності в Україні

визначаються на основі таких показників: межа бідності, рівень бідності, сукупний дефіцит доходів бідного населення, середній дефіцит доходів бідного населення, глибина бідності.

Протягом 2002—2009 рр. Кабінет Міністрів України в рамках реалізації Стратегії щорічно затверджував плани заходів, спрямованих на подолання бідності. 26 лютого 2010 року підписано Указ Президента України № 274/2010 «Про невідкладні заходи з подолання бідності», серед яких: «Визначити подолання бідності, перш за все її найгостріших проявів, найважливішим пріоритетом у здійсненні реформ в Україні — соціальній державі, яка має на меті впровадження європейських стандартів життя».

По завершенні дії Стратегії подолання бідності набула чинності Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 № 1057 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року».

У Програмі проаналізовано основні результати виконання Стратегії та зазначено, що, незважаючи на позитиві зрушення, проблема бідності в Україні залишається актуальною. Основною метою Програми є «зменшення кількості бідного населення серед працюючих, сімей з дітьми, особливо багатодітних, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, безпритульних дітей, безробітних, інвалідів, пенсіонерів, бездомних осіб, в сільській місцевості та запобігання хронічній бідності».

Також у Програмі викладено основні шляхи подолання бідності в Україні, які полягають насамперед у «поєднанні активної соціальної політики, спрямованої на відновлення і зростання зайнятості та створення умов для гідної праці, з ефективною підтримкою найуразливіших верств населення».

Дослідження бідності в Україні здійснюється на базі вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, запровадженого органами державної статистики на постійній основі, починаючи з 1999 р. Метою його проведення є забезпечення комплексного підходу до дослідження матеріального добробуту населення в цілому та окремих його груп, отримання повної інформації щодо джерел доходів та напрямів витрат, структури споживання, житлових і побутових умов залежно від наявності дітей, місцевості проживання, складу та інших характеристик, визначення ефективності та адресності системи соціального захисту тощо.

Для поглибленого вивчення явища бідності в Україні Державна служба статистики розпочала у 2007 році додаткове дослідження доступності для населення різних товарів та послуг, яке у багатьох країнах відоме як бідність за умовами життя (за деприваціями).

Моніторинг виконання Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності на 2002—2010 рр. засвідчив, що Україні не вдалось досягнути намічених показників. На всіх етапах дії програми визначені в ній показники жодного разу не були досягнуті. Рівень бідності протягом

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

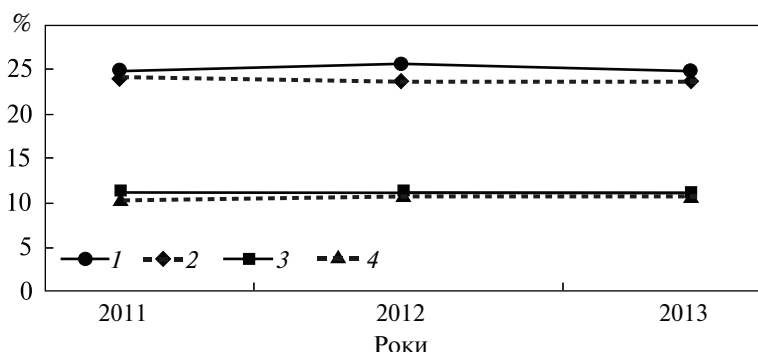

Рис. 2.1. Показники бідності, затверджені у Комплексній програмі та фактично досягнуті, 2011–2013 рр.: 1 — рівень бідності за програмою; 2 — фактичний рівень бідності; 3 — рівень злиденності за програмою; 4 — фактичний рівень злиденності.

Джерело: фактичні показники бідності, розраховані співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств», що проводиться Державною службою статистики України постійно з 1999 року

2002–2004 рр. відхилявся від затвердженого планового значення на 1–2 в. п., у 2010 — на 2,6 в. п. Різниця між запланованими та фактичними показниками злиденності зростала з кожним роком і за 2010 р. сягнула 8,2 в. п.

У Державній цільовій соціальній програмі подолання та запобігання бідності на період до 2015 р. було затверджено нові цільові орієнтири з урахуванням змін у загальних тенденціях соціально-економічного розвитку України. За перші три роки функціонування програми фактичний рівень бідності менше, ніж на 1 в. п. перевищував заплановане значення, а показник злиденності був нижчим за очікуваний (рис. 2.1).

Протягом 2002–2013 рр. відбувалось, хоча і повільніше від передбаченого програмою, проте загальне зменшення рівня бідності. Рівень бідності, визначений за відносним критерієм¹, коливався в межах 26–28 %, а за останній 2013 р. становив 24,5 %, перевищивши найнижче за весь період значення 2010 р. лише на 0,4 в. п. (табл. 2.1).

За одинадцять років суттєво знизилась глибина бідності: з 23,9 % у 2002 р. до 20,9 % у 2013 р., тобто на 3 в. п. Майже на таку ж величину знизився і рівень злиденності (з 13,7 до 11 %). Помітно нижчим став рівень злиденності серед бідного населення: якщо у 2002 р. у стані крайньої бідності перебувала половина бідного населення (50,6 %), то у 2013 р. — 44,7 %. Сукупний дефіцит доходів бідного населення країни у 2013 р. становив 2660 млн грн на місяць, тобто такий обсяг коштів теоретично потрібно було б витрачати щомісячно для підтягування всього бідного населення до визначеної межі.

¹ За національним критерієм бідними вважаються домогосподарства, чії доходи є нижчими за 75 % медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат.

2.1. Соціальні та економічні аспекти

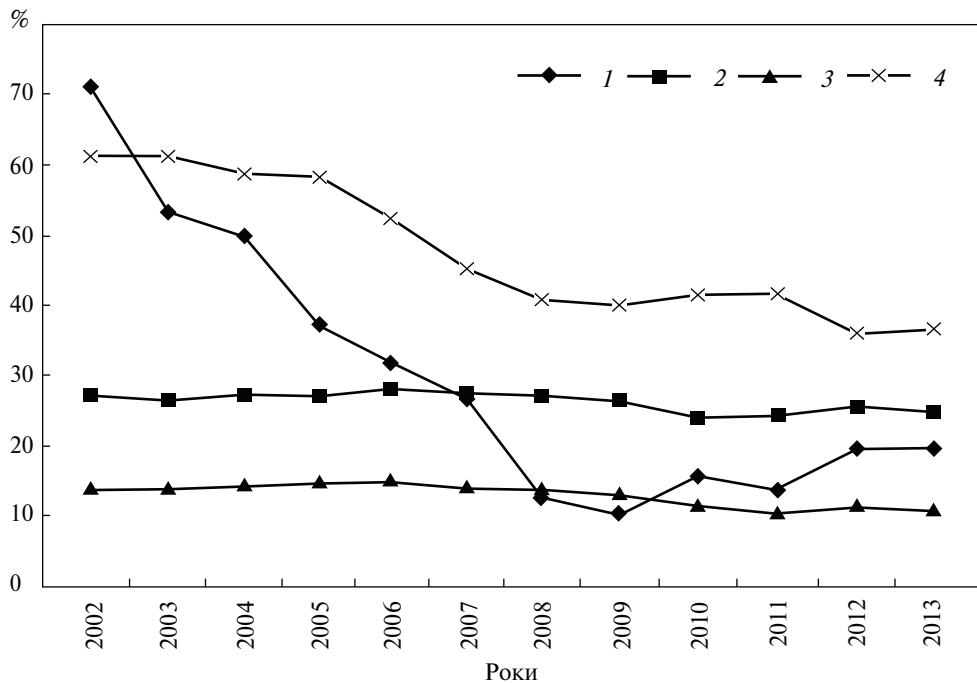

Рис. 2.2. Динаміка бідності за основними критеріями: рівень бідності у 2002—2013 рр., %: 1 — витрати нижче прожиткового мінімуму; 2 — витрати нижче відносної межі бідності; 3 — витрати нижче відносної межі злиденності; 4 — частка витрат на харчування перевищує 60 % сукупних витрат.

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств», що проводиться Державною службою статистики України

Таблиця 2.1

Основні показники бідності в Україні, 2002—2013 рр.

Показники бідності	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Рівень бідності, %	27,2	26,6	27,3	27,1	28,1	27,3	27,0	26,4	24,1	24,3	25,5	24,3
Рівень злиденності, %	13,7	13,7	14,2	14,4	14,8	13,8	13,6	13,0	11,2	10,7	11,2	11,0
Рівень злиденності серед бідного населення, %	50,6	51,4	51,9	53,1	52,5	50,6	50,6	49,1	46,6	43,8	44,0	44,7
Глибина бідності, %	23,9	22,9	24,0	23,8	23,8	23,1	23,4	22,3	20,9	20,6	20,5	20,9
Сукупний дефіцит доходів бідного населення (млн грн на місяць)	597,2	618,4	821,9	1079,5	1303,0	1491,6	2198,6	2184,1	2108,0	2338,0	2578,6	2660,7

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств», що проводиться Державною службою статистики України.

Показники бідності, розраховані за відносним критерієм, були майже незмінними: відхилення в той чи інший бік складали 1—2 в. п., а за абсолютним (питома вага населення, чиї витрати є нижчими за прожитковий мінімум) до 2008 р. демонстрували приголомшливо позитивну динаміку, лише у 2010 р. відбулось різке підвищення — до 16,8 % (в 1,7 раза). У 2011 р. рівень абсолютної бідності знизився і склав 14,6 %, проте вже у 2012 р. знову зріс до 20 % (рис. 2.2).

За структурним критерієм (частка витрат на харчування вище 60 % сукупних витрат), який є найбільш чутливим до коливань у матеріальному забезпеченні домогосподарств, з 2009 р. спостерігалось повільне постійне збільшення показника (у межах 0,3 в. п.) і лише за останні два роки відмічалось помітне зниження.

На сьогодні в Україні до найуразливіших категорій з точки зору ризику входження до категорії бідних належать домогосподарства з двома дітьми та багатодітні домогосподарства з трьома та більше дітьми, з дітьми до 3-х років, де частина дорослих не працює. Не зважаючи на значні виплати сім'ям, рівень бідності домогосподарств з дітьми є майже вдвічі вищим, ніж домогосподарств без дітей: за даними 2013 р. цей показник становив 31,9 та 15,7 % відповідно. Якщо серед домогосподарств з однією дитиною показник знаходиться на рівні середнього по країні значення, то народження другої дитини спричинює істотне його зростання — з 27,7 до 39,1% (табл. 2.2).

Підвищення у 2005 р. виплат при народженні дитини дещо виправило ситуацію серед сімей з дітьми до трьох років, де показник наблизився до показника по всій сукупності домогосподарств з дітьми. Якщо на початку 2000-х років майже половина домогосподарств з дітьми до трьох років перебувала за межею бідності, то нині таких домогосподарств вже третина. Однак загальні високі значення рівня бідності по домогосподарствах з дітьми та незахищеність дітей від ризику бідності, за результатами багатьох досліджень в Україні, є найбільш загрозливою навіть із позицій оцінки ефективності державної соціальної політики.

Специфічною особливістю України є бідність серед працевлаштованих, хоча зайнятість має виступати чинником, що страхує від бідності. Така ситуація склалась через низьку вартість робочої сили. Тому на сьогоднішньому етапі регулювання оплати праці не повинне обмежуватись тільки встановленням мінімальних стандартів, оскільки такий підхід вже призвів до встановлення неадекватної системи оплати праці.

Окремим і визначальним чинником бідності є розмір населеного пункту: йому прямо пропорційний рівень зайнятості і рівень добробуту населення. Рівень бідності в сільській місцевості є вищим за відповідний показник у малих містах ², а той, у свою чергу, перевищує такий у великих містах. За даними 2013 р., рівень бідності населення великих міст удвічі менший, ніж населення сільської місцевості — 15,9 проти 34,1 % (рис. 2.3).

² З чисельністю населення до 100 000 осіб.

2.1. Соціальні та економічні аспекти

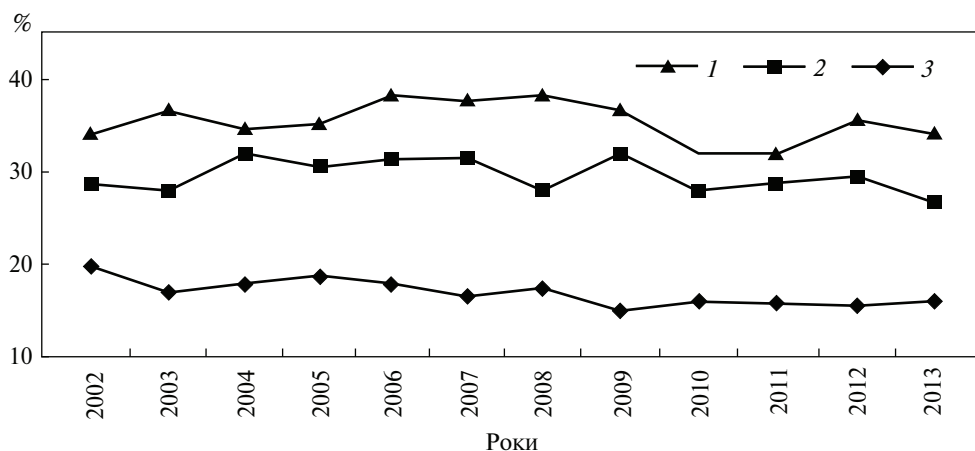

Рис. 2.3. Рівень бідності за типом населеного пункту: 1 — велике місто; 2 — мале місто; 3 — сільська місцевість.

Джерело: розрахунки співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України на базі даних «Обстеження умов життя домогосподарств» 2011 р., яке проводиться Державною службою статистики України

Таблиця 2.2

Рівень бідності за різними типами домогосподарств, %

Тип домогосподарства	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>З дітьми</i>												
З однією дитиною	25,8	24,1	26,5	28,9	27,6	27,3	26,4	26,9	25,6	25,5	27,9	27,7
З двома дітьми	39,9	40,7	42,2	42,9	41,8	40,6	42,0	39,6	40,7	42,0	41,1	39,1
З трьома та більше	64,3	63,5	69,6	66,0	68,4	64,6	62,4	53,8	58,4	55,8	58,6	59,2
З дітьми до трьох років	40,3	40,4	44,2	36,4	42,0	39,5	37,6	34,2	35,2	36,0	35,3	33,5
Всі дорослі працюють	27,4	25,0	26,1	27,9	27,8	26,3	24,6	23,6	24,3	22,5	23,1	23,7
Не всі дорослі працюють	40,2	39,4	42,7	41,7	40,5	40,3	37,7	36,3	38,8	37,9	36	36
Середній показник	34,4	33,1	35,4	35,4	35,3	33,9	33,1	32,0	31,3	31,2	32,6	31,9
<i>Без дітей</i>												
Всі працездатного віку	14,2	7,4	14,7	15,4	15,2	15,0	14,8	15,8	12,6	13,7	13,5	12,2
Всі пенсійного віку	15,2	18,5	17,8	16,2	21,4	21,8	20,7	21,7	16,0	16,9	17,8	15,1
Всі старше 75	25,2	25,4	26,9	22,7	28,9	28,9	29,0	29,0	23,6	23,6	23	23,6
Є хоча б один безробітний	26,2	17,8	30,7	31,1	35,2	32,0	35,9	35,2	28,0	28,0	33,9	37
Середній показник	16,9	18,4	18,0	17,7	19,3	19,4	19,7	19,6	15,7	16,2	17,1	15,7
Україна	27,2	26,6	27,3	27,1	28,1	27,3	27,0	26,4	24,1	24,3	25,5	24,5

Джерело: розрахунки співробітників Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України на базі даних «Обстеження умов життя домогосподарств» 2011 р., яке проводиться Державною службою статистики України.

Рис. 2.4. Рівень бідності в регіонах України у 2013 р., %

За показником злиденності різниця ще більша. Так, якщо серед населення великих міст злиднених було 6,2 %, малих міст — 11,6 %, то в сільській місцевості — 15,7 %.

Таким чином, на загальному фоні позитивних змін у ситуації з бідністю спостерігається вкорінення найбільш серйозних проблем, пов'язаних з бідністю дітей та значними масштабами бідності у сільській місцевості.

Окрім соціально-демографічних характеристик домогосподарств, на показники бідності впливає і регіон проживання. Деякі регіони постійно перебувають у зоні надвисокої бідності, в інших ситуація інколи стає кращою, але втримати позитивні тенденції доволі важко. У 2013 р. «лідером» за показником рівня бідності, визначеним за відносним критерієм, є Рівненська область — рівень бідності становить 48,7 %, що майже у два рази вище за середнє по країні значення. Надвисокий рівень бідності також зафіксований у Тернопільській (41,3 %), Житомирській (39,4 %) та Сумській (34,8 %) областях. Суттєво вищим за середньоукраїнський є рівень бідності у Кіровоградській (32,7 %), Волинській (32,5 %) та Одеській (31,8 %) областях (рис. 2.4).

Окремої уваги, як і у минулі роки, заслуговує м. Київ, у якому рівень бідності традиційно залишається найнижчим серед усіх регіонів, значення показника відносної бідності становило 6,4 %, що у 3,8 раза нижче за середнє по країні. Відносно низьким рівень бідності був у Харківській (13,8 %), Запорізькій

(14,6 %), Миколаївській (17,1 %), Чернівецькій (17,5 %), Черкаській (18,6 %), Чернігівській (18,6 %) та Закарпатській (19,7 %) областях.

З урахуванням показника глибини бідності до регіонів з критичною ситуацією потрапляють Рівненська, Тернопільська, Житомирська, Одеська, Кіровоградська та Хмельницька області. До найблагополучніших регіонів можна віднести м. Київ та Харківську, Київську, Чернівецьку, Чернігівську області.

2.1.2. Стан економіки України

Протягом останнього десятиріччя тривала розбудова національної економіки. Вважалося, що цикл її падіння закінчився у 1999 році, коли ВВП країни сягнув нижньої точки — 40,9 % від показника 1990 року. З 2000 року почалось поступове зростання ВВП, за п'ять років (до 2004) він став майже втричі вищим (у цінах в доларах США), ніж у 1999, але ця динаміка сповільнилася. У 2005—2008 рр. середньорічне зростання ВВП зафіксовано на рівні 4,9 %, тобто удвічі нижче, ніж у 2000—2004 рр. Завдяки цьому обсяг ВВП, створений в Україні у 2008 році, сягнув 74,1 % до кризового 1990 року. Унаслідок розгортання кризи в українській економіці обсяг ВВП у 2009 скоротився на 15,1 % і становив 63,3 %, а у 2010 році — 65,9 % від 1990 року, а у 2012 році — 69,4 % від 1990 року. У табл. 2.3 відображено динаміку основних макроекономічних показників рівня розвитку національної економіки у 1995 та 2000—2012 рр.

У 2000 році Національний банк України (НБУ) запровадив плаваючий обмінний курс одночасно з відносно жорсткою монетарною політикою, що уможливило підтримку стабільного обмінного курсу. Проте ці заходи не дали змоги повністю контролювати інфляцію, отже індекс споживчих цін (ІСЦ) від 0,8 % у 2002 році поступово зріс до 9,0 % у 2004 році. У 2005—2012 рр. ІСЦ значно коливався і зростав: у 2008 році становив рекордні 25,2 %, у 2010 — 9,4 %, а у 2012 — він від'ємний: -0,2 %.

Значні коливання темпів росту економіки супроводжувались дуже низьким рівнем надходжень прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Сумарні ПІІ в Україну на початку 2005 року становили приблизно 9,0 млрд дол. США, або 192,1 дол. США на душу населення, що є дуже низьким показником. У 2005 році ПІІ значно зросли за рахунок продажі металургійного комбінату «Криворіжсталь» Міттал Стіл, яка принесла близько 4,5 млрд дол. США. У 2006 р. вони постійно скорочувались — на 39,9 %; у 2008 — на 23,3 %; 2009 — на 27,0 % відносно попереднього року. У 2010 році ПІІ зросли на 4,9 %. Протягом 2011 року в економіку України залучено 7,37 млрд дол. США іноземних інвестицій (з них 89 % — ПІІ, 11 % — портфельні інвестиції). Іноземні інвестори протягом 2012 р. вклали в економіку 6,6 млрд дол. США прямих інвестицій, що на 5,9 % менше, ніж у 2011 р.

Основними причинами низького рівня ПІІ є складна інституційна система, низьке корпоративне управління, різке зростання податкового тиску на

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

Основні макроекономічні показники націо-

Показник	1995	2000
ВВП (1990 = 100)	47,8	43,2
Індекс ВВП (% змін відносно попереднього року)	-12,2	5,9
ВВП у діючих цінах (млн грн)	54 516,0	170 070,0
Індекс ВВП на душу населення (% змін відносно попереднього року)	-11,5	6,7
Індекс цін виробників промислової продукції (% змін відносно попереднього року)	272,1	120,8
Індекс цін реалізації продукції с/г підприємствами (% змін відносно попереднього року)	432,8	155,8
Індекс споживчих цін (% змін відносно попереднього року)	477,0	28,2
Зареєстроване безробіття (% роб. сили)	0,4	4,1
Надходження прямих інвестицій в Україну (млн дол.)	413,4	471,1
Надходження прямих інвестицій в Україну (% змін відносно попереднього року)	—	25,9
Надходження прямих інвестицій (% від ВВП)	1,1	1,9
Сумарний показник надходження прямих інвестицій (млн дол.)	896,9	3 875,0
Валовий зовнішній борг (млрд дол.)	6,9	19,1
Торговельний баланс товарів (млн дол.)	-2 702,0	616,5
Експорт товарів (млрд дол.)	14,2	18,1
Імпорт товарів (млрд дол.)	15,1	16,9
Співвідношення боргу до експорту (%)	48,8	97,9
Співвідношення боргу до ВВП (%)	19,1	61,1
Курс (середній офіц. курс)	1,5	5,44
Населення (млн осіб)	50,9	48,7

* Розраховано авторами за даними статистичних збірників України.

бізнес, непослідовність регуляторної політики та корупція. За індексом сприйняття корупції Трансперенсі Інтернешнл у 2005 році поставив Україну на 107 місце з показником 2,6, а у 2011 — 152 місце з показником 2,3 серед 183 країн (10 вказує на найнижчий рівень корупції). Рівень корупції стримує надходження іноземних інвестицій та розвиток економіки.

Важливим макроекономічним показником рівня розвитку країни є зовнішньоторговельний баланс. Протягом останніх років від'ємне сальдо зовнішньоторговельного балансу України практично постійно зменшується: 2005 року — 1907,9 млн дол. США; 2007 — 11321,9; у 2008 — 18568,0; 2009 — 5737,4; 2010 — 9337,0 млн дол. США (табл. 2.3).

За даними НБУ, значно збільшився валовий зовнішній борг: співвідношення боргу до ВВП у 2005 році складало 45,9 %, у 2010 — 86,0, у 2012 — 76,6 %.

Протягом останніх років продовжується скорочення кількості населення країни, млн осіб: 2000 р. — 48,9; 2005 — 47,3; 2010 — 46,0; 2012 — 45,4.

У 2005—2008 рр., тобто до глобальної фінансово-економічної кризи, в економічній системі України відбулися позитивні зрушення, які сприяли

Таблиця 2.3

нальної економіки у 1995 та 2000—2012 рр.*

2005	2008	2009	2010	2011	2012
63,0	74,2	63,3	65,9	69,3	69,4
3,0	2,2	−14,7	4,1	5,2	0,2
441 452,0	948 056,0	913 345,0	1 082 569,0	1302079,0	1408889,0
3,5	2,9	−14,4	4,6	5,6	0,4
109,5	123,0	114,3	118,7	114,2	100,3
108,1	110,3	106,4	130,0	113,6	106,8
13,5	25,2	15,9	9,4	4,6	−0,2
3,1	3,0	1,9	2	1,8	1,8
7 533,0	9903,0	4654,0	5759,0	7015,0	6627,0
119,4	−23,5	−27,0	4,9	4,2	3,8
8,7	5,4	4,0	4,2	4,2	3,8
9047,0	29542,7	35 616,4	40 053,0	44 806,0	54462,4
39,6	101,7	104,0	117,3	126,2	135,1
−1 907,9	−18 568,0	−5 737,4	−9 337,0	—	—
40,4	78,7	49,3	63,2	82,2	82,4
39,1	92,0	50,6	66,2	88,8	91,4
89,3	118,7	190,6	169,4	142,1	150,5
45,9	55,9	88,3	86,0	76,4	76,6
5,12	5,26	7,79	7,93	7,97	7,99
46,7	46,0	45,8	45,6	45,5	45,4

наближенню її до ринкових стандартів. Це засвідчило надання Україні статусу країни з ринковою економікою, скасування щодо неї поправки Джексона-Веніка та вступ до Світової організації торгівлі. З метою забезпечення відповідності законодавства України вимогам СОТ Верховна Рада ухвалила низку законів, у т. ч. щодо права інтелектуальної власності. Сьогодні Україна є членом Міжнародного Валютного Фонду, Світового Банку та Європейського Банку Реконструкції та Розвитку.

Серед головних досягнень та вжитих заходів:

- вирівнювання фіскального простору через скасування податкових преференцій, надмірних пільг в рамках ТПР;
- демонтаж тарифних та адміністративних бар'єрів для входу на національні ринки імпортової продукції;
- зменшення масштабу втручання держави у функціонування економіки, розділення ресурсів та капіталу;
- лібералізація руху капіталу всередині країни і на транснаціональному рівні;
- зміцнення банківської та страхової систем України.

Важливим досягненням того періоду стало укріплення конкуренції на внутрішніх ринках. Наслідок — відкриття кордонів та вирівнювання фіскального простору, тоді як процес розбудови ринкової інфраструктури через пасивність влади проходив надто повільно.

Через стагнацію інвестиційних процесів посткризове відновлення зростання не забезпечується якісними змінами у структурі виробництва валової доданої вартості.

Інвестиційна активність в країні трималася на діяльності потужних фінансово-промислових груп, які модернізували свої промислові активи, і на масовому скуповуванні українських банків іноземними інвесторами. За оцінками Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), рівень тінізації економіки в Україні у 2010 р. становив близько 33 % ВВП (37 % у 2009 р.).

Рівень тіньової економіки в Україні за методом «витрати населення — роздрібний товарообіг» у 2012 році склав 45 % ВВП.

Підґрунтям зростання внутрішнього споживчого попиту стало поступове пожвавлення динаміки доходів населення, що дає підставу сподіватись на позитивні зрушення й демпінгування економічної кризи в Україні, та початок фази післякризового відновлення економіки.

Системно економічні передумови переходу України до сталого розвитку у посткризовому періоді подаються у стратегічних документах, у тому числі у щорічних посланнях Президента України до Верховної Ради України.

Реальний сектор економіки України³

Головним рушієм економічного розвитку є промисловість, що забезпечила понад половину (2,6 з 4,6 в. п.) приросту валової доданої вартості в економіці України у січні—вересні 2010 р. Зростання обсягу промислового виробництва у 2010 р. становило 11,0 % після падіння за аналогічний період 2009 р. на 21,9 %. За вересень 2012 р. спад промислового виробництва в Україні прискорився до 7 % порівняно з вереснем 2011 р., а у серпні падіння складало 4,7 %.

Найгірші показники стосуються нафтопереробки та виробництва коксу — падіння склало майже 30 % (70,6 % порівняно з серпнем 2011 р.). На чверть скоротилось виробництво електричного, електронного та оптичного обладнання.

Виробничі показники машинобудування впали на 20 % (79,9 % порівняно з серпнем 2011 р.). Спад виробництва зафіксовано й у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів — на 9,4 %, легкої промисловості — на 8,3 %, обробленні деревини та виробів з неї — на 9,4 %.

³ Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2011 році».

Скорочення виробництва у добувній промисловості склало 0,5 %. У видобутку корисних копалин, окрім паливно-енергетичних, спад склав 1,8 %. У видобутку паливно-енергетичних корисних копалин зафіксовано невелике збільшення — на 0,6 %.

Основне зростання виробництва у вересні 2012 р. порівняно з вереснем 2011 року було зафіксоване в хімічній та нафтохімічній промисловості — на 0,8 %, у т. ч. в хімічному виробництві — на 0,9 %.

Зростання обсягів промислового виробництва протягом 2010—2012 рр. було зумовлене: сприятливою кон'юктурою цін на міжнародних ринках на основні експортні товари українських виробників; відновленням економічного зростання у основних торговельних партнерів (головним чином у країнах СНД), що дало змогу збільшити обсяг виробництва продукції споживчого та інвестиційного призначення; поліпшенням фінансового стану вітчизняних підприємств-експортерів, що стимулювало підвищення попиту на продукцію проміжних виробництв і технологічне обладнання; підвищенням доходів населення, що дозволяло підтримувати активність споживчого попиту й досягти певної позитивної динаміки галузей, орієнтованих на внутрішній ринок (харчової та легкої промисловості).

Разом з тим сформувалася низка чинників, що обмежували розвиток промисловості й гальмували прояв зазначених рухів післякризового відновлення. З-поміж них варто відзначити:

- повільний розвиток світової економіки внаслідок низької кредитної активності, слабкого споживчого попиту та поступового згортання програм державної підтримки;
- зростання цін на сировину на світових ринках, зокрема для металургійної промисловості в азійських країнах, що стимулювало її експорт з України та зумовлювало зростання виробничих витрат вітчизняних виробників металургійної продукції;
- скорочення обсягу врожаю у світі та в Україні, що призвело до зростання цін на продовольчі товари (зокрема пшеницю) і, відповідно, зростання собівартості у харчовій промисловості;
- стійка негативна динаміка будівництва: дев'ять кварталів поспіль фіксувалося зменшення створення доданої вартості, що зумовило зниження попиту на продукцію металургії, деревообробної промисловості та галузі будівельних матеріалів;
- зростання витрат підприємств у зв'язку із підвищенням видатків на заробітну платню, цін і тарифів на транспортні перевезення, а також роздрібних тарифів на електроенергію для промисловості;
- підвищення цін на природний газ у серпні, а також закінчення дії тарифних преференцій для окремих підприємств хімічної та гірничо-металургійної галузі на електроенергію та залізничні перевезення у зв'язку із закінченням терміну дії відповідних урядових заходів;

- повільне відновлення кредитування домогосподарств: за 2010 р. залишок виданих кредитів зменшився на 31,7 млрд грн. Спад спостерігається за середньо- та довгостроковим (понад 5 років) кредитуванням, залишок коштів за яким скоротився на 12,4 млрд грн (на 24,3 %) і 23,4 млрд грн (на 13,9 %) відповідно, тоді як обсяг короткострокових кредитів збільшився на 4 млрд грн;
- збереження схильності населення до заощаджень в умовах фінансової нестабільності, що призводить до відповідного зменшення витрат на поточне споживання. Понад чверть (25,6 %) приросту номінальних доходів населення у січні-вересні 2010 р., порівняно з аналогічним періодом попереднього року, було спрямовано на заощадження.

Зростання промислового виробництва є відчутним лише у порівнянні з кризовим 2009 р., коли обсяги виробництва суттєво скоротилися. Зберігається домінування у структурі промисловості виробництва продукції з низькою доданою вартістю.

Відносно стійким зростанням протягом першої половини 2010 р. характеризувалось сільське господарство. Валова додана вартість у цій галузі зросла на 6,1 і 3,4 % у першому та другому кварталах. Погіршення природних умов у третьому кварталі 2010 р., обумовивши скорочення виробництва продукції рослинництва, призвело до падіння доданої вартості (порівняно з третім кварталом 2009 р.) на 3,3 %, а загального обсягу виробництва продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств за 2010 р. — на 1 %. Найбільшого скорочення за підсумками 2010 р. зазнали виробництво зернових і зернобобових культур (14,8 %), картоплі (4,9 %) та овочів (2,6 %). Загальний спад у рослинництві склав 4,6 %.

У цілому розвиток сільськогосподарського виробництва у 2010 р. свідчить, що цей вид економічної діяльності не набув нових якісних стимулів для зростання. Його динаміка в умовах відсутності рішучих кроків з метою модернізації, структурного реформування та вирішення фінансових потреб виробників залежить майже виключно від природно-кліматичних чинників, що створює високі ризики для сільськогосподарських виробників.

Триває криза у будівельному секторі: зменшення обсягу будівельних робіт становило у 2010 р. 5,4 % (за 2009 р. зменшення становило 48,2 %). На будівельну галузь негативно впливає зменшення обсягів промислового, сільськогосподарського, спеціального, лінійного та житлово-цивільного будівництва. Воно пов'язане зі зниженням обсягу капітальних видатків бюджету, ускладненим доступом населення до довгострокових фінансових ресурсів, загальним низьким рівнем доходів населення, дефіцитом інвестиційних коштів підприємств. Гальмування кредитування українськими банками відчутно звузило фінансові можливості будівельних компаній, що традиційно досить активно використовують боргові ресурси для фінансування своєї діяльності. Загальною вадою організації будівництва в Україні є високі транзакційні витрати, пов'язані із громіздкою системою отримання дозволів і погоджень.

Результати роботи підприємств транспортної сфери за 2010 р. свідчать про наявність ознак виходу галузі із кризового стану.

Інвестиційні процеси у національній економіці ⁴

Про переважно екстенсивний тип післякризового відновлення свідчить збереження негативної динаміки інвестиційної діяльності. Частка валового нагромадження основного капіталу у січні—вересні 2010 р. склала 16,3 % ВВП.

Інвестування стримувалося такими чинниками: 1) сповільнення кредитування витрат на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості у приватному і корпоративному секторах (за січень—грудень 2010 р. залишок таких кредитів, наданих домашнім господарствам, скоротився на 17,0 %, а нефінансовим корпораціям — на 23,0 %); 2) відсутність позитивних зрушень у динаміці інвестиційного кредитування: за 2010 р. залишки коштів за кредитами на інвестиційну діяльність (без урахування кредитів на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості), залучені нефінансовими корпораціями, збільшилися лише на 857,0 млн грн, тоді як навіть кризового 2009 р. цей приріст становив 4,5 млрд грн; 3) недостатність власних коштів у підприємств для здійснення інвестування, незважаючи навіть на зростання фінансових результатів.

Таким чином, економіка України у 2010 р. загалом почала зростати, але низка ознак свідчить про нестійкість і суперечливість процесів післякризового відновлення. Переважає екстенсивне відновлення основних рис докризової економічної моделі, якій були притаманні високий рівень відкритості національної економіки та вразливість до коливань кон'юнктури світової економіки.

Відновлення економічного зростання було забезпечене переважно за рахунок активізації експортної діяльності та збільшення нагромадження запасів матеріальних оборотних коштів, що разом надало 8,4 в. п. приросту валової доданої вартості у цей період.

Із другого півріччя 2010 р. активізувалося відновлення складових внутрішнього попиту, яке поки що не дало змоги подолати стагнацію галузей, орієнтованих на внутрішній ринок, негативну динаміку інвестицій в основний капітал. Це досі не дає підстав для висновку про остаточне завершення післякризової економічної депресії та перехід економіки України до фази економічного поживлення.

Забезпечення стабільності соціального та економічного поступу в післякризовий період вимагає реалізації стратегії соціально-економічних реформ, спрямованих на зміну економічних механізмів розвитку, досягнення

⁴ Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2011 році».

стабільно високих темпів економічного зростання, системну модернізацію економіки країни, післякризове оновлення економіки.

Тенденції стабілізації у грошово-кредитній та фінансовій сферах держави

Динаміці економіки України у 2010—2012 рр. були властиві послідовне подолання ризиків макроекономічної дестабілізації 2008—2009 рр. та встановлення відносної сталості основних показників грошово-фінансової стабільності.

Отже, ситуація, що склалася в монетарній сфері України у 2010—2012 рр., засвідчила збереження основних рис докризової моделі фінансової системи, основою якої були фінансові потоки від експортної діяльності та надходження іноземних інвестицій зі спекулятивною моделлю фінансового ринку, високими системними ризиками, підвищеною волатильністю фінансових показників за відсутності ринкових амортизаторів, спроможних послабити ймовірні шоки. Стан державних фінансів у 2010—2012 рр. характеризувався призупиненням негативних тенденцій, притаманних кризовому періоду.

Таким чином, намагання відновити внутрішній попит за рахунок пом'якшення монетарної політики та нарощування державного боргу, з одного боку, дало змогу подолати основні кризові прояви у макроекономічній сфері і сприяти відновленню кредитної та ділової активності, а з іншого — посилити суверенні й регуляторні ризики через усе більшу залежність фінансових інститутів від діяльності органів фіскальної та монетарної влади.

Отже, в Україні має бути сформований новітній механізм забезпечення грошово-фінансової стабільності в умовах відкритості економіки та глобалізації фінансових ризиків, органічно поєднаний із цілями підтримання високих темпів економічного зростання та якісної структурної перебудови.

Україна в глобальних умовах

Зовнішня торгівля в Україні у 2010—2012 рр. розвивалася під впливом поширення ефекту членства України в СОТ, набутого 2008 р. Одним із головних довгострокових позитивних наслідків від приєднання України до СОТ стало створення економіко-правового середовища, що функціонує на основі прозорих норм і правил. Адаптуючи національне законодавство в економічній сфері й національну регуляторну систему до вимог СОТ, Україна поступово відійшла від характерних для економіки перехідного періоду схем галузевого субсидування, пільгового оподаткування, що деформували конкурентне середовище та конкурентоспроможність українських підприємств, ускладнювали їх адаптацію до конкуренції на світових ринках. Це мало сприяти поліпшенню підприємницького клімату в країні та її інвестиційної привабливості. Беззаперечним

досягненням вступу до СОТ є й те, що Україна отримала можливість застосовувати принципи й механізми СОТ для подальшого розвитку зовнішньої торгівлі та збільшення товарообігу з країнами — основними партнерами.

Однак глобальні кризові тенденції 2008—2009 рр. майже нівелювали можливість скористатися перевагами міжнародної економічної інтеграції України. Перші ознаки «одужання» світової економіки, зростання цін на металопродукцію та сировинні ресурси сприяли збільшенню вартісних обсягів товарного експорту України, що став рушієм позитивної економічної динаміки у промисловості. За даними Державної служби статистики, обсяг експорту товарів у 2012 р. становив 82,4 млрд дол. США, що на 0,3 % вище за показник відповідного періоду попереднього року.

Пожвавленню експортної діяльності вітчизняних підприємств сприяли: зростання попиту на ринках країн — основних торговельних партнерів; зростання промислового виробництва та інвестиційної діяльності у країнах СНД та окремих азійських країнах, що підтримувало попит на інвестиційні товари — продукцію українського машинобудування та сировинні товари вітчизняного виробництва; зняття торговельних обмежень і спрощення процедур імпорту в окремих країнах — торговельних партнерах. Зокрема, суттєвою тенденцією 2010—2012 рр. стало зміцнення позиції України як провідного експортера на світовому ринку соняшникової олії (цьому сприяло спрощення з початку 2010 р. процедур імпорту соняшникової олії з України до ЄС). У 2010 р. частка України у світовому експорті цього виду продукції сягнула близько 60 %.

Позитивно вплинуло й продовження реалізації окремими країнами технологічних модернізаційних проектів: зростання експорту транспортного обладнання у 2010 р. відбулося значною мірою за рахунок нарощування поставок до Російської Федерації, де реалізується стратегія розвитку залізничного транспорту до 2030 р., а також зростання світових цін на сільськогосподарську (внаслідок погіршення природно-кліматичних умов в основних конкурентів) та промислову сировину. Так, за даними МВФ, світові ціни на пшеницю за період із грудня 2009 р. до грудня 2010 р. зросли на 48,8 %, олію — на 29,4 %, залізну руду — на 80,2 %.

Водночас потенційні можливості зростання експорту з України гальмувала низка внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед них:

- підвищення рівня цін на енергетичний імпорт, насамперед на імпортований природний газ, а також нафту в результаті зростання світового попиту та підвищення Російською Федерацією експортного мита, що збільшило витрати експортерів енергоємної продукції;
- погіршення ситуації на світових товарних ринках, що проявилось у зниженні в середині року цін на чорні метали;
- конкурентна девальвація національних валют у низці країн світу, що в умовах від'ємної динаміки окремих складових світового попиту призвела до

втрати цінової конкурентоспроможності вітчизняної продукції на міжнародних ринках; переважання ревальваційних тенденцій на вітчизняному валютному ринку;

- запровадження протекціоністських торговельних заходів: у 2010 р. щодо продукції, виробленої в Україні, було порушено три антидемпінгові розслідування (Індонезією, Республікою Білорусь та Індією) та три спеціальних розслідування (Казахстаном, Російською Федерацією та Молдовою);

- згортання програм стимулювальних заходів та реалізація програм фінансової консолідації в низці країн, зокрема країнах ЄС, що зумовлювало стримування попиту на світовому ринку продукції споживчого та інвестиційного спрямування;

- обмежувальні заходи держави щодо експорту зерна;

- обмежена пропускна спроможність вітчизняної транспортної та прикордонної інфраструктури, що зумовило підвищення витрат експортних виробництв і втрати внаслідок неможливості швидкого використання позитивної динаміки зовнішнього попиту.

Підтвердженням переважання впливу зовнішніх чинників економічного відновлення в Україні є те, що в більшості галузей експорт зростає швидше за внутрішнє споживання аналогічної продукції.

Пожвавлення промислового виробництва, що потребувало додаткових надходжень сировини та матеріалів, і сповільнення негативних тенденцій інвестиційної діяльності сформували зростання попиту на іноземну продукцію споживчого та інвестиційного характеру.

Збільшення імпорту решти товарних груп у межах 25—40 % засвідчило тенденції витіснення вітчизняної продукції з внутрішнього ринку, зокрема в хімічній промисловості, металургії, машинобудуванні.

Світова фінансова криза продемонструвала підвищену чутливість фінансової системи України до перебігу подій на світових ринках, що спричинило глибоку девальвацію національної валюти та нарощування ризиків банківської кризи у 2008—2009 рр. У кризовий період внаслідок дестабілізації вітчизняних фінансів спостерігалася стагнація у динаміці міжнародної фінансової співпраці українських суб'єктів економіки. В умовах дефіцитного стану поточного рахунку платіжного балансу країни надходження зовнішніх фінансових ресурсів стає важливим чинником національної фінансової стабілізації.

Зовнішні запозичення, як і в передкризовий період, стали головним чинником зростання профіциту фінансового рахунку. При цьому зовнішні кредитні потоки мають переважно споживчий, а не інвестиційний характер використання, що стосується і державних, і приватних запозичень. Зовнішні кредитні кошти інвестиційної спрямованості орієнтовані переважно на фінансування суб'єктів економіки з іноземним капіталом.

Високий рівень відкритості української економіки та значна роль експорту в забезпеченні економічної динаміки обумовлюють необхідність ство-

рення сприятливих умов для подальшого зростання експорту на основі поліпшення його товарної структури. Зважаючи на те, що переважна частка зовнішньої торгівлі України припадає на торгівлю з міждержавними групами, що здійснюють узгоджену економічну політику своїх членів щодо торгівлі з іншими країнами, єдиним можливим шляхом подальшого розвитку зовнішньоторговельних відносин України є створення належних умов співпраці з такими інтеграційними об'єднаннями.

За експертними оцінками найавторитетніших вітчизняних вчених та аналітиків⁵, протягом 2000—2012 рр., що визначають певний етап запровадження принципів переходу України до сталого розвитку, в країні впроваджувалися непослідовні економічні реформи з елементами лібералізації. Вони не дали очікуваних позитивних результатів. Лібералізація цін та торгівлі, приватизація, фінансова стабілізація щодо монетарних і бюджетних обмежень не спричинили підвищення ефективності української економіки на основі використання нових факторів зростання на інноваційній основі. Навпаки, поглибилась нерівність соціальних прошарків, які перешкоджали цьому зростанню. У сфері доступу до ресурсів, до інформації, до політичної влади склалися сприятливі умови для активізації процесів монополізації, розповсюдження практики цінових зговорів тощо. Не сформувався гнучкий механізм пристосування виробництва і влади до суспільних потреб. Через це ринкові механізми не стали в Україні чинником раціонального розподілу ресурсів і подальшого розвитку виробничих сил. У свою чергу і продуктивна сила праці, у якій визначальну роль відіграє людський капітал, тобто, власне, сама людина та її здібності до продуктивної праці, також не зросла. За рівнем людського розвитку Україна за роки реформ втратила рейтинг, перемістившись униз на декілька десятків позицій.

Суперечливість господарської системи, яка склалася в результаті тривалого періоду економічних трансформацій, спричинила фундаментальні деформації:

1. Зниження технологічного рівня і ефективності виробництв, скорочення продуктивності праці, переорієнтацію промисловості на виробництво з меншою часткою доданої вартості, що призвело до викривлення основ ринкової економіки в Україні, зниження рівня конкурентоздатності її економіки.

2. Відбулася втрата стимулів та ресурсів не тільки до технологічного розвитку, але й до простого відтворення технологічної бази суспільства. Постійно і незворотно зростає середній вік обладнання. Застарілі основні фонди суттєво впливають на енерго- та ресурсомісткість виробництв.

3. Зміна форм власності не призвела до утворення «критичної маси» ефективних власників, що вплинуло на невиконання економічної стратегії та

⁵ Інституту економіки та прогнозування НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України.

створення дезорганізаційного ефекту від приватизації на тривалий час, не відбулося інституційного вдосконалення національної економіки.

4. Зменшення частки реального сектору економіки на користь «нових» секторів, зокрема спекулятивно-посередницького спрямування (торгівлі, фінансового посередництва, операцій з нерухомістю тощо) та банківського сектору (у тому числі — шляхом зовнішніх запозичень) за значного незадоволення попиту реального сектору в кредитних ресурсах.

5. Трансформація податкового навантаження, що ускладнює підприємницьку ініціативу, гальмує економічні процеси та не забезпечує дій щодо стимулювання економічної активності.

6. Відсутність стратегічного планування в економічній політиці викликає конфлікт між стратегічними та оперативними і тактичними завданнями, що призводить до значної непослідовності, переважання тактичних компонентів над стратегічними та високого рівня залежності від політичної кон'юнктури. Наслідком цього є невизначеність суб'єктів господарської діяльності в їхніх власних стратегіях розвитку.

Тому необхідним є переосмислення трансформаційних процесів, їх досягнень і труднощів та зміна вектора економічного та суспільного розвитку. Вони повинні бути спрямовані на:

- усвідомлення необхідності того, що під час проведення будь-яких змін необхідно керуватися критерієм їхнього позитивного впливу на стан економіки і на можливості формування її новітньої технологічної бази (причому цей критерій мусить витиснути політичний підхід, що практикувався донині та покладал наріжним каменем знищення основ попередньої системи);

- формування в масовій свідомості розуміння неминучості й бажаності змін, особливо в регіонах, де спостерігається високий ступінь індустріального розвитку. У результаті таких змін має здійснитися перехід до суспільства, що відповідає сучасному розвитку цивілізації, із властивими йому ознаками розвиненої ринкової економіки;

- формування механізмів державно-приватного партнерства (на принципах «ефективної та прозорої взаємодії ринкових і державних інститутів»), розвитку ринкової конкуренції, зокрема й між інститутами власності, та інституційної впорядкованості стосунків;

- формування державної ідеології сталого розвитку, адже на фоні політичної нестабільності різко збільшуються трансакційні витрати, втрачаються економічні та соціальні стимули, ускладнюється екологічна ситуація, погіршується інвестиційний клімат та конкурентоздатність національної економіки;

- розроблення механізмів антимонопольної політики щодо корпоративних структур;

- створення умов для скорочення розриву між різними соціальними групами та зміцнення процесів формування і розширення середнього класу, який

є основою стабільності в суспільстві та розвитку економіки і який має стати головною рушійною силою переходу до постіндустріального суспільства;

- визначення стратегічних напрямків розвитку держави у довгостроковий період та розроблення загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку країни.

Варто також констатувати, що в ході перетворень за останні майже 20 років українська економіка і суспільство в цілому принципово змінилися. Економіка вже значною мірою функціонує за законами, що відповідають ринковим або близькі до них. Адже інститути планової економіки значною мірою замінені на ринкові; економіка реагує на грошові й макроекономічні регулятори, діють закони попиту та пропозиції, що дозволило ліквідувати дефіцит товарів і послуг; закінчується час «номенклатури» радянської пори, хоча її частина і «вросла» в нову ринкову систему.

Враховуючи вищевикладене, найближчим часом національна економіка потребує адаптації до вимог екологоорієнтованого соціально-економічного розвитку та пристосування структури національної економіки до глобальної конкуренції, підвищення рівня наукоємності економіки шляхом системного запровадження інновацій, сприяння створенню нових видів бізнесу, запровадженню найвищих екологічних стандартів виробництва. Окрім того, надалі варто забезпечити:

Стратегічні пріоритети внутрішньої та зовнішньої економічної політики сталого розвитку, які мають сприяти зміцненню конкурентоздатності національної економіки, суверенітету економічної політики та збереженню національного багатства України в умовах економічної глобалізації.

Підвищення та стабілізацію темпів економічного зростання зі збільшенням значення внутрішніх чинників економічної динаміки: споживчого попиту населення, інвестиційного попиту підприємств.

Поєднання монетарної стабільності з економічним зростанням. Скорочення дефіциту ліквідних ресурсів суб'єктів господарювання. Диверсифікацію інструментів регулювання грошової пропозиції та засобів грошової емісії, посилення мультиплікативного ефекту грошової системи.

Забезпечення фінансового оздоровлення та платоспроможності підприємств: підтримку розвитку внутрішнього ринку; полегшення доступу до коротко- та довгострокових кредитних ресурсів; зменшення фіскального тиску на суб'єктів господарювання тощо, зокрема спрямованих на екоінноваційні, енерго- та ресурсоощадні проекти. Значну роль відіграватиме також підвищення рівня екологічного менеджменту на підприємствах через широкомасштабні державні освітні та консалтингові програми.

Зміцнення конкурентоздатності українських виробників на міжнародному та внутрішньому ринках шляхом переходу до реалізації факторних переваг української економіки, якими є: природно-ресурсне багатство (зокрема — в аграрній сфері), людський капітал, науково-технологічний потенціал, гео-економічні чинники тощо.

Чітке визначення галузевих і структурних пріоритетів довгострокового розвитку, зокрема розвиток новітніх технологічних укладів, національної інноваційної системи та інфраструктурної сфери з екологічним імперативом.

Спрямування інвестиційної діяльності щодо завдань конкурентоспроможності національної економіки: підвищення продуктивності праці; збільшення частки інвестицій до галузей з вищим рівнем переробки; розбудова фондового ринку та фінансово-банківської інфраструктури; модернізація системи податкових важелів відповідно до міжнародних економіко-правових та екологічних норм.

Розбудову механізмів довгострокового інвестиційного кредитування екологоорієнтованого інноваційного напрямку, що забезпечуватиме належне фінансування інвестиційної діяльності підприємств-інноваторів, запровадження спеціальних інструментів страхування, екострахування та резервування довгострокових кредитів.

Перехід від стабілізаційної до стимулювальної функції державних фінансів, зниження фіскального навантаження на товаровиробників екологічно чистої продукції, перехід до обґрунтованих критеріїв надання податкових преференцій відповідно до міжнародних економіко-правових та екологічних норм і завдань економічної стратегії держави, моніторинг їх цільового використання.

Розвиток інноваційних процесів. Створення національної інноваційної системи як дієвого важеля здобуття конкурентних та екологічних переваг на зовнішніх та внутрішніх ринках. Реформування державної політики у кредитній та податковій сферах з метою компенсування підвищених ризиків екологоорієнтованих інноваційних проектів. Державна підтримка впровадження наукових та науково-технологічних розробок фундаментальної та прикладної сфер науки.

Формування ефективної інституційної структури національної економіки для забезпечення ефективних організаційно-економічних відносин, які оптимізують використання наявного економічного потенціалу країни, та становлення потужного національного капіталу як основи національної макроекономічної стабільності та конкурентоздатності. Великий бізнес повинен стати «законодавцем моди» на екологізацію національної економіки, довкола якого складатиметься сприятливе середовище для розвитку малого й середнього бізнесу.

Послідовне підвищення рівня заробітної плати та відновлення її стимулювальних функцій. Єдино можливий шлях реалізації цього завдання — значне підвищення продуктивності праці на базі поліпшення організаційної, технологічної та екологічної структури національної економіки. Збереження темпів зростання сукупного доходу економічно активного населення України потребує заходів щодо структурної модернізації ринку праці, підвищення його гнучкості, розширення зайнятості в малому та середньому бізнесі.

Розвиток людського капіталу як основної конкурентної переваги в пост-індустріальному суспільстві. Належне відтворення та примноження людського

капіталу потребує пом'якшення наслідків пенсійної реформи, впровадження сучасних організаційних форм, диверсифікації державної, муніципальної та приватної власності у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, розбудови страхової системи їхнього фінансування.

Забезпечення паритетної участі України у глобальних економічних процесах. Заходи щодо забезпечення конкурентоздатності національної економіки мають бути доповнені міжнародно прийнятними засобами підтримки та просування інтересів національного бізнесу на ринках інших країн.

Збалансування зовнішньоторговельної політики, яка має бути спрямована на радикальне поліпшення структури українського експорту та дієву підтримку дій українських експортерів щодо утримання на зарубіжних ринках та освоєння нових. Підтримка експортерів інноваційної продукції та скорочення сировинного експорту.

Детінізацію економіки, легалізацію тіншових доходів і капіталів, без яких неможливі ні здійснення ефективної національної економічної стратегії, ні паритетна інтеграція до світового економічного співтовариства. Запровадження довгострокової політики конверсії тіншових капіталів некримінального походження з максимальним збереженням нагромадженого в цьому секторі позитивного технологічного, організаційного, фінансового та людського потенціалу.

Формування підвалин інформаційного суспільства. Необхідна цілісна стратегія щодо створення економічної мотивації та відповідного інституційного середовища для широкомасштабного та ефективного використання національних та глобальних знань в усіх секторах економіки, активізації виробництва, попиту та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери виробництва, громадського та особистого життя населення України [30].

2.1.3. «Зелена» економіка у контексті сталого й відтворювального розвитку та подолання бідності

Потенціал та інституціональні передумови розвитку «зеленої» економіки в Україні

«Зелена» економіка (за визначенням ЮНЕП) — економіка, спрямована на зростання добробуту населення, яка ефективно використовує природні ресурси і зменшує екологічні ризики.

Доктрина «зеленої» економіки в контексті становлення загальнонаціональної стратегії сталого розвитку може розглядатися як найважливіша віха та основа державної політики на принципах еколого-безпечного розвитку в масштабах єдиного еколого-економічного простору та сталого розвитку на найближчі роки.

Сучасні загрози сьогодення стають цілком реальними і можуть перешкодити не тільки досягненню сформульованих ООН «Цілей розвитку тися-

чоліття», а й подальшому прогресу і навіть виживанню семимільярдного (а до 2050 року — вже дев'ятимільярдного) людства. Це обумовлює необхідність пошуку інноваційних стратегічних моделей розвитку суспільства, якою на сьогодні є модель «зеленого» зростання, що напередодні Саміту Ріо+20 проголошена ЮНЕП як практичні масштабні урядові ініціативи.

«Зелена» економіка не є альтернативою сталому розвитку [61]. Скоріше, це орієнтація на такий розвиток на національному, регіональному та світовому рівнях. Він узгоджується з «Порядком денним на XXI століття» та спрощує реалізацію його положень. Ініціатива «зеленої» економіки заснована на трьох головних принципах: 1) оцінка і висунення на перший план екосистемних послуг на національному та міжнародному рівнях; 2) забезпечення зайнятості населення за рахунок створення «зелених» робочих місць та розробки відповідної політики; 3) використання ринкових механізмів для досягнення стійкого розвитку та підвищення економічної конкурентоспроможності.

Витоки «зеленої» економіки полягають у логічному продовженні теорії сталого розвитку, яку в 1992 році в Ріо-де-Жанейро представники урядів 179 країн світу, у тому числі України, визначили основною стратегією існування людства у XXI ст. У червні 2001 року Європейська Економічна Комісія ООН ухвалила Стратегію сталого розвитку Європейського Союзу. На доповнення до неї у багатьох країнах Європейського Союзу та світу ухвалено національні стратегічні програми дій у рамках загальних напрямів сталого розвитку, що враховують національні пріоритети та специфіку національних умов розвитку [2]. Крім того, на Всесвітньому саміті у Йоганнесбурзі було підтверджено, що довгострокова стратегія сталого розвитку залишається визначальною й надалі.

Навесні 2010 року Європейська Комісія розпочала розробку нової стратегії сталого зростання та забезпечення робочими місцями. Мета її — виведення Європи з кризи та підготовка економіки ЄС до трьох основних довгострокових викликів сьогодення: сталого зростання, ресурсозбереження та старіння населення. Стратегія отримала назву «Європа-2020» і покликана замінити Лісабонській договір 2000 року. За основу посилення конкурентоздатності європейської економіки взято інновації та «зелене» зростання.

У зв'язку з вищезазначеним треба поширювати та пропагувати ідеологію розвитку «зеленої» економіки як основну парадигму трансформації суспільних зрушень. Навіть за дуже консервативної точки зору сценарій «зелених» інвестицій дозволяє досягти вищих річних темпів зростання протягом 5—10 років і збільшити запаси поновлюваних ресурсів, необхідних для розвитку світової економіки.

У своєму розвитку Україна вже пройшла необхідний перший етап — становлення незалежної держави, первинного формування демократичних інститутів і ринкової економіки. Водночас, на тлі перетворень, яких зазнали інші країни (у тому числі країни Центральної та Східної Європи, окремі колишні радянські республіки) [9], слід визнати, що побудована в Україні

політична та економічна система є малоефективними. Причиною цього є, на думку експертів, відсутність низки інституційних та структурних реформ, більш-менш успішно реалізованих іншими державами [14].

Україна політично приєдналася до основних міжнародних конвенцій та декларацій. На законодавчому рівні вже затверджено національні та загальнодержавні програми, серед яких: «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року», «Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року», «Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України на період 2011—2015 рр.» тощо. Таким чином, створюється інституційне підґрунтя для імплементації екологічної політики у соціально-економічний розвиток держави.

Тому доцільно орієнтуватись на сучасні підходи індустріально розвинених країн щодо інтегрованого вирішення економічних, соціальних та екологічних питань у стратегіях переходу до «зеленого» росту.

Необхідність у існуванні цілісної національної системи екологічного управління підтверджується станом екосистемного потенціалу України, який характеризується як антропогенно виснажений внаслідок непомірного використання та споживацького ставлення. Розбалансованість функцій використання природного капіталу та його відтворення призвела до широкомасштабних деструктивних процесів, які становлять реальну загрозу здоров'ю нації. Усе це потребує від державних інституцій, посадових осіб, усього суспільства особливого розуміння та певних дій щодо застосування екосистемного підходу в практиці державного планування й управління, національного розвитку та життєдіяльності [71].

Успіх України у майбутньому визначатимуть темпи здійснення не лише політичної, а й економічної модернізації суспільства загалом, враховуючи, що питома вага інноваційної продукції в нашій країні не перевищує 1 % (цей показник у Фінляндії понад 30 %, Італії, Португалії, Іспанії — 10—20 %) від загального обсягу [71]. Україна повинна мати чітку стратегічну лінію надійного позиціонування на глобальному та європейському рівнях, яка могла б кореспондуватись зі змінами у світовій економіці. Як показали наслідки світової фінансової кризи, усе більша залежність національної економіки від зовнішніх факторів, обмеженість і висока вартість енергетичних ресурсів, необхідність раціонального використання сировинної бази і робочої сили слугують достатнім стимулом для переходу вітчизняної економіки до стандартів екологічно- безпечного виробництва та споживання згідно з міжнародними вимогами з метою забезпечення сталого економічного розвитку держави. Реально за економічним та науковим потенціалом Україна входить до першої п'ятірки країн Європи, а за ефективністю його використання замикає першу сотню країн світу [71].

У 2012 році впроваджено 2188 нових технологічних процесів у промисловості, з них маловідходних, ресурсощадних та безвідходних — 554 (що у 1,8

раза менше, ніж у 1995 р.), засвоєно виробництво інноваційної продукції 3403 найменувань, що у 45 разів нижче, ніж у 1995 р., включаючи 662 нові види техніки [129].

Відмінними рисами «зеленої» економіки є: економічне зростання, яке має забезпечуватися за менш інтенсивного споживання сировини та енергії в усіх секторах економіки (за принципом «створювати більше вартості за меншого впливу», англ. *creating more value with less impact*). Державна політика стимулювання розвитку «зелених» видів діяльності, обмеження субсидій на підтримку виробництв, що забруднюють довкілля, впровадження жорсткіших екологічних стандартів та відповідальності виробників і споживачів, продуманої системи державного регулювання та інвестицій. Упровадження чистіших технологій, які відкривають нові можливості зростання у «зелених» напрямках, компенсуючи втрату робочих місць у природоємних секторах. Інвестування у підвищення енергоефективності, відновлювальну енергетику та управління відходами, що створює базу для розвитку підприємництва, інновацій та росту зайнятості на 20 % до 2050 року порівняно зі звичайним сценарієм [19, 119].

Необхідно констатувати, що на сьогодні немає «універсального» рецепта здійснення стратегій «зеленого» зростання. Перехід до більш «зеленої» економіки залежить від низки політичних та інституційних умов, рівня розвитку економіки тощо. Таким чином, можна констатувати, що стратегія розвитку «зеленої» економіки в Україні повинна включати: інституційні реформи та розробку концептуального і стратегічного базису розвитку «зеленої» економіки; координацію та взаємодію з бізнес-сектором; розробку доктрини «зеленої» економіки не тільки на державному, а й на регіональних рівнях; формування суспільного та громадського менталітету відповідно до «зеленого» зростання.

Критеріями розвитку «зеленої» економіки в Україні можна вважати:

- динаміку національних та регіональних трансформаційних зрушень в контексті з технологічним рівнем екологічної модернізації;
- сучасні реалії економічного зростання крізь призму моделі сталого виробництва та споживання;
- тенденції формування демократичних інститутів та ринкової економіки на базі соціальних перетворень;
- рівень розвитку суспільного світогляду щодо інноваційних напрямів забезпечення «озеленення» економіки.

Ключовими принципами розвитку «зеленої» економіки є: принцип екологізації економіки, який передбачає імплементацію екологічних чинників у моделі забезпечення економічного зростання країни та її регіонів; принцип єдності та балансу суспільних та бізнес-інтересів щодо забезпечення сталого споживання та виробництва; принцип партнерської взаємодії та консолідації зусиль щодо охорони довкілля та відновлення його стану; принцип системності та комплексності у стратегії трансформаційних зрушень у природоресурсній сфері на національному і на регіональному рівнях.

Таким чином, уможлиблюється закладання фундаменту для нової «зеленої» економіки, який дозволить ефективніше використовувати природний і фінансовий капітали уже в найближчому майбутньому в масштабах не лише країни, але й її регіонів.

Економічна складова «зеленого» зростання

Розробка стратегії «зеленого» зростання базується на ключових напрямках екологоорієнтованої політики і потребує суттєвої адаптації чинних у нашій країні норм і вимог до загальноєвропейських стандартів. На порядку денному стоїть висунення якісно нових вимог щодо стратегічного управління еколого-економічною системою держави.

За оцінками Національного інституту стратегічних досліджень, економіка України розвивається відповідно до світових трендів. Поступово показники зростають, але обсяги виробництва є все ще нижче потенційного рівня. Так, згідно зі статистичними даними, виробництво ВВП за видами економічної діяльності зросло на 15 % у 2012 р. порівняно з 2009 р. Рівень зростання ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) 2005 року у 2010 р. склав 4,2 % до попереднього року [129]. За Індексом добробуту Україна посідає 59 місце у світі за розвитком підприємництва та інновацій [154].

Існує щонайменше п'ять причин, за якими українська економіка повинна змінити свою модель зростання, упровадивши «зелені» види діяльності [131].

Перша. В умовах глобалізації екологічних небезпек світове співтовариство акцентує увагу на перегляді тенденцій функціонування господарських систем, світовий бізнес враховує такі тренди:

- зростання ролі держави у регулюванні екологізації економічного розвитку;
- ключове значення інновацій, зокрема безпосередньо пов'язаних із формуванням «зеленої» економіки;
- суттєві зміни форм організації та функціонування економіки (розвиток ТНК, сітьових форм міжурядових організацій виробництва та підприємництва), уповільнення темпів зростання економіки;
- загострення боротьби за усупільнення екологічних ресурсів та життєвого простору.

Конкурентна боротьба за ринки та обмежені ресурси в умовах посткризового відновлення світової економіки вимагає від підприємств безперервного пошуку джерел подальшого оновлення, удосконалення продукції і технологічних процесів, зростання продуктивності, використання енергетичних та інших матеріальних ресурсів.

Друга. Еко-ефективність української економіки низька: Україна є переважно імпортером первинних джерел енергії та одним з найбільших у Європі забруднювачів атмосферного повітря. Виваженість політики, спрямованої на

імпортозаміщення, пов'язана з необхідністю формування рівня конкуренції, що забезпечує зниження цін і підвищення якості продукції вітчизняних товаровиробників, відкриваючи шлях сучасним «зеленим» технологіям та відповідній продукції, особливо в тих сферах, де спостерігається системне відставання від інших країн. Україна посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання природних благ на одиницю ВВП. Так, на одиницю ВВП витрачається майже тонна природних ресурсів, тоді як у США — 3 кг. Загальне енергоспоживання на одиницю ВВП в Україні в 1,8 раза більше, ніж в Росії, в 3,5 раза більше, ніж в Польщі, в 8,3 раза вище за країни Європи; за останні 20 років енергоємність одиниці ВВП України збільшилась майже вдвічі. Попри скорочення виробництва, за останні 10 років відбулося збільшення частки викидів забруднювачів у навколишнє середовище на одиницю виробленої продукції [74].

Третя. Інтеграція України до ЄС передбачає, відповідно до Європейської політики сусідства, здійснення широкого кола заходів з гармонізації українських стандартів та законодавства з європейськими нормами і стандартами. Україна продовжує відставати з прийняттям міжнародних стандартів у сфері енергетики та екологічного управління, що створює бар'єри для українських експортерів, залучення інвестицій та їх ефективного використання. Прийняття стратегії «зеленого» зростання стимулюватиме до скорішого створення умов для ведення бізнесу за міжнародними стандартами та виконання міжнародних зобов'язань України у сфері європейської та міжнародної інтеграції. Успіхи держави у модернізації в секторальному розрізі залежать і від формування інституційної бази, основою якої повинно стати вмотивування вітчизняних виробників шляхом забезпечення розвитку інвестиційної діяльності, підвищення привабливості виробництва і еколого-економічних критеріїв оцінки виробництва.

Четверта. Посилює процес активізації розвитку «зеленої» економіки затвердження Податкового кодексу з введенням відповідних податкових пільг.

П'ята. Економіка України неконкурентоздатна через енергомісткість та ресурсовитратність, тому необхідна її екологізація — перехід на поновлювані джерела енергії, упровадження «зелених» технологій і раціональний підхід до використання ресурсів, враховуючи, що викопні види палива, використання яких призводить до найбільшого забруднення повітря, залишаються основним джерелом енергії в Україні: 82 % в загальному обсязі споживання первинних енергоносіїв [59].

Актуальною концептуальною основою такої модернізації визнана стратегія «зеленого» зростання. У ході її реалізації важливо враховувати накопичений світовий теоретичний та практичний досвід і вітчизняні передумови.

Екологічна складова «зеленого» зростання

Погіршення стану навколишнього середовища реально впливає на якість життя населення, лімітує можливості соціального та економічного розвитку великих промислових регіонів і міст. Антропогенне і техногенне навантаження на довкілля в кілька разів перевищує відповідні показники розвинених країн світу і продовжує зростати. За ступенем забруднення і деградації навколишнього природного середовища Україні належить одне з перших місць серед країн колишнього СРСР. Близько 15 % території України з населенням понад 10 млн осіб перебуває в критичному екологічному стані [64]. Варто констатувати, що Україна має найбільшу частку орних земель серед країн Європи (55 % території країни). За останні 25 років площа еродованих земель досягла 10,2 млн га (близько 30 % сільгоспугідь) [64]. На всій території України поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія (близько 57,5 % території), забруднення (близько 20 % території), підтоплення (близько 12 % території) [64]. Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонн на 1 гектар. Якщо взяти до уваги, що середні мінімальні економічні збитки лише від підтоплення сільгоспугідь становлять 500 грн/га на рік та 10—25 тис. грн/га на рік у містах, то загальні соціально-економічні втрати вже зараз можуть перевищувати 1,5—2,0 млрд грн на рік [66].

Лісистість України становить 15,6 %, що майже втричі менше, ніж у Західній Європі (43,2 %) [72]. За сучасними оцінками, для досягнення оптимальних показників лісистості необхідно збільшити площу лісів щонайменше на 2—2,5 млн га. Передбачається, що до 2015 р. площа лісів зросте на 0,5 млн га. Площа заповідних земель в 2,5 раза менша від середньоєвропейського показника [72]. Площа заповідних об'єктів складає всього 5 % від загальної території, а кількість чистої води на одного мешканця у 10 разів менша, ніж у країнах ЄС.

За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води Україна посідає, за даними ЮНЕСКО, 95 місце серед 122 країн світу [103]. Економіка України використовує в 4—6 разів більше води на одиницю виробленого ВВП [72], ніж інші європейські країни.

За Індексом якості навколишнього середовища (*Environmental Performance Index*) Україна посідає 87 місце серед 163 країн світу, Білорусь — 53 місце, Російська Федерація — 69 [13].

У зв'язку з цим необхідно забезпечити реалізацію геоekonomічних переваг України, серед яких основною є наявність багатого природо-ресурсного потенціалу. Лише за рахунок його раціонального використання можливе істотне збільшення ВВП та подальше його «озеленення».

Соціальна складова «зеленого» зростання

За даними Державної служби статистики України та аналітично-соціологічних досліджень можна констатувати, що соціальна складова «зеленого» зростання України передбачає багато суттєвих змін у системі управління державою, складовою частиною якої є соціально-економічна система, на основі ідеї поєднання економічної ефективності як результату дієвості ринкових важелів та соціального компромісу.

Згідно зі статистичними даними, в Україні середня тривалість життя в 2012 році досягла 71 року, а ВВП на душу населення — приблизно 4 тис. доларів на рік [129].

За темпами вимирання населення Україна входить у першу десятку країн світової спільноти, за тривалістю життя посідає 60 місце в світі [129], за рівнем освіти — 32, за рівнем соціального капіталу — 89 місце [154].

Розвиток «зеленої» економіки передбачає створення «зелених» робочих місць. На думку експертів, «зелені» робочі місця — вид діяльності в сільському господарстві, промисловості, сфері послуг та адміністрації, який робить свій внесок у збереження або відновлення якості навколишнього середовища.

Перехід до курсу «зеленого» зростання призводитиме як до зменшення кількості робочих місць в окремих секторах економіки, так і до їхнього зростання в інших, котрі замінять неекологічні види діяльності на альтернативні, надаватимуть екологічні послуги. Виникатиме потреба у сприянні оптимальній і максимально безболісній реорганізації ринку праці, уникнення таким чином можливих соціальних конфліктів. При цьому необхідно: 1) розробити прогноз секторальних змін зайнятості населення у ході запровадження курсу «зеленої» економіки, виявити сектори потенційного скорочення зайнятості та її росту; 2) націлити механізми державного регулювання зайнятості населення на вирішення питань переміщення зайнятих із секторів скорочення у сектори зростання; 3) врахувати трансформаційні зміни у секторах економіки під час реалізації курсу «зеленого» зростання в організації роботи системи навчання та перекваліфікації кадрів, функціонуванні відповідних інструментів державного замовлення; 4) передбачити застосування преференційних інвестиційних механізмів для економічного розвитку регіонів, секторальна структура господарства котрих у найбільшій мірі зазнаватиме змін через впровадження «зеленого» курсу економіки.

«Зелені» робочі місця та застосування високотехнологічних стратегій уможливають скорочення споживання енергії, сировини та води, зменшення викидів парникових газів, мінімізацію будь-яких форм забруднення, скорочення кількості відходів виробництва, сприятимуть захисту і відновленню екосистеми і біологічного розмаїття.

Секторальна політика «зеленої» економіки

Сучасна економічна система ірраціональна, про що свідчить відсутність економічних оцінок природного капіталу, нехтування рівнем екологічної небезпеки у розрахунках ВВП (основного показника функціонування національної економіки), а також стану природних ресурсів, асиміляційного потенціалу і його амортизації у процесі техногенного використання. В економічних формулах, як і в макроекономічних показниках, відсутні оцінки управлінських рішень стосовно раціонального використання природно-ресурсного потенціалу держави та екологічних наслідків цих рішень. Спотворює величину ВВП і наявність сектора тіньової економіки. За експертними оцінками, масштаби неврахованого використання та продажу деяких видів природних ресурсів у кілька разів перевищують офіційні дані. Лише 23 % рентного доходу від природокористування надходять до державного бюджету [11]. Великий обсяг інформації, що стосується собівартості продукції з природної сировини, оцінки природних активів, а також інформації з кадастрів є недоступним через закритість або тому, що необхідні дані не збираються та не систематизуються належним чином.

Нині високий рівень споживання на індустріальній основі за значних структурних диспропорцій та застарілих технологій досягається не виправдано дорого: розтратою земельних ресурсів; нераціональним використанням людського потенціалу; порушенням рівноваги між діяльністю людини та природним середовищем. За цих умов структурна перебудова покликана сприяти сталому розвитку на засадах нової постіндустріальної цивілізації, що потребує: 1) переходу до нового технологічного способу виробництва і нового типу економічного зростання — поступової екологізації національного господарства; 2) гуманізації та соціалізації економіки; 3) розвитку різних форм власності та економічних укладів, еволюції економічних відносин та інститутів за посилення державного протекціонізму щодо забезпечення засобами держави рівноправної конкуренції на внутрішньому ринку; 4) забезпечення національних пріоритетів та врахування зовнішніх економічних чинників на тлі поширення інтеграційних процесів.

Необхідним є чітке визначення галузевих і структурних пріоритетів довгострокового сталого розвитку. Підтримка розвитку пріоритетних напрямів має забезпечуватися як за допомогою цільових важелів (інвестиційної, податкової, бюджетної, кредитної та ін. політики), так і шляхом узгодження всіх інших засобів економічної політики з потребами розвитку зазначених галузей. Неодмінно пріоритетного характеру має набути розвиток новітніх технологічних укладів та галузей інфраструктури. Має бути розроблений та застосований механізм адаптації інших галузей до функціонування в умовах конкуренції або до раціонального скорочення.

Для виживання і розвитку людства потрібний перехід до «зеленої» економіки — системи видів економічної діяльності, пов'язаних з виробництвом,

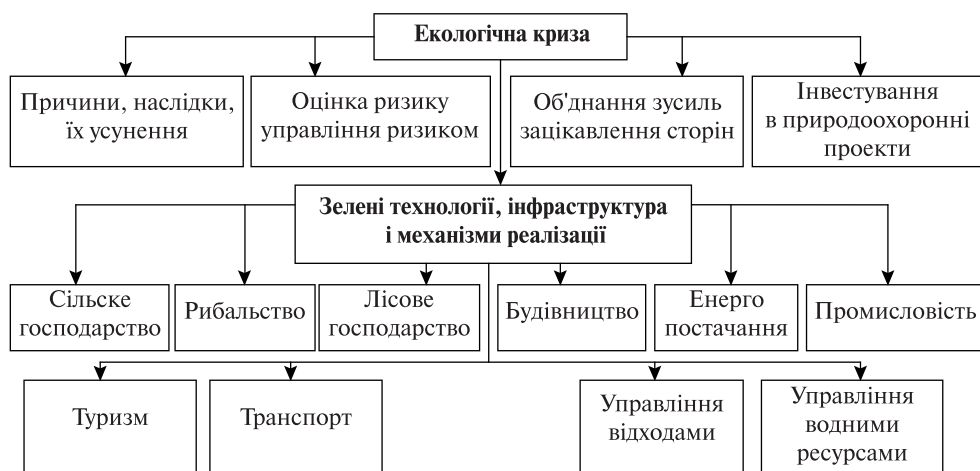

Рис. 2.6. «Зелена» модернізація української економіки

розподілом і використанням товарів і послуг, які призводять до зростання добробуту людини в довгостроковій перспективі, при цьому не піддаючи майбутні покоління дії значних екологічних ризиків або екологічного дефіциту.

Концепція «зеленої» економіки є логічним об'єктивно обумовленим шляхом розвитку людства, вона є логічним поєднанням сучасних ідей економічної науки та ідеології суспільного розвитку.

Ідентифікуємо шляхи майбутнього розвитку та направленість зусиль на рішення проблем «зеленого» розвитку (рис. 2.6).

У межах вказаних напрямів необхідно з'ясувати роль «зеленого» курсу в досягненні стійкості розвитку секторів національної економіки, формувати стратегічні пріоритети і тактичні заходи, оцінити можливі ризики й очікувані наслідки подібних перетворень. Тож національна стратегія «зеленої» модернізації може розглядатися як модель, у якій реалізуються пріоритети секторів економіки, можливості внутрішньорегіонального та міжрегіонального співробітництва з активізації точок «зеленого» росту.

Відповідно до окресленої мети основними завданнями є:

- визначення місця «зелених» пріоритетів у сучасній моделі розвитку економіки, виділення точок «зеленого» зростання у відповідних секторах;
- формування сучасного бачення політики секторального переходу до «зеленої» моделі розвитку, позначення національних, регіональних (локальних) дій і ринкових механізмів стимулювання і компенсаційних схем переходу підприємств до нової ідеології розвитку;
- визначення позитивних ефектів «зеленого» зростання в секторальному вимірі;
- визначення глобальних, національних і регіональних особливостей у контексті секторального розвитку на принципах «зеленої» економіки.

Рис. 2.7. Вірогідні ризики переходу на принципи «зеленої» економіки

Нижче коротко охарактеризовані секторальні «зелені» пріоритети та їхні потенційні ефекти.

Сільське господарство: підвищення якості ґрунтів, органічне виробництво і зростання врожайності базових культур; чисті технології зберігання і переробки сільськогосподарської сировини; розвиток альтернативної енергетики в сільському господарстві; стійке використання водних ресурсів; збереження біорізноманітності; створення агроекологічної інфраструктури.

Лісове господарство: проекти виробництва біопалива; створення модельних лісів як ландшафтних комплексів з лісами і сільськогосподарськими угіддями, природними територіями, що особливо охороняються, водними об'єктами і населеними пунктами. Створення модельного лісового господарства, заснованого на «недеревних» дарах лісу; упровадження моделі дбайливого догляду і вирубування лісу; розвиток лісознавства і ландшафтного будівництва.

Рибальство: «озеленення» потребує тимчасового зниження зайнятості і доходів у короткостроковій і середньостроковій перспективі для поповнення природних запасів і запобігання необоротному падінню зайнятості і доходів. У цих секторах також можуть бути потрібні інвестиції в перекваліфікування і перенавчання робочої сили.

Управління водними ресурсами: водозбереження.

Туризм: розвиток зеленого туризму як комплексу оздоровчих, естетичних та пізнавальних факторів, екосистемні послуги.

Транспорт: збереження мобільності за меншого застосування транспортних засобів; зменшення транспортного забруднення повітря шляхом упро-

вадження жорстких критеріїв до палива та альтернативних варіантів паливного забезпечення (біопаливо, електрична та сонячна енергія); застосування безмоторних видів транспорту, запровадження економічних та безпечних моделей транспорту (зниження ваги, покращення аеродинамічних характеристик та поліпшення конструкції шин, застосування паливно-електричного силового оснащення); оптимізація планування міст та розвитку громадського транспорту; застосування палива з низьким вмістом сірки.

Будівництво: створення енергоефективних споруд, створення екопоселень; застосування екологічно чистих будівельних матеріалів і технологій; мінімізація впливу техногенних чинників на людину, висока естетика створення поселень; гармонізація співіснування людини, природи, технічних рішень, бізнесу і держави.

Енергетика: розвиток альтернативної енергетики; зниження енергоємності систем освітлення; упровадження системи управління електроенергією (розумні енергосистеми, енергозбереження та енергоефективність).

Промисловість: зниження об'єму шкідливих викидів та скидів; упровадження енергоощадних технологій; створення екологічної інфраструктури; скорочення викидів парникових газів, вирішення проблем відходів виробництва і вжитку, переведення платежів за забруднення довкілля в екоподатки, збереження водних ресурсів; зменшення негативної дії на системи життєзабезпечення населення.

Управління відходами: збір, транспортування, рециклінг і утилізація відходів.

Від переходу на принципи «зеленої» економіки можливими ефектами є: економічний, інноваційний, комерційний, організаційний, соціальний та освітній.

Досягнення означених ефектів супроводжується певними ризиками (рис. 2.7).

Переходу до «зелених» перетворень сприятимуть: розробка механізмів мотивації і стимулювання, що забезпечують зацікавленість всіх господарських структур в організації і орієнтації своєї діяльності на екоспрямований шлях через систему податків, кредитів, субсидій, тарифів, мита, страхування; офіційне затвердження переліку індикаторів стану довкілля як складової Національної стратегії сталого розвитку; пошук, акумуляція і розробка екологічних інновацій; розвиток ефективної компенсації наслідків впливу на довкілля; створення екологічної інфраструктури, удосконалення системи моніторингу; активізація громадянського суспільства; цілеспрямована освітня діяльність; підтримка державою екологічного руху; міжнародна співпраця.

Ці заходи визначають формат моделі розвитку національної економіки на основі стратегічних завдань сталого розвитку, що базуються на ефекті подвійного виграшу.

***Розвиток «більш чистого виробництва»
та відновлюваної енергетики***

В умовах глобалізації світової економіки й усвідомлення неадекватності наявної моделі економічного розвитку сучасним реаліям та вимогам переходу до моделі сталого розвитку постає питання визначення системних рішень, спрямованих на гармонійне поєднання соціально-економічного зростання та екологічної безпеки суспільства в теперішньому часі та на віддалену перспективу. Проте вітчизняні підприємства залишаються досить інертними до формування інноваційних техніко-технологічних принципів організації виробництва, упровадження яких відповідає засадам сталого розвитку. Ситуація свідчить, що інноваційні рішення не стали пріоритетом розвитку вітчизняної промисловості, а тенденція щодо зниження кількості підприємств, які впроваджують інновації, підтверджує відсутність механізмів їх стимулювання та низький рівень техніко-технологічного оновлення.

Враховуючи обмеженість матеріальних ресурсів, на початковому етапі формування системи екологоорієнтованого інноваційного розвитку перевагу треба віддавати інтеграції екологічних принципів у систему наявних методів управління та започаткуванню нових інноваційних форм та механізмів.

Суттєве значення для екологоорієнтованого інноваційного розвитку набуває створення сучасної екологічної інфраструктури та підтримка екологоорієнтованого середнього та малого бізнесу. До механізмів, здатних мінімізувати екологічне навантаження за незначних інвестицій, які активно впроваджуються в управлінську практику за кордоном, належать інноваційні екологічні стратегії, зокрема екологічно чисте виробництво (ЕЧВ).

Стратегія ЕЧВ спирається на теорію сталого розвитку та апробована для її реалізації. Вона дозволяє формувати систему принципів та механізмів екологізації виробництва і комплексно вирішувати екологічні та економічні проблеми, паралельно враховуючи соціальні аспекти виробничої діяльності (екологічна освіта, безпека, кадрова політика тощо). Стратегія належить до проблемно орієнтованих, спрямованих на обґрунтування і вибір найбільш ефективного з можливих варіантів вирішення екологічних проблем, та базується на ідеї недопущення забруднення середовища, тобто її пріоритетом є реалізація превентивних заходів.

Необхідність розвитку, вдосконалення та поширення застосування стратегії ЕЧВ в Україні зумовлені пріоритетами, визначеними у міжнародних документах, таких як: Конвенція ООН з навколишнього середовища та розвитку (1992), «Декларації тисячоліття» ООН (2000), документи Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002), Законами України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» та «Про пріоритетні напрями розвитку інноваційної діяльності в Україні», Постановою Верховної ради України «Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні»

(2003) та зобов'язаннями України щодо виконання вимог Міжнародної Декларації більш чистого виробництва, а також «Національною концепцією впровадження та розвитку екологічно чистого виробництва в Україні», представленою у вигляді законопроекту до Кабінету Міністрів України (2005). Акцент на ЕЧВ зроблено в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року, Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року, Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища України на період 2011—2015 рр.

На основі цієї Концепції за дорученням Кабінету Міністрів України від 12.11.2009 № 63761/1/1-09 рішення Комітету ВР України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи від 04.11.2009 № 58/4 «Про основні засади більш чистих виробництв та екологічно чистої продукції» під егідою Мінприроди розроблено проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної Концепції впровадження та розвитку більш чистих виробництв і екологічних технологій на період до 2020 року та заходів щодо підписання Міжнародної декларації більш чистого виробництва ЮНЕП», який очікує схвалення. Таким тривалим та складним є шлях до розробки, необхідної для нашої економіки, національної програми екологічно чистого виробництва в Україні.

Національними пріоритетами України в сфері розвитку екологічно чистого виробництва є: забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку на основі раціонального використання, охорони та відновлення природно-ресурсного потенціалу; досягнення показників ресурсо- та енергоємності, які забезпечили б необхідний рівень незалежності держави; перехід на заміники традиційної сировини; упровадження відновлюваних енергоресурсів і нових видів палива; реалізація переходу до господарювання на основі принципу максимальної продуктивності ресурсів.

Національні пріоритети розвитку ЕЧВ повинні реалізовуватись шляхом вирішення таких завдань:

- поширення інформації про принципи (засади) екологічно чистого виробництва;
- розробки та реалізації сукупності економічних та екологічних чинників розвитку виробництва;
- удосконалення механізму інтеграції екологічних чинників у стратегію економічного розвитку господарської діяльності;
- перегляду екологічних нормативів забруднення та спеціального використання природних ресурсів, а також нормативів їхнього економічного регулювання з метою поступового наближення до стандартів ЄС;
- створення системи збалансованого управління розвитком виробництва, що стимулює охорону довкілля та забезпечує ощадливе використання природних ресурсів.

Аналіз закордонного досвіду ефективного впровадження ЕЧВ дозволяє виділити такі головні принципи, що позитивно відрізняють його від інших підходів до вирішення екологічних проблем і тих, що мають інноваційну складову:

1. Принцип наукового випереджувального підходу — упровадження інноваційних, ресурсощадних, безвідходних технологій, екологічно чистішої сировини, виготовлення необхідних товарів та послуг, яке дозволяє підвищувати конкурентоздатність і бути «на крок попереду».

2. Принцип превентивних заходів — попередження утворення та використання токсичних і небезпечних речовин; мінімізація утворення та рециклізація відходів, попередження екологічних збитків. Упровадження відновлюваних видів енергії та матеріалів, саме на цьому базуються ресурсо-, енерго-матеріалозбереження.

3. Принцип презумпції обережності — широке сповіщення виробниками користувачів товарів і послуг про безпеку або можливу небезпеку щодо їх використання. Даний принцип наголошує, що не потенційні жертви мають доказувати наявність загроз, а прихильники тієї чи іншої виробничої діяльності доводять, що немає іншого більш безпечного способу виробництва.

4. Принцип цілісності — комплексний підхід до використання та споживання природних ресурсів, відкритість інформації стосовно матеріалів, які використовуються, та виробників, які їх створюють. Такі дії сприяють формуванню союзу між сталим виробництвом і раціональним споживанням.

5. Принцип демократичної відкритості — демократичне управління протягом усього життєвого циклу продукції, відкритість усіх видів діяльності для суспільства [82].

Існують специфічні принципи ЕЧВ, до яких у виробничій сфері належать: раціональне використання сировини, матеріалів та енергоносіїв; мінімізація використання або вилучення токсичних матеріалів і зменшення обсягів усіх видів викидів і скидів, утворення відходів на рівні джерела їхнього виникнення шляхом зміни сировини й технологій; поліпшення практики управління, адміністрування, упровадження економічних та інформаційних заходів.

У життєвому циклі продукції вони проявлені як зменшення негативного впливу продукції на умови життєдіяльності людини і довкілля впродовж усього її життєвого циклу (від проектування до використання та утилізації або захоронення її відходів) шляхом змін у самій продукції та поведженні з нею задля зменшення кількості відходів, що утворюються в результаті її продукування, використання та ліквідації.

У сфері обслуговування це інтеграція екологічних аспектів під час розробки та надання послуг.

Логічне осмислення цих принципів дозволяє означити стратегію ЕЧВ як таку, що має інноваційну складову, змістовна частина якої адекватно відповідає сучасним вимогам спрямованості економіки на екологоорієнтований

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

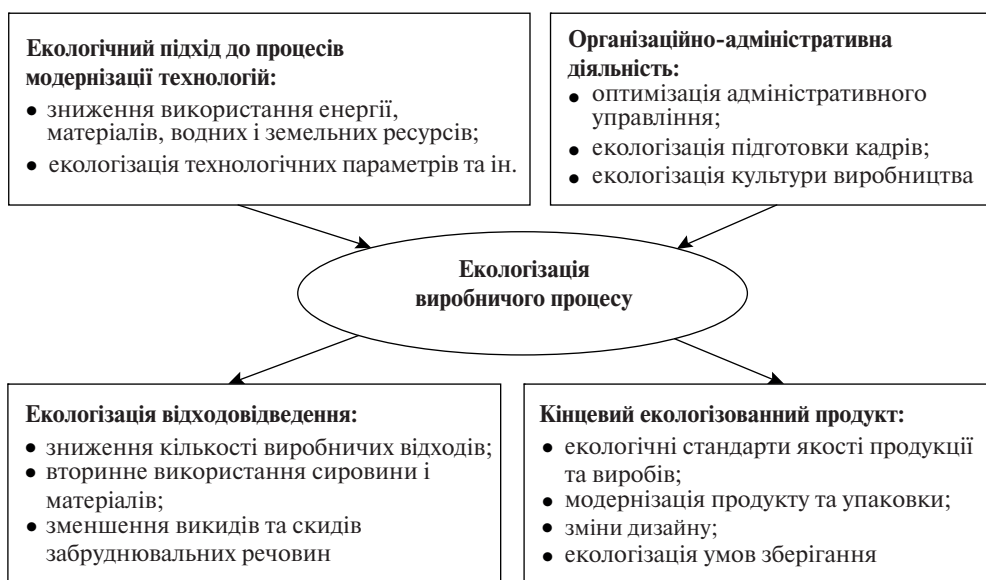

Рис. 2.8. Структурна схема елементів виробничого процесу у ході впровадження програм ЕЧВ

розвиток. Інноваційна складова у процесі впровадження на виробництві програм ЕЧВ здатна виявлятися у кожному його елементі (рис. 2.8).

Обмеженість інвестиційних ресурсів на більшості вітчизняних виробництв унеможливує одночасну реалізацію усіх елементів ЕЧВ, але позитивним є те, що програма ЕЧВ дозволяє у ході стратегічного визначення глобальних фінансових проектів з раціоналізації виробничих процесів на початковому етапі впровадження вирішувати актуальні питання оптимізації виробництва без суттєвих матеріальних витрат засобами, що є на виробництві.

Важливим моментом є створення у процесі впровадження програми ЕЧВ системи підвищення кваліфікації, навчання фахівців різного профілю основам ринкових відносин, складанню бізнес-планів, методам економії всіх видів ресурсів та зменшення обсягу шкідливих викидів у навколишнє середовище, вирішенню завдань системної оптимізації різних стадій виробничих процесів.

У результаті запроваджується виробництво чистішої продукції. Важливо, що так формується менталітет господарського ставлення до виробництва, на якому працюють співробітники, і до їхнього здоров'я та безпеки навколишнього середовища.

ЕЧВ дає можливість формувати систему економіко-екологічного управління, що керує ресурсами підприємства для досягнення економічних цілей, які взаємопов'язані з цілями раціонального природокористування та екологічного сталого розвитку. Економіко-екологічне управління стає не просто підсистемою природоохоронної системи управління на підприємстві,

а забезпечує діяльність кадрового, виробничого, фінансового менеджменту та комплексу, розраховану на перспективу, імплементацію екологічної проблематики у господарську політику [143].

Досвід свідчить, що впровадження програм ЕЧВ відіграє позитивну роль у формуванні на підприємствах активної екологічної політики. Це означає не тільки обов'язкове виконання екологічних законів, дотримання стандартів і нормативів, а й підвищення взаємозв'язків між економічною складовою виробництва та охороною навколишнього середовища. Програми ЕЧВ сприяють формуванню процесу управління підприємством із урахуванням соціальних, екологічних і природоохоронних завдань.

Модель ЕЧВ повністю відповідає вимогам, які висувають міжнародні системи екологічного менеджменту й аудиту серії *ISO 14000* і *EMAS* (схема екологічного менеджменту і аудиту країн ЄС). Вона є необхідним етапом у проведенні підготовчого або попереднього аудиту на підприємствах. Тому наявність на виробництві системи ЕЧВ полегшить сертифікацію підприємства за стандартами ДСТУ, *ISO* або *EMAS*.

Показником екологічної ефективності ЕЧВ є таке функціонування підприємств, що відображає екологічні аспекти та передусім враховує обсяг викидів та скидів шкідливих речовин, рециркуляцію сировини та продукції, зменшення кількості відходів, обсяги усіх видів використаної енергії, а також таке управління природоохоронною діяльністю, що має чітку інфраструктуру екологічного управління: екологічні програми, цілі та завдання, навчання з вирішення природоохоронних завдань, механізми мотивації, екологічні аудити, інспекційні перевірки органів контролю, зв'язки з адміністрацією і громадськістю.

Найбільш значуща складова економічної ефективності ЕЧВ пов'язана із застосуванням методу превентивних заходів, які є більш результативними та економічно ефективними, ніж ліквідаційні.

Вигоди від упровадження програм ЕЧВ з урахуванням міжнародних стандартів оцінюють за трьома групами ефектів: прямі, непрямі та невизначені [8].

Прямі ефекти:

- економічні: зменшення плати за забруднення довкілля, усунення фактичних збитків, ресурсо- і енергозбереження, випуск конкурентоздатної екологічно чистої продукції або продукції з відходів виробництва, а також організація екологічного підприємництва;

- медико-екологічні: зменшення кількості професійних захворювань і травм працівників, захист здоров'я населення, тривалість та якість життя.

Непрямі (опосередковані) ефекти:

- відповідність законодавству: виконання законодавчих вимог, своєчасне і повне звітування органам контролю;

- економіко-екологічні: усунення потенційного збитку, спрощення процедур екологічної оцінки ефективності природоохоронних заходів, зменшення

страхових ризиків, корпоративний менеджмент, створення вертикально інтегрованих структур для отримання ринкових переваг;

- інформаційні з використанням спеціалізованих програмних засобів: усунення дублювання функцій у ході спільного та узгодженого вирішення екологічних проблем на всіх виробничих ділянках, формування інформаційного екоменеджменту, простота і швидкість створення природоохоронної документації, розрахунків плати за негативні наслідки тощо;

- іміджеві: наявність сертифіката відповідності системи екологічного менеджменту вимогам державного чи міжнародного стандарту або реєстрація в схемі *EMAS* як конкурентна перевага і можливість виходу на нові ринки;

- морально-етичні: підвищення рівня екологічної освіти, виховання та культури, екологоорієнтована поведінка працівників підприємств і населення в цілому.

Ефекти, що не підлягають кількісному обчисленню:

- психологічні: зміна колективної свідомості, участь усіх працівників у вирішенні природоохоронних проблем, можливість швидкого виконання дослідницьких і моніторингових програм, додаткове підвищення кваліфікації працівників;

- формування ідеології сталого розвитку: цінності майбутньої альтернативи — збереження навколишнього природного середовища для його використання в майбутньому, цінності спадкоємства — здатності заплатити за безпечне та чисте довкілля для майбутніх поколінь, цінності існування — факту існування чистого середовища;

- якість життєдіяльності працівників і населення: зростання тривалості життя, поліпшення якості продуктів харчування (відсутність у них забруднювачів і токсинів), поліпшення якості житлових умов (у тому числі в санітарно-захисній зоні підприємства), підвищення приватної та громадської моралі (прагнення чистого довкілля), зростання відповідальності держави, професіоналів і працівників підприємства в прийнятті стратегічно важливих рішень, наприклад щодо розміщення екологічно небезпечних виробництв, створення сталого соціального середовища.

Ефективне впровадження програм ЕЧВ у виробничу діяльність вітчизняних підприємств потребує формування відповідної законодавчої та нормативно-правової бази; інституційного забезпечення впровадження та реалізації ЕЧВ шляхом створення Національного агентства України з питань розвитку ЕЧВ; розробки методичного інструментарію щодо реалізації ЕЧВ на підприємствах відповідно до галузевої структури; формування економічного механізму стимулювання суб'єктів реалізації ЕЧВ; поширення інформації стосовно доцільності впровадження ЕЧВ; організація підготовки та перепідготовки фахівців у сфері впровадження ЕЧВ [32].

Отже, успішна реалізація програм ЕЧВ на вітчизняних підприємствах, прикладів якої стає усе більше у практиці господарювання, сприятиме впро-

вадженню системного удосконалення технологічної, економічної та екологічної діяльності з метою скорочення обсягів утворення шкідливих викидів, скидів і виробничих відходів; удосконаленню організаційних заходів із залучення всього персоналу до визначення екологічних аспектів і формування систем екологічного менеджменту; створенню постійного економіко-екологічного моніторингу планів і проектів ЕЧВ; мобілізації фінансових і матеріальних ресурсів для цільової реалізації ЕЧВ; створенню та розвитку сучасних систем управління навколишнім середовищем із поступовою сертифікацією за вітчизняними та міжнародними стандартами.

Організаційно-економічний механізм переходу до впровадження і розвитку ЕЧВ вимагає:

1. Державного регулювання процесу впровадження та розвитку ЕЧВ, раціонального використання можливостей економіки держави, особливо її фінансових ресурсів, виробничого, науково-технічного та інтелектуального потенціалу.

2. Визначення суспільних пріоритетів у тій конкретній ситуації, в якій здійснюватиметься процес переходу до впровадження й розвитку екологічно чистого виробництва та включення їх до прогнозів і програм соціально-економічного розвитку.

3. Поєднання державного впливу з ринковими формами управління, стимулювання якісних змін шляхом пріоритетного фінансування, кредитування, матеріально-технічного, валютного, інформаційного забезпечення пріоритетів впровадження і розвитку ЕЧВ.

4. Запровадження спеціального економіко-екологічного моніторингу процесу переходу до ЕЧВ, головними завданнями якого є збирання, вивчення і підготовка інформації для проведення аналізу показників, що визначають рівень упровадження цього виробництва, його вплив на стан природних ресурсів, довкілля і загалом економіки держави, її регіонів, індивідуальних суб'єктів господарювання та населення, для вибору обґрунтованих й об'єктивних управлінських рішень.

Державне управління у галузі впровадження екологічно чистого виробництва передбачає розробку та впровадження загальнодержавних, галузевих і місцевих програм, нормативно-правових актів, державних норм, стандартів у цій галузі; координацію та узгодження галузевих і місцевих програм; здійснення контролю за дотриманням законодавства та за виконанням загальнодержавних програм у цій галузі.

Держава повинна забезпечувати розвиток ЕЧВ на основі інтеграції концепції його впровадження у програми економічного та соціального розвитку країни, а також програми з охорони довкілля з використанням інструментів політичної підтримки; інтеграції концепції ЕЧВ у програми структурної перебудови підприємств; інтеграції концепції ЕЧВ в інвестиційні програми.

Важливим чинником є створення умов для доступу суб'єктів господарської діяльності до зовнішніх і внутрішніх інвестицій; розробка та впровадження

стимулів для підприємств, які займаються впровадженням чистих технологій, зокрема податкове стимулювання зменшення рівня забруднення довкілля, пільгове оподаткування їх на початкових стадіях освоєння нових технологій та організації випуску нової продукції.

Необхідними державними заходами є об'єднання наявної системи надання технічної допомоги Україні з боку розвинутих країн із впровадженням ЕЧВ для отримання ефекту від реалізації демонстраційних проектів і подальшого розвитку стратегії на основі принципу самоокупності; встановлення партнерства з малим і середнім бізнесом; зосередження зусиль на результативності програм з впровадження ЕЧВ, зокрема зменшення обсягів утворення відходів, зниження енерго- та матеріалоемності продукції; стимулювання інтеграції програм чистих виробництв з програмами енергоефективності; організації, відповідно до законодавства, експертизи міжнародних проектів і технологій ЕЧВ, які пропонуються до впровадження в Україні.

Питання впровадження стратегії ЕЧВ, розробка державної політики щодо цієї стратегії, вирішення питань податкового, кредитного та страхового стимулювання інноваційних програм і проектів мають бути покладені на спеціально створений центральний орган виконавчої влади у сфері його впровадження.

З метою інтеграції програмних завдань із впровадження ЕЧВ у плани дій Уряду, плани економічного та соціального розвитку, забезпечення економічного, пільгового та іншого стимулювання, поширення світового досвіду утворюється Національна рада з питань впровадження екологічно чистого виробництва в Україні, Національне агентство України з питань розвитку екологічно чистого виробництва та трансферу технологій та мережа його регіональних відділень.

Реалізація стратегічних планів щодо впровадження та розвитку ЕЧВ має відбуватись поетапно.

I. Запровадження ефективної системи стимулювання суб'єктів підприємницької діяльності для їх активної участі у розв'язанні проблеми розвитку ЕЧВ, розробка нормативно-правової та підготовка технологічної бази, створення інституційних структур та інфраструктури щодо організації його впровадження, зокрема регіональних пілотних проектів (2013—2015 рр.).

II. Створення інформаційної бази даних та їх тиражування з екологічно ефективних технологій впровадження ЕЧВ; розробка та законодавче закріплення економічного механізму мотивації виробників щодо впровадження ЕЧВ; організація підготовки та перепідготовки спеціалістів у сфері його впровадження; введення до програм вищих і середніх навчальних закладів курсів із впровадження чистого виробництва (2016—2020 рр.).

III. Забезпечення широкого впровадження інструментів і механізмів реалізації чистого виробництва (2021—2030 рр.).

Реалізація запропонованих засад впровадження ЕЧВ сприятиме створенню передумов для узгодження національної політики у сфері реструктури-

зації, модернізації та розвитку індустріальних секторів національної економіки та у сфері надання послуг із політикою охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та поліпшення якості життєвих умов населення з метою поступового переходу нашої держави до сталого розвитку.

Вважаємо, що все це сприятиме створенню передумов реалізації стратегії екологоорієнтованого інноваційного розвитку та засад «зеленої» економіки на принципах зміцнення конкурентоздатні та поступу до сталого розвитку національної економіки.

Ініціативи та заходи з розвитку енергоефективності

Енергетика була і є головною стратегічною передумовою розвитку економіки, основою забезпечення усіх видів життєдіяльності суспільства. Визначення та реалізація напрямів її розвитку є пріоритетним завданням національної безпеки, політичної та енергетичної незалежності, неухильного економічного розвитку.

Енергетична безпека безпосередньо пов'язана з обсягами споживання та якістю первинних енергоресурсів. Суттєво на обсяги споживання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) у глобальному масштабі впливають темпи економічного зростання, чисельність населення, динаміка світових цін (передусім на нафту), ефективність енергоощадної політики окремих держав або їх груп, можливі глобальні зміни клімату, а також багато інших, іноді непередбачених чинників.

Сучасні проблеми розвитку вітчизняної енергетики обумовлені: високою енергоемністю продукції промисловості, сільськогосподарського виробництва та комунально-господарського сектора держави (енергоемність національного ВВП перевищує середньосвітові значення у 14,31 раза); необхідністю модернізації та реконструкції основних фондів підприємств паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) (більшість енергетичних підприємств використовують застарілі технології 1960—1980-х рр., 92 % енергоблоків теплових електростанцій вичерпали свій розрахунковий ресурс, а 64 % — межі фізичного зносу); суттєвою залежністю України від зовнішнього постачання енергоносіїв (власна забезпеченість нафтою складає 24 %, газом — 26 %, вугіллям — 90 % від потреби).

Загострення дефіциту газу і нафти власного видобутку для забезпечення потреб обумовлено і тим, що потужності в електроенергетиці перевищують споживання електроенергії в країні, що дозволяє продавати її за межі України.

У Стратегії розвитку енергетики до 2030 року (далі Стратегія) передбачається зниження споживання газу, збільшення виробництва електроенергії на атомних і теплових станціях з використанням вітчизняного вугілля і максимальний перехід на електроопалювання [142]. Згідно з цим документом,

освоєння нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії варто розглядати як важливий чинник підвищення рівня енергетичної безпеки та зниження антропогенного впливу енергетики на навколишнє середовище.

Крім того, Стратегією передбачено, що шляхи та напрями стратегічного розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії в країні повинні співпадати з зусиллями Європейської спільноти у сфері енергетики та відповідати основним принципам Зеленої книги «Європейська стратегія використання стабільної, конкурентоспроможної та безпечної енергії» (2006). Перспективними напрямками розвитку нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії в Україні є: біоенергетика, видобуток та утилізація шахтного метану, використання вторинних енергетичних ресурсів, вітрової та сонячної енергії, теплової енергії доквілля, освоєння економічно обґрунтованого гідропотенціалу малих річок України.

До сильних сторін Стратегії слід віднести спробу зменшити залежність України від споживання природного газу, що має підвищити енергоефективність.

Серед слабких сторін — розвиток атомної енергетики і збільшення споживання вугілля на електростанціях.

Відповідно до загальноєвропейських тенденцій у березні 2010 року в Україні була затверджена Державна цільова економічна програма енергоефективності на 2010—2015 рр., якою передбачено [20]:

- зниження рівня енергоемності ВВП на 20 % у порівнянні з 2008 роком;
- зменшення залежності України від імпортованих енергоносіїв;
- зменшення на 20 % споживання природного газу і на 15—20 % обсягу використання природних ресурсів (води, корисних копалин, паливно-енергетичних ресурсів);
- зменшення обсягів виробничих витрат енергоносіїв на 10 %, а невиробничих втрат — на 25 %;
- зменшення на 20 % енергоемності транспортування, зберігання та розподілу газу.

Також планувалося, що до 2015 року частка «чистої» енергії в енергетичному балансі України складатиме не менше 10 % [28].

Перешкоди на шляху підвищення енергоефективності різні: цінові та фінансові; пов'язані зі структурою та організацією економіки і ринку; інституційні, соціальні, культурні, поведінкові бар'єри тощо. Вони взаємозв'язані і, як правило, підсилюють гальмівну дію один одного.

Паралельно з широкомасштабними програмами із залучення нових обсягів енергоносіїв треба поновити та прискорити впровадження енергоощадних технологій. Цей процес не може бути прискорений тільки в масштабі однієї області, це загальнодержавна проблема. Для її вирішення необхідне створення дієвого організаційно-економічного механізму стимулювання енергоощадного, енергоефективного виробництва в усіх секторах національної економіки.

Пожвавленню цього напрямку може сприяти прийняття законів про енергетичний аудит, про облік енергоресурсів, про енергетичну генерацію. Пріоритетом мають виступити: посилення системи управління, обліку та контролю у сфері енергозаощадження; розвиток механізмів стимулювання енергозаощадження: державні стандарти, стимули в законодавстві, податкова система і тарифна політика та інше.

У тарифній політиці держави необхідно переглянути методику розрахунку роздрібних тарифів на електроенергію й зробити ставку на: прозорість формування тарифів, врахування принципів ринкової економіки для розрахунків тарифів; чітке структурування доходів і видатків енергопостачальних компаній із введенням окремої змінної амортизаційних відрахувань у методику розрахунку, що дозволить контролювати рішення найактуальнішої проблеми — заміни застарілого обладнання; врахування інтересів споживачів електроенергії, які є найбільшими бюджетними донорами країни; відмова від принципу перекладання відповідальності за «комерційні втрати» з енергопостачальних компаній на плечі кінцевих споживачів (населення, промислових підприємств).

Важливим стратегічним напрямом розвитку енергетики в Україні є використання нетрадиційних відновлюваних джерел енергії (НВДЕ) та вторинних енергоресурсів. На сьогодні нетрадиційна енергетика в Україні представлена в основному вітровими та сонячними електростанціями, частка яких у виробництві електроенергії менше 1 %.

Загальний річний технічно доступний енергетичний потенціал відновлювальних джерел енергії України — близько 79 млн т у. п., зокрема 63 млн т — за рахунок освоєння альтернативних джерел енергії, 16 млн т — завдяки використанню позабалансових (вторинних джерел енергії). Згідно з Енергетичною стратегією України до 2030 року загальний обсяг споживання НВДЕ зросте з 15,2 млн т у. п. (7 %) у 2004 році до 43,7 млн т у. п. (14,2 %) у 2030 році.

У межах розробленої та запровадженої «Комплексної державної програми енергозбереження» (Постанова Кабінету Міністрів України від 05.02.1997 № 148 зі змінами та доповненнями, внесеними Постановою Кабінету Міністрів України від 27.06.2000 № 1040) та «Програми державної підтримки розвитку нетрадиційних джерел енергії та малої гідро- та теплоенергетики» (Постанова Кабінету Міністрів України від 31.12.1997 № 1505) на півдні України можуть використовувати певний енергетичний потенціал вітру, сонячної енергії, гідроенергії малих річок, біомаси. Саме ці напрями розвитку енергетики мають найбільш потужний потенціал щодо ресурсозбереження та покращення стану навколишнього середовища.

Ініціативи, спрямовані на широке застосування нетрадиційних джерел енергії, підтримуються міжнародними організаціями. Наприклад, Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) може виділити 100 мільйонів євро в рамках програми розширення кредитних ліній українським банкам для

кредитування компаній приватного сектора по проектах підвищення енергетичної ефективності і поновлюваної енергії.

На півдні України є значний потенціал сонячної енергії — 2100 мДж/м^2 , а в Автономній республіці Крим — понад 2200 мДж/м^2 . Частка можливого використання цієї енергії сонячними електростанціями (СЕС) — 60—70 % (видобуток електроенергії 350 кВт/м^2). Однак для функціонування СЕС потрібні великі площі, виділення яких є проблемою у приморському регіоні.

Досить актуальною в умовах дефіциту ПЕР та необхідності зниження енергоємності є проблема формування механізму економічного стимулювання та економіко-екологічного обґрунтування утилізації повторних скидних енергоресурсів (СЕР), які раніше вважали неперспективними. На сьогодні у процесі виробництва утворюється значна кількість СЕР, які недостатньо використовуються. Їх поділяють на теплові, паливні та надлишкового тиску. Пріоритетними є теплові та паливні. Витрати на видобуток, збагачення і транспортування органічного палива у 3—10 разів (залежно від виду утилізації СЕР) вище від затрат на утилізацію, а собівартість утилізованого тепла у 4,5 раза нижча за собівартість тепла, виробленого на ТЕЦ. Термін окупності вкладень в утилізацію СЕР орієнтовно складає 1,5—2 роки.

Розглядаючи завдання впровадження СЕР у виробничий процес підприємства, необхідно враховувати їх значення як резервного джерела енергозаощадження, а також головного чинника зменшення екологічного забруднення (скорочення викидів в атмосферу шкідливих речовин на 50—60 % і скидання у водні об'єкти забруднювачів на 5 %) [89].

Серед чинників, що стримують упровадження утилізації ВЕР є, на думку фахівців, недосконалість нормативно-правової бази, відсутність концентрованих джерел СЕР, брак серійного утилізаційного устаткування для наявних джерел, невисокий потенціал і нерівномірний вихід ВЕР, а також неврахування екологічної складової (позитивного впливу на навколишнє природне середовище).

Досить перспективним на півдні України є використання вітрової енергії. Фонд вітроенергетики, відповідно до Постанови Національної комісії регулювання електроенергетики від 20.05.1999 № 666, розраховується як 0,69 % від вартості всієї почасово відпущеної виробниками електроенергії й враховується протягом доби погодинно. Собівартість $1 \text{ кВт}\cdot\text{год.}$, виробленого на вітрових електростанціях (ВЕС), дорівнює 20—25 копійкам. Хоча ВЕС і виглядають найбільш привабливо з погляду екології, але для досягнення вітроенергетикою значущого рівня у виробництві електроенергії в Україні необхідні величезні капіталовкладення, собівартість її істотно програє собівартості електроенергії, отриманої на ГЕС і АЕС.

Попри те, що застосування окремих малопотужних вітрових установок економічно вигідно, у серійне виробництво була впроваджена тільки одна. Інші малопотужні установки виготовлялися для експерименту.

У всьому світі вітроенергетику дотують держава або комерційні структури, вона є економічно доцільною як додаткове джерело енергії, що дозволяє заощаджувати традиційні енергоносії (нафта, вугілля, газ). Зі зростанням ролі екологічної складової у системах національної безпеки у деяких європейських країнах рівень використання відновлювальних джерел енергії (серед яких і вітроенергетика) сягнув 25 %.

В Україні для автономного споживача найбільш перспективними є установки малої та середньої потужності (до 100 і 500 кВт відповідно). Використати їх можна як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Упровадження вітроенергетики вимагає ретельного аналізу та врахування всіх сукупних факторів, зокрема: потужність вітрової установки, потреби конкретного споживача, вибір місця розташування, витрати на спорудження й експлуатацію тощо. Тільки системний підхід до цієї справи може запобігти небажаним наслідкам. Але сьогодні ще рано очікувати істотного збільшення потужності загальної електромережі за рахунок використання вітрової енергії.

В Україні розпочате будівництво дев'яти ВЕС, п'ять з них розташовані у Криму, де проблема енергопостачання є особливо гострою. Найбільша з них — Донузлавська ВЕС (53 вітрових агрегати із середньорічною потужністю 2,3 млн кВт·год електроенергії); до експериментальних належать Акташська (14 вітроагрегатів), Чорноморська (чотири), Сакська (23) і Євпаторійська (один вітроагрегат потужністю 420 кВт). У Миколаївській області вже виробляє енергію Аджигильська ВЕС (три вітроагрегати), на Херсонщині — Асканійська (три) і Новоазовська (12). Усі вітрові станції виробили протягом 2005—2006 рр. у середньому близько 8 млн кВт·год. електроенергії, що становить 0,005 % від загального обсягу. Для порівняння: найбільша у світі частка вироблення електроенергії вітровими станціями становить 8 % (Данія).

Зазначимо, що собівартість електроенергії на ВЕС є частково завищеною, оскільки вироблення вітровими установками електроенергії становить 60—65 % від потенційно можливого. Це обумовлено проектними похибками, недосконалим вибором майданчика для будівництва ВЕС, занадто малими кількісними параметрами вітрової енергії, технічною недосконалістю самих вітроустановок. Так, у загальній тривалості простоїв близько 75 % припадає на ремонт установок. Найчастіше ламаються лопаті, вони можуть відламуватись і відлітати на сотні метрів, через що використати території між агрегатами для сільськогосподарських потреб неможливо). Це ще знижує невисоку ефективність ВЕС. Щоб підвищити ефективність використання енергії вітру й збільшити вироблення електроенергії, необхідно вдосконалювати технічну якість агрегатів та ретельніше вибирати майданчики для будівництва.

Масштабний розвиток вітроенергетики в Україні буде неможливим, якщо спорудження ВЕС або окремих установок для різного типу автономних об'єктів здійснюватиметься без попереднього аналізу всіх чинників, ретельної екологічної експертизи та аудиту. Для підвищення ефективності вітро-

енергетики необхідно: уточнити вітровий потенціал територій, де заплановане будівництво вітроагрегатів або ВЕС; вивчити коло потенційних споживачів і на цій основі визначити клас і кількість вітроустановок; урахувати екологічну ситуацію в даній місцевості, здійснити пошук шляхів зменшення негативного впливу експлуатації вітроустановок на навколишнє природне середовище й здоров'я населення; розглянути можливе використання територій навколо вітроенергетичних споруд; налагодити серійне виробництво вітрових установок, передбачивши його стимулювання.

Відомо, що вітрові установки потужністю від 10 до 100 кВт доцільно використовувати там, куди доставляти енергоносії складно через значну віддаленість, важкодоступність або непридатність місцевості для наземного й водного транспорту, за умови, що середньорічна швидкість вітру перевищує 6 м/с. Вироблена такими установками електроенергія повинна бути мінімум удвічі дешевшою за енергію загальної електромережі. Спектр їхнього застосування широкий: підйом і опріснення води, меліорація земель, оазисне зрошення, аерація водойм тощо. Вітрові установки можуть виробляти й теплову енергію, причому перетворення вітрової енергії на теплову іноді економічно вигідніше за інші способи. Якщо для акумуляції енергії використовувати водойми, то вітрові установки також матимуть високу конкурентоздатність, але використання акумулювальних приладів, спричиняє подорожчання вітрових установок.

Вітроенергетика в Україні, зокрема в південних регіонах, використовується надзвичайно мало. Про це свідчить загальна частка виробленої електроенергії на ВЕС в енергобалансі країни (0,05 %). Таку ситуацію потрібно змінювати, тому що найбільша частина електроенергії виробляється на екологічно небезпечних атомних і теплових станціях.

Останніми роками у світовій практиці посилюються інноваційні тенденції децентралізації енергетики. Одна з таких тенденцій — когенерація, а саме — створення малих теплоелектроцентралей (міні-ТЕЦ) малої та середньої потужності з використанням сучасних газотурбінних і газопоршневих двигунів як надбудов над наявними котельнями, технологічними печами у муніципальній та промисловій теплоенергетиці. Така технологія виробництва тепла й електроенергії з термодинамічного погляду ефективніша порівняно з генеруванням на електростанціях, коли тепlopостачання забезпечують котельні. Окрім того, створюються нові маневрені потужності.

Якщо традиційні установки комбінованого виробництва енергії (ТЕЦ) мають коефіцієнт корисного використання палива 75—78 %, то когенераційні установки на базі теплофікаційних котелень — 90—92 %. Необхідні капіталовкладення — 300—600 дол. США на 1 кВт встановленої потужності. Термін їх окупності всього 2—4 роки, введення в експлуатацію — 1—1,5 р. Така технологія виробництва може дати Україні до 16 млн кВт електроенергії. Реалізувати ці проекти необхідно з техніко-економічним обґрунтуванням для конкретних умов та комплексним розв'язанням проблеми підвищення ефективності роботи котла.

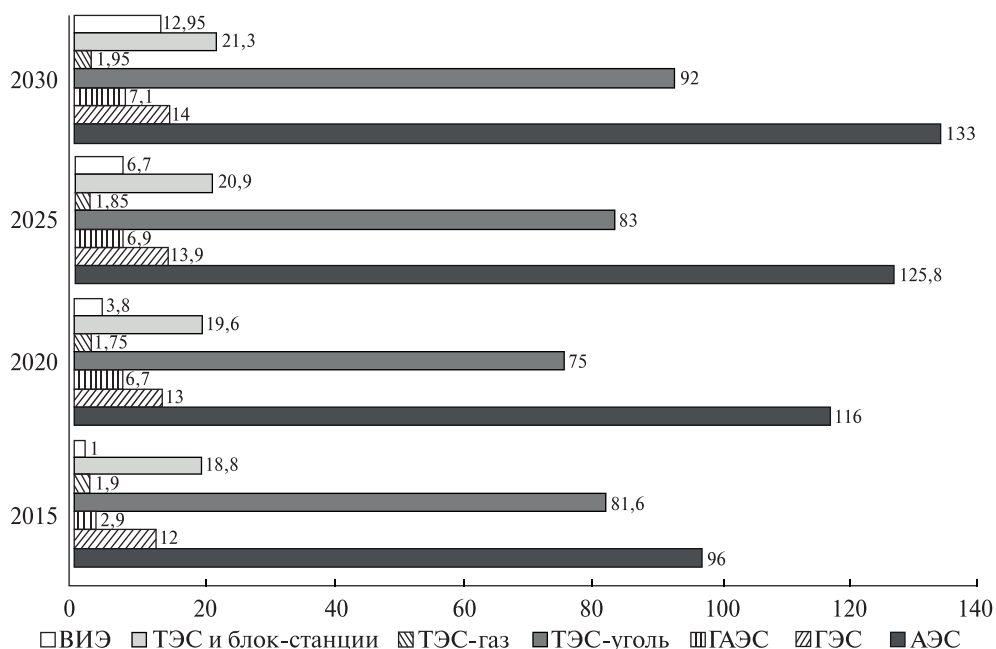

Рис. 2.9. Споживання основних енергоресурсів до 2030 року (згідно з базовим сценарієм розвитку Проекту оновленої Енергетичної стратегії України до 2030 року)

На рівні сучасних світових технологій когенерація розглядається і «як найважливіший захід кліматичної політики». Рада міністрів ЄС ухвалила рішення щодо сприяння подвоєнню обсягу виробництва енергії за допомогою когенерації з 9 % у 1994 р. до 18 % — у 2010 р. Це зменшить викиди дво-окису вуглецю (основного компонента парникових газів) приблизно на 150 млн т щорічно. Уряд США планує подвоїти виробництво енергії з використанням цієї технології. На думку російських учених-енергетиків, упродовж найближчих 10 років когенерація може стати незалежним напрямом розвитку в електроенергетиці і створити умови для її децентралізації.

Таким чином, тільки за рахунок розвитку нетрадиційної енергетики можна буде з 2010 року щорічно заощаджувати до 2,3 млрд у. т органічного палива і задовольняти потреби південних регіонів у енергоресурсах на 10 %. Також приблизно на 10 % скоротяться викиди в атмосферу шкідливих речовин, у тому числі окису вуглецю. Залучення нетрадиційних енергетичних джерел рівноцінно за електричною потужністю дев'яти таким ТЕЦ як Одеська, а за тепловою — шести.

Узагальнене бачення можливих напрямів використання відновлюваних джерел енергії відображене у табл. 2.4.

Згідно з базовим сценарієм розвитку, закладеного в Проекті оновленої енергетичної стратегії України до 2030 року, прогноуються такі тенденції в структурі споживання основних енергоресурсів до 2030 року (рис. 2.9).

Таблиця 2.4

Напрямки використання відновлюваних джерел енергії (ВДЕ)

Види ВДЕ	Напрямки використання ВДЕ
Сонячна енергія	Отримання тепла й гарячої води завдяки сонячним колекторам або пасивним системам опалення. Отримання електроенергії засобом використання систем із термодинамічним циклом перетворення. Отримання електроенергії з систем із прямими методами перетворення енергії (фотоелектричним, термоелектричним; термофотоелектричним тощо). Отримання електроенергії, тепла й гарячої води шляхом використання комбінованих систем з різними методами перетворення. Отримання водню як енергоносія шляхом фотолізу та фотоелектролізу води. Проведення окремих технологічних процесів (у сушилках, опріснювачах, сонячних теплицях, кухнях, водокотках та інших приладах)
Вітрова енергія	Використання вітроелектричних установок. Отримання механічної енергії з використанням вітромеханічних та вітрогідродинамічних установок
Енергія водотоків та водойм	Отримання електроенергії від мікрогідроелектростанцій безплотинного типу (дериваційних, понтонних і свободопоточних). Отримання електроенергії з мікрогідроелектростанцій та малих гідроелектростанцій з низьконапірними загатами (що є у водосховищах, ставках або побудовані спеціально). Отримання електроенергії з мікрогідроелектростанцій на штучних напірних водотоках (у каналах та трубопроводах). Отримання механічної енергії завдяки використанню фізичних властивостей води й перепадів рівнів водойм
Енергія морів та океанів	Отримання електроенергії хвильових гідроелектростанцій. Отримання електроенергії електростанцій, що застосовують різницю температур поверхневих та глибинних шарів водойм
Геотермальна енергія	Отримання тепла з використанням турбін із застосуванням високотемпературної геотермальної пароводяної суміші або середньопотенційного геотермального теплоносія
Енергія біомаси	Отримання тепла й електроенергії на теплоелектростанціях й у котельних, що застосовують пряме спалення. Отримання біогазу із подальшим його спаленням на теплоелектростанціях або у котельних й одночасним отриманням добрив в установках біохімічної конверсії (анаеробне бродіння). Отримання газоподібного палива з газогенераторних установок термохімічної конверсії. Отримання рідкого вуглеводневого палива з установок по зрідженню органічних залишків
Енергія штучних термальних викидів та стоків	Утилізація остаточного тепла технічних процесів з метою повторного його направлення на обігрів будівель та споруд
Енергія торфу, сапропелю, детриту та інших органо-мінеральних утворень	Отримання тепла й електроенергії на теплоелектростанціях й у котельних, що застосовують пряме спалення
Енергія низькопотенційних джерел	Отримання тепла й гарячої води за допомогою теплових насосів, що використовують низькопотенційне тепло води, повітря, ґрунту, геотермальних джерел, промислових та побутових відходів та вентиляційних систем

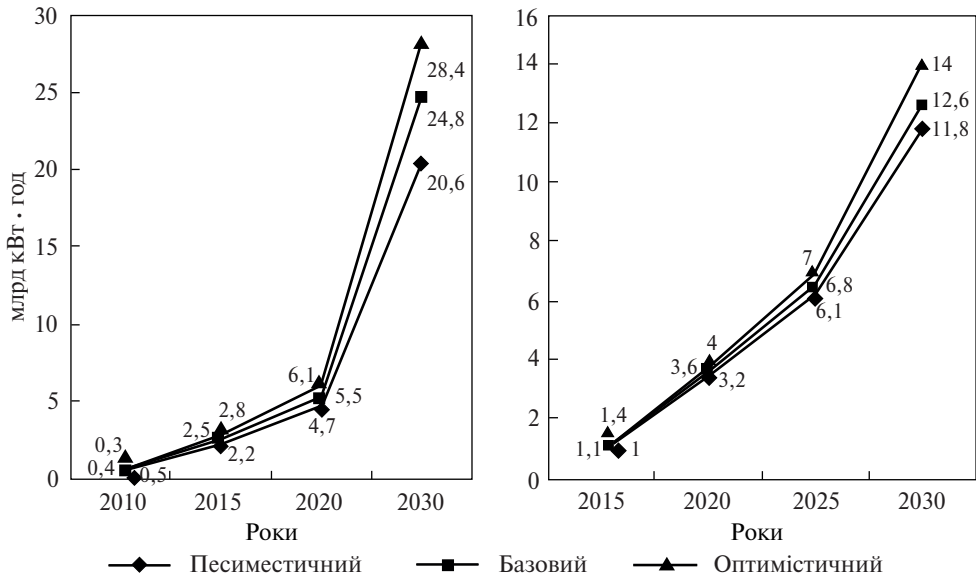

Рис. 2.10. Сценарій розвитку відновлювальних джерел енергії, млрд кВт·год: а — згідно з Енергетичною стратегією України на період до 2030 р. [28]; б — згідно з Проектом відновленої Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. [109]

Відповідно до Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. передбачається збільшення використання нетрадиційних джерел енергії з 10,9 млн т н. е. (млн тонн нафтового еквіваленту) в 2005 році до 40,4 млн т н. е. у 2030 р. Ця ініціатива вимагатиме інвестицій в енергетичний сектор у розмірі близько 60,4 млрд грн або ж 7,9 млрд євро. Так, якщо звертатися до прогнозних показників, закладених в Енергетичній стратегії України на період до 2030 року, то частка ВДЕ прогнозована до 2030 року, залежно від сценарію розвитку коливається від 20,6 до 28,4 млрд кВт·год (рис. 2.10, а), тобто частка ВДЕ в загальному паливно-енергетичному балансі України до 2030 року складе 5,5—9,2 %.

Якщо ж розглядати Проект оновленої енергетичної стратегії України до 2030 року, то частка ВДЕ в загальному паливно-енергетичному балансі становитиме лише 4,1—4,8 % [109] (рис. 2.10, б). Це означає, що в загальному енергобалансі України ця частка буде взагалі мізерною.

Для порівняння, частка ВДЕ в деяких країнах світу, досягнута ще в 2001 р., становила, %: Норвегія — 45; Швеція — 29,1; Нова Зеландія — 25,8; Фінляндія — 23; Австрія — 21,5; Канада — 15,6; Данія — 10,4 [28].

Для України потреба в сумарних інвестиціях на реалізацію оновленої Енергетичної стратегії України складають 1,7 трлн грн. Це більше 4,7 % річного державного бюджету України (якщо взяти за основу 2011 рік), з них внесок у сектор електроенергетики з урахуванням розвитку електромереж складе близько 1 трлн грн (125 млрд дол. США). Загальний обсяг інвестицій

у розвиток нетрадиційних поновлюваних джерел енергії з заміщенням понад 57 млн т у. п. складе близько 60,0 млрд грн [109].

Виходячи з того, що для енергетичної безпеки суттєвим чинником є ефективність енергоощадної політики, необхідним є чітке визначення національних та регіональних пріоритетів розвитку ресурсозбереження. Сучасні стратегії ресурсозбереження спрямовані на: мінімізацію вилучення первинних природних ресурсів з акцентом на непоновлювальні й обмежені; створення й упровадження процесів комплексної переробки природної сировини без утворення відходів (мінімізувати утворення відходів на всіх стадіях виробництва); переробку всіх видів відходів виробництва і споживання з одержанням вторинної сировини та товарної продукції; створення нових видів продукції з урахуванням їхнього можливого повторного використання або екологічно безпечного розкладання; застосування замкнутих систем промислового енерго- і водопостачання тощо; створення регіональних технопарків і технополісів, орієнтованих на маловідходні та новітні технології.

Враховуючи вищезазначене, стратегічні пріоритети сталого соціально-економічного розвитку та раціонального природокористування в Україні мають бути орієнтовані, по-перше, на розробку і впровадження замкнутих, безвідходних й інших «екологічно чистих» технологій, що дозволяють ефективно використати багатий природно-ресурсний потенціал, і, по-друге, сприяти створенню системи безвідходних територіально-виробничих комплексів, побудованих за принципом замкнутого циклу та рециркуляції природних ресурсів, а також відходів антропогенної діяльності. Для реалізації цього першочерговими завданнями є: 1) упровадження енерго-, ресурсоощадних і безвідходних технологій в усіх сферах господарської діяльності; 2) технологічне переозброєння підприємств із оснащенням їх сучасним природоохоронним устаткуванням, а також виведення з експлуатації підприємств із застарілим обладнанням; 3) скорочення питомого водоспоживання у виробництві й житлово-комунальному господарстві; 4) екологічно ефективне виробництво енергії, у тому числі за рахунок використання альтернативних джерел і вторинної сировини; 5) розвиток систем використання вторинних ресурсів і розширення переробки відходів; 6) модернізація та розвиток екологічно безпечних видів транспорту, транспортних комунікацій і палива, у тому числі міського громадського транспорту; 7) розвиток екологічно безпечних технологій реконструкції житлово-комунального комплексу й будівництва нового житла.

Для успішної реалізації цих завдань необхідна відповідна державна підтримка та залучення приватної ініціативи:

- формування інформаційної бази даних наявних енерго-, ресурсоощадних і маловідходних технологій (у тому числі з урахуванням регіональної специфіки);
- сприяння створенню нових технологій, орієнтованих на захист природних ресурсів і екосистем й на ресурсозбереження у господарському комплексі;

- упровадження ринкових механізмів стимулювання ресурсозбереження й створення засобів екологічної техніки;
- удосконалення фінансового і економічного механізму здійснення ресурсозбереження та реалізації природоохоронних заходів;
- розвитку екологічної інфраструктури (упровадження екологічного страхування, систем екологічного менеджменту та аудита, незалежних регіональних екологічних експертиз тощо);
- формування нового екологічного мислення, етики й культури суспільства.

У межах поліфункціонального національного господарства на основі раціонального поєднання різноманітних виробництв, кооперації підприємств різних галузей у використанні сировини, матеріалів і інших ресурсів, доцільним є створення промислових інноваційних технопарків і технополісів, орієнтованих на енерго- і ресурсозбереження та екологізацію національної економіки.

Ефективне впровадження маловідходних технологій і ресурсозбереження на державному і на регіональному рівні можливе шляхом правової підтримки й удосконалення програмно-цільових методів управління, у тому числі через реалізацію відповідних державних і регіональних програм.

2.1.4. Реформування соціальної сфери

Реформування соціальної сфери залишається одним з найскладніших питань сучасного державотворення, оскільки безпосередньо стосується кожного громадянина та охоплює величезний спектр проблем: забезпечення гідного рівня життя усіх верств населення та сталого людського розвитку, соціального захисту та соціальної підтримки, охорони здоров'я, освіти, духовного та фізичного розвитку. Як показав вітчизняний досвід, надійним підґрунтям для здійснення реформ у соціальному секторі є не тільки і не стільки забезпечення стабільності економічного розвитку країни. Це й політична воля Президента, Уряду та депутатського корпусу, відповідальність держави перед суспільством на кожному управлінському рівні, налагодження довірчих відносин між державою, бізнесом та громадськістю, розмежування та чітка фіксація повноважень між цими суб'єктами, зміна ціннісних настанов у суспільстві.

Соціальна сфера, незважаючи на неодноразові спроби реформування її основних складових протягом двох десятиріч поспіль, ще й досі зберігає риси радянської системи. При цьому у перші роки незалежності активно впроваджувалися нові види соціальних виплат, пільг та послуг⁶. Надвисокий рівень охоплення населення та значна кількість напрямів державної соціальної підтримки призвели до необхідності постійного нарощування обсягів соціальних видатків, а недосконалість реформ та їхня незавершеність — до значного обсягу необґрунтованих видатків. Однак обмеженість бюджетних ресурсів

⁶ Різноманітні пільги, соціальні виплати та соціальні послуги безпосередньо передбачені у 58 законах та більше ніж 120 підзаконних нормативно-правових актах.

(особливо в умовах світової фінансово-економічної кризи) не дає змоги фінансувати соціальні зобов'язання держави в повному обсязі, у результаті чого велика частина заходів має наразі або декларативний характер, або не задовольняє потреби певних вразливих груп населення.

На противагу першим рокам незалежності та періоду серії виборчих кампаній 2004—2006 рр., коли в Україні було взято курс на значне (і у більшості випадків — необґрунтоване) розширення державних соціальних зобов'язань, останніми роками реформування соціальної сфери має чіткий вектор — всебічна раціоналізація соціальних зобов'язань, подолання структурних вад системи соціального захисту та ринку праці, гармонізація соціальної та бюджетної політики, удосконалення управлінських аспектів соціального бюджетування.

Найпомітнішим кроком у реформуванні соціальної сфери стала Програма економічних реформ на 2010—2014 рр. **«Заможнє суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»**, де одним з пріоритетів визначено підвищення стандартів життя населення. Після прийняття Програми економічних реформ Кабінет Міністрів України та Міністерство соціальної політики України визначили пріоритети реформування соціального сектора, які охоплюють пенсійну систему, легалізацію зайнятості та заробітної плати, систему соціального страхування, соціальну допомогу та надання соціальних послуг, питання міграції та гендерної політики.

Упродовж 2002—2012 рр. відбувалося подальше удосконалення законодавчої та інституціональної бази системи соціального захисту населення. Щорічно підвищувалися соціальні стандарти — прожитковий мінімум (табл. 2.5), мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, а також посадовий оклад працівника першого тарифного розряду Єдиної тарифної сітки для визначення посадових окладів працівників бюджетної сфери. Підвищено розмір доплати до пенсії членам сімей загиблих, інвалідів ⁷ та розміри пенсійних виплат інвалідам-ліквідаторам наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, інвалідам війни, доплати до пенсії дітям війни.

У сфері соціального захисту сімей з дітьми ⁸ та малозабезпечених сімей ⁹ найбільш значущим результатом вважається суттєве підвищення розміру допомоги при народженні дитини. Якщо станом на 01.01.2002 р. її розмір становив 200 грн, на 01.05.2004 р. — 725 грн, на 01.04.2005 р. — 8497,6 грн, то у грудні 2012 р. ця допомога становитиме 28830 грн при народженні першої дитини, 57660 грн — другої дитини, 115320 грн. — третьої (та більше) дитини.

Також збільшено розміри окремих видів соціальної підтримки сімей з дітьми: допомоги під час вагітності та пологів; максимального розміру допо-

⁷ З 25 % у 2011 р. до 42 % у 2012 р. прожиткового мінімуму для пенсіонерів; у середньому 353,6 грн.

⁸ Державну допомогу відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» одержало 453376 сімей. Загальні нарахування з початку року склали 4051,7 млн грн.

моги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомоги одиноким матерям; допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; державної соціальної допомоги на дітей-сиріт, та дітей, позбавлених батьківського піклування; тимчасової державної допомоги для дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів; рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для розрахунку розміру державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Значно розширено перелік пільг для багатодітних сімей¹⁰. З 2011 р. запроваджено допомоги для дітей малозабезпечених сімей від 3 до 18 років¹¹.

В останні роки в Україні спостерігається тенденція до зменшення абсолютної чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2004 р. — 97590 дітей, 2006 — 102912, 2008 — 103542, 2011 — 95956, 2012 — 92865, 2013 — 90772), однак їхня частка у загальній кількості дитячого населення залишається стабільною (близько 1,2 %). З метою захисту цієї категорії дітей було здійснено низку заходів:

- удосконалення механізму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейних форм опіки;
- запровадження нового виду державної допомоги — допомога при усиновленні дитини;
- упровадження (з 2006 р.) принципово нового механізму гарантованих норм матеріального забезпечення виховання, розвитку та утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування («гроші ходять за дитиною») — виплати державної соціальної допомоги незалежно від форм влаштування дитини (до двох прожиткових мінімумів), грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам;
- розширення на місцевому рівні різноманітних форм фінансової підтримки дітей, що потребують особливої уваги суспільства;
- подальший розвиток та реорганізація мережі закладів соціального захисту для дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах¹²;
- внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа;

⁹ За даними Державної служби статистики України, станом на 01.01.2014 р. окремі види державної допомоги сім'ям з дітьми відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» були надані: 2655,9 тис. осіб, у т. ч.: у зв'язку з вагітністю та пологами — 277,7 тис.; при народженні дитини — 532,7 тис. осіб; по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку — 1558,2 тис.; для дітей, над якими встановлено опіку чи піклування — 95,8 тис.; на дітей одиноким матерям — 553,3 тис.; на усиновлених дітей — 1,7 тис. осіб.

¹⁰ У 2011 р. в Україні налічується 278013 тис. багатодітних сімей, у яких виховується 941367 дітей. З них 234,7 тис. багатодітних сімей внесені до Єдиного державного автоматизованого реєстру та отримують пільги, передбачені законодавством.

¹¹ У 2013 р. для дітей від 3 до 13 років — 180 грн, у 2014 р. — 250 грн, для дітей від 13 до 18 років у 2013 р. — 360 грн, у 2014 р. — 500 грн.

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

Таблиця 2.5

Прожитковий мінімум в розрізі основних соціально-демографічних груп населення України

Прожитковий мінімум в розрахунку на місяць, грн	Роки									
	2000	2005	2007 (на 01.10)	2008 (на 01.10)	2009 (на 01.11)	2010 (на 01.12)	2011 (на 01.12)	2012 (на 01.12)	2013 (на 01.12)	2014 (на 01.01)
Середній на одну особу	270	423	532	626	701	875	953	1095	1176	1176
на дітей віком до 6 років	241	376	470	557	632	799	870	961	1032	1032
Дітей віком від 6 до 18 років	297	468	604	701	776	957	1042	1197	1286	1286
Працездатних осіб	288	457	568	669	744	922	1004	1134	1218	1218
Осіб, які втратили працездатність	217	332	411	498	573	734	800	884	949	949

- удосконалення соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах;

- призначення Президентом України Уповноваженого з прав дитини.

У системі соціальної підтримки відбувається перехід до адресного принципу її надання. Активно впроваджуються технології «єдиного вікна»¹³ та виїзної роботи «мобільного соціального офіса». Передбачається, що за допомогою останнього здійснюватиметься прийом населення фахівцями відповідних підрозділів управлінь праці та соціального захисту населення із залученням представників органів Пенсійного фонду, центрів зайнятості, а також територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг). За необхідності можуть запрошуватися до виїзду представники інших органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування, установ та громадських організацій.

У останні роки підвищено ефективність державної допомоги, яка надається у вигляді житлових субсидій¹⁴, на оплату житлово-комунальних послуг

¹² В Україні відбулося значне скорочення масштабів безпритульності та бездоглядності серед дітей: з 42,2 тис. у 2005 р. до 19,4 тис. у 2011 р.

¹³ Зокрема, місцевими управліннями Пенсійного фонду запроваджено прийом громадян за принципом «єдиного вікна». На кінець 2013 року діяло вже 580 таких приймалень. [Звіт: соціальна політика в Україні за 2013 рік // Оф. сайт: www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id_160211, С. 3].

¹⁴ З 01.08.2010 р. через Програму житлових субсидій держава компенсує сім'ям непрацездатних і пенсіонерів витрати, що більші за 10 % їх сімейного бюджету (раніше було 15 %). Іншим сім'ям компенсуються витрати на ЖКП, що перевищують 15% їх доходу (було 20 %). З початку 2013 року субсидії для відшкодування виплат на оплату житлово-комунальних послуг призначені 1734,9 тис. сімей [там же, С. 36].

(ЖКП), спрощено порядок звернення, підвищено соціальні гарантії в оплаті ЖКП для сімей з дітьми та сімей з інвалідами. З метою подальшого розвитку системи соціального страхування у 2010 р. прийнято Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», що забезпечує створення надійного механізму збору страхових внесків для збільшення надходжень до фондів соціального страхування та підвищення ефективності надання страхових виплат та соціальних послуг населенню. Замість внесків за чотирма видами соціального страхування запроваджено єдиний внесок, що надходить до єдиної бази, введено однаковий звітний період, єдину форму звітності щодо сплати єдиного внеску.

Здійснено подальший розвиток пенсійної системи (набрання чинності з жовтня 2011 р. Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»), розробка проектів нормативно-правових актів щодо збалансування солідарної системи (перерозподілу ставки внеску на пенсійне страхування між роботодавцем та працівником, створення однакових умов індексації пенсії незалежно від закону, за яким вона призначена, а також звільнення солідарної пенсійної системи від невластивих для неї видатків), осучаснення пенсій та створення умов упровадження II (накопичувального) рівня системи пенсійного страхування.

Одним із важливих напрямків соціальної політики в Україні залишається посилення соціального захисту інвалідів. У 2009 р. прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї», який передбачає всеосяжний захист прав інвалідів і має обов'язкову юридичну силу.

З 2004 р. в Україні розпочато реформування системи соціальних послуг. У 2012 р. Кабінетом Міністрів України затверджено Стратегію реформування системи надання соціальних послуг. Основна мета перетворень — упровадження більш ефективних і раціональних моделей організації надання соціальних послуг, удосконалення механізмів їхнього фінансування, реорганізація наявних інституційних установ, створення альтернативних послуг за місцем проживання у громаді, децентралізація та демонополізація системи надання соціальних послуг, формування ринку соціальних послуг, удосконалення нормативно-правової та законодавчої бази.

За висновками експертів, упродовж останнього десятиріччя інтенсивність зростання основних соціальних гарантії в Україні є досить високою, що свідчить про суттєве підвищення рівня матеріального добробуту населення в цілому та соціально вразливих верств населення зокрема. Наразі Україна належить до країн з потужною системою соціального забезпечення як за переліком законодавчо затверджених державних зобов'язань у соціальній сфері, так і за часткою соціальних видатків у державному бюджеті.

Від початку економічного зростання (2000 р.) збільшуються й обсяги соціальних трансфертів та їх частка відносно ВВП та в сукупних видатках.

Аналіз структури бюджетних видатків за укрупненими групами статей у контексті функціональної складової доводить, що з 2002 р. видатки соціального призначення перевищують половину видатків консолідованого бюджету України (2012 р. — 60,7 %), що дає змогу характеризувати його як соціально спрямований. Упродовж останнього десятиліття темпи зростання соціальних видатків в окремі роки випереджали не лише темпи зростання сукупних видатків бюджету, а й темпи зростання національного ВВП.

Видатки соціального спрямування¹⁵ зведеного бюджету в 2012 р. становили 299,0 млрд грн, що більше за аналогічний показник 2011 р. на 47,6 млрд грн, або на 18,9 %. Відповідно до Бюджетного кодексу України, соціально-культурна сфера належить до повноважень, делегованих державою органам місцевого самоврядування. Тому традиційно у соціально-культурну сферу місцеві бюджети спрямовують значно більшу частку видатків, ніж державний бюджет (у 2012 р. 79,8 — місцеві та 45,1 — державний). Однак частка субвенцій з соціального захисту населення у структурі трансфертів, що передаються з державного бюджету до місцевих бюджетів, є доволі стабільною та значною (2010 р. — 38,3 %; 2011 р. — 38,0; 2012 — 39,9 %), а обсяги цих субвенцій щорічно зростають. Так, якщо у 2005 р. субвенція на надання пільг та житлових субсидій населенню становила 2,1 млрд грн, а субвенція на виплату допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам та тимчасової державної допомоги дітям — 3,0 млрд, то у 2012 р. — відповідно 8,1 млрд та 30,6 млрд грн.

Фінансування системи соціального захисту і соціального забезпечення населення залишається однією з найвагоміших статей державних витрат в Україні, на відповідні цілі спрямовується приблизно чверть сукупних видатків зведеного бюджету. Так, протягом 1996—2012 рр. щорічний розмір бюджетних видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення населення зріс з 4,1 до 125,3 млрд грн, при цьому щорічні темпи зростання цієї статті видатків істотно випереджали як темпи зростання сукупних видатків Зведеного бюджету України, так і темпи зростання вітчизняного ВВП. Особливо високі темпи зростання видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення припали на 2005 р., коли сукупний обсяг фінансування зріс більше як удвічі, у порівнянні з попереднім роком, внаслідок необхідності виконання соціальних зобов'язань, задекларованих під час виборчої кампанії 2004 р.

Другий «пік» соціальної спрямованості Зведеного бюджету України мав місце в 2010 р., коли видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення сягнули 27,6 % сукупних бюджетних видатків і рекордних 9,7 % по відношенню до ВВП (рис. 2.11). Вочевидь, це зростання також пов'язується з підвищенням розміру соціальних виплат, які спрямовуються на допомогу різним категоріям

¹⁵ Видатки на охорону здоров'я, освіту, духовний та фізичний розвиток, соціальний захист та соціальне забезпечення.

населення, і відповідного зростання асигнованих ресурсів. Крім того, у 2009 р. з'явився новий вид соціальної допомоги — допомога при усиновленні дитини, розмір якої прирівнюється до розміру допомоги при народженні першої дитини.

Досягнення високого рівня інтенсивності зростання соціальних гарантій має відповідати макроекономічним тенденціям в економіці країни, оскільки саме макроекономічне зростання залишається головною фінансовою передумовою збільшення соціальних гарантій. В Україні ж спостерігається деяка хаотичність і невідповідність підвищення державних соціальних гарантій сучасним економічним реаліям. Масовий характер соціального захисту та розпорошеність соціальної підтримки за видами допомоги та категоріями одержувачів зумовлюють високий рівень соціальних видатків і величезний фінансовий тягар (передусім для роботодавців), оскільки понад дві третини всіх видатків на соціальний захист сконцентровано на одному напрямі — захисті старих людей. Але найгіршими наслідками, на думку експертів, є мізерність кінцевого розміру допомоги та неповнота охоплення тих, хто справді потребує підтримки (наприклад, бідних, людей з інвалідністю, сімей з дітьми тощо).

Висновки та рекомендації. Незважаючи на те, що в Україні з початку незалежності було проголошено курс на ринкові реформи, у т. ч. у соціальній сфері, реальні кроки здійснювалися зовсім в іншому напрямі: практично вся соціальна політика була зведена до поширення наявних або впровадження нових видів виплат та пільг.

Лише в останні два роки почали ініціювати соціальні реформи, які давно мали б бути проведені — посилення адресності соціальної допомоги та удосконалення інституту соціальної інспекції, розширення сфери застосування процедур перевірки на нужденність, у т. ч. із використанням методів непрямой оцінки доходів; створення єдиної бази даних одержувачів усіх видів соціальної підтримки, єдиного інформаційного середовища для органів праці та соціального захисту населення, упровадження електронної соціальної картки; інтеграція програми пільг на оплату ЖКП з програмою житлових субсидій; запровадження механізму державного замовлення на надання об'єднаннями громадян соціальних послуг на конкурсних засадах та ін.

У той же час великими є ризики, що навіть останні вжиті заходи можуть не дати очікуваного результату. Це й особливості законодавства та судової практики в Україні (наприклад, трактування ст. 22 Конституції України), низький рівень економічної активності та зайнятості населення, низька продуктивність зайнятості (у самому широкому розумінні цього терміна) та критично низький рівень участі населення у соціальному страхуванні. А також існування «викривленої» філософії соціальної підтримки щодо збереження максимального охоплення населення та практична неререформованість системи соціальних пільг та привілеїв.

Необхідність удосконалення соціальної підтримки населення, як і соціального захисту в цілому, зумовлена насамперед економічними реаліями.

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

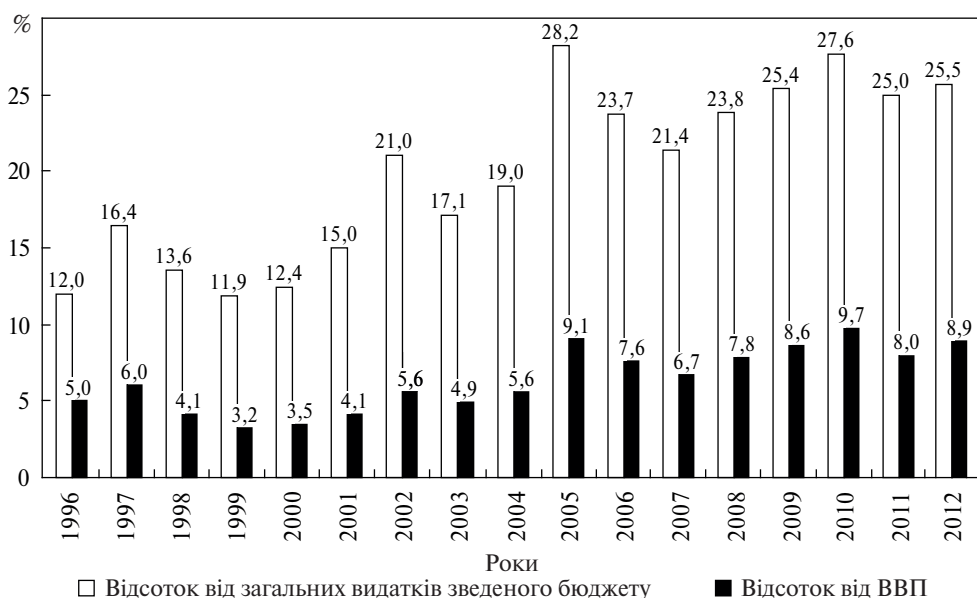

Рис. 2.11. Питома вага видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення населення у структурі сукупних видатків зведеного бюджету та по відношенню до ВВП (за 2011 р. дані попередні). Джерело: [122]

Особливо складним залишається питання оптимізації погодження інтересів бізнесового сектора (відтворення робочої сили) та держави (розширене відтворення усього населення), враховуючи фінансові можливості держави щодо забезпечення сталого людського розвитку.

Фінансування соціальної підтримки за рахунок бюджетних коштів прямо залежить від ефективності економіки, тому під час економічного спаду може призводити до перевантаження державних фінансів та відповідних негативних наслідків. Однак застосування цього принципу є необхідним у випадках, коли надання соціальних гарантій стосується тих ризиків, до яких неможливо застосувати принцип страхування.

Ефективна система державної соціальної підтримки населення повинна:

- захищати від крайньої бідності шляхом упровадження механізмів адресної соціальної допомоги та розглядатися як тимчасова підтримка на певний термін;
- застосовувати заходи щодо активізації нужденного населення щодо пошуку виходу із скрутного становища;
- вживати профілактичні заходи соціальної роботи з сім'ями, які мають підвищені ризики бідності (хвороби, асоціальні прояви, обмежена працездатність тощо).
- мати дієву систему фінансового і нефінансового контролю.

Об'єктивною вимогою для модернізації соціальної сфери є забезпечення ефективної взаємодії влади, бізнесу та суспільства, побудова справжньої демократії, досягнення суспільної довіри.

2.1.5. Динаміка і сталість народонаселення

Після публікації «Порядку денного на XXI століття» та рекомендацій саммітів у Ріо-де-Жанейро (1992) і Йоганнесбурзі (2002) в Україні посилилось розуміння глобальної взаємозалежності між народонаселенням, розвитком і навколишнім середовищем, що вплинуло на збільшення уваги до демографічних проблем. Як відомо, кількісні та якісні показники відтворення населення є впливовими чинниками суспільно-економічного розвитку, але водночас їхній рівень тісно пов'язаний із досягнутим прогресом в економічних процесах. Вітчизняна та міжнародна практика свідчить, що дисбаланс між демографічними показниками та економічними й екологічними цілями становить серйозну перешкоду на шляху до стабільного економічного зростання та сталого розвитку. Неузгодженість між демографічною та соціально-економічною динамікою гальмує прогрес у багатьох сферах, важливих для людського добробуту. Тому досягнення цілей сталого розвитку передбачає інтеграцію демографічних питань у стратегії планування і прийняття політичних рішень на всіх рівнях.

Для України пріоритетом є проведення ефективної демографічної політики, зважаючи на сучасні тенденції у відтворенні населення та їхні ймовірні перспективи в найближчому майбутньому. Складні соціально-економічні умови, падіння рівня життя та різке скорочення доходів значної частини населення у трансформаційний період не могли не позначитися на демографічній динаміці. Негативний вплив має поглиблення соціальної нерівності та посилення маргіналізації населення. Демографічна ситуація двох останніх десятиліть позначена невпинним скороченням чисельності населення, його старінням, погіршенням стану здоров'я населення та зменшенням тривалості життя, значними темпами нелегальної трудової міграції. Перебіг основних соціально-демографічних процесів у 2002—2012 рр. відбувався у руслі вищезазначених основних тенденцій; разом із тим намітилися ознаки стабілізації та поліпшення окремих демографічних показників. Йдеться про підвищення народжуваності та зниження смертності упродовж останніх років та пов'язане із цим послаблення темпів депопуляції. На нашу думку, такі позитивні зрушення слід розглядати як результат дії комплексу багатьох факторів: стабілізації економічної ситуації та пов'язаного із цим зростання рівня доходів населення (до 2008 р.), посткризового компенсаційного підвищення народжуваності на тлі запровадження пронаталістських заходів державної політики, адаптації населення до нових соціально-економічних умов, сприятливих загальноєвропейських тенденцій.

Загальна чисельність постійного населення України на початок 2014 року становила 45,2 млн осіб. Порівняно з 2002 р. чисельність населення України скоротилась майже на 3 млн осіб. При цьому чисельність міського населення зменшилась на 1,12, сільського — на 1,8 млн осіб. Таке зменшення відбулося

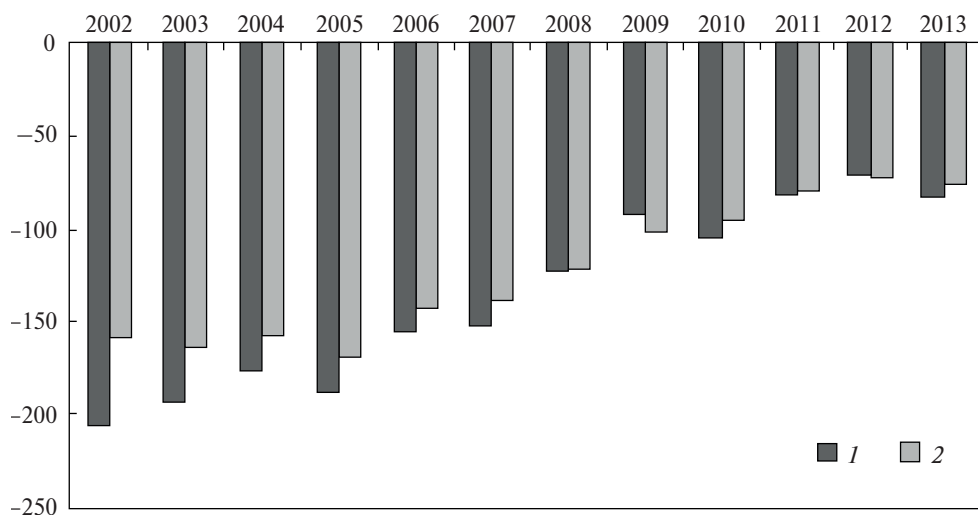

Рис. 2.12. Природне зменшення міського й сільського населення України у 2002—2013 рр., тис. осіб: 1 — міське населення; 2 — сільське населення.

Джерело: дані Державної служби статистики України

головним чином за рахунок природного зменшення населення — перевищення числа померлих над кількістю народжених. Зокрема, у 2002—2012 рр. природне зменшення населення у міських поселеннях становило 140,2 тис. осіб у середньому за рік, у сільській місцевості — 127,3 тис. осіб відповідно (рис. 2.12). Упродовж останніх років спостерігається позитивна тенденція до уповільнення темпів депопуляції. У 2002 р. абсолютний показник природного зменшення населення становив (–364,2) тис. осіб, у 2013 р. — (–158,7) тис. осіб.

Роль міграційного чинника у формуванні динаміки чисельності населення була різноспрямованою. Як відомо, в Україні упродовж тривалого часу переважав інтенсивний вплив населення. З 2003 р. у міських поселеннях фіксується додатне сальдо міграції, тоді як у сільській місцевості спостерігається міграційний убуток через відтік молоді у міста. Такі міграційні тенденції призводять до посилення процесу старіння сільського населення. Разом і з тим, останніми роками простежувалась чітка тенденція до зменшення обсягів негативного сальдо міграції у сільській місцевості (за винятком 2013 р.). Якщо в 2002 р. сальдо міграції міського населення України становило –9,1 тис. осіб, сільського — –24,7 тис. осіб, то у 2013 р. — 40,0 та –8,1 тис. осіб відповідно. Загальне сальдо міграції становило –33,8 тис. осіб у 2002 р. та 31,9 тис. осіб у 2013 р.

Таким чином, у період 2002—2013 рр. продовжувалось зменшення загальної чисельності населення України, проте дещо змінились роль та співвідношення основних складових її формування. По-перше, основною складовою скорочення чисельності населення залишається перевищення числа померлих

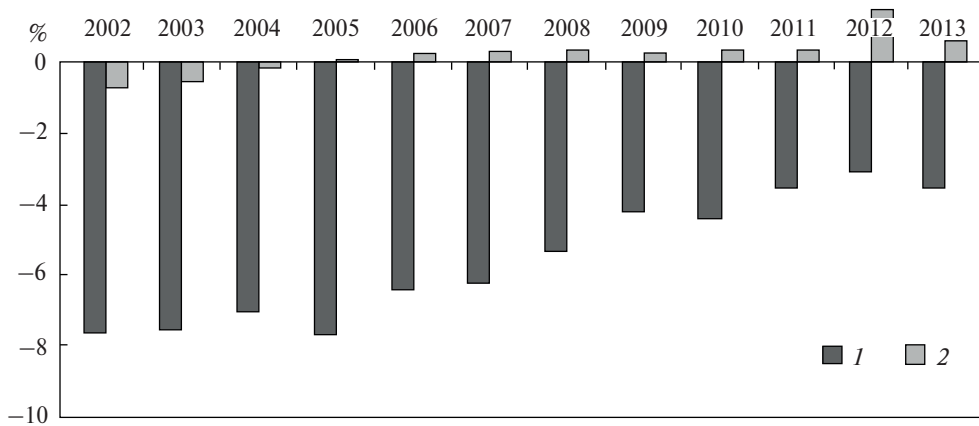

Рис. 2.13. Коефіцієнти природного приросту/зменшення (1) та міграційного приросту/зменшення населення (2) України в 2002—2013 рр., на 1000 населення.

Джерело: дані Державної служби статистики України

над кількістю народжених, однак обсяги цього показника мають тенденцію до зменшення. По-друге, до 2005 р. в Україні спостерігався як природний, так і міграційний убуток населення. У 2005 р. відбувся перехід до додатного сальдо міграції, і упродовж наступних років тенденція до збільшення міграційного приросту закріпилась при збереженні природного зменшення населення. Тобто, на даному етапі міграційний чинник протидіє скороченню чисельності населення, проте його вплив є поки що дуже слабким у порівнянні із природним убутком населення (рис. 2.13).

На тлі переходу до додатного балансу міграцій зберігаються значні масштаби трудових міграцій. Оцінка чисельності українців, які перебувають на заробітках за кордоном, ускладнюється об'єктивними труднощами у зборі статистики трудових міграційних переміщень населення та фрагментарністю інформації. За даними вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції, яке проводилося в 2012 році, Державною службою статистики України та Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, кількість трудових мігрантів (громадян віком 15—70 які з січня 2010 р. до червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном) становила 1,2 млн осіб або 3, 4 % населення відповідного віку.

Наслідки зайнятості значної кількості українців за кордоном є досить суперечливими. Позитивний вплив трудових міграцій в Україні на тлі між-національних рекрутингових процесів проявляється, передусім, у тому, що вони згладжують проблему безробіття, тобто знижують тиск і навантаження на національному ринку праці. Зовнішні трудові міграції сприяють зменшенню бідності та нерівності в доходах за рахунок підвищення матеріального добробуту тих, хто виїжджає за кордон на заробітки. Проте, поруч із надходженням в Україну заробітчанських коштів, працевлаштування українців за

кордоном супроводжується певними соціально-демографічними втратами, головною передумовою яких є те, що значна частина мігрантів не має офіційного дозволу на перебування в країні та роботу за наймом, що спричинює низький рівень соціальної захищеності та високий ризик для життя й здоров'я. Окрім цього, жіночі трудові міграції мають дестабілізуючий вплив на шлюбно-сімейну сферу, є додатковим чинником зниження народжуваності, а також джерелом підвищення злочинності у сфері торгівлі людьми та призводять до порушення прав людини.

Зважаючи на значні масштаби потоків трудових мігрантів, питання регулювання зовнішніх трудових міграцій повинні неодмінно враховуватись при розробці національних і регіональних соціально-економічних стратегій, насамперед при формуванні програм зайнятості населення. Міжнародний досвід свідчить, що встановлення контролю над зовнішньою міграцією тісно пов'язане зі створенням сприятливих економічних умов в країнах-постачальниках мігрантів, розвитком кооперації та діалогу між країнами походження мігрантів та країнами призначення з метою включення міграційних питань у політичний та економічний порядок денний.

Для досягнення цілей сталого розвитку й подолання дисбалансу між демографічними, економічними та екологічними показниками важливим є не лише динаміка абсолютної чисельності населення, а й співвідношення окремих вікових груп. Склад населення за статтю та віком визначає можливості відтворення населення та заміщення поколінь. Він не лише окреслює віковий «профіль» суспільства, але й значною мірою впливає на інтенсивність демографічних процесів, обсяги його життєвого і трудового потенціалів, окреслює демоекономічні перспективи розвитку.

Зміни у статеві-віковому складі населення, пов'язані із його старінням та подовженням людського життя, стали найбільш прикметною рисою довготривалих демографічних зрушень, які відбуваються у розвинутих країнах. Перестройка демографічного режиму європейських країн призвела до зміни їхнього «обличчя», що полягає у зменшенні частки дитячих та підвищенні питомої ваги старших вікових груп у складі населення. Наслідки процесу старіння стосуються як кількісних, так і якісних аспектів суспільної життєдіяльності, пов'язаних із перерозподілом участі різних поколінь у сферах виробництва і споживання. Перед суспільством, що перебуває у стані демографічної старості, неминуче виникають проблеми, зумовлені посиленням демоекономічного навантаження на активне, продуктивне населення, що ускладнює можливості досягнення високого добробуту для кожного з наступних поколінь. В Україні злободенність цих проблем посилюється ще й через те, що старіюче українське суспільство не має достатньо ресурсів для забезпечення гідного рівня життя все більшій чисельності своїх громадян похилого віку.

Україна належить до країн зі старим населенням: частка осіб віком 60 років і старше у загальній чисельності на початку 2013 р. становила 21,4 % (у

тому числі, 20,6 % у містах та 23,1 % у селах). Водночас питома вага жінок віком 60 років і старше у їхній загальній кількості становила 25,6 %, а для чоловіків цей показник становив 16,4 % (табл. 2.6). Молодший віковий склад чоловіків пов'язаний з їхньою вищою смертністю у трудоактивному віці і меншою тривалістю життя. Віковий склад сільського населення порівняно з міським є менш сприятливим. Зокрема, рівень старіння сільського населення є значно вищим. Це стосується, передусім, сільських жінок, майже третина яких (28,6 %) на початку 2013 р. перебувала у віці 60 років і старше, що в 1,7 раза перевищувало відповідний показник кількості сільських чоловіків (17,0 %). Серед жителів міських поселень кожен шостий чоловік та кожна четверта жінка досягли віку 60 років і старше. А питома вага населення працездатного віку (15—59 років) у містах становила 68,4 % серед чоловіків та 63,1 % серед жінок. У селах у віці 15—59 років перебувало 65,3 % чоловіків та 56,6 % жінок.

Порівняльний аналіз динаміки чисельності контингентів післяпрацездатного віку (60 років і старше) у 2002 та 2013 рр. свідчить, що їхня частка у загальній чисельності населення суттєво не змінилась. Зростання народжуваності та збільшення кількості дітей упродовж 2000-х років певним чином протидіяло поглибленню старіння населення. Разом із тим, доволі значна частка осіб у віці 60 років і старше поєднується із низькою часткою осіб віком 80 років і старше. Тобто, при збереженні високого рівня старіння населення в Україні не відбувається суттєвого прогресу у показниках довгожителства [137, С. 101].

Серед окремих вікових контингентів важливе значення мають абсолютні та відносні показники чисельності і складу населення дітородного віку. Порівняльний аналіз вікового складу населення на початку 2002 та 2013 рр. свідчить про збільшення чисельності жінок молодого, найбільш активного генеративного віку (15—29 років) за рахунок переходу до його представниць поколінь, народжених у 1980-і роки, коли в Україні спостерігався підйом народжуваності. Ці зміни є значно помітнішими у складі міського населення порівняно із сільським, що відповідним чином впливає на динаміку народжуваності у містах та селах.

З 2002 року народжуваність в Україні зростає. Загальний коефіцієнт народжуваності населення підвищився від 8,1 ‰ у 2002 р. до 11,1 ‰ у 2013 р.

Таблиця 2.6

Віковий склад чоловіків та жінок в Україні на початку 2002 та 2013 рр., %

Вікові групи, роки	2002		2013	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
0—14	18,2	14,9	16,2	13,1
15—59	65,2	59,7	67,4	61,3
60+	16,7	25,4	16,4	25,6
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: дані Державної служби статистики України.

(рис. 2.14). Таке підвищення пояснюється сприятливим впливом двох факторів: структурного фактора та зростання інтенсивності дітонароджень.

По-перше, збільшення абсолютного числа народжень було очікуваним з огляду на вже згаданий факт, пов'язаний з тим, що до найактивнішого дітородного віку вступили чисельніші покоління жінок, народжених у 1980-х роках. Покращення вікового складу населення дітородного віку внаслідок збільшення кількості потенційних матерів поки що позитивно впливає на динаміку народжуваності в Україні, однак цей ефект поступово нівелюється. Коли до найактивнішого дітородного віку почнуть вступати малочисельні покоління дівчат, народжених протягом 1990-х років, деморепродуктивний потенціал вікової структури населення буде вичерпаний, і поліпшення ситуації з народжуваністю в Україні буде можливим лише за умови підвищення власне дітородної активності населення.

По-друге, підвищення народжуваності в Україні відбувається на тлі зміни її повікової моделі, тобто народжуваності за віком матері. Сумарний коефіцієнт народжуваності збільшився у 2013 р. порівняно з 2002 р. від 1,12 до 1,52 дитини на одну жінку, у тому числі від 1,0 до 1,37 — для міського населення та від 1,47 до 1,82 — для сільського населення. Найвищий приріст народжуваності характерний для жінок віком 35—39 років. Традиційно упродовж тривалого часу в Україні найвища інтенсивність дітонароджень спостерігалась серед жінок віком до 25 років. Таким чином, нині відбувається перерозподіл внеску молодших і старших груп жінок у сумарну народжуваність. Якщо в 2002 р. у жінок віком 25 років і старше народились 46,5 % дітей, то у 2013 р. — 66,1 % (рис. 2.15). Це свідчить про поступове формування нової моделі вікової народжуваності в Україні, головними ознаками якої є тенденція до «постаріння» материнства та підвищення середнього віку при народженні дитини.

По-третє, збільшення показників народжуваності серед жінок старше 25 років відбувається значною мірою за рахунок реалізації жінками відкладених раніше народжень, головним чином другої та третьої дитини. Тобто, йдеться про компенсаційне посткризове зростання народжуваності після того, як народжуваність впала до надзвичайно низького рівня упродовж 1990-х років.

Варто відзначити, що зростання народжуваності в Україні відбувається у руслі загальноєвропейських тенденцій. Після періоду низької (*lowest-low*) народжуваності з початком 2000-х років у багатьох європейських країнах спостерігається підвищення народжуваності. Цей процес тісно пов'язаний із зрушеннями у повіковій моделі формування сім'ї та народжуваності: поширенням незареєстрованих шлюбів, відкладанням народжень, збільшенням середнього віку матері при народженні дитини. В одних країнах, наприклад Франції, Данії, Швеції, Нідерландах, відкладання дітонароджень у старший вік поєднується із високим рівнем дітонароджень та вагомою підтримкою сімей з дітьми з боку держави. У цих країнах понад половина народжень відбувається у жінок віком 30 років і старше. Натомість у Німеччині, Греції,

2.1. Соціальні та економічні аспекти

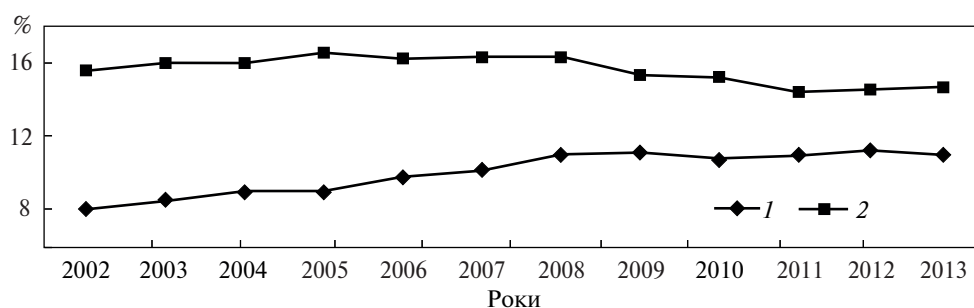

Рис. 2.14. Загальні коефіцієнти народжуваності та смертності населення України в 2002—2013 рр., ‰: 1— загальний коефіцієнт народжуваності; 2 — загальний коефіцієнт смертності.
Джерело: дані Державної служби статистики України

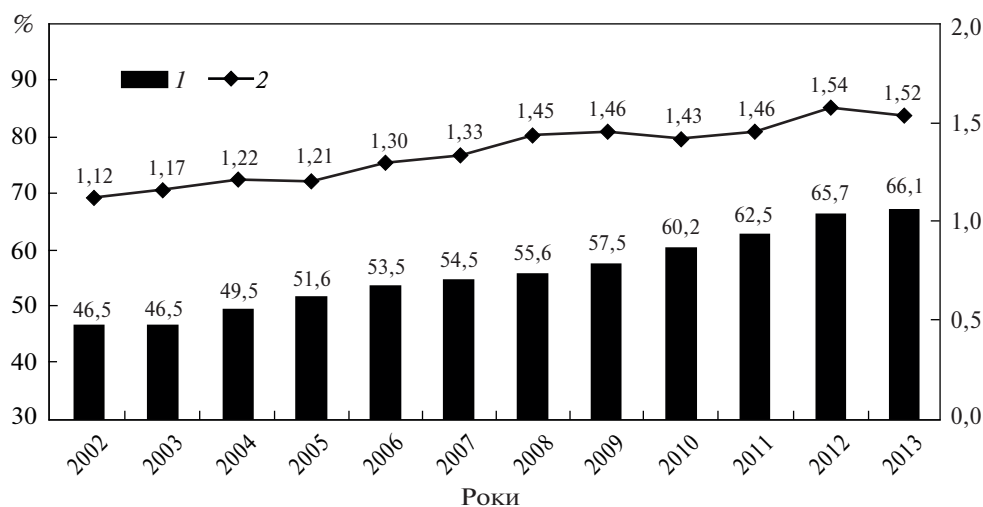

Рис. 2.15. Сумарний коефіцієнт народжуваності та частка народжень у жінок віком 25 років і старше в Україні в 2002—2013 рр.: 1 — частка народжень у жінок віком 25 років і старше; 2 — сумарний коефіцієнт народжуваності.
Джерело: дані Державної служби статистики України

Італії, Іспанії високий середній вік матері при народженні дитини поєднується із низькими показниками сумарної народжуваності. Водночас в Угорщині, Румунії, Молдові, Словаччині спостерігається молодший вік матері при народженні дитини та зберігається відносно низька народжуваність. У цих країнах понад 60 % дітонороджень припадає на жінок віком до 30 років. Очевидно, відмінності в темпах відновлення позитивної динаміки народжуваності у різних країнах тісно пов'язані як з економічним фактором (зростанням добробуту), так і з культурно-ментальними чинниками.

Окремим вагомим чинником, який вочевидь сприяє зростанню народжуваності в Україні, є пронаталістські заходи державної політики, започатковані урядом в 2005 р. Усі спеціальні виплати на дітей регулюються Законом

України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», що об'єднує такі основні види допомоги: у зв'язку з вагітністю та пологами; при народженні дитини; допомога на дітей одиноким матерям; допомога на дітей, що перебувають під опікою чи піклуванням [5, С. 226—229]. З 1 квітня 2005 р. було значно підвищено розмір допомоги при народженні дитини: від 725 до 8500 грн. З 2008 р. виплати було знову збільшено і диференційовано залежно від черговості народження: 12,4 тис. грн — на першу дитину, 25 тис. грн — на другу дитину і 50 тис. грн — на третю і наступну дитину. Встановлені суми виплачувалися частинами залежно від черговості народження. Упродовж 2011 та 2012 рр. розмір допомоги зазнав змін у бік збільшення. З 1 липня 2014 року виплати було уніфіковано і нині допомога при народженні дитини становить 41280 грн незалежно від її черговості. Такі заходи сприяють підвищенню народжуваності, але, на нашу думку, вони лише змінюють календар народжень, чим «прискорюється» народження дітей, проте докорінним чином не впливають на дітородні орієнтації населення. Значні обсяги допомоги при народженні дитини швидше виконують роль соціального захисту жінок, які таким чином намагаються вижити у складних соціально-економічних умовах.

Важливою передумовою досягнення сталого розвитку є забезпечення доступності послуг системи охорони здоров'я для усіх верств населення, підвищення тривалості здорового життя та покращення якості життя населення у цілому. Упродовж останнього десятиліття в більшості розвинутих європейських країн спостерігалось повільне, проте стале зростання тривалості життя. Відмінності у показниках тривалості життя чоловіків і жінок у цих країнах не перевищують 5 років. Характерно, що збільшення тривалості життя в країнах Західної та Північної Європи відбувається за рахунок зниження смертності в старших вікових групах, зокрема у віці 60—70 років для чоловіків та у віці 60 років і старше для жінок. Смертність немовлят, дітей та молоді є дуже низькою. Найнижчий рівень смертності немовлят у 2012 р. зафіксований у Скандинавських країнах, де він становить менше 3 померлих у віці до 1 року на 1000 живонароджених.

Динаміка основних медико-демографічних процесів в Україні відзначалась довготривалою стагнацією. Висока частота як хронічних неінфекційних захворювань, так і небезпечних інфекційних хвороб (насамперед, туберкульозу та ВІЛ/СНІДу), значна розповсюдженість факторів ризику (зловживання алкоголем, тютюнопаління, уживання наркотиків тощо) зумовлюють збільшення глобального тягаря хвороб і призводить до значних медико-соціальних втрат та економічних збитків. Очікувана тривалість життя в Україні у 2002 р. становила 62,1 року в чоловіків та 73,7 року в жінок. Порівняно з розвинутими країнами Європейського Союзу ці показники були меншими в той період в середньому на 12 років у чоловіків та на 8—9 років у жінок. Погіршення стану здоров'я населення упродовж 1990-х років призвело до підвищення смерт-

ності майже в усіх вікових групах за винятком дітей. Найбільших втрат у роки соціально-економічної кризи зазнало населення працездатного віку. Саме висока смертність дорослого працездатного населення відіграє основну роль у формуванні низької тривалості життя населення у нашій країні. При цьому чоловіки є менш життєздатними за жінок. Зокрема, у 2002 р. із 100 % 15-річних до віку 60 років в Україні доживало 61,7 % чоловіків та 86 % жінок, тоді як у Швеції ці показники становили 91,5 та 94,7 %, у Франції — 86,3 та 93,9 %, Німеччині — 88,1 та 93,9 % відповідно (розраховано за даними «Human Mortality Database»).

Причинами високої передчасної смертності населення України є, по-перше, специфічна «консервативна» структура причин смерті, у якій високий рівень смертності від ендемічних причин (хвороб системи кровообігу та новоутворень) поєднується з не менш значущим рівнем смертності від екзогенних патологій (патологій органів дихання, травлення, інфекційних хвороб та зовнішніх причин); по-друге, низький середній вік смерті від практично усіх класів причин смерті; по-третє, високий рівень смертності від так званих соціально детермінованих захворювань (туберкульозу, ВІЛ/СНІДу, алкогольно залежних захворювань), жертвами яких є насамперед особи молодого та середнього віку [121].

Разом із тим, починаючи з 2008 р. в Україні намітились нові позитивні тенденції: тривалість життя почала зростати і досягла у 2013 р. 66,3 років у чоловіків та 76,2 року у жінок. Це підвищення виявилось більш помітним для міського населення, ніж для сільського. Нині тривалість життя чоловіків становить 67,1 в міських поселеннях і 64,8 року у сільській місцевості, жінок — 76,6 і 75,3 року відповідно. Приріст тривалості життя відбувся за рахунок зниження смертності майже в усіх вікових групах населення, проте найвідчутнішим воно було у чоловіків віком 20—50 років. Як показує рис. 2.16, позитивний тренд у тривалості життя останніх років чітко співпадає із зменшенням смертності населення працездатного віку. Смертність немовлят в Україні становить близько 8 ‰.

З метою вирішення актуальних демографічних проблем в Україні в останнє десятиріччя було прийнято кілька державних програм, спрямованих на реалізацію стратегічних пріоритетів у сфері охорони здоров'я: профілактику хронічних неінфекційних захворювань, формування відповідального ставлення громадян до особистого здоров'я та мотивацію населення до здорового способу життя, оптимізацію системи охорони громадського здоров'я, спрямовану на пріоритетний розвиток первинної медичної допомоги та сімейної медицини. Реалізовано Міжгалузову комплексну програму «Здоров'я нації» (2002—2011 рр.), затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 10.01.2002; нині оприлюднено проект Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми «Здоров'я — 2020: український вимір». Були затверджені Закони України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допо-

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

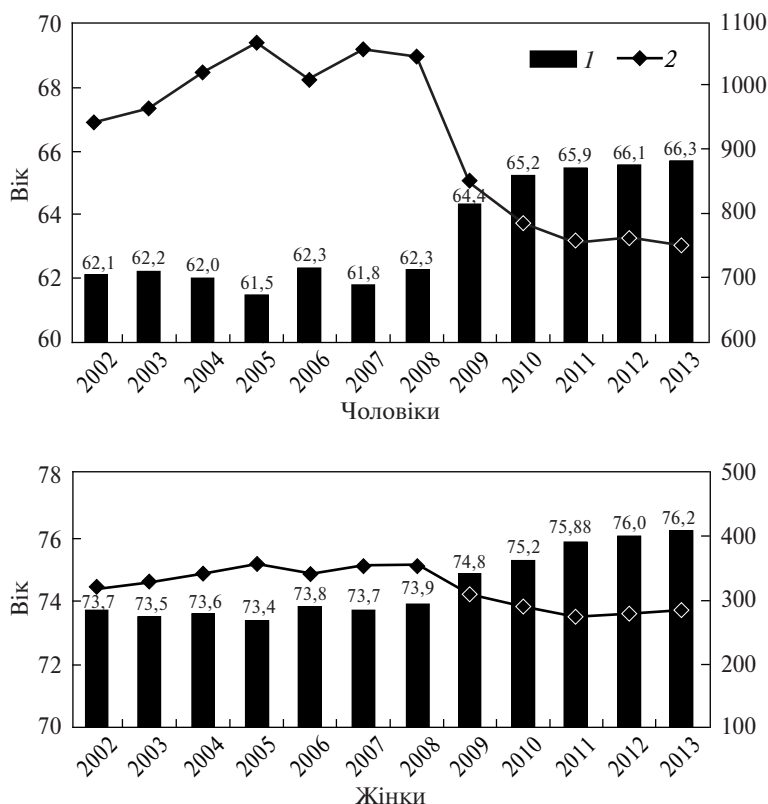

Рис. 2.16. Очікувана тривалість життя при народженні та показник смертності у віці 16—59 років в Україні в 2002—2013 рр. (у розрахунку на 100 тис. осіб): 1 — очікувана тривалість життя; 2 — смертність у віці 16—59 років.

Джерело: дані Державної служби статистики України

моги» (07.07.2011 № 3611-VI); «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини на період до 2011 року» (22.01.2010 № 1804-VI); а також: Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року (Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2006 № 1849); Державна програма запобігання та лікування серцево-судинних і судинно-мозкових захворювань на 2006—2010 роки (Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2006 № 761); Державна програма створення єдиної системи надання екстреної медичної допомоги на період до 2010 року (Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2007 № 1290); Загальнодержавна програма забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009—2013 роки (Закон України від 19.02.2009 № 1026-VI); Загальнодержавна цільова соціальна програма протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2014—2018 роки; Загальнодержавна програма протидії захворюванню на туберкульоз на 2007—2011 рр. (Закон України від 08.02.2007

№ 648-V); Загальнодержавна програма боротьби з онкологічними захворюваннями на 2007—2016 роки (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2006 № 393-р).

Висновки. Незважаючи на позитивну тенденцію до зростання тривалості життя упродовж 2008—2013 рр., Україна все ще відстає за показниками дожиття населення. Подальший прогрес у показниках тривалості життя тісно пов'язаний з бажаними зрушеннями у структурі причин смерті та наближенням вікового і нозологічного профілю вимирання до сучасного режиму смертності у розвинених європейських країнах. При цьому важливим є не лише підвищення загальної тривалості життя, а й збільшення періоду життя у стані здоров'я, тобто без хвороб та інвалідності. У країнах Європейського Союзу спостерігається не лише зростання показників дожиття населення, а й збільшення тривалості періоду здорового життя. У цих країнах вік настання серйозних порушень у стані здоров'я та втрати працездатності підвищується. При цьому подовження періоду здорового життя відбувається швидше за збільшення тривалості життя загалом. В Україні тривалість періоду здорового життя чоловіків майже на 15 років відстає від відповідних показників розвинутих європейських країн і на 10 років — у жінок.

Тривалість життя населення є визнаним, об'єктивним мірилом суспільно-економічного розвитку, критерієм досягнутої якості та суспільного прогресу. Оскільки хворі люди мають менше можливостей для освітньо-професійної самореалізації, не забезпечують вищу продуктивність праці, оскільки вони не можуть розглядатися як повноцінний ресурс якісних змін. Є всі підстави вважати, що неблагополучна ситуація у сфері здоров'я та висока смертність є впливовими чинниками стримування розвитку держави і перешкодою для досягнення нової якості економічного зростання. Тому визначення ймовірних резервів щодо подальшого підвищення тривалості життя в Україні є важливою передумовою економічної розбудови країни й досягнення сталого розвитку та суспільного добробуту.

2.1.6. Сприяння сталому розвитку населених пунктів

З позицій сучасної географічної науки на розвиток конкретного поселення найістотніше впливає його економіко-географічне положення, тобто просторові відношення щодо сировинних, енергетичних, водних та інших ресурсів, транспортних шляхів сполучення, що формують систему зовнішніх чинників соціально-економічного розвитку поселення в конкретних суспільно-історичних умовах.

Однак до найважливіших умов, що сприяють або стримують подальший розвиток поселення, належать також фактори внутрішнього характеру — власне ресурси розвитку поселення, найважливішими видами яких є: тери-

торіальні, трудові, водні, енергетичні, рекреаційні ресурси. Кожному поселенню притаманний різний рівень їх сучасного використання, що значно впливає на потенціал перспективного розвитку.

Територіальні ресурси — це наявність територій, які за розміщенням у плані поселення, своїми розмірами, інженерно-будівельними і містобудівними вимогами можуть використовуватися для потреб територіального розвитку населеного пункту. Наявність територіальних ресурсів має досить вагоме, а іноді вирішальне значення для розвитку поселень і розміщення об'єктів виробництва. Тому важливо виявити наявність подібних територій і їхню придатність для потреб розвитку поселення.

Вибір напрямків територіального розвитку поселень у більшості випадків обмежений, тому що прилеглі до поселення землі інтенсивно використовуються для сільськогосподарського виробництва, організації місць відпочинку населення, прокладання різних комунікацій. Практика свідчить, що більшість міст вичерпали найбільш сприятливі для забудови території, а подальший їхній розвиток вимагає відведення малоприсадибних в інженерно-будівельному відношенні та дорогих в освоєнні територій. Наявні обмеження територіального розвитку міст вимагають пошуку внутрішніх резервів, а саме: більш інтенсивного використання освоєних міських земель, зіставлення можливих варіантів ущільнення міських територій і їхньої оцінки. Така оцінка повинна бути результатом аналізу всього комплексу умов, що сприяють або обмежують подальший розвиток міста.

Територіальне зростання поселень, з одного боку, вступає в конфлікт з інтересами сільського господарства, потребами збереження природоохоронних зелених зон, використання територій для організації відпочинку населення, а з іншого — вилучення під забудову цінних сільськогосподарських угідь призводить до віддаленого розміщення житлових масивів від місць докладання праці, до необхідності значних капіталовкладень у транспортні мережі та інженерне обладнання територій, що обумовлює потребу підвищення ефективності використання освоєних територій.

Особливо значне додаткове освоєння територій в останні роки відбувається в великих містах, де його темпи перевищують темпи зростання чисельності населення. У середньому зростання освоєння територій у великих містах перевищило намічені генеральними планами показники на 15—20 %, у тому числі позасельбищні (промислові, комунально-складські та ін.) — у 1,5 раза і більше. Усе це свідчить про стійкі тенденції екстенсивного територіального розвитку міст, що суперечить задекларованим на саміті у Ріо-де-Жанейро принципам збалансованого розвитку поселень. За таких обставин необхідно відходити від інерційного екстенсивного шляху та більш раціонально використовувати міські землі.

Територіальне зростання поселень пов'язане не тільки з вилученням земель із сільськогосподарського виробництва, воно безпосередньо веде також

до зростання витрат на створення і функціонування усіх інфраструктурних підсистем: дорожньо-вуличної мережі, транспорту, інженерних комунікацій. Це пояснюється тим, що в останні роки основні обсяги житлового і виробничого будівництва розташовуються переважно на периферії міст зі значним відривом від загального масиву міської забудови. Такий процес є характерним для більшості великих міст, що інтенсивно зростають, особливо центрів агломерацій. Як правило, він викликаний двома причинами: обмеженням обсягом реконструкції наявної житлової і промислової забудови та технологічними зручностями освоєння великих вільних ділянок.

Широкі можливості підвищення раціонального використання промислових територій, у першу чергу промислових районів, полягають у витісненні малоефективних у територіально-функціональному відношенні підприємств і об'єктів і формуванні спеціалізованих зон із розміщенням останніх у районах міст, що характеризуються меншою соціальною та економічною цінністю територій.

Водні ресурси також визначають можливість розвитку поселень, їхній профіль і перспективу. При дефіциті водних ресурсів виникає необхідність будівництва дорогих споруд для водопостачання (водоводів, каналів тощо) і відведення промислових стоків на значну відстань, що значно обмежує розвиток поселень, або ж знижує рівень якості умов проживання у цих поселеннях. За минуле десятиліття ситуація була поглиблена процесом неконтрольованої приватизації життєво важливих ресурсів, зокрема підземних та поверхневих джерел водопостачання, коли мешканці міст практично були позбавлені доступу до тих джерел питної води, якими вони традиційно користувались, а альтернативи їм не було запропоновано.

У низці випадків, наприклад, коли необхідно розмістити водоемні виробництва, вирішального значення набувають умови відведення на далеку відстань промислових стоків при недостатній потужності очисних споруд та каналізації.

Так, виробництва з механічної обробки деревини споживають відносно мало води, не забруднюють атмосферу та водоймища. Виробництва ж лісохімічного комплексу різко відрізняються за своїми характеристиками. Вони технологічно споживають багато води, скидають велику кількість хімічно стійких стоків, а в атмосферу — забруднювальних речовин. Тому дуже важливо визначити наявність і потужність водних ресурсів в районі, прилеглому до міста, їхню потребу на розрахунковий період і перспективу та визначити резерви водних ресурсів, які можуть використовуватись для задоволення наявних і перспективних потреб поселення, умов водовідведення і очищення стоків.

Трудові ресурси, до яких відносять населення у працездатному віці, а також працюючих пенсіонерів в непрацездатному віці. При вивченні передумов розвитку міста необхідно виявити і зіставити чисельність трудових ресурсів у складі населення міста і їхню незайнятість у суспільному виробництві, а

також наявність невикористаних трудових ресурсів міста і населених пунктів у приміській зоні. Невикористані трудові ресурси є практично в усіх містах, але особливо в малих містах та селищах, де частка промисловості незначна, й зайнятість у домашньому господарстві більша.

Варто пам'ятати, що не всі трудові ресурси можуть бути залучені в суспільне виробництво. Необхідно врахувати можливості використання вільних трудових ресурсів населених пунктів прилеглого району, все більші вимоги населення до організації місць докладання праці залежно від їхнього розміщення, професійної різноманітності, характеру й умов виробничих процесів. Рациональне використання трудових ресурсів є важливою умовою узгодженого розвитку усіх галузей міського господарства.

Енергетичні ресурси. Встановлено, що розширення поселенських територій неодмінно пов'язане із зростанням потреб у тепловій і електричній енергії. Промислові райони та індустріальні поселення є великими споживачами енергії. Обсяги її споживання постійно збільшуються не тільки завдяки розвитку енергоємних виробництв та галузей важкої промисловості, а й у зв'язку з розвитком транспорту та міського господарства, усе більшими потребами в електроенергії, теплої та газі комунально-побутового сектора. У загальному споживанні енергії в нашій країні близько 80 % припадає на міста. На рівень енергоспоживання істотно впливає житлово-комунальна сфера. Із загальних річних енерговитрат на опалення та гаряче водопостачання об'єктів соціального значення і житла витрачається до 30 % енергоресурсів, з них 2/3 ресурсів споживає житловий сектор, а втрати енергії в цьому секторі залишаються найзначнішими. У зв'язку з цим однією з найактуальніших проблем розвитку міст є рациональне використання й економія енергоресурсів. Важливим є виявлення наявних можливостей ощадження енергії, аналіз балансу енергопостачання і визначення додаткових заходів у тепло- та електропостачанні, що сприяли б економії енергії.

Існує тісний взаємозв'язок між містобудівними рішеннями і споживанням енергоресурсів. Так, визначення оптимальних параметрів розвитку міст, вибір стратегії розвитку економічної бази, прийомів планувальної організації і функціонального зонування міських територій, поверховості і щільності забудови, масштаби і методи реконструкції викликають великі коливання у споживанні енергоресурсів залежно від містобудівної ситуації. Тому серед проблем, що вирішуються в генеральному плані міста, однією з найважливіших є визначення потреб у різних видах енергії, внутрішніх і зовнішніх джерелах задоволення цих потреб, розробка пропозицій щодо вибору економічних джерел і способів енергопостачання, а також створення загальних енергетичних мереж і споруд для групи підприємств і міста у цілому.

Діапазон засобів і методів підвищення ефективності використання енергоресурсів характеризується широтою і різноманітністю засобів, охоплює такі напрями: упровадження нових видів джерел енергії, удосконалення техно-

логічних процесів, створення енергоощадних видів транспорту, сучасного обладнання та побутових приладів, використання нових будівельних матеріалів і конструкцій, що сприяють зниженню непродуктивних витрат і збереженню енергії. Особливого значення набуває раціональна функціонально-планувальна організація поселення.

Показово, що до останнього часу містобудівна практика не мала будь-яких певних характеристик, нормативів і рекомендацій щодо взаємозалежності між містобудівними вирішеннями і рівнем витрачання енергоресурсів. Новизна і складність проблеми економії енергоресурсів обумовили певну обмеженість відповідних цілеспрямованих досліджень, а також упровадження їх у практику проектування і забудови міст. Переважно увага приділялася вивченню загальних аспектів енергоощадної політики, або навпаки — досить вузьких інженерно-технічних завдань економії енергії шляхом упровадження нових вирішень у системі виробництва, розподілу й акумуляції традиційних і альтернативних видів енергії. У багатьох випадках питання економії енергії в містах розглядається в контексті загальних проблем енергозбереження або сприяє висвітленню організаційних аспектів вирішення цього завдання.

Помітне значення має також управлінська складова здійснення міської політики.

Проблеми управління розвитком поселень на міждержавному рівні розглядалися на Всесвітньому форумі ООН з проблем розвитку міст ХАБІТАТ-II (м. Стамбул, 1996 р.), на міжнародній нараді в Мінську, де була підписана Містобудівна хартія Сівдружності Незалежних Держав, та на інших форумах, нарадах, семінарах.

На національному рівні намагання вирішити проблему переходу населених пунктів до збалансованого розвитку знайшли відображення в українському законодавстві [33, 93, 105], розробці стратегій збалансованого розвитку окремих міст [38, 125] та широкому колі наукових публікацій, що присвячені всебічному аналізу розвитку мереж поселень [25], а також розробці теоретичних та практичних аспектів управління функціонуванням багатогалузевого міського господарства.

Проте недостатньо уваги в сучасній науковій літературі приділяється питанню саме суспільно-географічного розлогого аналізу наявних ресурсів з метою збалансування економічного, соціального та екологічного розвитку поселень України.

У затвердженій державній «Концепції сталого розвитку населених пунктів» [93] зафіксоване визначення сталого (збалансованого) розвитку щодо населених пунктів, яке потрібно розуміти як «соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів...». Ця концепція розрахована на довгостроковий період реалізації

(15—20 років) та передбачає розробку стратегій збалансованого розвитку для конкретних населених пунктів, у першу чергу міст. Наведене вище законодавчо затверджене визначення сталого (збалансованого) розвитку населених пунктів є найуживанішим і беззастережно дублюється стратегіями розвитку міст різного значення, зокрема і у стратегії сталого розвитку столиці — м. Києва [125].

За роки незалежності в Україні створено структуру муніципальних органів влади. Управління містами здійснюється органами виконавчої влади та місцевого самоврядування. Основні принципи регулювання функцій, компетенції та повноважень місцевого самоврядування висвітлені у Законах «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації». Проте практика застосування Законів України, ухвалених протягом 2002—2012 рр., продемонструвала недосконалість правового регулювання у сфері управління соціально-економічними процесами в містах:

- неузгодженість і дублювання повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, що в свою чергу зумовило невизначеність їхньої відповідальності;
- недосконалість правових норм, що породжувало зайву напругу у відносинах між головами обласних і районних державних адміністрацій, головами обласних та районних рад, а також між ними і міськими головами;
- слабкий державний і громадський контроль за результатами практичної діяльності органів територіального управління.

На нашу думку, інтенсифікація розвитку українських міст як центрів систем розселення різного рангу може відбуватися лише за умови поєднання активної державної регіональної політики та розробки ефективної міської політики. Реалізація активної державної міської політики має розглядатись як складова стратегії економічного та соціального розвитку країни на тривалий час — 15—20 років. Крім того, у рамках державної міської політики, яка має здійснюватись відповідно до напрямів реформування адміністративно-територіального устрою, повинно передбачатись упорядкування системи населених пунктів, визначення їхніх меж, розроблення та впровадження генеральної схеми планування територій, створення системи економічно та фінансово самостійних громад.

Сучасне місто — це суспільно-територіальна система, яка має значний економічний потенціал. Вона, згідно з об'єктивними законами ринку, здатна притягувати капітал ззовні і одночасно збільшувати власний потенціал з метою відтворення суспільних благ. Тому економічний механізм управління містом доцільно розглядати не тільки відповідно до видів економічної діяльності, сфер життєзабезпечення міської системи (галузевий підхід), а й залежно від цілей розвитку та очікуваного результату (стратегічний підхід).

Стратегічний підхід до формування механізму управління будь-якою територією сприятиме оптимізації структури управління поселенням, формуванню новаторських ідей у сфері управління ним. Звідси вдосконалення еко-

номічного механізму в сфері управління поселенням передбачає дії за кількома напрямками (блоками).

Перший блок охоплює комплекс управлінських методів і заходів у площині ресурсного забезпечення збалансованого розвитку поселення; другий — підтримка, мотивації і стимулювання економічної активності; третій — формування міжселищної та внутрішньої конкуренції, спрямованої на підтримку та нарощування конкурентоспроможності поселення; четвертий — планування та прогнозування соціально-економічного розвитку поселення.

Такий підхід забезпечить поетапність процесів економічного росту, нагромадження економічного потенціалу поселень, своєчасне прийняття рішень в умовах адаптації до нових умов господарювання та підвищення ефективності управління складною, багатокomпонентною міською системою та просторово неоднорідною у функціональному навантаженні територією загалом.

Управління поселенням у ринковому середовищі, де відбувається поєднання ринкових важелів впливу та елементів саморегулювання, здійснюється під час залучення механізму підтримки та стимулювання економічної діяльності. Елементом цього механізму є створення мережі організацій, так званої інфраструктури підтримки промислових підприємств і підприємницьких структур. Становлення такої мережі виступає частиною програми селищного маркетингу, поширеної у світовій практиці і визнаної як метод управління розвитком населеного пункту. Ця мережа може бути дієвим інструментом механізму управління поселенням, спрямованим на розвиток промислових підприємств, просування їхньої продукції та послуг на ринку міста, регіону, держави. Силами організацій, які входять у структуру підтримки та розвитку підприємств, можна організувати та здійснити розробку техніко-економічних обґрунтувань проектів конкретних підприємств та їхніх об'єднань для включення їх у регіональні програми розвитку; забезпечення отримання кредитних ресурсів, модернізацію устаткування; взаємодію з міжнародними фінансово-економічними групами щодо реалізації їхніх проектів, спрямованих на розвиток підприємств, що формують бюджет, встановлення взаємозв'язків з подібними інституціями в інших регіонах країни (у створенні гуртових ланок торгівлі продукцією, організації виставок, веденні проектів з моніторингу ринку).

В умовах регіоналізації та глобалізації провідне місце у системі поселенського менеджменту належить розвитку міжселищної конкуренції, з одного боку, та активізації співпраці на рівні поселень — з іншого. Міжселищна конкуренція пов'язана з підсиленням конкурентоспроможності поселення, його інвестиційною привабливістю, розвиненістю ринку праці, товарів і послуг. Зовнішня відкритість економіки поселень — визначальний стимул підвищення її конкурентоспроможності й активізації припливу зовнішніх інвестицій. Таким чином, механізм міжселищної конкуренції сприятиме зміцненню експортного потенціалу підприємств поселення та залученню іноземних інвестицій.

Поліпшення середовища життєдіяльності так чи інакше призводить до проблеми внутрішньої конкуренції. Коло питань, які вона охоплює, стосується ресурсозабезпечення, зокрема сфери фінансово-ресурсного забезпечення об'єктів господарювання та видів економічної діяльності, в які вони входять (кредитно-інвестиційний аспект), регулювання землекористування у поселеннях, енергозабезпечення, водопостачання тощо.

Достатньо ефективними є заходи стосовно активізації співпраці на рівні поселень. Така консолідація вигідна не тільки для поселень, які самотужки неспроможні вирішити свої проблеми, а й для тих, хто досяг економічного зростання. Дієвим механізмом такої співпраці є налагодження коопераційних зв'язків, відкриття філій підприємств, урізноманітнення організаційних форм співпраці у різних сферах економічної діяльності.

Таким чином, для формування дієвої міської політики потрібно привести в дію три основних елементи механізму управління: програму ресурсоощадного соціально-економічного розвитку поселення, бюджет поселення як інструмент фінансового планування і генеральний план поселення.

Виважена міська політика повинна базуватися на врахуванні інтересів територіальної громади та всіх суб'єктів економічної діяльності, розташованих у межах міста, і з приматом інтересів людини як учасника процесу управління і як основного споживача суспільних благ. Досягнення компромісів між конкуруючими або різноспрямованими інтересами суб'єктів міського розвитку є однією з цілей реформування системи управління містом в умовах ринкових відносин.

Проблема забезпечення раціонального використання всіх видів ресурсів конкретного поселення з метою забезпечення збалансованого його розвитку має загальнодержавне і першочергове значення. Вирішення цієї актуальної проблеми є неможливим без активної участі спеціалістів-географів.

Основними напрямками забезпечення збалансованого розвитку поселенської мережі регіонів України є:

- узгодженість соціального, економічного, містобудівного і екологічного аспектів розвитку населених пунктів та прилеглих територій;
- раціональне використання земельних, водних, рекреаційних та інших природних ресурсів, створення умов для їхнього відновлення;
- удосконалення соціальної інфраструктури населених пунктів з метою створення умов для розвитку дошкільного виховання, освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і відпочинку, поліпшення демографічної ситуації;
- удосконалення виробничої інфраструктури із забезпеченням її економічної ефективності і соціальним спрямуванням, створенням належних умов для розвитку підприємств усіх форм власності для продуктивної зайнятості населення, відновлення кадрового та наукового потенціалу, достатньої кількості робочих місць;

- удосконалення транспортної інфраструктури, зокрема розвиток усіх видів пасажирського транспорту загального користування, забезпечення міського та міжміського сполучення, сільських поселень з міськими та між собою;
- розвиток інженерної інфраструктури (упровадження нових технологій, мереж і споруд енергопостачання, теплозабезпечення, водопостачання, каналізації), упровадження енергоощадних систем інженерно-технічного забезпечення населених пунктів;
- забезпечення державного регулювання процесу планування та забудови населених пунктів шляхом розроблення генеральних планів, іншої містобудівної документації та місцевих правил забудови, здійснення контролю за їх реалізацією (з урахуванням державних, суспільних і приватних інтересів);
- сприяння розвитку національних особливостей містобудування та архітектури; охорона та раціональне використання пам'яток культурної спадщини;
- формування повноцінного життєвого середовища, збалансування соціально-економічного розвитку поселень і прилеглих до них територій;
- підтримка села з метою запобігання створенню критичної урбанізації та диспропорції між кількістю населення в містах і селах;
- поліпшення санітарно-гігієнічного та екологічного стану населених пунктів, створення безпечних для життя і здоров'я людини умов, упровадження сучасних систем збирання, вилучення, переробки та знешкодження відходів;
- забезпечення захисту від несприятливих природних явищ, запобігання виникненню техногенних аварій та ліквідації їхніх наслідків;
- проведення наукових досліджень, які б сприяли вирішенню соціально-економічних, екологічних та інших питань забезпечення сталого розвитку населених пунктів;
- створення інформаційних систем з використання наукових досліджень, статистичних та інших даних про населені пункти, передового досвіду щодо забезпечення їхнього сталого розвитку;
- здійснення міжнародного співробітництва щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів;
- удосконалення чинного законодавства та розроблення нових нормативно-правових актів з питань регулювання планування і забудови населених пунктів, реформування соціальної, житлової, інвестиційної політики, землекористування, охорони довкілля, діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, громадян і юридичних осіб у сфері забезпечення сталого розвитку населених пунктів.

За період після саміта в Йоганнесбурзі в Україні питанням регіонального розвитку приділялася значна увага. Приймалися доповнення до таких основних законодавчих актів у сфері регіонального розвитку та будівництва: закони «Про основи містобудування» (1992), «Про місцеве самоврядування»

(1997), «Про планування і забудову територій» (2000), «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» (2000) тощо.

Були прийняті нові закони: «Про Генеральну схему планування території України» (2002), «Про затвердження загальнодержавної програми розвитку малих міст» (2004), «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005), «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011). Завершується розробка важливого закону «Про засади державної регіональної політики».

При розробленні регіональної політики в Україні враховуються міжнародні акти, у яких регулюються зазначені питання, зокрема «Керівні принципи збалансованого просторового розвитку Європейського континенту», положення «Порядку денного на XXI століття». Наприклад, у законі «Про основи містобудування». Забезпечення сталого розвитку населених пунктів та екологічної безпеки територій при здійсненні планування і забудови територій зобов'язує суб'єктів містобудівної діяльності «дотримуватись основних завдань та заходів щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів та екологічної безпеки територій» при розробці та реалізації містобудівної документації.

Разом з тим слід зазначити, що для успішної реалізації політики збалансованого розвитку найефективнішим інструментом є національні стратегії зі збалансованого розвитку, які вже затверджені у понад 100 державах світу. В Україні поки що це не відбулося, тому позитивні приклади спроб збалансованого планування на місцевому рівні носять несистемний характер і не мають належного ресурсного та матеріального забезпечення.

Загалом позитивна тенденція з делегування певних повноважень на місцевий рівень спричинила ще одну проблему. Представники місцевої влади досить часто не бачать тісного взаємного зв'язку між економічними, соціальними та екологічними питаннями, не мають належних базових знань стосовно збалансованого розвитку та не володіють належними механізмами планування. Крім того, вони часто є заручниками ситуації, коли для вирішення нагальних питань громади змушені відчужувати природні ресурси, що знаходяться у їх віданні, з неадекватною компенсацією. У зв'язку з цим Україна погоджується з оцінкою, наведеною у Резюме № 10 з питання «Належне управління для збалансованого розвитку на регіональному, національному та місцевому рівнях», підготовленому до Ріо+20 Секретаріатом Конференції ООН зі збалансованого розвитку, зокрема у тій частині, що стосується викликів для місцевого врядування, а саме «децентралізація та передача функцій і повноважень до місцевих влад часом відбувається без передачі разом з тим належних ресурсів і законодавчої влади». Тому необхідно докласти додаткових зусиль для забезпечення належного врядування, а саме:

- забезпечити належне підвищення кваліфікації осіб, уповноважених на виконання державних функцій з питань збалансованого розвитку, зокрема збалансованого планування;

- забезпечити прийняття рішень стосовно використання природних ресурсів, реалізації інвестиційних проектів, що впливають на якість життя людей, лише у прозорий спосіб з достатнім рівнем залучення зацікавлених осіб;
- забезпечити прийняття усіх рішень у легітимний спосіб;
- запровадити чіткі механізми підзвітності громадянам на всіх рівнях;
- прийняти національні Концепцію і Стратегію зі збалансованого розвитку як механізм інтеграції збалансованого розвитку у національну політику;
- сприяти повнішій інтеграції на вертикальному рівні між місцевими та національними органами влади при прийнятті рішень.

Крім того, при впровадженні подальшої політики регіонального розвитку необхідно поставити як першочергові такі завдання:

1. Розроблення та впровадження регіональної політики, що забезпечуватиме гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів, регулярний моніторинг її виконання, а також узгоджуватиметься зі стратегією збалансованого розвитку України.

2. Розроблення та реалізація узгоджених регіональних програм збалансованого розвитку на основі комплексного міжрегіонального використання природно-ресурсної бази країни.

3. Оптимізація співвідношення рівнів розвитку регіонів на основі врахування природних, природно-ресурсних, історичних, соціокультурних чинників розвитку кожного з них.

4. Класифікація регіонів України за рівнем техногенного навантаження та поліпшення екологічної ситуації у найпроблемніших регіонах.

5. Зміцнення горизонтальних зв'язків між регіонами шляхом виконання спільних соціально-економічних і екологічних програм та проведення міжрегіональних природоохоронних заходів.

Зважаючи на темпи урбанізації в Україні (частка міського населення за останні 40 років зросла з 54,5 до 68,6 %), на одне з чільних місць виходить питання збалансованих міст. В умовах існуючої економічної системи в світі та системи розподілу праці міста є домінуючим типом поселення людей і водночас найменш збалансованим за своєю природою та найбільш вразливим за дією природних і природно-антропогенних катастроф.

Необхідно дійти згоди між державами щодо обов'язкового характеру планування розвитку міст. Стихійний розвиток міських поселень спричинює ризики як місцевого, так і глобального характеру. При плануванні розвитку міст слід враховувати не тільки економічні фактори, а й ресурсні, природні можливості регіону та їхню здатність до відновлення. Збалансоване планування розвитку міст має базуватися на узгодженні рівнів антропогенного навантаження з екологічними можливостями демографічної ємності території конкретних регіонів планети (її природною здатністю вмістити та прогодувати певну кількість населення). Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 51, 59), визначення демографічної

ємності при плануванні розвитку міст і регіонів є обов'язковим. До участі у процесі планування потрібно залучати громади, а остаточний проект плану затверджувати у легітимній формі, бажано місцевим референдумом.

При розвитку міст необхідно спеціально враховувати типові проблемні питання: транспорт, вода і санітарія, якість повітря, доступ до базових медичних послуг, відходи, доступ до джерел чистої енергії тощо (окремо всі ці аспекти вже висвітлені вище). Крім того, ці питання висвітлені, в основному, у главі 7 «Порядку денного на XXI століття» та частково у гл. 6, 21, 28. Також питання збалансованого розвитку міст неодноразово висвітлювались у певному контексті в різних планах дій, зокрема Йоганнесбурзькому плані дій та низці офіційних документів ООН.

Оцінюючи результати виконання завдань, поставлених у «Порядку денному на XXI століття», треба зазначити, що мета у забезпеченні належним житлом населення, яке швидко зростає (Програмна галузь А, мета 7.8), не була досягнута та її досягнення виглядає нереалістичним у найближчі роки. Це варто враховувати при постановці нових завдань, формулювати їх більш конкретно та реалістично. У цьому ж зв'язку можна стверджувати про відсутність істотного прогресу у сприянні екологічно раціональному територіальному плануванню і землекористуванню (С, 7.28), а також у створенні належної інфраструктури в галузі охорони довкілля в усіх населених пунктах до 2025 року (D, 7.38).

Необхідно запропонувати уряду України розглянути та підтримати ініціативу 64-ої Щорічної конференції Департаменту громадської інформації ООН для неурядових організацій щодо визнання однією з Цілей збалансованого розвитку — ціль «зелені» міста, а також запропоновані заходи. Це, зокрема, такі заходи:

- до 2030 року містам необхідно розробити та реалізувати плани дій із задоволення транспортних, медичних і екологічних потреб на узгодженій та комплексній основі;
- поліпшити до 2030 року якість життя міських жителів й у контексті глобальних змін клімату віднайти архітектурно-планувальні засоби «пом'якшення» теплового режиму мікроклімату житлових територій у період літнього перегріву сучасних міст завдяки будівництву «зелених» будівель з садами на дахах, постачанню чистої води, чистій енергетиці, системам видалення побутових відходів та екологічному транспорту.

Крім того, визначення такої самостійної цілі дозволить вирішити проблему, визначену у Резюме № 5 з питання «Збалансовані міста», підготовленому до Ріо+20 Секретаріатом Конференції ООН зі збалансованого розвитку. Проблема полягає в тому, що встановлені в цьому напрямі цілі, завдання та визначені терміни є спорадичними і загалом не спрямовані на зміну моделей і способів споживання у містах, а це є критичним для вирішення в глобальному масштабі проблеми забруднення та інтенсивного споживання ресурсів. У зв'язку з цим необхідно:

- визначити ціль «Збалансовані міста — екополіси» як самостійну серед Цілей збалансованого розвитку;
- забезпечити обов'язковий характер планування розвитку міст на засадах збалансованості, не допускаючи їхнього хаотичного розростання із поширенням на навколишні території;
- плани розвитку міст повинні ставити за мету поліпшення якості життя їхніх мешканців, у тому числі безпеки, залишаючись у рамках екологічних можливостей наявних територій;
- плани розвитку міст мають бути націлені на зміну моделей і способів споживання на засадах збалансованості та відновлюваності ресурсів;
- плани розвитку міст слід розробляти та впроваджувати на засадах збалансованого та відповідального землекористування;
- плани розвитку міст повинні легітимізуватися шляхом місцевих референдумів;
- при розвитку міст вважати пріоритетними інтегроване планування, всебічне застосування енергозаощадження, поліпшення енергоефективності будівель, ефективне водокористування, водозбереження та повторне використання води, зменшення викидів від транспорту, упровадження новітніх технологій перероблення відходів, всебічне застосування повторного використання матеріалів, зменшення рівня відходів, забезпечення базової екологічної інфраструктури для нормального розвитку та відпочинку мешканців;
- забезпечити розробку та впровадження Місцевих стратегічних планів дій з біорізноманіття (згідно з вимогами Конвенції про біологічне різноманіття).

2.1.7. Розвиток сталого споживання та виробництва

Концепція збалансованого розвитку виходить з визнання неприйнятності подальшого збереження трьох основних практичних варіантів використання природно-ресурсного потенціалу планети, що існували на той час: західної моделі, моделі країн з так званою плановою економікою, моделі країн, що розвиваються, оскільки кожна з них зумовлює, відповідно, невинуваті з огляду на природно-ресурсний потенціал планети масштаби експлуатації природних ресурсів; неефективні і незбалансовані за еколого-економіко-соціальними параметрами варіанти використання зазначених ресурсів; нееквівалентний обмін ресурсами, що призводить до бідності і стагнації.

Стосовно західної моделі «суспільства загального споживання», зазначимо, що вона не може бути орієнтиром та загальноприйнятною щодо усього людства, оскільки для досягнення рівня споживання, на який вийшла нечисленна група країн з розвинутою ринковою економікою, знадобляться ресурси

ще декількох таких планет, як Земля. Основна кількість забруднювальних речовин надходить у світове навколишнє природне середовище внаслідок функціонування виробництв, споживання кінцевої продукції яких відбувається в країнах з розвинутою ринковою економікою.

Країнам, що розвиваються, залишається грати роль сировинних придатків і промислових майданчиків для ресурсоемного виробництва продукції низького ступеня переробки. Економічна відсталість, у свою чергу, призводить до загострення екологічних проблем.

У цьому переліку виділяється ще одна група — постсоціалістичні країни. Ще донедавна, у середині 1980-х рр., за рівнем виробництва на душу населення та багатьма іншими показниками вони мали параметри, наближені до параметрів країн з розвинутою ринковою економікою. Однак цей розвиток досягався, насамперед, за рахунок надексплуатації, екстенсивного використання природних ресурсів. Саме неефективне використання природного потенціалу розвитку стало однією з причин їхнього економічного відставання та фактичного програшу в економічній гонці з країнами, що мали ринкову економіку. Протягом 1980-х рр. темпи щорічного економічного зростання країн з плановою економікою постійно знижувалися, що й поставило на порядок денний питання про необхідність зміни принципів, які визначають функціонування господарського механізму та загальну трансформацію економіки.

У наш час залежно від ступеня успішності даної трансформації частина країн із цієї групи за своїми параметрами та моделлю використання природних ресурсів наближаються до параметрів країн з розвинутою ринковою економікою, а решта — до групи країн, що розвиваються.

Важливими індикаторами, що характеризують сталість моделей виробництва, стан взаємовідносин суспільства з природою в державі, рівень екологічності та природоємності її економіки, є показники, у яких розраховано співвідношення обсягів виробництва одиниці ВВП до обсягів забруднення окремих компонентів навколишнього середовища та кількості використаних при цьому природних ресурсів. Основними з числа цих індикаторів можна вважати показники водоемності та енергоемності ВВП, показники питомих обсягів забруднень атмосфери, земельних та водних ресурсів, пов'язаних з виробництвом одиниці ВВП.

В Україні на початку реформ зафіксовано загальне погіршення еколого-економічних параметрів. Тривалий час у 1990-х рр. виробництво одиниці ВВП внаслідок економічного спаду супроводжувалося дедалі більшими питомими рівнями забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, збільшенням обсягів витрат енергії.

У період, що пройшов після самітів у Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбурзі, в Україні було розроблено не один стратегічний документ щодо довгострокового розвитку національної економіки, у яких зазначалась необхідність інноваційно-

го випереджального розвитку, підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки як однієї з умов забезпечення її сталого розвитку тощо.

Починаючи з 2000 року, в економіці України відбувалися позитивні зміни в динаміці основних макроекономічних показників. Експортно-сировинна модель економіки почала еволюціонувати в напрямі моделі, що базується на підвищенні ролі внутрішнього попиту, активізації інвестиційної діяльності, орієнтації виробників на виготовлення товарів кінцевого споживання. Макроекономічні показники за 2000—2008 рр. свідчили про позитивне економічне зростання в Україні. Економіка України, значною мірою інтернаціоналізована, виграла від високих цін на метал, приплив капіталу зріс, а внутрішній попит підвищився. Водночас динаміка економічного зростання протягом останніх років мала нестійкий характер, оскільки зростання української економіки визначалося насамперед можливостями адаптації до змін зовнішніх і внутрішніх інституційних і економічних умов, а не формуванням стійких внутрішніх засад збалансованого розвитку.

Глобальна фінансова криза виявила макроекономічну вразливість України, зокрема односторонню структуру експорту та велику потребу в капіталі, що значною мірою залежить від подій на міжнародних ринках металургійної продукції та від припливу іноземного капіталу. Наприкінці 2008 року відбувся значний економічний спад, який тривав і у 2009 році. За період 2001—2008 рр. українська економіка зростала в середньому на 7 % щорічно, тоді як у 2009 році ВВП України різко скоротився (на 15 %).

Криза продемонструвала значні системні дисбаланси соціально-економічного розвитку країни та структурну невідповідність сучасним вимогам і загрозам, що зумовило негативні соціальні наслідки. Випереджальними темпами зростали ціни на продовольство, падала реальна заробітна плата, знецінювалися державні соціальні гарантії, збільшувався державний борг.

Утім, незважаючи на глобальну фінансову кризу, Україна підвищила свій рейтинг конкурентоспроможності. За індексом глобальної конкурентоспроможності за 2010 рік Україна має кілька переваг, наприклад у таких категоріях, як «охорона здоров'я і початкова освіта», «вища освіта і професійна підготовка», «інновації, зокрема темпи інноваційної діяльності та розвитку людського капіталу в науці та техніці».

Одним з уроків нинішньої ситуації для України є усвідомлення того, що за всі роки незалежності в економіці країни не відбувалося якісних змін в інноваційному оновленні та здійсненні принципової структурної перебудови, яка б дала можливість забезпечити належний рівень конкурентоспроможності, економічної ефективності, зменшила б рівень природоємності виробництва та забезпечила реальний перехід до сталої моделі розвитку національної економіки.

Підтвердженням цього може бути динаміка показників індексу водоемності економіки (рис. 2.17, табл. 2.7).

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

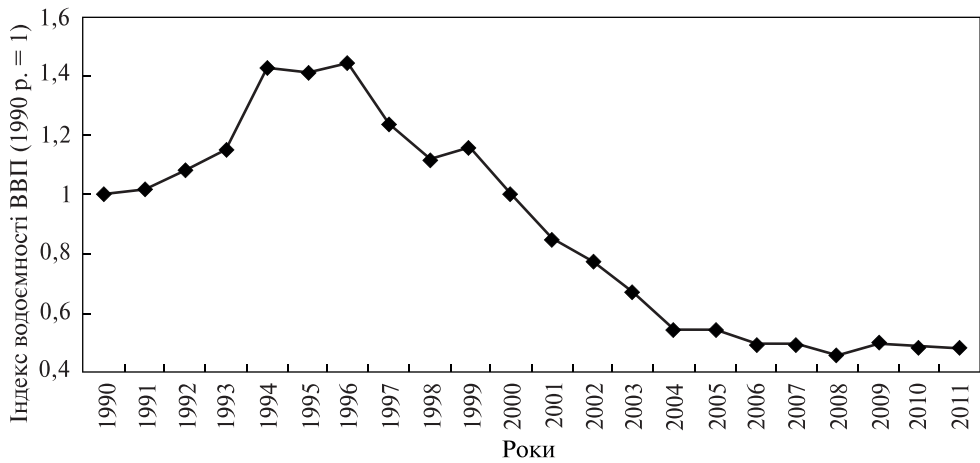

Рис. 2.17. Динаміка індексу водоемності ВВП України, 1990—2011 рр.

Таблиця 2.7

Динаміка індексу водоемності ВВП України, 1990—2011 рр.

Роки	ВВП, % до 1990 р.	Спожито свіжої води (млн м ³)	Водоемність ВВП (м ³ на умовну одиницю ВВП)	Індекс водоемності ВВП
1990	100,00	30201	302,01	1,00
1991	91,3	28206	308,938	1,02
1992	82,3	26924	327,145	1,08
1993	70,6	24521	347,323	1,15
1994	54,4	23468	431,397	1,43
1995	47,8	20338	425,481	1,41
1996	43,0	18668	434,14	1,44
1997	41,7	15623	374,652	1,24
1998	40,9	13836	338,289	1,12
1999	40,8	14285	350,123	1,16
2000	43,2	12991	300,718	1,00
2001	47,2	12168	257,797	0,85
2002	49,7	11589	233,179	0,77
2003	54,4	11034	202,831	0,67
2004	61,0	9973	163,492	0,54
2005	62,7	10188	162,488	0,54
2006	67,3	10245	152,229	0,50
2007	72,6	10995	151,446	0,50
2008	74,1	10265	138,529	0,46
2009	63,1	9500	150,555	0,50
2010	65,7	9817	149,42	0,49
2011	69,1	10086	145,96	0,48

Як видно з даних таблиці та рисунка, за період, що пройшов після саміту в Йоганнесбурзі, водоемність ВВП країни зменшилася більш як на третину, при цьому у 2004—2011 рр. величина індексу водоемності практично не змінювалася.

Слід нагадати, що загальний рівень ВВП України у 2,6 раза перевищує середньосвітовий рівень. Це свідчить, що в країні не було досягнуто суттєвого покращення ситуації з використанням водних ресурсів та економії і дбайливого використання води на засадах упровадження моделі сталого водоспоживання. Схожа динаміка спостерігається і щодо індексу викидів шкідливих забруднювальних речовин в атмосферне повітря (рис. 2.18, табл. 2.8).

Як видно з даних таблиці та рисунка, за період, що пройшов після саміту в Йоганнесбурзі, індекс викидів шкідливих речовин в атмосферу на одиницю ВВП в Україні суттєво не зменшився.

Порівняно краща ситуація спостерігається з показниками рівня питомої відходності ВВП країни. Згідно з показниками таблиці 2.9, за час, що пройшов після саміту в Йоганнесбурзі, кількість відходів, які утворюються при виробленні одиниці ВВП, в Україні зменшилася приблизно удвічі.

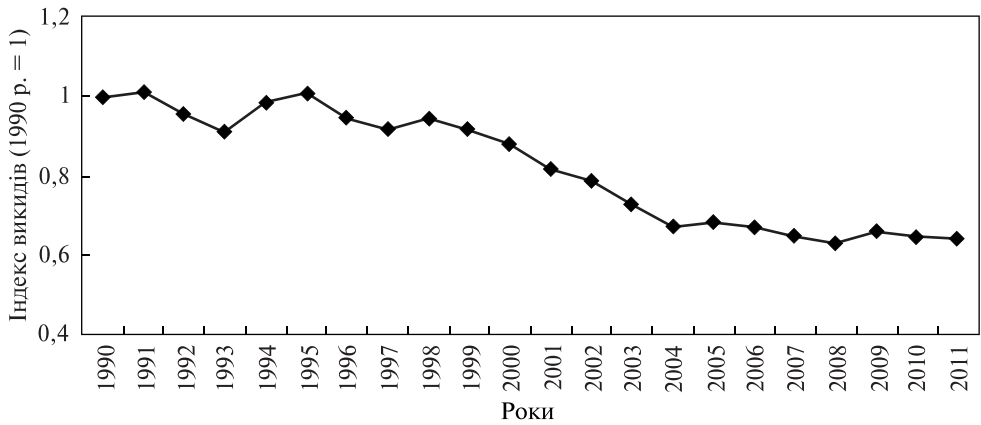
Однак до цього часу економіка України продовжує залишатися однією з найбільш природоємних у світі.

Понад дві третини загального обсягу реалізованої промислової продукції країни припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси. Частка продукції соціальної орієнтації перебуває на рівні 1/5 загального обсягу промислового виробництва і має тенденцію до зменшення.

Гіпертрофована енергосировинна спрямованість промислового виробництва сформувалася в процесі ринкової адаптації промислових підприємств під визначальним впливом зовнішнього фактора — сприятливої світової кон'юнктури на базові низькотехнологічні сировинні категорії товарного експорту України. Поряд із використанням недозавантажених виробничих потужностей, наявністю відносно дешевої ресурсної бази та низькою вартістю робочої сили це стало головним чинником економічного зростання. Цей процес мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, він сприяв оздоровленню економіки, компенсуючи втрати валового внутрішнього попиту на продукцію переробних галузей промисловості, з другого — експортна орієнтація виробництва законсервувала неефективну структурну деформацію промисловості без відповідної уваги до переробних галузей.

Відсутність або неефективна бюджетна підтримка високотехнологічних галузей промисловості призвели до зменшення у структурі випуску частки тих видів промислової діяльності, що орієнтовані на внутрішній ринок. Іншою важливою тенденцією стали низькі темпи модернізації виробництва. У той час, як провідні країни світу широко використовували можливості інноваційної розбудови економіки, промисловість України базувалася переважно на традиційних технологіях, започаткованих ще на ранніх стадіях індустріалізації.

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

Таблиця 2.8

Динаміка індексу викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря на одиницю ВВП України, 1990—2011 рр.

Роки	ВВП, % до 1990 р.	Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря, тис. т	Співвідношення викиди/ ВВП, (тис. т на умовну одиницю ВВП)	Індекс викидів
1990	100,00	15549,4	155,494	1,00
1991	91,3	14315,4	156,795	1,01
1992	82,3	12269,7	149,085	0,96
1993	70,6	10015,0	141,856	0,91
1994	54,4	8347,4	153,445	0,99
1995	47,8	7483,5	156,559	1,01
1996	43,0	6342,3	147,495	0,95
1997	41,7	5966,2	143,074	0,92
1998	40,9	6040,8	147,697	0,95
1999	40,8	5853,4	143,466	0,92
2000	43,2	5908,6	136,773	0,88
2001	47,2	6049,5	128,167	0,82
2002	49,7	6101,9	122,775	0,79
2003	54,4	6191,3	113,811	0,73
2004	61,0	6325,9	103,703	0,67
2005	62,7	6615,6	105,512	0,68
2006	67,3	7027,6	104,422	0,67
2007	72,6	7380,0	101,653	0,65
2008	74,1	7210,3	97,305	0,63
2009	63,1	6442,9	102,106	0,66
2010	65,7	6678,0	101,6	0,65
2011	69,1	6877,3	99,5	0,64

Негативні структурні зміни спричиняють не лише низьку економічну ефективність, а й призводять до деградації довкілля та вичерпання запасів природних ресурсів.

Сировинна спрямованість виробничої структури в Україні, розрахована переважно на потреби експорту, робить промисловість і економіку в цілому надзвичайно залежними від кон'юнктури зовнішнього ринку, стримує розвиток внутрішнього ринку, звужує національні можливості щодо розвитку економіки та призводить до виснажливого й нераціонального використання природних ресурсів, розвитку процесів забруднення та деградації довкілля.

Нинішня структура промисловості України не відповідає вимогам часу, її відтворення не зможе забезпечити країні довгострокового економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності виробництва.

Тому на сьогоднішній день стратегія розвитку промисловості України — створення сучасного, інтегрованого у світове виробництво промислового комплексу, здатного в умовах інтеграції та глобалізації здійснювати основні завдання соціально-економічного розвитку та розв'язувати екологічні проблеми, у тому числі обмеження та скорочення викидів парникових газів і збільшення їхнього поглинання.

Аналіз сучасних економічних досліджень дає можливість зробити висновок: для забезпечення економічного зростання України необхідно провести

Таблиця 2.9

**Динаміка індексу утворення відходів I—III класів небезпеки
на одиницю ВВП України, 1993—2009 рр.***

Роки	ВВП, % до 1990 р.	Утворилось відходів (тис. т)	Відходи / ВВП (т на умовну одиницю)	Індекс утворення відходів
1994	54,4	4955,8	91,10	1,00
1995	47,8	3562,9	74,54	0,82
1996	43,0	3150,9	73,28	0,80
1997	41,7	3161,4	75,81	0,83
1998	40,9	2454,1	60,00	0,66
1999	40,8	2820,4	69,13	0,76
2000	43,2	2613,2	60,49	0,66
2001	47,2	2543,3	53,88	0,59
2002	49,7	1728,8	34,78	0,38
2003	54,4	2436,8	44,79	0,49
2004	61,0	2420,3	39,68	0,44
2005	62,7	2411,8	38,47	0,42
2006	67,3	2370,9	35,23	0,39
2007	72,6	2585,2	35,61	0,39
2008	74,1	2301,2	31,06	0,34
2009	63,1	1230,3	19,50	0,21

* З 2010 р. змінено групування статистичної звітності, що ускладнює продовження динамічного ряду.

радикальну технологічну модернізацію промисловості, упровадити ресурсоощадні технології, системи екологічно чистого та безпечного виробництва, а також запровадити сучасний ефективний менеджмент у використанні природних ресурсів та охороні довкілля.

Однак за останнє десятиріччя природоохоронні аспекти не набули широкого відображення в галузевій економічній політиці. Запровадження новітніх екологічно чистих технологій та поширення передового досвіду є дуже повільними. Низькі ціни на енергоресурси, що утримувалися протягом тривалого часу, а також високий рівень зношеності обладнання призвели до того, що Україна посідає шосте місце у світі за обсягом споживання газу, перевищуючи у 3–4 рази показники країн Європи. Лише протягом останніх трьох років в умовах підвищення ціни на газ здійснюють заходи, спрямовані на розвиток джерел відновлювальної та альтернативної енергетики.

Вітчизняні підприємства та інші суб'єкти господарювання не створили систему екологічного управління та екологічного маркування продукції.

Цілі та завдання реформування промислового комплексу України визначено «Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року», якими, зокрема, передбачено:

- розроблення та впровадження нормативно-правового забезпечення обов'язковості інтеграції екологічної політики в інші документи, що містять політичні та/або програмні засади державного, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку до 2012 року;

- упровадження систем екологічного управління та підготовку державних цільових програм з екологізації деяких галузей національної економіки, що передбачають технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсоощадних технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів;

- розроблення і впровадження до 2015 року системи стимулів для суб'єктів господарювання, що впроваджують систему екологічного управління, принципи корпоративної соціальної відповідальності, застосовують екологічний аудит, сертифікацію виробництва продукції, її якості згідно з міжнародними природоохоронними стандартами, поліпшують екологічні характеристики продукції відповідно до встановлених міжнародних екологічних стандартів;

- схвалення у 2012 році Концепції впровадження в Україні більш чистого виробництва та затвердження до 2015 року відповідної стратегії й національного плану дій;

- технічне переоснащення виробництва на основі впровадження інноваційних проектів, енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів до 2020 року;

- запровадження до 2015 року системи економічних та адміністративних механізмів для стимулювання виробника до сталого та відновлюваного при-

родокористування і охорони навколишнього природного середовища, широкого запровадження новітніх більш чистих технологій, інновацій у сфері природокористування;

- підвищення енергоефективності виробництва на 25 % до 2015 року та на 50 % до 2020 року порівняно з базовим роком шляхом упровадження ресурсо-заощадження в енергетиці та галузях, що споживають енергію й енергоносії.

Особливу тривогу викликає показник, що відображає характер використання одного з головних природних багатств України — земельних ресурсів.

У період, що пройшов після саміту в Йоганнесбурзі, у структурі посівів в Україні стрімко збільшилася частка культур, що особливо виснажують ґрунти, — соняшника, ріпаку, кукурудзи, сої.

В Україні існують гострі проблеми з якістю ґрунтів, зумовлені екстенсивним характером ведення сільського господарства та зміною вмісту основних елементів живлення, забрудненням ґрунтів залишками пестицидів, важкими металами та радіоактивними речовинами, розвитком ерозійних процесів тощо. На жаль, останніми роками значно зменшуються площі під багаторічними насадженнями, сіножатями, пасовищами (табл. 2.10).

Значні площі сільгоспугідь, які були віднесені до ріллі, не використовували 20—30 років. Протягом цього часу в їхніх межах відбувалися процеси відновлення степової рослинності (раніше вони були розораними степами). Такі ділянки, що мають назву перелоги, необхідно проінвентаризувати для вирішення питання про їхній охоронний статус.

У сфері раціонального використання земельних ресурсів України пріоритетами та основними завданнями є:

1. визнання земельних ресурсів найціннішим стратегічним природним ресурсом України;

2. оптимізація використання земельних ресурсів, насамперед земель сільськогосподарського призначення;

3. удосконалення системи землекористування, охорони земельних ресурсів та збереження якості земель на принципах поступового доведення співвідношення частки земель під ріллею, луками, водно-болотними угіддями та лісами до науково обґрунтованих нормативів для кожної природної зони;

4. збільшення площі залісених територій з урахуванням при цьому необхідності відновлення ділянок природного степу;

5. розширення масштабів рекультивациі деградованих, забруднених, підтоплених і затоплених земель;

6. упровадження енергоефективних технологій обробітку землі та підготовки її до посівів, оптимізація структури посівних площ, з особливим акцентом на недопустимість тотального використання орних земель України під посіви культур, що виснажують ґрунт;

7. упровадження екологічно обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов технологій;

Таблиця 2.10

Земельний фонд України станом на 1 січня 2011 року

Основні види земельних угідь та економічної діяльності	Площа земель		Зміни за період з 01.01.2006 р. до 01.01.2011 р. (+, — тис. га)		
	усього, тис. га	% до загальної площі України (території)	за весь період	у тому числі	
				за 2006 — 2009 рр.	за 2010 р.
Сільськогосподарські землі	42 791,8	70,9	—150,8	—128,9	—21,9
у тому числі:					
сільськогосподарські угіддя	41 576,0	68,9	—146,2	—125,8	—20,4
з них:					
рілля	32 476,5	53,8	24,6	26,5	—1,9
перелоги	310,2	0,5	—109,1	—98,5	—10,6
багаторічні насадження	896,5	1,5	—4,0	—2,8	—1,2
сіножаті	2410,9	4,0	—18,3	—19,4	1,1
пасовища	5481,9	9,1	—39,4	—31,6	—7,8
інші сільськогосподарські землі	1215,8	2,0	—4,6	—3,1	—1,5
Ліси та інші лісовкриті площі	10 601,1	17,6	97,4	88,2	9,2
у тому числі:					
вкриті лісовою рослинністю	9677,2	16,0	31,8	30,0	1,8
не вкриті лісовою рослинністю	205,3	0,3	15,2	8,8	6,4
інші лісові землі	315,2	0,5	6,1	5,8	0,3
чагарники	403,4	0,8	44,3	43,6	0,7
Забудовані землі	2512,5	4,2	45,0	31,6	13,4
у тому числі:					
під житловою забудовою	469,3	0,8	25,7	17,6	8,1
землі промисловості	221,8	0,4	3,5	3,7	—0,2
землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами та відповідними спорудами	151,3	0,3	—1,2	—1,8	0,6
землі комерційного та іншого викорис- тання	53,8	0,1	11,9	10,2	1,7
землі громадського призначення	282,3	0,5	—1,4	—1,9	0,5
землі змішаного використання	28,8	—	2,1	2,2	—0,1
землі, що використовують для транспорту та зв'язку	494,6	0,8	3,4	2,2	1,2
землі, що використовують для технічної інфраструктури	65,4	0,1	—5,0	—5,3	0,3
землі, які використовують для відпочинку, та інші відкриті землі	745,2	1,2	6,0	4,7	1,3
Відкриті заболочені землі	979,9	1,6	13,9	13,4	0,5
Сухі відкриті землі з особливим рослин- ним покривом	17,7	—	0,1	—	0,1
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'яністі місця, піски, яри, інші)	1028,3	1,7	—12,2	—10,6	—1,6
Усього земель (суходіл)	57 931,3	96,0	—6,6	—6,3	—0,3
Води (території, що вкриті поверхневи- ми водами)	2423,5	4,0	6,6	6,3	0,3
Разом (територія України)	60 354,8	100,0			

8. розширене впровадження органічного землеробства;

9. реалізація заходів підвищення родючості ґрунтів і продуктивності орних земель за умов зменшення їхньої площі;

10. упровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів.

Упродовж періоду після саміту в Йоганнесбурзі в Україні докладалися певні зусилля щодо переходу до сталих моделей споживання, упровадження товарів і послуг, виробництво, використання та утилізація яких пов'язані з незначним негативним впливом на стан навколишнього середовища. Здійснювалися заходи щодо зменшення нераціональних втрат окремих видів ресурсів у процесі споживання, економії цих ресурсів.

Йдеться, зокрема, про роботи на різних рівнях щодо встановлення лічильників газу та води, які мають бути в найближчий час у кожного користувача, упровадження нового енергоощадного обладнання, покращення якості палива тощо.

Як зазначено в «Стратегії екологічної політики України до 2020 року», в Україні лише започатковано розвиток спеціалізованого виробництва товарів і послуг екологічного та ресурсозберігаючого призначення. Основними слабкими сторонами розвитку вітчизняного сектору екологічних товарів і послуг є:

- неналежна законодавча база в частині стимулювання розвитку екологічного підприємництва, відсутність державної статистичної бази обліку та системного стратегічного планування;

- фактична відсутність механізму економічної мотивації суб'єктів господарювання як до створення екологобезпечної та ресурсощадливої техніко-технологічної бази виробництва, так і до виробництва екологічних товарів та послуг (ЕТП); адекватної гнучкої стимулюючої цінової політики;

- недостатній рівень державної підтримки спеціалізованих компаній, низький рівень поінформованості споживачів про переваги та можливості ЕТП і як наслідок — низький попит і пропозиція на ЕТП;

- нестача кваліфікованого кадрового персоналу на всіх рівнях управління.

Згідно зі «Стратегією...» в країні потрібно здійснити перехід до нової моделі споживання, сформувати новий стиль життя, заснований на використанні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) шляхом:

- конвергенції компонентів та систем виробництва і споживання продукції у напрямку створення та експлуатації багатофункціональних комплексів; перехід від орієнтації на продукт/ресурс до орієнтації на функції; мініатюризація засобів виробництва і споживання;

- переходу від виробництва та споживання окремих товарів та послуг до формування територіальних життєблагодатних комплексів, що поєднують забезпечення фізіологічних, соціальних і трудових функцій людини;

- підвищення у структурі засобів виробництва питомої ваги ІКТ;

- екологічно спрямованої реструктуризації економіки країни, регіонів, галузей, підприємств.

Для реалізації зазначених завдань з екологізації споживання та виробництва необхідно забезпечити:

- упровадження механізмів економічного стимулювання реалізації ресурсоощадливих заходів у споживачів і виробників;
- додаткове оподаткування прибутку підприємств та організацій, що не відповідають сучасним вимогам екології та ресурсозбереження;
- формування чіткого правового поля для функціонування підприємств та організацій, що надають послуги з ресурсозбереження;
- державне сприяння розширенню спектру джерел фінансування ресурсоощадних заходів.

Основними завданнями розвитку екологічного сектору товарів і послуг на найближчу перспективу є:

1. Екологізація базових галузей національної економіки, зміна моделі ресурсоемного виробництва.

2. Перехід на переважне споживання екологічно прийнятних груп товарів.

3. Збільшення попиту на ЕТП.

4. Підвищення ефективності державної політики щодо підприємств сектору ЕТП.

5. Упровадження екологічного менеджменту на всіх рівнях господарювання.

Основними заходами розвитку сектору ЕТП (СЕТП) на 2008—2012 рр. є:

1. Розроблення Державної програми розвитку сектору екологічних товарів і послуг.

2. Розроблення комплексу заходів для стимулювання розвитку сектору ЕТП.

3. Формування спеціального нормативно-правового та інституційного поля для забезпечення сталого розвитку сектору ЕТП.

4. Активізація та розвиток системи регуляторів, спрямованих на стимулювання суб'єктів господарювання до виробництва екологічно безпечних видів продукції та надання послуг у цій сфері.

5. Налагодження державної статистичної бази обліку екологічних товарів і послуг.

6. Створення державних та громадських організацій, бізнес-партнерств з питань розвитку сектору ЕТП.

7. Підвищення культури населення, якості екологічної освіти, поінформованості про стан навколишнього середовища та переваги екологічних товарів.

Завдання розвитку СЕТП на 2013—2020 роки:

1. Технічне переозброєння виробничого комплексу на основі впровадження новітніх наукових досягнень, енерго- і ресурсоощадних технологій, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів.

2. Включення екологічної складової до програм розвитку секторів економіки.

3. Прийняття обов'язкових державних стандартів щодо екологічної якості основних груп споживчих товарів.

4. Розроблення нових заходів підвищення ефективності екологізації виробничого потенціалу.

Одним із головних завдань забезпечення переходу країни до сталих моделей виробництва і споживання є виховання, освіта і просвіта найширших верств населення. Без змін у суспільній свідомості неможливо забезпечити практичний перехід країни до збалансованого розвитку.

Першочергові завдання у цьому напрямі:

у сфері освіти і просвіти:

- інтеграція освіти для збалансованого розвитку у національну систему освіти, підвищення рівня кваліфікації та перепідготовки державних службовців і кадрів для різних галузей економіки відповідно до Стратегії Європейської Екологічної комісії ООН освіти для збалансованого розвитку;

- перегляд чинних, розроблення нових освітніх стандартів і кваліфікаційних вимог відповідно до принципів освіти для збалансованого розвитку;

- розроблення сучасних засобів навчання і навчально-методичних матеріалів для викладання основ збалансованого розвитку, зокрема підготовка та видання підручників і посібників зі збалансованого розвитку, а також навчально-методичних матеріалів для педагогів, учнів, наукових працівників на усіх рівнях системи освіти і професійної підготовки;

у сфері науки:

- надання державної підтримки програмам наукових досліджень з оцінювання природно-ресурсного потенціалу України, використання енергії, розроблення та впровадження системи індикаторів збалансованого розвитку та методів просторового планування, впливу чинників довкілля на стан здоров'я населення, а також демографічних тенденцій;

- проведення фундаментальних наукових досліджень з формування нової ідеології життєдіяльності українського суспільства, спрямованої на екологізацію економіки, виробництва, споживання, політики, освіти;

- дослідження здатності природних екосистем витримувати антропогенне навантаження;

- проведення економічної оцінки справжньої вартості природних ресурсів;

- сприяння науковим дослідженням у сфері ефективних методів навчання, інструментів (механізмів) оцінки збалансованості розвитку, формування життєвих установок і цінностей;

у сфері культури:

- формування світогляду українського народу на засадах загальнолюдських цінностей, ідей гуманізму та демократії з урахуванням принципів збалансованого розвитку;

- збереження історичної та культурної спадщини українського народу, його природної духовності;

- розроблення та здійснення системи заходів державного протекціонізму щодо поширення вітчизняних творів мистецтва, у т. ч. культурні й освітні програми в електронних засобах масової інформації;

у сфері інформаційного забезпечення та доступу до інформації:

- забезпечення постійної поінформованості населення з питань розв'язання місцевих і загальнодержавних екологічних проблем і процесу переходу до збалансованого розвитку з активним залученням засобів масової інформації.

2.2. Збереження та раціональне використання ресурсів з метою розвитку

2.2.1. Захист атмосфери

Розвиток засад захисту атмосфери у світі

Захист атмосфери є широкомасштабною і багатогранною діяльністю, що стосується різних сфер економічної активності, при цьому в «Порядку денному на XXI століття» (глава 9 «Захист атмосфери») відзначається, що діяльність, яка може здійснюватися для реалізації цілей даної глави, повинна координуватися з урахуванням потреб соціального та економічного розвитку і носити комплексний характер, щоб запобігти негативному впливу на атмосферу.

У цьому документі також відзначено, що багато питань, розглянутих у зазначеній главі, знайшли своє відображення в таких міжнародних угодах: Віденська конвенція про охорону озонowego шару 1985 року, Монреальський протокол про речовини, що руйнують озонівий шар, 1987 року з внесеними поправками та Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 року тощо. При цьому пропонується урядам здійснювати додаткові заходи, що відповідають положенням згаданих правових документів.

Особлива увага приділяється чотирьом програмним напрямом, а саме: удосконаленню наукової бази для вирішення недостатньо вивчених проблем; запобіганню руйнування озонowego шару стратосфери; пом'якшенню наслідків транскордонного забруднення атмосфери; сприянню сталому розвитку, приділяючи особливу увагу: а) розвитку, енергоефективності та енергоспоживанню; б) транспорту; в) промислового розвитку; г) освоєнню ресурсів суші [107].

На Всесвітньому саміті на вищому рівні зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) було прийнято рішення щодо зміцнення співробітництва на міжнародному, регіональному та національному рівнях з метою зменшення забруднення повітря, включаючи транскордонне забруднення повітря, кислотні дощі та руйнування озонowego шару з урахуванням принципів саміту в Ріо-де-Жанейро, включаючи принцип, згідно з яким держави відповідно до своєї різної ролі в погіршенні стану глобального навколишнього середовища несуть спільну, але диференційовану відповідальність за допомогою прийняття необхідних заходів на всіх рівнях [157].

З 1995 року в пам'ять про підписання Монреальського протоколу Генеральна Асамблея ООН проголосила 16 вересня Міжнародним днем захисту озонового шару.

Прикладом реалізації заходів, що вживаються для запобігання забрудненню атмосфери на регіональному та національному рівнях, може слугувати законодавство Європейського Союзу, зокрема Директива 2008/50/ЄС від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи. Цей документ спрямовано на забезпечення охорони здоров'я населення на місцевому рівні в країнах-членах ЄС та у Євросоюзі у цілому шляхом регулювання викидів забруднювальних речовин. Директивою встановлені цільові показники забруднення повітря та граничні рівні із зазначенням строку їхнього обов'язкового поетапного досягнення.

Стан атмосферного повітря

Забруднення атмосферного повітря залишається однією з найгостріших екологічних проблем в Україні.

За даними Державної служби статистики України протягом 2011 року в атмосферне повітря надійшло 6,9 млн т забруднювальних речовин від стаціонарних та пересувних джерел забруднення.

У період 2001—2007 рр. зростання обсягів виробництва в основних галузях промисловості зумовило сталу тенденцію до збільшення обсягів шкідливих викидів в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення, зокрема з 4,05 млн т у 2001 р. до 4,81 млн т у 2007 р. (на 0,76 млн т або 18,7 %). Починаючи з 2008 р. в умовах фінансово-економічної кризи спостерігалось зниження промислового виробництва і, як наслідок, зменшення викидів в атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення — у 2011 р. викиди забруднювальних речовин скоротились на 0,48 млн т (або на 10 %) у порівнянні з 2007 роком (табл. 2.11).

У розрахунку на 1 км² території країни припадає 11,4 т викинутих в атмосферу забруднювальних речовин, а на одну особу — 151 кг. Порівняно з показниками 2001 р. (відповідно 10,0 та 124) спостерігається їх поступове збільшення.

Близько 64 % небезпечних речовин, що потрапили в атмосферне повітря, припало на стаціонарні джерела забруднення промислових підприємств, узятих на державний облік територіальними органами Мінприроди України. Від них в атмосферу надійшло 4,4 млн т забруднювальних речовин, що на 0,42 млн т (або на 10,5 %) більше, ніж у 2000 р., однак у 2,2 раза менше порівняно з 1990 р.

Значну небезпеку для здоров'я населення України, особливо міського, становлять пересувні джерела забруднення атмосферного повітря. Від роботи двигунів пересувних джерел забруднення у 2011 р. в атмосферне повітря надійшло 2,5 млн т забруднювальних речовин, переважна частина з яких, 2255,2 тис. т

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

або 90,1 %), — це викиди автомобільного, 53,6 тис. т (2,2 %) — залізничного, 15,6 тис. т (0,6 %) — авіаційного, 8,6 тис. т (0,3 %) — водного транспорту та 169,7 тис. т (6,8 %) — виробничої техніки. Із загальної кількості небезпечних речовин 1,7 млн т викинуто автомобілями, що перебувають у приватній власності населення. Основними токсичними інгредієнтами, якими забруднювалось повітря під час експлуатації транспортних засобів та виробничої техніки, були: оксид вуглецю (73,6 % або 1842,1 тис. т), діоксид азоту (12,0 % або 300,0 тис. т), неметанові леткі органічні сполуки (11,4 % або 285,6 тис. т), сажа (1,4 % або 34,4 тис. т), діоксид сірки (1,2 %, або 30,3 тис. т). Решта викидів припало на оксид азоту, метан, бенз(а)пірен та аміак (0,4 % або 10,3 тис. т).

З кожним роком кількість автотранспорту зростає і відповідно збільшується концентрація забруднювальних речовин в атмосферному повітрі. Так, у 2011 р. обсяг шкідливих викидів в атмосферу від пересувних джерел забруднення збільшився у порівнянні з 2001 на 0,5 млн т (25,5 %).

У сумарній кількості забруднювальних речовин викиди метану та оксиду азоту, що належать до парникових газів, становили відповідно 886,2 та 23,8 тис. т. Крім цих речовин в атмосферу в 2011 р. стаціонарними та пересувними джерелами було викинуто 236,0 млн т діоксиду вуглецю, який також впливає на зміну клімату. Порівняно з 2010 р. (198,2 млн т) зазначений показник зріс на 37,8 млн т або 19 % (див. табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Динаміка обсягів викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря України стаціонарними та пересувними джерелами за 1990—2011 рр. за [128, 129, 138]

Роки	Обсяги викидів забруднювальних речовин			Крім того, викиди діоксиду вуглецю		
	усього, тис. т	у тому числі		усього, млн т	у тому числі	
		стаціонарними джерелами	пересувними джерелами *		стаціонарними джерелами	пересувними джерелами *
1990	15549,4	9439,1	6110,3	—	—	—
2000	5908,6	3959,4	1949,2	—	—	—
2001	6049,5	4054,8	1994,7	—	—	—
2002	6101,9	4075,0	2026,9	—	—	—
2003	6191,3	4087,8	2103,5	—	—	—
2004	6325,9	4151,9	2174,0	126,9	126,9	—
2005	6615,6	4464,1	2151,5	152,0	152,0	—
2006	7027,6	4822,2	2205,4	178,8	178,8	—
2007	7380,0	4813,3	2566,7	218,1	184,0	34,1
2008	7210,3	4524,9	2685,4	209,4	174,2	35,2
2009	6442,9	3928,1	2514,8	185,2	152,8	32,4
2010	6678,0	4131,6	2546,4	198,2	165,0	33,2
2011	6877,3	4374,6	2502,7	236,0	202,2	33,8

* За 1990—2002 рр. відображено дані стосовно автомобільного транспорту; з 2003 р. — стосовно автомобільного, залізничного, авіаційного, водного транспорту; з 2007 р. — стосовно автомобільного, залізничного, авіаційного, водного транспорту та виробничої техніки.

Рівень та характер забруднення атмосферного повітря на території країни істотно відрізняється в окремих її регіонах та містах, при цьому найгірша екологічна ситуація склалась у населених пунктах Донбасу та Придніпров'я. Так, найбільший обсяг викидів в атмосферне повітря України від стаціонарних та пересувних джерел забруднення у 2011 р. спостерігався у Донецькій та Дніпропетровській областях, а саме 1,73 та 1,16 млн т відповідно, а найменший — у Чернівецькій області — 45,4 і в м. Севастополь — 20,9 тис. т.

Щільність викидів від стаціонарних джерел забруднення у розрахунку на 1 км² території країни склала 7,2 т небезпечних речовин, а на одну особу — 95,7 кг. Проте в окремих регіонах ці показники значно перевищили середній рівень по країні. Зокрема, у Донецькій області обсяги викидів у розрахунку на 1 км² були більшими у 7,9 раза, а на одну особу — у 3,6 раза; у Дніпропетровській — відповідно у 4,1 та 3,0; Луганській — 2,4 та 2,2; Івано-Франківській — у 2,2 та 1,7 раза. Підприємствами Києва у розрахунку на 1 км² території було викинуто 39,8 т забруднювальних речовин, що перевищило середній показник по країні у 5,5 раза.

Серед регіонів найбільшого антропогенного навантаження від стаціонарних джерел викидів (понад 100 тис. т викидів забруднювальних речовин) зазнає атмосфера Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Запорізької, Івано-Франківської, Харківської, Львівської та Київської областей, при чому у переважній більшості з них з суттєвим збільшенням показників порівняно з початком 2000-х років.

Серед населених пунктів країни найбільшого антропогенного навантаження від стаціонарних джерел викидів (понад 100 тис. т викидів забруднювальних речовин) зазнала атмосфера 14 міст (у 2000 році — 9) з максимальними показниками у містах Маріуполь (382,4 тис. т) та Кривий Ріг (358,6 тис. т.) (табл. 2.12).

У 2011 р. кількість підприємств, що мали викиди забруднювальних речовин в атмосферу, становила 8696 одиниць. Враховуючи тенденцію збільшення викидів забруднювальних речовин від стаціонарних джерел забруднення в умовах зниження їхньої кількості, спостерігається значне підвищення середнього рівня викидів забруднювальних речовин у розрахунку на 1 підприємство: з 282 т у 2000 році до 503 т у 2011 р.

Основними забруднювачами повітря країни є підприємства, що виробляють електроенергію, газ та воду, підприємства переробної та добувної промисловості. Так, підприємствами з виробництва та розподілу електроенергії, газу та води (3,4 % від кількості підприємств, що здійснюють викиди) здійснюється 41 % викидів забруднювальних речовин в атмосферу. У середньому одне підприємство цієї галузі викинуло в атмосферне повітря 2939 т за 2011 р., що перевищило середній викид у розрахунку на 1 підприємство в Україні майже в 5,8 раза.

Серед підприємств переробної промисловості на металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів припадає 25 % загального об-

Таблиця 2.12

**Динаміка обсягів викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря
в окремих містах України [24, 138]**

№ з/п	Назва населеного пункту	Викиди забруднювальних речовин, тис. т						
		роки						
		2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011
1	Бурштин	118,9	176,5	246,1	218,3	191,2	146,8	198,7
2	Дебальцеве	108,6	95,5	101,9	114,9	119,2	112,8	127,0
3	Дніпропетровськ	97,3	128,8	122,8	120,3	105,6	110,0	110,0
4	Дніпродзержинськ	105,0	126,1	120,7	110,3	110,8	108,5	124,7
5	Запоріжжя	135,5	153,9	147,5	130,4	94,3	109,6	117,0
6	Зеленодольськ	79,4	108,6	142,6	146,0	133,6	173,4	205,3
7	Енергодар	80,8	98,4	75,5	80,6	79,2	100,3	104,9
8	Комсомольське	95,2	104,4	98,8	115,5	95,1	108,1	126,2
9	Кривий Ріг	443,4	523,9	608,5	449,4	321,6	395,0	358,6
10	Курахове	117,2	103,4	160,2	162,8	121,9	123,9	166,2
11	Луганськ	144,2	118,8	150,6	175,8	150,4	160,7	142,6
12	Маріуполь	340,4	425,7	421,1	359,3	283,9	364,3	382,4
13	Новий Світ	121,8	123,7	108,6	98,1	104,8	109,9	105,4
14	Харцизьк	88,4	68,9	91,4	73,3	73,0	75,4	103,1

сягу забруднення. У середньому одне підприємство цієї галузі викинуло у 2011 р. 3614 т, що перевищило середній викид у розрахунку на одне підприємство в Україні у 7,2 раза.

Викиди забруднювальних речовин в атмосферу підприємствами добувної промисловості складають п'яту частину всіх викидів від стаціонарних джерел забруднення.

За даними МОЗ України, у 2011 році у міських поселеннях 5,6 % проб (19138 із 342707) атмосферного повітря містять забруднювальні речовини у концентраціях, що перевищують гранично допустимі показники (проти 6,7 % у 2010 р.), у сільських поселеннях — 1,6 % (проти 1,9 % у 2010 р.).

Варто зазначити, що у зв'язку з постійним збільшенням кількості одиниць автотранспорту відбувається значне зростання внеску відпрацьованих газів у забруднення атмосферного повітря великих міст України.

За даними спостережень Держгідромету, перевищення середньодобових гранично допустимих концентрацій (ГДКс.д.) за середньорічними концентраціями спостерігалось: з формальдегіду у 38 містах, діоксиду азоту — у 30, за-вислих речовин — у 23, фенолу — у 12, оксиду вуглецю — у 11, бенз(а)пірену — у 8, фтористого водню — у 6, аміаку — у 5, оксиду азоту — у 2, сажі — в одному місті. За середнім вмістом забруднювальних домішок (за індексом забруднення атмосфери) найбільший рівень забруднення атмосферного повітря спостерігався у Маріуполі, Ужгороді, Горлівці, Одесі, Рівному, Слов'янську, Запоріжжі, Макіївці, Донецьку, Лисичанську, Дніпродзержинську, Армянську, Краснопере-

копську, Дніпропетровську, Кривому Розі, Рубіжному, Краматорську, Луганську, Дзержинську, Єнакієвому, Северодонецьку, Миколаєві, Луцьку, Ялті.

Забруднення атмосферного повітря має негативний вплив на здоров'я людини — з ним, за даними органів охорони здоров'я, пов'язується 40 % захворювань населення. У структурі факторів, що формують ризик здоров'ю, за даними досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів, питома вага забруднення повітряного середовища складає понад 60 %.

Саме на цьому робиться наголос у основних засадах «Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року», де відзначається, що упродовж останніх років у промислово розвинутих містах країни в атмосферному повітрі постійно реєструвалася наявність до 16 поліциклічних ароматичних вуглеводнів, з яких 8 є канцерогенами, груп нітрозамінів (нітрозодиметилам і нітрозодіетиламін) та важких металів (хром, нікель, кадмій, свинець, берилій). При цьому в обсягах забруднення хімічними канцерогенами найбільшу питому вагу мають сполуки класу поліциклічних ароматичних вуглеводнів. Загалом канцерогенний ризик у 2009 році досяг 6,4—13,7 випадків онкологічних захворювань на 1 тисячу осіб, що значно перевищує міжнародні показники ризику [103].

Проведений аналіз статистичних показників забруднення атмосферного повітря показав тенденцію посилення негативного тиску на атмосферу в останні роки, незважаючи на значні кроки щодо захисту атмосферного повітря, які здійснюються в країні. Про це свідчить збільшення загальних обсягів та кількості випадків перевищення встановлених нормативів гранично допустимих викидів забруднювальних речовин стаціонарними джерелами.

Головними причинами, що зумовлюють незадовільний, а найчастіше й небезпечний стан якості атмосферного повітря в населених пунктах України, є:

- недотримання підприємствами технологічного режиму експлуатації пилогазоочисного обладнання;
- невиконання у встановлені терміни заходів зі зниження обсягів викидів забруднювальних речовин до встановлених нормативів;
- низькі темпи впровадження новітніх технологій очищення викидів, зокрема відсутність ефективного очищення викидів підприємств від газоподібних домішок;
- використання у виробництві технологій, що не відповідають сучасним екологічним вимогам, наявність значної частини морально застарілого і фізично зношеного устаткування;
- недостатні темпи розвитку та впровадження високотехнологічних природоощадливих технологій та устаткування;
- недостатня економічна зацікавленість суб'єктів господарювання в ефективній природоохоронній діяльності;
- значне збільшення кількості транспортних засобів, зокрема тих, що вицерпали строк придатності тощо.

Заходи з охорони атмосферного повітря

Охорона атмосферного повітря — система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних і біологічних факторів.

Підприємства, установи, організації та громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря та діяльність яких пов'язана із впливом на його стан фізичних і біологічних факторів, зобов'язані вживати заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднювальних речовин, зменшення впливу фізичних факторів і здійснювати організаційно-господарські, технічні та інші заходи щодо забезпечення виконання вимог, передбачених стандартами та нормативами екологічної безпеки у галузі охорони атмосферного повітря, дозволами на викиди забруднювальних речовин тощо [104].

Фінансування заходів з охорони атмосферного повітря здійснюються, в основному, за рахунок власних коштів підприємств, а також фондів охорони навколишнього природного середовища всіх рівнів, інвестицій, коштів програм допомоги Європейського Союзу Україні та з інших джерел.

Державних цільових програм з охорони атмосферного повітря в країні до цих пір не розроблено, хоча ще у 2001 році на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 21.08.2000 № 1291 мав бути розроблений проект Державної програми зменшення обсягів викидів важких металів в атмосферне повітря [99].

На цей час заходи з охорони атмосферного повітря включені до Державної цільової екологічної Програми розвитку Криму («Екологічно безпечний Крим») на 2011—2015 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 539. У 2011 році у рамках виконання цієї програми за завданням 1 «Зменшення обсягу викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел» фактично профінансовано заходів на суму 334,0 млн грн, що становить 152 % від обсягу, передбаченого програмою.

У 2012 році розроблено проект Концепції Державної цільової програми обмеження викидів деяких забруднювальних речовин в атмосферу з великих спалювальних установок електроенергетичного сектору (ТЕС, ТЕЦ) України.

На регіональному та місцевому рівні обласними державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування ряду великих промислових міст з початку 2000-х років розроблено та реалізується низка цільових екологічних програм покращення якості атмосферного повітря та комплексних програм з охорони довкілля, до складу яких входить розділ з охорони атмосферного повітря.

З метою зменшення забруднення атмосферного повітря суб'єкти господарювання у 2011 році здійснили 458 природоохоронних заходів (у 2010 — 486), на які було витрачено 918,0 млн грн (у 2010 — 587,4 млн грн). Упровад-

Таблиця 2.13

**Основні економічні показники у сфері охорони атмосферного повітря
у 2000—2011 рр. [128, 138]**

Показник	Роки							
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Капітальні інвестиції та поточні витрати з охорони атмосферного повітря і клімату, млн грн	453,9	1420,0	1589,3	2521,2	2826,3	2308,9	2454,7	4010,8
Уведення в дію установок для уловлювання та знешкодження забруднювальних речовин з відхідних газів, тис. м ³ газу за годину	916	670	2740	1910	—	184	500	2213

ження зазначених природоохоронних заходів сприяло зменшенню надходжень небезпечних речовин у повітряний басейн на 55,7 тис. т, що на 30 % менше показника 2010 року (79,4 тис. т).

У цілому в 2011 році за даними статистичної звітності зафіксовано суттєве збільшення обсягу капітальних інвестицій та поточних витрат з охорони атмосферного повітря і клімату (в 1,6 раза порівняно з 2010 роком) та показника введення в дію установок для уловлювання та знешкодження забруднювальних речовин з відхідних газів, потужність яких склала 2213 тис. м³ газу за годину (табл. 2.13).

За період 2000—2011 рр. капітальні інвестиції та поточні витрати на охорону атмосферного повітря і проблеми зміни клімату зросли до 4010,8 млн грн, тобто, порівняно з даним показником у 2000 році, який складав 453,9 млн грн, зафіксовано зростання у 8,8 раза (табл. 2.13). Також спостерігалась тенденція до збільшення частки капітальних інвестицій на охорону атмосферного повітря і клімату у структурі природоохоронних інвестицій (з 17,0 % у 2000 році, 30,6 — у 2005 році до 39,3 % у 2011 році) та у загальній структурі всіх витрат на охорону навколишнього природного середовища (з 14,1 % у 2000, 20,0 — у 2005 до 21,7 % у 2011 році) [128, 138].

Однак недостатнє фінансування заходів зі скорочення викидів в атмосферне повітря на державному та місцевому рівні не сприяло вирішенню основних екологічних проблем, що зумовлює незадовільний стан атмосферного повітря ряду областей і населених пунктів та країни у цілому.

Заходи з охорони озонового шару

В Україні майже в усіх галузях народного господарства використовуються озоноруйнівні речовини (ОРР). Проте власне виробництво ОРР в Україні відсутнє, їх до країни імпортують. Експорт ОРР вже зараз заборонено до багатьох країн, а в найближчі роки — в усі країни світу. Таким чином, утримання

зовнішніх ринків збуту для продукції вітчизняних виробників повністю залежить від їх можливості своєчасно провести модернізацію наявного виробництва та переходу на озонобезпечні технології.

Забезпечення та реалізацію державної політики щодо збереження озонового шару, у тому числі з виконання вимог Монреальського протоколу та міжнародних зобов'язань за ним, в Україні здійснює Мінприроди, спрямовуючи свою діяльність за такими напрямками:

- приведення національного законодавства відповідно до вимог Монреальського протоколу та законодавства Європейського Союзу у сфері поводження з ОРР (хлорфторвуглеводні, галони, гідрохлорфторвуглеводні);
- участь у регулюванні імпорту та експорту ОРР та продукції, що їх містить, шляхом надання погодження на ввезення та вивезення ОРР та продукції, що їх містить;
- видача листів-роз'яснень, якщо продукція не містить ОРР.

На виконання рішення X/27 Десятої конференції Сторін Монреальського протоколу з 2002 року здійснюється державне регулювання ввезення та вивезення найбільш небезпечних з точки зору руйнування озонового шару нововиблених речовин згідно з додатками А і В до цього протоколу.

На виконання статті 7 Монреальського протоколу Україна щороку (до 30 вересня) надає Озоновому секретаріату узагальнений звіт (відомості) щодо експорту, імпорту ОРР згідно з додатками А, В, С, Е до Монреальського протоколу.

З метою створення сприятливих правових, економічних, організаційних і технічних умов для припинення виробництва та використання ОРР постановою Кабінету Міністрів України від 04.03.2004 № 256 була затверджена «Програма припинення виробництва та використання озоноруйнівних речовин на 2004—2030 роки» (далі — Програма).

Програму було розроблено на виконання вимог Монреальського протоколу, поправок до нього, ратифікованих відповідними Законами України та Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку. Програмою передбачалось припинення використання хлорфторвуглеводнів до 2014 року, галонів — до 2030 та припинення споживання гідрохлорфторвуглеводнів до 2030 року. Фінансування Програми здійснювалось недостатньо, у 2010—2011 роках у зв'язку із відсутністю фінансування завдання програми взагалі не виконувалися.

У 2011 році на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.03.2011 № 223-р «Деякі питання оптимізації державних цільових програм» та постанови Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 № 704 «Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм» зазначену Програму визнано такою, що втратила чинність.

Розвиток законодавства

Під час вирішення проблеми охорони атмосферного повітря Україна, як і інші держави світу, на законодавчому рівні передбачає заходи, спрямовані на обмеження та нейтралізацію шкідливих техногенних впливів на атмосферу.

Відносини в галузі охорони атмосферного повітря в Україні регулюються Законом України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII (в редакції Закону України від 21 червня 2001 року № 2556-III), Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XI та іншими нормативно-правовими актами.

Україна також є Стороною низки багатосторонніх міжнародно-правових угод, до яких, зокрема, належать: Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13 листопада 1979 року та Протоколи до неї: про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків принаймні на 30 відсотків (1986); про обмеження викидів окислів азоту або їх транскордонних потоків (1988); про обмеження викидів летких органічних сполук або їх транскордонних потоків (1991).

У 1985 р. Україна підписала, а в 1986 р. ратифікувала Віденську конвенцію про охорону озонового шару. На основі Віденської конвенції 20 вересня 1988 року Україна приєдналася до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, яким був визначений перелік регульованих речовин.

За період з початку 2000-х р. на національному рівні на виконання рішень Конференції в Ріо-де-Жанейро та Саміту «Ріо+10» та для вирішення завдань охорони атмосферного повітря та озонового шару було прийнято низку нормативно-правових актів, серед яких:

Закони України: «Про заборону ввезення і реалізації на території України етилованого бензину та свинцевих добавок до бензину» від 15 листопада 2001 року № 2786-III; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про охорону атмосферного повітря» від 24 жовтня 2002 року № 198-IV; «Про ратифікацію Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі» від 18 квітня 2007 року № 949-V.

Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню» (від 29.11.2001 № 1598); «Про порядок здійснення державного обліку у галузі охорони атмосферного повітря» (від 13.12.2001 № 1655); «Про порядок розробки та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел» (від 28.12.2001 № 1780); «Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря» (від 13.03.2002 № 299); «Про Порядок розроблення і затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря» (від 13.03.2002 № 300); «Про затвердження Порядку погодження і видачі дозволів на провадження діяль-

ності, пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях» (від 13.03.2002 № 301); «Про затвердження Порядку проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обліку підприємств, установ, організацій та громадян — суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи» (від 13.03.2002 № 302); «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря» (від 13.03.2002 № 303); «Про затвердження Порядку видачі дозволів на експлуатацію устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря, проведення оплати цих робіт та обліку підприємств, установ, організацій і громадян — суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи» (від 29.03.2002 № 432); «Про посилення державного регулювання стосовно ввезення в Україну та вивезення з України озоноруйнівних речовин» (від 16.05.2002 № 624); «Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, які призводять до підкислення, евтрофікації та утворення приземного озону» (розпорядження від 15.10.2003 № 610-р); «Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для підвищення якості атмосферного повітря» (від 06.03.2007 № 379).

Накази Міністерства природи: «Про затвердження Порядку реєстрації установ, організацій та закладів, яким надається право на розробку документів, що обґрунтовують обсяги викидів для підприємств, установ, організацій та громадян — суб'єктів підприємницької діяльності» (від 13.12.2001 № 465); «Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря» (від 10.05.2002 № 177); «Про затвердження Інструкції про розгляд заявок та надання дозволів на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів» (від 30.07.2002 № 294); «Про затвердження Переліку типів устаткування, для яких розробляються нормативи граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» (16.08.2004 № 317); «Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців» (від 09.03.2006 № 108); «Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» (від 27.06.2006 № 309); «Про затвердження Технологічних нормативів

допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт» (від 22.10.2008 № 541); «Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних обсягів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря» (від 10.12.2008 № 639); «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оформлення дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для суб'єктів господарювання з урахування технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря» (від 17.10.2010 № 407); «Про затвердження Порядку видачі погодження для отримання ліцензії на експорт та імпорт озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить» (від 30.12.2010 № 605); «Про затвердження Регламенту встановлення наявності або відсутності озоноруйнівних речовин у товарах, що плануються до ввезення або вивезення» (від 13.01.2012 № 8).

Накази МОЗ: «Про затвердження методичних рекомендацій «Оцінка ризику для здоров'я населення від забруднення атмосферного повітря» (від 13.04.2007 № 184).

Наведений перелік свідчить, що останні роки в країні створено досить широку законодавчу та нормативну базу для розвитку правової охорони атмосферного повітря. Проте її не можна вважати оптимальною з таких причин:

1. Відсутність імплементації в національне законодавство норм міжнародних актів, стороною яких є Україна, наприклад, спрямованих на забезпечення зменшення викидів важких металів або стійких органічних забруднювачів. Невідповідність встановленого переліку європейським нормам, до якого не віднесені діоксини, фурани та низка інших небезпечних забруднювачів повітря.

2. Відсильний до підзаконних нормативно-правових актів характер більшості законодавчих актів з охорони атмосферного повітря, що призводить до фактичної бездіяльності норм закону і відсуває на невизначений час їхню реалізацію.

3. Зберігання відомчого підходу до формування нормативних актів, які регулюють лише окремі сторони діяльності з охорони атмосферного повітря, не забезпечуючи комплексного вирішення проблеми.

4. Відсутність механізмів контролю та економічної відповідальності суб'єктів господарювання та фізичних осіб за планування та виконання конкретних заходів щодо збереження, поліпшення та відновлення стану атмосферного повітря.

5. Законодавча неврегульованість питань використання атмосферного повітря [91].

Основні заходи з удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази у цій сфері сформульовані Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 рр. і спрямовані на підготовку та затвердження законопроектів щодо:

- ратифікації Протоколу до Орхуської конвенції про реєстри викидів та перенесення забруднювачів;
- порядку проведення спостережень (моніторингу) за станом навколишнього природного середовища та рівнем його забруднення суб'єктами господарювання, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища, та інформування громадськості про результати таких спостережень;
- нормативів вмісту сірки в мазуті та дизельному пальному та заборони їхнього використання за умови вмісту сірки вище за установлені порогові значення;
- екологічних норм для певних категорій колісних транспортних засобів, що вперше реєструються в Україні;
- порогових значень летких органічних сполук для фарб і лаків з метою забезпечення належного маркування товарів щодо їх вмісту;
- технологічних нормативів викидів забруднювальних речовин та питомих викидів парникових газів для основного технологічного обладнання і технологічних процесів за видами економічної діяльності;
- стимулювання збільшення обсягів виробництва і використання велосипедів, гібридних видів автомобільних транспортних засобів та електромобілів, зокрема шляхом запровадження диференційованого екологічного податку на транспортні засоби залежно від обсягів використання палива;
- методик розрахунку викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря від неорганізованих стаціонарних джерел, зокрема кількісних показників питомих викидів таких речовин та парникових газів внаслідок використання палива для побутових потреб населення;
- цільових показників вмісту небезпечних речовин в атмосферному повітрі на основі оцінки ризиків, зокрема для важких металів, неметанових летких органічних сполук, завислих часток пилу (діаметром менш як 10 мікрон) та стійких органічних забруднювальних речовин відповідно до вимог законодавства Європейського Союзу;
- включення парникових газів до переліку найбільш поширених і небезпечних забруднювальних речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню;
- відшкодування збитків, заподіяних внаслідок наднормативних викидів парникових газів;
- методики оцінки ризику для навколишнього природного середовища та здоров'я людини, пов'язаного із забрудненням атмосферного повітря, водних об'єктів та ґрунтів [101].

З метою адаптації законодавства України відповідно до Регламенту Європейського Парламенту та Ради ЄС від 29 червня 2000 року № 2037/2000/ЄС про речовини, які руйнують озоновий шар, розроблено проект Закону України «Про захист озонового шару».

Основні напрями удосконалення державної політики

У сфері охорони атмосферного повітря державна політика була сформульована в Законі України «Про основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2012 року № 2818-VI, яким передбачено здійснення таких заходів:

- зменшення обсягу викидів загальнопоширених забруднювальних речовин:

- 1) стаціонарними джерелами до 2015 року на 10 % і до 2020 року на 25 % базового рівня;

- 2) пересувними джерелами шляхом встановлення нормативів вмісту забруднювальних речовин у відпрацьованих газах до 2015 року відповідно до стандартів Євро-4, до 2020 року — Євро-5;

- визначення цільових показників вмісту небезпечних речовин в атмосферному повітрі, зокрема для важких металів, неметанових летких органічних сполук, завислих часток пилу (діаметром менше 10 мікрон) та стійких органічних забруднювальних речовин з метою їх врахування при встановленні технологічних нормативів викидів забруднювальних речовин стаціонарними джерелами забруднення;

- оптимізація структури енергетичного сектору національної економіки шляхом збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 року на 10 % і до 2020 року на 20 %, а також забезпечення скорочення обсягу викидів парникових газів відповідно до задекларованих Україною міжнародних зобов'язань в рамках Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату;

- визначення до 2015 року основних засад державної політики з адаптації до зміни клімату, розроблення та поетапне виконання національного плану заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та запобігання антропогенному впливу на зміну клімату на період до 2030 року, у тому числі проектів спільного впровадження та проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій в рамках реалізації механізму Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату;

- приведення екологічного законодавства України у відповідність до положень джерел *acquis communautaire*, у першу чергу необхідно здійснити за такими напрямами:

- 1) моніторинг і оцінка якості атмосферного повітря, зокрема щодо загальнопоширених забруднювальних речовин, зонування території України, планів поліпшення якості атмосферного повітря в зонах і агломераціях; регулювання зменшення вмісту сірки у пальному;

- 2) перегляд нормативів вмісту забруднювальних речовин у відпрацьованих газах під час виробництва певних категорій транспортних засобів в Україні [103].

Основні практичні природоохоронні заходи у цій сфері сформульовані Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 роки:

1. Підготовка та реалізація на підприємствах, наслідком виробничої діяльності яких є найбільш шкідливі викиди в атмосферне повітря, пілотних проектів з моніторингу рівня викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря та впровадження сучасних систем їх очищення.

2. Сприяння розробленню та здійсненню заходів щодо зменшення негативного впливу автомобільного транспорту на навколишнє природне середовище, урахування транспортної складової під час формування та реалізації містобудівної політики (шляхом будівництва транспортних розв'язок, реконструкції автомобільних доріг, створення автоматизованих систем управління транспортними потоками).

3. Створення станції моніторингу і накопичення даних в рамках виконання спільної програми спостереження та оцінки поширення забруднювачів повітря на великі відстані у Європі (Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані).

4. Створення національної моделі спостереження та прогнозування антропогенного впливу на довкілля для оцінки регіонального та транскордонного перенесення забруднювальних речовин та парникових газів.

5. Приведення методології інвентаризації джерел та обсягів викидів забруднювальних речовин відповідно до вимог спільної програми спостереження та оцінки поширення забруднювачів повітря на великі відстані у Європі (Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані) [101].

2.2.2. Зміна клімату

Розвиток засад вирішення проблеми зміни клімату у світі

Ключовим інструментом вирішення глобальних проблем, пов'язаних зі зміною клімату, є Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК ООН), що підтверджено як «Порядком денним на XXI століття» (1992), так і Йоганнесбурзьким планом виконання рішень (2002) [107, 157].

Мета цієї Конвенції, підписаної у червні 1992 року, полягає у стабілізації концентрацій парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускає небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Такий рівень має бути досягнутий у строки, необхідні для природної адаптації екосистем до зміни клімату, що дасть змогу не ставити під загрозу виробництво продовольства і сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі.

Усі Сторони Конвенції враховують свою спільну, але диференційовану відповідальність і свої конкретні національні та регіональні пріоритети, цілі та умови розвитку.

Основні зобов'язання за Конвенцією для Сторін, що є розвиненими країнами і країнами з перехідною економікою (у тому числі для України), полягають у:

- проведенні національної політики і здійсненні заходів щодо запобігання зміні клімату шляхом обмеження та скорочення антропогенних викидів парникових газів і захисту та підвищення якості поглиначів і накопичувачів парникових газів;
- здійсненні заходів щодо адекватної адаптації до зміни клімату;
- щорічній розробці, публікації та наданні до секретаріату РКЗК ООН національних кадастрів антропогенних викидів і абсорбції поглиначами усіх парникових газів, що не регулюються Монреальським протоколом, використовуючи узгоджені міжнародні методології;
- підготовці відповідно до визначених вимог національних повідомлень з питань зміни клімату та надання їх до секретаріату РКЗК ООН.

Зобов'язання за Конвенцією включають також: питання передачі технологій; сприяння науковим дослідженням; проведення систематичних спостережень за кліматичною системою; співпрацю у сфері освіти, підготовки кадрів і просвіти населення тощо [113].

Конвенція, Сторонами якої є 193 держави та ЄС, носить практично універсальний характер, і хоч не містить юридично необхідних зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів, та на її основі приймаються міжнародні домовленості, які, серед інших, уміщують такі зобов'язання та встановлюють шляхи їхнього виконання.

Таким документом став Кіотський протокол до РКЗК ООН 1997 року, який набув чинності 16 лютого 2005 року.

Кіотський протокол, Сторонами якого є 190 держав та ЄС, визначив для промислово розвинених країн та країн з перехідною економікою обов'язкові для досягнення цілі в сфері скорочення обсягів викидів протягом першого періоду дії зобов'язань з 2008 до 2012 рр.

Як інструмент реалізації РКЗК ООН він також передбачає можливість використання сторонами економічних механізмів виконання зобов'язань щодо викидів парникових газів, так званих гнучких механізмів Кіотського протоколу — спільного впровадження (стаття 6) та торгівлі квотами на викиди парникових газів (стаття 17) [40].

На даний час світова спільнота на конференціях сторін РКЗК ООН та Кіотського протоколу намагається дійти консенсусу щодо нової міжнародної угоди, яка б встановлювала кількісні зобов'язання щодо скорочення викидів парникових газів на період після 2012 року.

Зусилля країн на сьогодні спрямовані на пошук балансу між забезпеченням стійкого соціально-економічного розвитку, що пов'язаний переважно із зростанням споживання природних ресурсів та викопного органічного палива, з одного боку, і необхідністю запобігання подальшій зміні клімату, з іншого.

Із досягнутих домовленостей слід відзначити рішення про:

- необхідність скорочення викидів парникових газів, щоб утримати глобальне підвищення температури на рівні 2 °C (Копенгаген, 2009; Канкун, 2010);
- продовження терміну дії Кіотського протоколу до 2020 року, у тому числі, терміну дії зобов'язань за протоколом — до кінця 2017 року;
- прийняття «дорожньої карти» нового юридично-зобов'язувального документа, який планується ухвалити в 2015 році та ратифікувати до 2017 року (Дурбан, 2011).

Серед держав — лідерів світової економіки лише Європейський Союз найбільш послідовно та цілеспрямовано формулює спільну стратегію та бере на себе кількісні зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів на міжнародному рівні та впроваджує серед країн Євросоюзу необхідні нормативи і заходи на національному рівні.

Так, 1 квітня 2009 року ЄС затвердив нормативний документ (Whiter Paper) COM(2009)147 «Адаптація до зміни клімату: на шляху до європейської рамкової програми дій», який встановлює стратегію зменшення вразливості Євросоюзу до впливу змін клімату. Загальноєвропейська стратегія буде доповнювати програми і заходи, що розробляють і упроваджують країни — члени ЄС. 23 квітня 2009 року прийнято також Рішення Європейського парламенту і Ради №406/2009/ЕС щодо заходів країн — членів Європейського Співтовариства, направлених на скорочення викидів парникових газів з метою виконання їхніх зобов'язань до 2020 року. Показово, що розвинуті країни Європи на законодавчому рівні закріпили національні цілі зі скорочення викидів парникових газів більш суворі, ніж ті, що встановлені Кіотським протоколом.

Тенденції зміни клімату

Останнє століття як в світі, так і в Україні характеризується помітними кліматичними змінами, що проявляються і в зростанні середньорічної температури, і в підвищенні рівня морів, і в зростанні кількості надзвичайних природних явищ тощо.

Під час підготовки П'ятого Національного повідомлення України з питань зміни клімату (2009) [134], Українським науково-дослідним гідрометорологічним інститутом (УкрНДГМІ) був проведений аналіз найбільш значущих змін клімату України за період з 1961 року.

При цьому зазначено, що у зв'язку з глобальними змінами клімату, які впливають на трансформацію регіонального клімату та окремі метеорологічні величини, середня місячна температура повітря в Україні за останні 18 років зазнала значних змін порівняно з періодом 1961—1990 рр. Температура повітря стала вищою у більшості місяців і в цілому за рік, лише у вересні, листопаді та грудні вона набула дещо нижчих значень.

Упродовж 2005—2008 рр. середня річна температура повітря перевищила норму на 1,5 °C, у більшості місяців середня температура повітря також пере-

вищувала норму. Відбулися зміни екстремальної (максимальної та мінімальної) температури. Мінімальна температура зросла у переважній більшості місяців та у цілому за рік.

У віковому ході максимальної температури у зимові місяці, особливо у січні, визначилась тенденція до підвищення максимальної температури повітря. У літні місяці та за рік у цілому тенденція до змін максимальної температури за трендом незначуща, але в останні роки максимальна температура підвищується.

Тривалість періоду зі стійкою середньою добовою температурою повітря 5 °C і вище (вегетаційний період холодостійких культур) весною і восени збільшилась до 5 днів майже на всій території, а в Криму тривалість цього періоду зменшилась у цих же межах за рахунок раннього переходу температури восени. Тривалість періоду зі стійкою середньою добовою температурою повітря 10 °C і вище (вегетаційний період теплолюбних культур) збільшилась на 1—2 дні, внаслідок раннього весняного переходу температури через 10° C.

В Україні зазнали деяких змін також атмосферні опади (у південно-східній частині їхня кількість збільшилась, а в південно-західній — зменшилась). У цілому за рік кількість опадів, що становить 600 мм, залишилась без змін, але в окремих регіонах можливі коливання кількості опадів в окремі сезони, як у бік збільшення, так і зменшення. У зимовий сезон кількість опадів у цілому по країні зменшилась зі 140 до 100 мм, а восени дещо збільшилась (від 115 до 150 мм), весною і літом кількість опадів майже не змінилась. Зменшення кількості опадів у зимовий сезон позначилося на витратах води у річках.

Найнебезпечнішим проявом нестабільності клімату є стихійні метеорологічні явища (СМЯ). За останні роки внаслідок значних флуктуацій клімату їх кількість в Україні збільшилась, у багатьох випадках вони мають катастрофічний характер і завдають значних збитків економіці країни, навіть призводять до людських жертв. Особливості географічного положення України, синоптичних процесів та велика різноманітність кліматичних умов сприяють частому виникненню СМЯ і зумовлюють надзвичайну складність розподілу їх у просторі та часі. На території України за останнє двадцятиріччя зафіксовано 2252 випадки стихійних метеорологічних явищ. У середньому за рік відмічається 113 випадків різних явищ.

В Україні найпоширенішим стихійним метеорологічним явищем є дуже сильний дощ, що зумовлює катастрофічні зливи, селі, повені, затоплює значні території сільськогосподарських угідь, житлові та виробничі приміщення і навіть призводить до зміни ландшафту.

За розглянутий період відмічено 1067 випадків такого дощу або 47 % від усієї кількості СМЯ, що спостерігались в Україні. У середньому щорічно реєструється 53 випадки дуже сильного дощу. Він є одним з основних стихійних метеорологічних явищ, які змінюють ландшафти, особливо в Українських

Карпатах та Кримських горах. Відмічається тенденція до збільшення дуже сильного дощу (майже два випадки за рік).

У теплий період відбуваються активні конвекційні процеси, з якими пов'язана вітрова діяльність, тому серед СМЯ друге місце займає сильний вітер (14 %) і явища, пов'язані з ним (шквал, смерч, пилова буря). У період з 1986 до 2005 рр. було зафіксовано 311 випадків сильного вітру. Сильний вітер має також широке розповсюдження, але він поступається більше ніж втричі поширенню сильного дощу.

Зміни сучасного клімату зумовлені зміною великомасштабної циркуляції атмосфери, а саме зміною положення центрів дії циркуляції атмосфери і нетиповим розподілом теплих повітряних мас у тропосфері, що є наслідком глобального потепління клімату [134].

За висновками Четвертої доповіді з оцінки Міжурядової групи експертів з питань зміни клімату (2007), Україна не входить до переліку найбільш вразливих до глобального потепління регіонів нашої планети.

Для оцінки можливих змін регіонального клімату України фахівцями УкрНДГМІ із застосуванням зарубіжних моделей загальної циркуляції атмосфери та океану (МЗЦАО) та вітчизняних баз даних спостережень з 1855 року був зроблений прогноз сезонних значень температури повітря та кількості опадів до 2100 року.

У результаті встановлено, що очікується підвищення приземної температури повітря у всі сезони року із найбільшим зростанням температур у зимовий період. Такі зміни температури можуть призвести до згладжування річного ходу та зменшення його амплітуди. Прогностичні дані вказують на можливість зміни режиму опадів за рахунок збільшення їхньої кількості у зимовий та весняний періоди та зменшення у літній та осінній сезони [134].

Глобальна зміна клімату пов'язана із серйозними природними, економічними та соціально-політичними ризиками як для людства у цілому, так і для України зокрема. Так, переважна більшість експертів, що взяли участь у підготовці у 2009 році під егідою ООН «Огляду про сприйняття змін клімату в Україні», до природних ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, віднесли:

- переміщення кліматичних зон, нестабільність погоди (велика амплітуда коливань температур протягом коротких періодів часу) і загальну зміну середовища життя живих організмів;
- зменшення біорізноманіття;
- погіршення здоров'я живих організмів, у тому числі людини (збільшення кількості онкологічних захворювань);
- підвищення процесів мутагенезу у всіх істот, у першу чергу, в організмах бактерій, грибів, вірусів;
- затоплення великих ділянок суходолу;
- опустелювання;

- нестачу питної води на певних територіях (в Україні це може стосуватися східних і південних регіонів);
- збільшення кількості стихійних явищ (лісових пожеж, повеней, зсувів), негативних погодних явищ (буревіїв, посух, тривалих злив тощо) [76].

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень та Національного агентства екологічних інвестицій України також вказували на зростання таких ризиків в Україні:

1. Підвищення частоти й інтенсивності кліматичних аномалій і екстремальних явищ погоди. За оцінками українських експертів, останніми десятиріччями зросла кількість та інтенсивність стихійних явищ. У 1990—2009 рр. фіксувалися рідкісні метеорологічні явища, що раніше спостерігалися один раз на 50 або 100 років. За попереднім аналізом, повторюваність таких явищ збільшилася майже у 1,5—2 рази. Збільшилася кількість випадків граду та спостерігалось випадіння його в нехарактерні пори року. Також збільшилася кількість шквалів; зафіксовані виникнення смерчів на територіях, де їх раніше не спостерігали, та у нехарактерні для них пори року. Простежується тенденція до постійного зростання частоти й інтенсивності аномальних коливань температури, снігопадів, злив, повеней, ураганних вітрів, несприятливого для господарської діяльності перерозподілу по сезонах річкового стоку тощо.

2. Посухи, властиві клімату України, стають усе частішими та інтенсивнішими: посухи, що охоплюють до 10—30 % території країни, трапляються один раз на 2—3 роки. За період 1989—2009 рр. повторюваність посух збільшилася майже вдвічі. Крім того, спостерігається небезпечна тенденція поширення посух у регіонах, що традиційно належали до зони достатнього зволоження: Полісся та північні райони Лісостепу. Втрати врожаю сільськогосподарських культур внаслідок посух можуть досягати 50 % та більше. Найчастіше посухи фіксуються в районах з кращими землями, де зосереджено виробництво більшості товарного зерна. У поєднанні з іншими антропогенними чинниками збільшення числа посух у регіонах із природним дефіцитом опадів може призвести до опустелювання. З виключно економічних причин триває скорочення площ земель, що зрошуються. Така тенденція зберігається тривалий час.

3. Внаслідок пом'якшення зим наростатимуть явища, пов'язані з льодовою кіркою; у випадках, коли її розповсюдження співпадає із сильними морозами, осінньою або весняною посухою, урожай може знижуватися на 50—70 %. У 2002—2003 рр. загинув урожай озимих культур на території України, за винятком західних областей. Катастрофічне поєднання несприятливих умов восени (перезволоження ґрунту), зимою (глибока відлига з подальшим утворенням льодової кірки) та сильної ранньовесняної посухи призвели до загибелі урожаю озимини на 70 % площ і катастрофічно низького урожаю ранніх зернових (яра пшениця, ярий ячмінь, овес, зернобобові).

4. Подальше розповсюдження нових видів хвороб сільськогосподарських рослин, шкідників (нашестья сарани, гусені, інших комах, нетипових для помірних широт) і бур'янів, поява яких пов'язана зі зміною клімату.

5. Можливе падіння рівня родючості ґрунтів, оскільки через потепління пришвидшується зростання рослин, за якого поглинається CO_2 , що ймовірно, не зможе компенсувати пришвидшене розкладання органічних речовин.

6. Загострення проблем із водозабезпеченням південних і південно-східних регіонів України, які вже зараз потерпають від посухи у періоди літньої межени і де населення найменш забезпечене питною водою належної якості.

7. Підвищення рівня захворюваності і смертності населення внаслідок зміни температурного режиму, появи нових видів захворювань. Найсильніший вплив теплового стресу спостерігатиметься у містах, де потерпатимуть найбільш уразливі верстви населення (літні люди, діти, люди, які страждають від кардіологічних хвороб та ін.). Мігруватимуть на північ кордони проживання розповсюдників захворювань, характерних для більш теплого та вологого клімату.

8. Підвищення рівня Чорного й Азовського морів, що, в свою чергу, посилить процеси розмиву берегів, затоплення, підтоплення. Масштаби прояву цих процесів залежатимуть від інтенсивності та висоти підвищення рівня.

9. Зменшення продуктивності лісів. Умови, що визначають зональні типи лісової рослинності, змістяться в сторону більш сухих і теплих типів. В Україні може з'явитись не існуюча сьогодні зона помірно теплого сухого лісу, характерна для центральних штатів США. У степовій зоні формуватимуться умови, характерні для степу Іспанії, а у степовій частині Криму умови трансформуються до субтропічних. Зона помірного теплого сухого лісу займе територію сьогоднішньої лісостепової зони і частково лісову зону (Полісся). При цьому почастишають інвазії шкідників і грибних епіфітотій. Продуктивність деревостанів у лісовій зоні зменшиться приблизно на $0,5 \text{ м}^3/\text{га}$, а в лісостеповій та степовій зонах зменшення продуктивності деревостанів буде більшим.

10. Незворотні зміни в екосистемах, що призведуть до вкрай негативних наслідків для біорізноманіття.

Усе це звичайно впливає на функціонування складного господарського комплексу України, її соціально-економічний розвиток та необхідність розроблення і впровадження відповідних заходів з адаптації до зміни клімату в усіх галузях виробництва та сферах життя [110].

Оцінка антропогенних викидів та абсорбції парникових газів

Оцінка антропогенних викидів та абсорбції парникових газів здійснюється за даними Національного кадастру антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів.

Кадастр за 1990—2009 роки був розроблений Українським науково-дослідним гідрометеорологічним інститутом із залученням провідних україн-

ських фахівців, а також профільних міністерств, центральних та місцевих органів влади, представників професійних асоціацій. Він включає детальну та повну інформацію за всі роки від базового до поточного; оцінка викидів проводилась за такими парниковими газами (далі — ПГ) прямої дії: діоксид вуглецю, закис азоту, гідрофторвуглеці, перфторвуглеці та гексафторид сірки, а також ПГ опосередкованої дії: оксид вуглецю, оксиди азоту, неметанові леткі органічні сполуки та діоксид сірки. Викиди перерахованих ПГ оцінювались згідно з методиками Міжнародної групи експертів зі зміни клімату, що запроваджені відповідними рішеннями конференції сторін РКЗК ООН, у таких секторах: енергетика; промислові процеси; використання розчинників та інших продуктів; сільське господарство; землекористування, зміни в землекористуванні та лісове господарство (далі — 333ЛГ); відходи.

За результатами проведеної національної інвентаризації антропогенних викидів та абсорбції парникових газів в Україні за 1990—2009 рр., сукупні викиди ПГ у 2009 році склали 370,5 млн т CO₂-екв. (без урахування сектору 333ЛГ), що складає 39,8 % від рівня базового 1990 року — 931,4 млн т (табл. 2.14).

Найбільшу частину сукупних викидів ПГ в Україні складає сектор «Енергетика». У 2009 році викиди в цьому секторі склали 258,7 млн т CO₂-екв., що становить 69 % від загальних викидів ПГ (без урахування сектору 333ЛГ), а у порівнянні з 1990 роком знизились на 62,3 % та на 12 % у порівнянні з 2008 роком. Однією з найголовніших причин цього є зниження використання енергоресурсів, у зв'язку зі зниженням промислового виробництва внаслідок світової фінансової кризи.

Наступним за величиною викидів ПГ є сектор «Промислові процеси». У 2009 році сукупні викиди ПГ у зазначеному секторі склали 71,3 млн т CO₂-екв., або 19 % від загальних викидів ПГ (без урахування сектору 333ЛГ), і знизилися у порівнянні з 1990 роком на 45,6 % та на 22 % в порівнянні з 2008 роком. Головною причиною зниження викидів у даному секторі є наявна рецесія промисловості, яка пов'язана, у першу чергу, з фінансовою кризою, що продовжувалась протягом усього 2009 року починаючи з другої половини 2008 року.

У секторі «Використання розчинників та інших продуктів» мали місце викиди лише одного ПГ прямої дії — закису азоту. У 2009 році викиди в цьому секторі склали приблизно 0,3 млн т CO₂-екв., або 0,1 % від сукупних викидів ПГ (без урахування 333ЛГ), і знизились приблизно на 11,5 % у порівнянні з 1990 роком. Значення викидів ПГ у цьому секторі протягом 2008—2009 рр. практично не змінилось.

Викиди ПГ в секторі «Сільське господарство» в 2009 році — 33,9 млн т CO₂-екв., що становить 9,1 % від сукупних викидів ПГ (без урахування 333ЛГ), і знизились приблизно на 67,5 % у порівнянні з 1990 роком та на 5 % у порівнянні з 2008 роком. Причиною скорочення викидів ПГ за звітний період стало передусім зменшення поголів'я худоби в сільськогосподарських підприємствах, кількості внесених в ґрунт добрив, оброблюваних площ сільськогосподарських культур тощо.

Таблиця 2.14

Тенденції сукупних викидів парникових газів прямої дії по секторах, млн т CO₂-екв. [62]

Сектори	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	Зміни в 2009 р. порівняно із базовим 1990 р., %
Енергетика	688,3	361,0	270,8	294,9	304,7	295,9	290,4	255,7	–62,8
Промислові процеси	131,1	61,7	76,9	86,6	92,9	100,2	91,0	71,3	–45,6
Використання розчинників та інших продуктів	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	–11,5
Сільське господарство	103,3	66,1	36,9	33,6	34,1	32,9	35,1	33,4	–67,7
ЗЗЗЛГ (чисте поглинання)	–69,9	–48,3	–48,8	–36,2	–39,1	–51,0	–17,2	–19,2	–72,5
Відходи	8,4	8,5	8,7	9,3	9,4	9,5	9,6	9,7	15,6
Усього (з урахуванням чистого поглинання в ЗЗЗЛГ)	861,5	449,4	344,8	388,4	402,3	387,9	409,2	351,2	–59,2
Усього (без урахування чистого поглинання в ЗЗЗЛГ)	931,4	497,7	393,6	424,6	441,4	438,8	426,4	370,5	–60,2

Сектор «ЗЗЗЛГ» враховує як викиди, так і поглинання діоксиду вуглецю. У цьому секторі відбуваються викиди діоксиду вуглецю, метану та в незначній кількості закису азоту. За результатами інвентаризації в секторі, має місце чисте поглинання діоксиду вуглецю, що змінювалося на всьому часовому проміжку 1990–2009 рр. у рамках 5–16 % від сукупних щорічних викидів ПГ, розрахованих без урахування ЗЗЗЛГ. Чисте поглинання в 2009 році склало 24,9 млн т CO₂-екв. і зменшилося в порівнянні з базовим 1990 роком на 64,5 %, а по відношенню до 2008 року чисте поглинання в 2009 році збільшилось на 13,3 %. Такі значення поглинань викликані збільшенням запасів вуглецю при лісорозведенні та лісовідновленні, більш збалансованим управлінням лісовими господарствами.

У секторі «Відходи» у 2009 році сукупні викиди ПГ склали 2,6 % від загальних викидів ПГ. Основним джерелом викидів метану є звалища твердих побутових відходів та викиди закису азоту від стічних вод, що пов'язано з життєдіяльністю людини. У 2009 році викиди в цьому секторі склали 9,7 млн т CO₂-екв. і збільшились в порівнянні з базовим 1990 роком приблизно на 15,6 %, а в порівнянні з 2008 роком зросли на 1 %. Така тенденція спостерігається у зв'язку зі збільшенням накопичення твердих побутових відходів на звалищах, недостатнім упровадженням сучасних технологій їх сортування та переробки [62].

Тенденція зростання викидів парникових газів спостерігалася також у 2010—2011 рр. Зокрема, за результатами проведеної інвентаризації та згідно з попередніми даними, наведеними у Національному кадастрі антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів в Україні за 1990—2010 рр., надісланому до Секретаріату РКЗК ООН у квітні 2012 року, сумарні викиди парникових газів в Україні у звітному 2010 році становили 383,2 млн т CO_2 -екв., що на 17,9 млн т CO_2 -екв. (або 5 %) більше у порівнянні із попереднім 2009 роком. Зростання викидів у 2010 відбулося в основному на фоні зростання виробництва електроенергії тепловими електростанціями, а також чавуну, сталі та аміаку. Найбільша частка викидів парникових газів у 2010 році припадає на двоокис вуглецю — 75 %. Викиди метану становили 17 %, а закису азоту — 8 %.

У Національному кадастрі за 1990—2011 рр. можна очікувати подальше зростання сумарних викидів парникових газів за останній звітний рік, оскільки, за даними Держстату, українські підприємства збільшили обсяг забруднювальних викидів в атмосферу на 5,9 % — 4,4 млн т (порівняно з 2010 роком аналогічні дані становили 4,8 % та 4,1 млн т відповідно). Крім цих речовин від стаціонарних джерел забруднення в атмосферу надійшло 202,2 млн т діоксиду вуглецю, який становить значну частину загального обсягу викидів CO_2 -екв., що на 37,1 млн т (або на 22,5 %) перевищило показник 2010 року [138].

Таким чином, викиди парникових газів в Україні знизились до 41,1 % від рівня базового 1990 року, причиною чого слугував катастрофічний занепад економіки країни у цей період. Однак з 2000 року викиди парникових газів почали знову зростати разом із зростанням економічної активності, і зараз обсяг викидів на душу населення складає 8,37 т CO_2 -екв. на рік (для порівняння: щорічні викиди на душу населення в США складають приблизно 20 т, у Німеччині — 10, а у Росії — 12 т). На сьогодні Україна посідає 19 місце серед найбільших світових емітентів викидів парникових газів.

Заходи у сфері скорочення антропогенних викидів парникових газів та адаптації до зміни клімату

Україна як Сторона Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї має впроваджувати національну політику та здійснювати систему заходів, спрямованих на стабілізацію концентрації парникових газів з метою уникнення небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. При цьому Україні були встановлені такі кількісні зобов'язання — щорічно протягом періоду 2008—2012 рр. не перевищувати обсяг викидів парникових газів 1990 (базового) року.

Україна офіційно отримала статус країни, що відповідає вимогам статей 6 і 17 Кіотського протоколу і має право реалізовувати проекти спільного

впровадження на своїй території та здійснювати торгівлю квотами на викиди парникових газів.

Мінприроди є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, на який покладено функцію формування державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання вимог РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї. Реалізацію державної політики у зазначеній сфері у межах своєї компетенції забезпечує Мінприроди та Держекоінвестагентство, центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України (відповідно до положень, затверджених Указами Президента України від 13.04.2011 № 452 та № 455).

Напрями діяльності у цій сфері визначені Національним планом заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до РКЗК ООН, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2005 № 346-р зі змінами, внесеними розпорядженням Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 № 272-р, а саме:

- створення та забезпечення функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції поглиначами парникових газів, у тому числі, забезпечення подання Секретаріатові РКЗК ООН відповідних звітних матеріалів;
- упровадження схеми цільових екологічних (зелених) інвестицій;
- застосування механізму спільного впровадження;
- формування системи заходів у сфері адаптації до зміни клімату.

***Забезпечення функціонування національної
системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції
поглиначами парникових газів***

Національним органом, що забезпечує функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції поглиначами парникових газів, визначено Державне агентство екологічних інвестицій України (Держекоінвестагентство), до 2011 року — Нацеконінвестагентство.

Основним завданням функціонування цієї системи є підготовка та подання до Секретаріату РКЗК ООН Національного кадастру антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів (далі — Національний кадастр). Станом на кінець 2012 року Україна підготувала 8 Національних кадастрів за 1990—2003, 1990—2004, 1990—2005, 1990—2006, 1990—2007, 1990—2008, 1990—2009 та 1990—2010 роки.

За результатами розгляду Національного кадастру за 1990—2008 роки, поданого у 2010 році, що здійснювався міжнародною експертною групою, Секретаріат РКЗК ООН у своєму звіті висловив низку принципів заува-

жень до України щодо підготовки зазначеного документа. Зокрема це стосувалося відсутності енергетичного балансу країни, відсутності даних про викиди цілого ряду секторів промисловості, проблем з обліком викидів парникових газів у сільському та лісовому господарствах. Загальні зауваження стосувалися прозорості, точності та повноти даних, їхньої взаємної відповідності. На основі зазначеного був зроблений загальний висновок про недостатню здатність національної системи оцінки викидів парникових газів забезпечити якісну підготовку Національного кадастру за 1990—2008 рр., як результат, з 12 жовтня 2011 року участь України в міжнародній торгівлі викидами була тимчасово призупинена через порушення правил звітності згідно з Кіотським протоколом.

Виправлення недоліків та підготовка на більш якісному рівні Національного кадастру за 1990—2009 рр., якому у жовтні 2011 року міжнародні експерти дали позитивну оцінку і який пройшов розгляд без зауважень, дозволило Україні вже в січні 2012 року після оприлюднення звіту Секретаріату РКЗК ООН подати заявку на відновлення статусу відповідності вимогам Кіотського протоколу.

Держекоінвестагентство також забезпечує функціонування Національного електронного реєстру антропогенних викидів та абсорбції парникових газів (далі — Реєстру) і його взаємодію з міжнародним журналом трансакцій, а також оприлюднення інформації Реєстру відповідно до вимог РКЗК ООН. Реєстр фіксує зміни у правах власності (продаж/передача) на визначені кількості та одиниці скорочення викидів. Наявність сертифікованого реєстру є обов'язковою умовою участі країни у торгівлі квотами на викиди парникових газів. Національний реєстр України пройшов відповідні міжнародні тестування та одержав високі оцінки експертів Секретаріату ООН, що перевіряли його роботу. Налагоджено взаємодію з міжнародним журналом трансакцій, відповідно до технічних та організаційних вимог якого відбуваються планові технічні роботи та тестування, результати якого надходять до міжнародного журналу трансакцій згідно зі встановленими термінами та обсягами. Наприклад, за 2011 рік виконано 141 трансакцію з передачі одиниць (частин) установленної кількості та одиниць скорочення викидів до реєстрів інших країн.

Відповідно до вимог статті 12 РКЗК ООН Україна готує національні повідомлення про зміну клімату (далі — Національне повідомлення), термін подання яких затверджується рішенням Конференції Сторін.

Перше Національне повідомлення було підготовлено у 1999 році, Друге — у 2006, Третє, Четверте і П'яте Національне повідомлення Мінприроди разом з Нацекоеінвестагентством підготували та направили до Секретаріату РКЗК у 2009 році [134].

У підсумковому звіті (жовтень 2011 року) групи міжнародних експертів (ERT), які здійснювали детальний розгляд зазначеного документа, відзначено, що він відповідає керівним принципам з підготовки національних повідомлень, а також констатується, що в порівнянні з попереднім повідомленням

значно покращилася загальна структура документа та в ньому представлено набагато більше інформації, що суттєво прискорило процес перевірки. *ERT* визнає поліпшення звітності з боку України і також констатує, що викиди в Україні значно нижче мети, яка була поставлена в рамках Кіотського протоколу, політика і заходи, пов'язані з боротьбою зі зміною клімату, здебільшого мають бути спрямовані на досягнення цілей економічної ефективності з урахуванням розвитку сфери енергетики та підвищення її безпеки. Величезний потенціал для покращення у сфері енергоефективності, відповідно до рекомендацій експертів, лежить у секторі відновлювальної енергетики (за винятком великих гідроелектростанцій), і він поки не вичерпаний.

Упровадження схеми цільових екологічних («зелених») інвестицій

Продаж Україною вуглецевих одиниць у рамках механізму міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів реалізується за так званою схемою цільових екологічних («зелених») інвестицій. Вона передбачає, що одержані кошти повинні бути інвестовані в реальні проекти, що дозволять скоротити викиди, або у суміжні сфери (розвиток інфраструктури для екологічних проектів, моніторинг, наукові дослідження у цій галузі тощо).

Усього станом на 01.01.2012 схвалено 987 проектів цільових екологічних («зелених») інвестицій у 23 регіонах України на загальну суму 3,7 млрд грн, очікувані щорічні скорочення викидів парникових газів — 247 тис. т CO₂-екв.

З них — 933 проекти з теплосанації об'єктів соціальної сфери (утеплення фасадів та дахів, заміна вікон та дверей) на суму 2 млрд грн, 46 проектів із заміни котлів з переходом на альтернативні види палива в закладах освіти та охорони здоров'я на загальну суму 86,5 млн грн, а також проекти:

- будівництва очисних споруд з очищення шахтних вод шахти ім. П.Л. Бойкова, м. Свердловськ Луганської області (96,5 млн грн);
- комплексної модернізації вагонів Київського метрополітену (985 млн грн);
- реконструкції котельні кварталу 165 з упровадженням теплових насосів, м. Дзержинськ Донецької області (62 млн грн);
- три проекти реконструкції наявних систем теплопостачання з використанням енергоощадного технологічного обладнання для Центра медичної реабілітації та санаторного лікування «Крим» (73 млн грн) Міністерства оборони України, АР Крим, смт Партеніт;
- зі збору та утилізації метану на полігоні твердих побутових відходів, м. Чернівці (15 млн грн);
- технічного переоснащення рухомого складу наявних патрульних автомобілів Міністерства внутрішніх справ України автомобілями з гібридною силовою установкою (406,5 млн грн).

Реалізація перших проектів цільових екологічних («зелених») інвестицій з капітального ремонту будівель соціальної сфери у АР Крим (139 проектів) розпочалася на початку 2011 року.

Застосування механізму спільного впровадження

Київський Протокол (стаття 6) заснував також механізм спільного впровадження, який передбачає реалізацію проектів, спрямованих на зменшення викидів та абсорбцію поглиначами парникових газів розвиненими країнами в будь-якому секторі економіки, та передачу в установленому порядку іншій країні або отримання від неї одиниць скорочення викидів та одиниць абсорбції, отриманих у результаті реалізації цих проектів.

З основних результатів діяльності України з уведення механізму спільного впровадження протягом 2004—2011 рр., слід відзначити:

1. Отримано листи-підтримки 257 проектів спільного впровадження (далі — ПСВ) із запланованим об'ємом скорочення викидів парникових газів протягом 2008—2012 рр. 282 млн т CO₂-екв.

2. Отримано листи-схвалення 115 ПСВ (із 257 ПСВ, що мають листи-підтримки) із запланованим об'ємом скорочення викидів парникових газів протягом 2008—2012 рр. 171 млн т CO₂-екв.

3. Затверджено Держекоінвестагентством 69 ПСВ за національною процедурою (Шлях 1) (із них 61 ПСВ вже підтвердили досягнуті скорочення викидів парникових газів).

4. Затверджено Наглядовим комітетом спільного впровадження (НКСВ) 20 ПСВ за міжнародною процедурою (Шлях 2) (із них 11 ПСВ вже підтвердили досягнуті скорочення викидів парникових газів).

5. Генерують скорочення викидів парникових газів 72 ПСВ, за підсумками їх верифікації введено в обіг та передано Держекоінвестагентством 92 448 716 вуглецевих одиниць (із них 29 591 679 одиниць установленої кількості (ОУК) та 62 857 037 одиниць скорочення викидів (ОСВ)).

6. Одиниці скорочення викидів парникових газів, які були введені в обіг за підсумками верифікації українських ПСВ, складають 53 % світового ринку ОСВ (станом на 01.12.2011).

7. Сума інвестицій, отримана українськими підприємствами від іноземних інвесторів за введені в обіг та передані ОУК та ОСВ, оцінюється у 600 млн євро.

За попереднім прогнозом, враховуючи поточний статус ПСВ, у 2012 році може бути згенеровано біля 73 млн вуглецевих одиниць.

Як свідчать дані з динаміки підготовки та реалізації ПСВ протягом 2004—2011 рр., наведені у табл. 2.15, в Україні спостерігається стала тенденція до зростання кількісних та якісних показників проектної діяльності за механізмом спільного впровадження.

Україна є лідером серед країн, що беруть участь у механізмі спільного впровадження, займає першу позицію за кількістю затверджених та зареєстрованих

Таблиця 2.15

Динаміка підготовки та реалізації проектів спільного впровадження в Україні

Рік	Кількість виданих листів підтримки	Кількість виданих листів схвалення	Кількість затверджених ПСВ		Кількість введених в обіг вуглецевих одиниць	
			Шлях 1	Шлях 2	ОУК	ОСВ
2004	14	0	0	0	0	0
2005	1	0	0	0	0	0
2006	30	5	0	0	0	0
2007	33	7	0	0	0	0
2008	34	9	5	2	2 586 512	0
2009	45	10	4	4	2 155 683	3 238 322
2010	41	31	16	9	4 319 207	11 286 616
2011	59	53	44	5	20 530 277	48 332 099
Усього	257	115	69	20	29 591 679	62 857 037

Примітки: 1) ОУК — одиниця установленної кількості (1 ОУК = 1 тонна CO₂-екв.). У цих одиницях передаються скорочення викидів парникових газів, що були досягнуті за проектами спільного впровадження до 01 січня 2008 року (до початку першого періоду дії Кіотського протоколу); 2) ОСВ — одиниця скорочення викидів парникових газів, що досягаються за проектами спільного впровадження з 01.01.2008 до 31.12.2012 (перший період дії Кіотського протоколу).

ПСВ за міжнародною процедурою (Шлях 2), за загальною кількістю затверджених та зареєстрованих ПСВ та за кількістю введених в обіг ОСВ. За кількістю затверджених та зареєстрованих ПСВ за національною процедурою (Шлях 1) займає другу позицію, поступаючись лише Чехії, яка впроваджує дрібномасштабні ПСВ, об'єднані у 7 однотипних пакетів.

Серед областей, у яких реалізуються ПСВ, що генерують скорочення викидів, лідирують Донецька (19), Луганська (11), Запорізька (7), Дніпропетровська та Одеська (по 6) області, на які припадає близько 70 % від загальної кількості проектів.

Серед видів діяльності найбільш повно представлені напрями: підвищення енергоефективності в машинобудуванні та металургійній промисловості (15), реконструкція систем тепло- та водопостачання (13), утилізація шахтного метану (9) та зменшення витоків метану в системах газопостачання (7), модернізація систем розподільчих електромереж та освітлення (7) тощо.

Для України існує необхідність подальшого вдосконалення національних процедур шляхом розвитку відповідної нормативно-правової бази. У 2012 році планувалося ввести нові види проектної діяльності за механізмом спільного впровадження, а саме: програми діяльності спільного впровадження, дрібномасштабні проекти спільного впровадження та їх пакети. Це дозволило б «охопити» та розповсюдити механізм спільного впровадження на інші сектори економіки України, які вкрай потребують залучення іноземних інвестицій.

Заходи у сфері адаптації до зміни клімату

Невід’ємним елементом стратегії сталого соціально-економічного розвитку держави має бути адаптація до зміни клімату. Відповідно до термінології Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, під адаптацією до зміни клімату слід розуміти «пристосовування природних або антропогенних систем до фактичного або очікуваного впливу клімату або його наслідків, що дозволяє зменшити шкоду або використовувати сприятливі можливості».

В Україні ступінь розроблення та реалізації заходів щодо адаптації до зміни клімату є недостатнім і серед бар’єрів, що стримують їхнє впровадження, виділяють такі:

- недостатній рівень знань про наслідки зміни клімату для секторів економіки, населення та екосистем;
- недостатня правова та інституційна база для запровадження заходів щодо адаптації;
- відсутність затвердженого на державному рівні плану дій щодо адаптації до зміни клімату. Відсутня й законодавча та нормативно-правова база щодо обов’язкового включення заходів з адаптації у нові державні програми розвитку секторів економіки та коригування наявних програм;
- відсутність цільової комплексної програми наукових досліджень впливу зміни клімату на сектори економіки й населення;
- відсутність правового механізму інтеграції заходів щодо адаптації по секторах економіки, що перешкоджає визначенню пріоритетів для країни та її регіонів у контексті адаптації до зміни клімату;
- відсутність правового механізму інтеграції заходів щодо адаптації до зміни клімату на регіональному рівні і, як наслідок, недостатнє залучення регіональних органів влади до розробки та впровадження відповідних програм та заходів;
- недостатня обізнаність з питань адаптації до зміни клімату політиків і урядовців усіх рівнів, підприємців, пересічних громадян.

Вирішення зазначених проблем має здійснюватись шляхом виконання національного плану заходів з адаптації до зміни клімату, розроблення якого з визначенням джерел їх фінансування та підготовку рекомендацій щодо розроблення відповідних планів заходів для місцевих органів виконавчої влади було передбачено Національним планом заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до РКЗК ООН у редакції відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.03.2009 № 272-р. Крім того, було заплановано розроблення та затвердження регіональних і галузевих планів заходів з адаптації до зміни клімату.

Нагальна необхідність і невідкладність надання державної підтримки діяльності у сфері адаптації до зміни клімату зумовила обговорення цього питання на засіданні Ради національної безпеки і оборони України, що відбулося 17 листопада 2010 року. За результатами засідання і відповідно до Указу

Президента України від 10.12.2010 № 1119 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17.11.2010 «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» Кабінету Міністрів України було доручено у тримісячний строк розробити та затвердити Національний план адаптації до змін клімату (далі — Національний план) із зазначенням джерел фінансування заходів.

На виконання зазначеного завдання Держекоінвестагентство забезпечило у 2011 році розроблення проекту Національного плану адаптації до зміни клімату на 2011—2013 рр., мета якого полягала у створенні правових, економічних, організаційних і технічних умов для підвищення здатності до адаптації населення, галузей економіки, екосистем, зменшення вразливості до зміни клімату, зменшення ризиків від стихійних лих та екстремальних явищ погоди, збільшення кількості та інтенсивності яких пов'язане з глобальним потеплінням; отримання вигод від позитивних наслідків зміни клімату.

Розвиток законодавства

Чинне законодавство України з питань, пов'язаних зі зміною клімату, складається з міжнародних нормативно-правових актів і національного законодавства. Україна є стороною-учасницею РКЗК ООН (підписано у 1992 році і ратифіковано 29 жовтня 1996 року) та Кіотського протоколу до неї (підписано у 1997 році та ратифіковано Законом України від 4 лютого 2004 року № 1430-IV).

Підписання, ратифікація та імплементація наведених угод у національне законодавство є свідченням про занепокоєність нашої країни щодо глобальних проблем зміни клімату та першим кроком на шляху до їхнього вирішення. Зокрема, у статті 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» зазначається, що підприємства, установи і організації відповідно до міжнародних угод зобов'язані скорочувати викиди діоксиду вуглецю та інших речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату.

Активний процес формування законодавчої бази з питань запобігання антропогенним змінам клімату в Україні розпочався з моменту ратифікації Кіотського протоколу в 2004 році та набуття його чинності в 2005 році. Він був спрямований на забезпечення виконання зобов'язань за РКЗК ООН та Кіотським протоколом та складався, головним чином, з підзаконних актів, серед яких найбільш вагомими є такі:

1. *Укази Президента України*: «Про координатора заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» (від 12.09.2005 № 1239/2005); «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року «Про стан та проблеми імплементації Україною Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» (від 20.07.2007 № 658/2007); «Про рішення Ради національної безпеки і оборони

України від 17 листопада 2010 року «Виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» (від 10.12.2010 № 1119); «Про Положення про Державне агентство екологічних інвестицій України» (від 13.04.2011 № 455/2011).

2. *Постанови Кабінету Міністрів України*: «Про затвердження Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» (розпорядження від 18.08.2005 № 346-р, у редакції розпорядження від 05.03.2009 № 272-р); «Про затвердження Порядку розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на зменшення обсягу антропогенних викидів або збільшення абсорбції парникових газів згідно з Кіотським протоколом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (від 22.02.2006 № 206); «Про порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотським протоколом до зазначеної Конвенції» (від 10.04.2006 № 468); «Про затвердження Порядку функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар» (від 21.04.2006 № 554); «Про утворення Національного агентства екологічних інвестицій України» (від 04.04.2007 № 612); «Про затвердження Положення про Національне агентство екологічних інвестицій України» (від 30.07.2007 № 977); «Про затвердження Порядку розгляду, схвалення та реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій у період дії зобов'язань сторонами Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» (від 22.02.2008 № 221); «Про забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї» (від 17.04.2008 № 392); «Про формування і ведення Національного електронного реєстру антропогенних викидів та абсорбції парникових газів» (від 28.05.2008 № 504); «Про затвердження плану заходів щодо підготовки і реалізації у закладах освіти та охорони здоров'я проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій, що спрямовані на зменшення обсягу викидів парникових газів» (від 16.09.2009 № 1036); «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів» (від 23.03.2011 № 348); «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї» (від 09.06.2011 № 621); «Про утворення «Національного центру обліку викидів парникових газів» (розпорядження від 07.11.2011 № 1194-р); «Про затвердження Порядку проведення конкурсу із закупівлі товарів, робіт і послуг у рамках реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій та заходів, пов'язаних з реалізацією таких проектів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу

до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату за кошти, отримані від продажу частин встановленої кількості викидів парникових газів, та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» (від 16.07.2012 № 672).

3. *Накази Мінприроди*: «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо підготовки та подання на розгляд проектів спільного впровадження юридичними особами» (від 01.06.2006 № 273); «Про затвердження Вимог до документів, у яких обґрунтовуються обсяги антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, для отримання листа-підтримки власником джерела викидів, на якому планується реалізація проекту спільного впровадження» (від 17.07.2006 № 341); «Про затвердження Вимог до підготовки проектів спільного впровадження» (від 17.07.2006 № 342);

4. *Накази Держекоінвестагентства*: «Про затвердження Вимог до документів, у яких обґрунтовуються обсяги антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, для отримання листа-підтримки власником джерела викидів, на якому планується реалізація проекту спільного впровадження» (від 25.06.2008 № 32); «Про затвердження Вимог до підготовки проектів спільного впровадження» (від 25.06.2008 № 33); «Про затвердження Порядку проведення національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та поглинання поглиначами парникових газів» (від 24.10.2008 № 58); «Про затвердження Інструкції про реалізацію проектів спільного впровадження за національною процедурою» (від 18.12.2008 № 79); «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо підготовки методик для інвентаризації викидів парникових газів від антропогенних джерел» (від 05.10.2009 № 73); «Про затвердження Методики оцінки викидів парникових газів при санації будівлі» (від 22.09.2010 № 136); «Про затвердження Методики розрахунку питомих викидів двоокису вуглецю при виробництві електричної енергії на теплових електростанціях та при її споживанні» (від 21.03.2011 № 39).

5. *Наказ Держкомстату* «Про затвердження Методики розрахунку викидів забруднювальних речовин та парникових газів у повітря від транспортних засобів» (від 13.11.2008 № 452).

Крім того, в останні роки Україною укладено велику кількість двохсторонніх угод та меморандумів з іншими країнами або організаціями про сприяння проектам відповідно до механізму спільного впровадження Кіотського протоколу та у сфері міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів за схемою цільових екологічних («зелених») інвестицій.

Національне законодавство є одним із найважливіших елементів державної екологічної політики у цій сфері, однак наявна законодавча та нормативно-правова база потребує значного удосконалення, оскільки їй притаманні недоліки:

- відсутність законодавчо встановлених основних засад державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на клімат, визначення державних пріоритетів та добровільних кількісних зобов'язань України зі зменшення викидів парникових газів;

- відсутність базового законодавчого акта з питань запобігання антропогенним змінам клімату та ефективного використання економічних механізмів Кіотського протоколу до РКЗК ООН, незважаючи на те, що у Верховній Раді України на розгляді знаходились проекти Законів України «Про енергоефективність» (дата реєстрації 23.07.2009), «Про регулювання та управління викидами та абсорбцією поглиначами парникових газів» (дата реєстрації 23.09.2010), «Про регулювання у сфері енергозбереження» (дата реєстрації 07.10.2010). Останній з них був прийнятий за основу постановою Верховної Ради України від 21 жовтня 2010 року № 2622-VI, однак з того часу втратив актуальність з огляду прийняття Податкового кодексу України та інших вітчизняних законодавчих актів, а також прийняття рішень Сторін РКЗК ООН;

- відсутність нормативно-правових актів щодо порядку організації та проведення моніторингу антропогенних викидів парникових газів;

- відсутність нормативно-правових актів про створення та ведення банку даних щодо екологічно безпечних технологій, обміну інформацією з питань використання технологій між Україною та сторонами РКЗК ООН і методів зменшення обсягу антропогенних викидів та збільшення абсорбції парникових газів;

- необхідність удосконалення порядку видачі дозволів на викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря та порядку ведення державного обліку об'єктів, що здійснюють викиди в атмосферне повітря, з урахуванням обсягу антропогенних викидів парникових газів;

- відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали питання створення та функціонування системи торгівлі викидами.

Основні напрями удосконалення державної політики

Ключовою проблемою сьогодення у сфері зміни клімату є відсутність в Україні цілеспрямованої державної політики зі зниження викидів парникових газів. Задекларована мета та офіційна позиція щодо стабілізації до 2020 року викидів парникових газів на рівні, нижчому на 20 % за рівень 1990 року (за умов показника у 2010 році нижчого майже на 59 %), означає їхнє фактичне зростання на перспективу і дискредитацію ідей та цілей міжнародних угод щодо зменшення антропогенного навантаження на кліматичну систему.

Основна увага в Україні приділяється реалізації гнучких механізмів Кіотського протоколу — проектів спільного впровадження та міжнародної торгівлі квотами на викиди парникових газів, а також намаганням перенести ці механізми в даному вигляді на другий період дії протоколу.

У той же час економіка країни продовжує залишатися однією з найбільш енергозатратних економік світу, рівень викидів парникових газів на одиницю ВВП в декілька разів перевищує рівень розвинутих країн, зусилля зі скорочення викидів парникових газів в енергетиці, розвитку енергозощадження

та підвищення енергоефективності галузей економіки мінімально відповідають потребам тощо.

Вирішення цих проблем лежить у площині реалізації кардинальних та послідовних кроків з формування активної державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін.

Першочергові завдання визначені «Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики на період до 2020 року», «Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 роки», іншими міжнародними та вітчизняними документами, з урахуванням пропозицій наукових та громадських організацій, зокрема:

- формування та визначення основних засад державної політики, у тому числі розроблення базового законопроекту з питань викидів парникових газів, у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на клімат та адаптацію до його змін;

- виконання зобов'язань, закріплених Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату, Кіотським протоколом до неї та іншими міжнародними документами, наприклад, щодо скорочення обсягу викидів парникових газів відповідно до встановлених для України розмірів;

- оптимізація структури енергетичного сектору національної економіки шляхом збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 року на 10 відсотків і до 2020 року на 20 відсотків;

- розроблення та поетапне виконання національного плану заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та запобігання антропогенному впливу на зміну клімату на період до 2030 року, у тому числі в рамках реалізації механізмів Кіотського протоколу та посткіотських домовленостей;

- розроблення проекту Національної кліматичної доктрини та подання його на затвердження актом Президента України;

- розроблення проекту Стратегії низьковуглецевого розвитку економіки України;

- забезпечення проведення науково-практичних досліджень щодо вразливості екологічних та соціально-економічних систем до зміни клімату;

- створення цілісної системи законодавства з питань регулювання викидів парникових газів та інших дій, спрямованих на попередження впливу зміни клімату, та адаптацію до його змін, гармонізованого з нормами міжнародного права, у тому числі щодо:

- 1) забезпечення функціонування системи державного обліку, моніторингу, звітності та проведення перевірок достовірності даних стосовно антропогенних викидів парникових газів;

- 2) створення національної системи обігу та торгівлі вуглецевими одиницями відповідно до законодавства та їх адаптації до вимог екологічного законодавства Європейського Союзу;

3) удосконалення порядку видачі дозволів на викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря;

4) розроблення та затвердження національних стандартів з питань регулювання обсягів викидів парникових газів шляхом гармонізації з міжнародними стандартами (ISO);

- створення, постійне оновлення та функціонування банку даних найкращих доступних технологій, методів управління, що застосовуються для зменшення обсягів викидів забруднювальних речовин та парникових газів, та національної моделі спостереження та прогнозування антропогенного впливу на довкілля для оцінки регіонального, транскордонного переносів забруднювальних речовин та парникових газів;

- забезпечення ефективного впровадження гнучких механізмів, встановлених Кіотським протоколом, у тому числі удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази, що регулює питання реалізації проектів цільових екологічних («зелених») інвестицій та здійснення заходів, пов'язаних із реалізацією таких проектів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу;

- забезпечення ефективного використання коштів державного бюджету, спрямованих на реалізацію заходів з виконання положень РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї;

- забезпечення дієвого контролю за ефективною реалізацією планових проектів цільових екологічних («зелених») інвестицій, фінансування яких передбачено за рахунок коштів, отриманих від продажу одиниць (частин) установленної кількості викидів парникових газів та виконанням договірних зобов'язань за ними [91, 101, 103, 118].

2.2.3. Захист водних об'єктів

Охорона водних ресурсів

Розвиток засад сталого водокористування у світі. Зараз широко визнається той факт, що комплексний підхід до використання ресурсів прісної води створює найкращі можливості для досягнення балансу між потребами різних сторін і можливостями їх задоволення та формування системи, що дозволяє здійснювати ефективну оперативну діяльність.

Даному питанню була присвячена глава 18 «Порядку денного на XXI століття» — «Збереження якості ресурсів прісної води і постачання нею: застосування комплексних підходів до освоєння водних ресурсів, ведення водного господарства та водокористування».

Загальною метою дій було визначено забезпечення адекватного постачання водою хорошої якості всього населення нашої планети, зберігаючи при цьому гідрологічні, біологічні і хімічні функції екосистем, коректуючи діяльність людини з урахуванням можливостей природи і борючись із пов'язаними з водою захворюваннями.

Встановлюється, що комплексний і взаємопов'язаний характер прісноводних систем вимагає цілісного підходу до управління водними ресурсами (що припускає господарську діяльність у межах водозбірного басейну) на основі збалансованого врахування потреб населення та навколишнього середовища.

Серед встановлених цілей «Порядку денного на XXI століття» варто відзначити:

1. Упровадження динамічного, погодженого, послідовного і багатосекторального підходу до експлуатації водних ресурсів, включаючи визначення й охорону потенційних джерел постачання прісною водою, що передбачає комплексний облік технологічних, соціально-економічних, екологічних та медичних факторів.

2. Планування сталого і раціонального використання, охорони, заощадження та експлуатації водних ресурсів з урахуванням потреб і пріоритетів громад в рамках політики економічного розвитку країни.

3. Збереження цілісності екосистем завдяки веденню господарської діяльності на основі принципу, що передбачає охорону водних екосистем, включаючи живі ресурси, і їх ефективний захист від будь-яких видів деградації в межах водозбірного басейну.

4. Охорона здоров'я населення, що передбачає не тільки постачання питної води, яка не містить патогенних мікроорганізмів, але й боротьбу з переносниками інфекції у водному середовищі [107].

У 2000 році була прийнята Декларація тисячоліття, що покладає на уряди всіх країн світу відповідальність за здійснення чіткої програми дій по боротьбі з погіршенням стану навколишнього середовища. У сфері водних ресурсів глави держав зобов'язалися до 2015 року вдвічі скоротити частку населення земної кулі, яка не має доступу до безпечної питної води, і припинити нерациональну експлуатацію водних ресурсів [18].

На Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 році були прийняті додаткові цілі, включені до Плану виконання рішень: прагнути до розвитку систем комплексного управління водними ресурсами та розроблення до 2005 року планів ефективного водокористування; скоротити до 2015 року наполовину частку населення, яка не має доступу до базових засобів санітарії.

У грудні 2003 року Генеральна Асамблея ООН оголосила 2005—2015 рр. Міжнародним десятиріччям дій «Вода для життя», основним завданням якого є підтримка зусиль з метою виконання прийнятих на міжнародному рівні зобов'язань з питань водних ресурсів до 2015 року.

Відповідно до зобов'язання міжнародного співтовариства з повного досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття, Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію від 28 липня 2010 року, якою визнає право людини на водні ресурси та санітарію, що має суттєво важливе значення для повноцінного життя і повного здійснення всіх прав людини. У прийнятій резолюції також містить-

ся заклик до держав і міжнародних організацій виділяти фінансові ресурси і передавати країнам, що розвиваються, технології з метою активізації зусиль щодо забезпечення всіх безпечною, чистою і доступною, у тому числі за ціною, питною водою та послугами в області санітарії.

Сучасний стан водних ресурсів. Україна належить до держав, мало забезпечених водними ресурсами. За багаторічними спостереженнями, потенційні ресурси річкових вод України становлять 209,8 км³, з яких лише 25 % формуються в межах України та можуть розглядатися як власний фонд держави, решта — надходить з Російської Федерації, Республіки Білорусь та Румунії.

Сумарна величина стоку річок України без Дунаю в середній за водністю рік становить 87,7 км³, а у маловодний рік — 55,9 км³. Безпосередньо на території України формується 52,4 км³ поверхневого стоку у середній за водністю рік та 29,7 км³ — у маловодний рік (95 % забезпеченості). До того ж нерівномірний за територією розподіл водних ресурсів України у просторі та мінливість у часі ще більше ускладнює проблему.

Рівень забезпечення водними ресурсами України (табл. 2.16) є значно нижчим за світовий та європейський. Показник забезпеченості водними ресурсами в розрахунку на одну особу в Україні майже в 7 разів менший за світовий, в 30 разів менший показника забезпеченості в Російській Федерації. За величиною внутрішніх запасів прісної води в розрахунку на душу населення з країн Європи тільки Молдова має нижчі показники.

Ресурсний потенціал підземних вод на території України складає майже 22,5 км³ в рік. Загальна кількість розвіданих запасів підземних вод, доступних для використання, — близько 5,7 км³ в рік при фактичному їхньому відборі 2,5 км³ в рік. З огляду на різні природно-кліматичні умови регіонів України проблему їхнього водозабезпечення розв'язують за рахунок міжбасейнового перерозподілу водних ресурсів з використанням унікальних водогосподарських систем: Північно-Кримського та Каховського магістральних каналів, каналів Дніпро-Донбас та Дніпро-Інгuleць, міжобласних, міжрайонних і міжгосподарських водорегулювальних та водотранспортних систем, якими щороку подається близько 3 км³ води.

Таблиця 2.16

Водозабезпеченість України (на 01.01.2011) [64]

Забезпеченість річковим стоком, тис. м ³							
в середній за водністю рік				в маловодний рік (95 % забезпеченості)			
на 1 км ²		на 1 людину		на 1 км ²		на 1 людину	
місцевий	сумарний	місцевий	сумарний	місцевий	сумарний	місцевий	сумарний
86,8	144,3	1,14	1,9	49,2	92,6	0,65	1,22

Динаміка забору, використання та відведення води з поверхневих і

Показники	1990	2000	2001
Забрано води з природних водних об'єктів — усього	35 615	18 282	17 577
у тому числі з підземних водних джерел (вкл. шахтно-рудничні)	5 200	2 987	2 750
Використано свіжої води (включаючи морську)	30 201	12 991	12 168
у тому числі на			
виробничі потреби	16 247	6 957	7 033
побутово-питні потреби	4 647	3 311	3 041
зрошення	6 959	1 699	1 158
сільськогосподарські потреби та ставково-рибне господарство	2 102	912	
Втрати води при транспортуванні	2 590	2 477	2 328
Загальне водовідведення	20 261	10 964	10 569
з нього у поверхневі водні об'єкти	19 329	10 517	10 136
у тому числі забруднених зворотних вод	3 199	3 313	3 008
з них без очищення	470	758	746
нормативно очищених	3 318	2 100	2 188
нормативно чистих без очистки	12 812	5 104	
Обсяг оборотної та послідовно використаної води	67 661	41 523	41 334
Частка оборотної та послідовно використаної води, %	81	86	85
Потужність очисних споруд	8 131	7 992	7 790

Більша частина зарегульованого стоку в Україні припадає на дніпровський каскад водосховищ — загальним об'ємом 43,8 км³ і корисним — 18,5 км³. Потенційний об'єм води, який можна використати із каскаду Дніпровських водосховищ (у т. ч. перекидати у маловодні регіони), становить 17 км³ на рік, або 49 % річкового стоку розрахункового маловодного року. Однак фактичний обсяг забору значно менший. Найбільше води із русла Дніпра було забрано для різних потреб і передачі її в басейни інших річок у 1989 і 1990 рр. приблизно 16 км³. В останні роки обсяги забору води із русла Дніпра (каскаду водосховищ) зменшилися до 6,5 км³. За рахунок водних ресурсів Дніпра значно підвищена водозабезпеченість у Криму (у 3 рази), в Херсонській (у 5,5 рази), Кіровоградській (у 2,5 рази), Дніпропетровській (у 3 рази) областях.

Сучасна щорічна потреба населення та галузей економіки у водних ресурсах складає близько 15 млрд м³.

У 2011 році з природних джерел було забрано 14651 млн м³ води (прісної — 13694 млн м³), з них 1961 млн м³ — з підземних водних джерел, у т. ч. 747,1 млн м³ шахтно-кар'єрні води. Порівняно з 2000 роком загальний забір зменшився на 3651 млн м³ (або на 20 %) за рахунок зменшення обсягів використання води на господарсько-питні потреби та сільськогосподарське водопостачання (табл. 2.17).

У галузевому розрізі у 2011 році основними водоспоживачами були підприємства промисловості, якими забирається 5,6 млрд м³ води, або 38 % загального забору по країні (у т. ч. найбільші з них: теплоелектростанції,

Таблиця 2.17

підземних джерел України за 1990—2011 рр., млн м³, за даними [22—24]

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
16 299	15 039	14 694	15 083	15 327	16 352	15 729	14 478	14 846	14 651
2 673	2 560	2 509	2 449	2 408	2 315	2 175	2 007	2 023	1 961
11 589	11 034	9 973	10 188	10 245	10 995	10 265	9 513	9 817	10 086
6 632	6 068	5 685	5 706	5 783	6 162	5 970	5 149	5 511	
2 870	2 724	2 527	2 409	2 298	2 192	2 103	1 956	1 917	
1 159	1 270	890	1 186	1 181	1 625	1 224	1 411	1 377	
			843	937	971	928	958	970	
2 331	2 460	2 145	2 327	2 325	2 437	2 255	2 285	2 158	2 236
10 005	9 459	9 065	8 900	8 824	8 917	8 655	7 692	8 141	8 044
9 613	9 098	8 697	8 553	8 484	8 579	8 342	7 381	7 817	
2 920	2 948	3 326	3 444	3 891	3 854	2 728	1 766	1 744	1 612
782	804	758	896	1 427	1 506	616	270	312	309
2 111	1 946	1 492	1 315	1 304	1 246	1 357	1 711	1 760	1 763
			3 794		3 479	4 257	3 904	4 313	
41 315	42 345	45 658	47 167	47 716	48 883	46 260	41 379	43 138	45 209
86	87	89	89	89	89	89	89	89	89
7 546	7 733	7 740	7 688	8 104	7 768	7 518	7 581	7 425	7 687

атомні електростанції, підприємства чорної металургії та вугільної промисловості), сільського господарства — 40 %, комунального господарства — 21 %.

У цілому використання прісної води у 2011 році на різні потреби становило 9130 млн м³. Із них питної — 2224 та технічної — 6905 млн м³. Причому 418,9 млн м³ води питної якості було використано на виробничі потреби, з них 162,7 млн м³ — з комунальних водопроводів (тобто води, спеціально підготовленої до питної якості).

У системах оборотного та повторно-послідовного водопостачання налічувалось 45209 млн м³ води: збільшення порівняно з 2000 роком становить 3686 млн м³.

Втрати під час транспортування склали 2236 млн м³ води, у порівнянні з 2000 роком втрати зменшились на 241 млн м³, однак їхня частка від забраної води збільшилась з 13,5 до 15 %. Половина обсягів води, які втрачаються, припадає на житлово-комунальну галузь (49 %). Через низький технічний рівень і значний ступінь зносу меліоративних систем і гідротехнічних споруд втрачається більше третини води, поданої в зрошувальні системи.

За результатами узагальнення даних державного обліку водокористування, у 2011 році у поверхневі водні об'єкти скинуто понад 7,7 км³ стічних вод, у тому числі забруднених — 1,6 км³ (21 %), нормативно-очищених — 1,8 км³ (23 %) та нормативно-чистих без очищення — 4,3 км³ (56 %). Порівняно з 2000 роком обсяг загального водовідведення зменшився на 2,8 км³ або на 26,7 %.

Підприємствами промисловості скинуто 4484 млн м³ стічних вод, житлово-комунальної галузі — 2078 млн м³ та сільського господарства — 1114 млн м³.

Основними причинами забруднення поверхневих вод є скидання забруднених комунально-побутових і промислових стічних вод безпосередньо у водні об'єкти та через систему міської каналізації; надходження до водних об'єктів забруднювальних речовин у процесі поверхневого стоку води із забудованих територій та сільгоспугідь, а також ерозія ґрунтів на водозабірній площі.

У територіальному розрізі найбільше забруднених стічних вод скидається у Донецькій області — 554 млн м³, що складає 36 % від із загального обсягу скидів в області, Дніпропетровській — 471 (39 %), Луганській — 87 (29 %) та Одеській — 117 млн м³ (41 %). У зазначених областях скидається близько 76 % від усіх забруднених стічних вод.

У галузевому розрізі головними забруднювачами є промислові підприємства (910 млн м³), серед них найбільшими — підприємства чорної металургії (518 млн м³) та вугільної промисловості (295 млн м³). Підприємства житлово-комунальної галузі скинули 596 млн м³, підприємства сільського господарства — 84 млн м³ забруднених стічних вод.

У басейновому розрізі об'єми скидів забруднених стічних вод розподіляються у такому порядку: у басейні Дніпра — 659 млн м³, Сіверського Дінця — 162, Дністра — 37, Західного Бугу — 45, Дунаю — 45, Південного Бугу — 13 млн м³.

Через низьку якість очищення стічних вод надходження забруднених стоків у поверхневі водойми не зменшується. Так, у 2011 році разом із стічними водами до поверхневих водних об'єктів надійшло 42,4 тис. т завислих речовин; 403,4 т нафтопродуктів; 801,2 тис. т сульфатів; 637,6 тис. т хлоридів; 9,1 тис. т азоту амонійного; 57,9 тис. т нітратів; 2,2 тис. т нітритів; 271,4 т СПАР; 735,7 т заліза; 7,5 тис. т фосфатів тощо.

Сумарна потужність очисних споруд в Україні за період 2000—2011 рр. зменшилась з 8,0 до 7,7 км³ в рік, при цьому обсяги нормативно-очищених стічних вод складали 2,1 та 1,8 км³ відповідно. Рівень забезпечення населення централізованим водовідведенням у всіх регіонах держави значно нижчий за рівень забезпечення водопостачанням, зокрема 12 міст і 345 селищ міського типу, 95 % сільських населених пунктів не оснащені централізованими системами каналізації, а в 187 міських населених пунктах очисні каналізаційні споруди працюють неефективно — у водойми щодоби скидається понад 12 тис. м³ неочищених та недостатньо очищених стічних вод.

Для переважної більшості підприємств промисловості та комунального господарства скидання забруднювальних речовин істотно перевищує встановлений рівень гранично допустимого скиду. На якість поверхневих вод негативно впливає також скид шахтно-кар'єрних вод, які практично без очищення потрапляють у поверхневі водні об'єкти в об'ємі 652 млн м³.

За даними моніторингу якості води поверхневих водних об'єктів у 2011 році, що здійснюється установами Держгідромету, водні об'єкти України, як і

у попередні роки, забруднені переважно сполуками важких металів, сполуками азоту, нафтопродуктами, фенолами, сульфатами. Найбільш забрудненими були річки басейну Дніпра, Приазов'я, Сіверського Донця, Західного Бугу, де фіксувалась більша кількість випадків високого забруднення.

Отримані дані про стан гідробіоценозів свідчать, що за середніми значеннями індексу сапробності на всіх водних об'єктах, як і в попередні роки, спостерігалось помірне забруднення води — III клас якості вод. Але окремі спостереження досить часто свідчили про значно вищий рівень забруднення. Наприклад, порівняно з минулим роком кількість випадків, коли визначався III—IV та гірший клас якості вод, збільшилось удвічі.

Дані спостережень Держводагентства свідчать, що якість води основних джерел централізованого водопостачання на 70 % не можна визнати задовільною. Найбільший відсоток проб з перевищеннями нормативів за показниками, що характеризують вміст органічних забруднень, а саме ХСК, БСК, був встановлений у пунктах спостережень, розташованих у басейнах річок Дунаю (до 84 %) та Сіверського Дінця (до 83 %), найменший — у басейні Дністра (до 12 %).

Дані Держсанепідслужби України свідчать про те, що в країні має місце тенденція до зберігання незадовільного екологічного стану водойм I та II категорії як за санітарно-хімічними, так і за санітарно-мікробіологічними показниками.

Питома вага досліджених проб води з водойм I категорії, які не відповідали санітарним нормам, у 2011 році за санітарно-хімічними показниками становила 16,0 %, за санітарно-бактеріологічними показниками — 14,0 % (зазначені показники у 2002 році становили відповідно 21,3 та 18,9 %).

Таким чином, незважаючи на суттєве скорочення обсягів використання водних ресурсів внаслідок зменшення рівня промислового виробництва порівняно з початком 1990-х років, антропогенне навантаження на водні об'єкти країни залишається надмірним, чинниками якого є:

- значні обсяги скидання неочищених та недостатньо очищених стічних вод у загальне водовідведення та недостатність обсягів нормативно-очищених вод (при цьому якість яких не завжди відповідає встановленим нормативам ГДС), що призводить до виснаження потенціалу водних ресурсів;
- стала тенденція до значного забруднення водних об'єктів унаслідок невпорядкованого відведення стічних вод від населених пунктів, господарських об'єктів і сільськогосподарських угідь;
- застарілість, незадовільний технічний стан та зношеність основних фондів систем водовідведення, неритмічна та неефективна робота очисних споруд та каналізаційних мереж міст і промислових підприємств, недостатній рівень застосування сучасних технологій очищення стічних вод, підготовки та використання води, їхня невідповідність вимогам ресурсозбереження та екологічної безпеки, низькі темпи оновлення основних фондів, які не компенсують процес вибуття з експлуатації амортизованих систем;

- інтенсивна, найчастіше нерегульована, з порушенням природоохоронного законодавства, забудова водоохоронних зон та прибережних смуг водних об'єктів;

- деградація малих річок та водотоків внаслідок інтенсивної господарської діяльності, зокрема збільшення забруднення, засмічення, замулення тощо.

У результаті надмірного техногенного навантаження на водні екосистеми не відбувається суттєвого покращення їх гідрохімічних, гідробіологічних і гідроморфологічних показників. Якість води та екологічний стан більшості водних об'єктів країни як джерел питного водопостачання характеризуються як незадовільні. Усе це, поряд із недосконалими технологіями водопідготовки, є головною причиною погіршення якості питної води, погіршення здоров'я населення і фактором поширення різних захворювань, та, врешті, загрозою сталому соціально-економічному розвитку держави.

Якість питної води. Населення України має в цілому достатній рівень доступу до питної води, яка повинна відповідати національним стандартам якості. Разом із тим існують суттєві нерівності щодо забезпечення питною водою міського та сільського населення.

Централізованим питним водопостачанням у 2011 р. було забезпечено 457 міст та 769 селищ міського типу (або 86,9 % загальної кількості, що складає 885), 6298 сільських населених пунктів (або 22,1 % загальної кількості, що складає 28471).

Таким чином, сучасний стан із доступом населення до питної води свідчить про невиконання однієї з встановлених Цілей Розвитку Тисячоліття для України — збільшити до 2015 року частку населення, що має доступ до централізованого водопостачання, зокрема до 90 % міського населення та до 30 % сільського населення.

Централізоване питне водопостачання в Україні здійснюється на 30 % за рахунок використання підземних джерел та на 70 % — поверхневих вод.

За даними Мінрегіону України, приблизно 4,6 млн населення у 261 міському поселенні (161 місто та 100 селищ міського типу) 25 регіонів держави отримує питну воду з місцевих джерел з відхиленням від нормативних вимог за фізико-хімічними показниками: загальна жорсткість, хлориди, сухий залишок, сульфати, фтор, загальне залізо, нітрати, аміак, марганець.

Жителі більше 1200 сільських населених пунктів країни через природні або техногенні причини не мають гарантованих джерел водопостачання, тому вимушені частково або повністю користуватися привізною водою.

Під наглядом Держсанепідслужби України у 2011 році знаходилось 18875 (у 2010—18950) джерел централізованого водопостачання населення: з них — 1603 комунальних, 4954 відомчих водопроводи, 7640 сільських водопроводів і 174314 джерел децентралізованого водопостачання, з них — 169734 колодязі, 3371 артезіанський колодязь, 1209 каптажів.

З комунальних водопроводів не відповідають санітарним нормам 9,3 %, сільських — 7,6 %, відомчих — 2,8 % водопроводів. Із загальної кількості водопроводів не відповідають санітарним нормам через відсутність зон санітарної охорони 67,7 %, необхідного комплексу очисних споруд — 17,5 %, знезаражуючих установок — 25,4 %.

Питома вага нестандартних проб питної води, відібраних із джерел централізованого водопостачання, за санітарно-хімічними та бактеріологічними показниками за останні роки становить 14,7 % та 2,9 % відповідно.

Підземні води України, зокрема артезіанські, у багатьох регіонах (АР Крим, Донбас, Придніпров'я) за своєю якістю не відповідають нормативам на джерела водопостачання, що пов'язано не тільки із природними умовами їхнього формування, а й з антропогенним забрудненням, і тому потребують очищення. При цьому лише поодинокі артезіанські водопроводи мають споруди для доочищення води.

Особливу занепокоєність викликає стан водопостачання сільського населення. Майже половина централізованих систем водопостачання у сільській місцевості через недосконалу експлуатацію та тривалий термін служби працює з перебоями і не може забезпечити постачання населення водою нормативної якості. Не вирішеними проблемними питаннями централізованого водозабезпечення сільського населення є незавершеність процесу передачі сільських водопроводів на баланс органів місцевого самоврядування, відсутність спеціалізованих організацій з їхнього технічного обслуговування та експлуатації, відсутність виробничого лабораторного контролю якості води тощо.

Децентралізовані об'єкти водопостачання у сільській місцевості перебувають у переважно незадовільному технічному та санітарному стані. У 2011 р. питома вага досліджених проб питної води з джерел, що не відповідали санітарним вимогам, становила 32 % за санітарно-хімічними та 16,4 % за бактеріологічними показниками.

Невідповідність якості питної води нормативним вимогам є однією з причин поширення в державі багатьох інфекційних (вірусний гепатит А, черевний тиф, ротавірусна інфекція тощо) та неінфекційних (системи травлення, серцево-судинної, ендокринної системи тощо) хвороб.

Здійснення та фінансування заходів щодо покращення стану водних об'єктів. Для здійснення державного управління та контролю в галузі використання та охорони водних ресурсів, а також цілеспрямованої і ефективної діяльності щодо задоволення потреб населення та економіки у воді протягом 2000—2012 рр. затверджено та реалізується низка державних цільових та регіональних програм, спрямованих на екологічне оздоровлення водних об'єктів басейну, розвиток водного господарства, забезпечення раціонального використання водних ресурсів, забезпечення захисту населення і виробничих об'єктів від шкідливої дії вод, розвиток природоохоронної інфраструктури тощо.

Серед них важливе місце займають Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води, затверджена постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1997 року № 123/97-ВР, та Загальнодержавна програма розвитку водного господарства, затверджена Законом України від 17 січня 2002 року № 2988-III, які передбачали комплекс завдань з переходу на принципи сталого та комплексного водокористування.

Метою Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води (далі — Національна програма) було відновлення та забезпечення сталого функціонування екосистеми Дніпра, якісного водопостачання, екологічно безпечних умов життєдіяльності населення і господарської діяльності та захисту водних ресурсів від забруднення та виснаження.

Національною програмою було заплановано виконання взаємопов'язаного комплексу завдань і заходів, спрямованих на охорону поверхневих і підземних вод від забруднення, екологічно безпечне використання водних ресурсів, відродження і підтримання сприятливого гідрологічного стану річок та запобігання шкідливій дії вод, удосконалення системи управління охороною та використанням водних ресурсів.

За період 1997—2010 рр. Національну програму було профінансовано в обсязі 4717,3 млн грн, що склало 112,6 % від визначеного орієнтовного обсягу фінансування (який становив 4190,6 млн грн у цінах 1996 року). Однак аналіз свідчить: з урахуванням інфляційних процесів за ці роки фактичні кошти, що виділялися в державному і місцевих бюджетах та з інших джерел на відновлення екологічного стану водних об'єктів басейну, не перевищували 30 % потреб, визначених Національною програмою.

За період реалізації Національної програми виконано значний обсяг практичних природоохоронних заходів, проте внаслідок недостатнього фінансування їхні обсяги значно поступають встановленим завданням. У той же час стан водної екосистеми басейну Дніпра залишається напруженим, а необхідність скорішого екологічного оздоровлення басейну ріки шляхом реалізації комплексу скоординованих та забезпечених фінансуванням водоохоронних заходів залишається одним з найактуальніших завдань загальнодержавного значення.

Зокрема, рішенням Колегії Мінприроди № 3/1 від 10 жовтня 2011 року виконання Національної програми визнано як таке, що здійснювалося не в повному обсязі та не дозволило істотно поліпшити стан вод Дніпра та якість питної води.

У зв'язку з відставанням у реалізації ряду завдань Національної програми виникла нагальна потреба у її коригуванні, як це було зазначено у рішенні Комітету Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи від 4 квітня 2007 р. № 21/6 та розпорядженнях Кабінету Міністрів України від 27.02. 2008

№ 383-р та від 26.03.2008 № 534-р. Тому Мінприроди розробило пропозиції щодо завдань і заходів з екологічного оздоровлення басейну Дніпра на період до 2020 року як складової (з 2002 року) Загальнодержавної програми розвитку водного господарства.

Метою зазначеної програми, прийнятої у січні 2002 року, було впровадження державної політики, спрямованої на запобігання зростанню антропогенного впливу на довкілля, забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності населення і господарської діяльності та захисту водних ресурсів від забруднення та виснаження, раціональне використання водних ресурсів, забезпечення сталого функціонування екосистем у басейнах річок України, запобігання шкідливій дії води і ліквідації її наслідків [96].

Виконання програми у 2002—2012 рр. забезпечило досягнення певних позитивних зрушень у функціонуванні водогосподарського комплексу України, включаючи забезпечення збалансованості процесів використання та відтворення водних ресурсів, зменшення негативних наслідків шкідливої дії вод та поліпшення соціальних умов життя населення у паводконебезпечних регіонах, задоволення потреби населення та галузей економіки у водних ресурсах.

Однак через недостатній рівень фінансування державних цільових програм, заходи яких спрямовані на екологічне оздоровлення водних об'єктів, запобігання шкідливій дії вод, розвиток водного та житлово-комунального господарства, а також забезпечення промисловості та населення якісною водою (зокрема фінансування протипаводкових заходів склало 1,5 млрд грн, що становило 67 % від запланованих обсягів), не досягнуто кардинального покращення стану водних ресурсів України та якості питної води, економічної ефективності та екологічної безпеки функціонування всього водогосподарського комплексу.

Залишилися не до кінця вирішеними проблеми зниження водоемності галузей економіки України, втрат води при транспортуванні, техногенного навантаження на водні екосистеми, обсягів скидання у водні об'єкти неочищених промислових і комунальних стоків тощо. Комплексне розв'язання зазначених проблем було можливе лише шляхом коригування завдань розвитку водного господарства, які стали значно складнішими та масштабнішими.

Виходячи з цього та відповідно до Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 лютого 2009 року «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України», введеного в дію Указом Президента України від 6 квітня 2009 року № 221/2009, було розроблено Загальнодержавну цільову програму розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну Дніпра на період до 2020 року, затверджену Законом України від 24 травня 2012 року № 4836-VI.

Мета зазначеної програми, реалізацію якої розпочато у 2013 році, — визначення основних напрямів державної політики у сфері водного господарства для задоволення потреби населення та галузей національної економіки у водних ресурсах, збереження і відтворення водних ресурсів, упровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом, відновлення ролі меліорованих земель у продовольчому та ресурсному забезпеченні держави, оптимізація водоспоживання, запобігання та ліквідація наслідків шкідливої дії вод.

Завданнями програми є:

1) у напрямі забезпечення розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь, управління водними ресурсами: забезпечення експлуатації водогосподарсько-меліоративного комплексу; реконструкція і модернізація інженерної інфраструктури меліоративних систем із створенням цілісних технологічних комплексів; інженерний захист від підтоплення сільськогосподарських угідь і населених пунктів у межах меліорованих територій; забезпечення сталого функціонування та екологічної безпеки меліоративних систем; удосконалення нормативно-правової бази та організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення управління водними ресурсами і здійснення моніторингу вод;

2) у напрямі першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою: спорудження сучасних систем питного водопостачання; забезпечення розвитку системи водовідведення; удосконалення нормативно-правової бази та організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення водопостачання та водовідведення у маловодних і забруднених регіонах;

3) у напрямі захисту сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод та комплексного протипаводкового захисту в басейнах Дністра, Пруту та Сірету, а також у басейні Тиси у Закарпатській області: будівництво, реконструкція та капітальний ремонт гідротехнічних споруд, захисних протипаводкових дамб, берегоукріплювальних споруд, розчищення та регулювання русел річок і водойм; будівництво акумулювальних протипаводкових ємностей у гірських та рівнинних частинах річок, польдерів та протипаводкових водосховищ; застосування сучасних методів спостереження та прогнозування паводків, своєчасне, достовірне інформування населення та підприємств про можливість виникнення над-звичайної паводкової ситуації, а також про її наслідки; будівництво та реконструкція протизсувних і протиселевих споруд; виконання місцевих програм відродження малих річок і водойм; зменшення інтенсивності поверхневого стоку; удосконалення організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення захисту територій від шкідливої дії вод;

4) у напрямі екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро та поліпшення якості питної води: упорядкування споруд водовідведення на

об'єктах житлово-комунального господарства, господарських об'єктах та урбанізованих територіях; забезпечення екологічно безпечного функціонування дніпровських водосховищ; запобігання забрудненню підземних вод; створення більш чистого виробництва, замкнених (безстічних) систем виробничого водопостачання, впровадження мало- і безводних технологій, забезпечення повторного використання стічних вод; зменшення впливу радіоактивного забруднення на водні об'єкти у зонах відчуження і безумовного (обов'язкового) відселення; відродження та підтримання сприятливого гідрологічного стану річок та ліквідація наслідків шкідливої дії вод; удосконалення нормативно-правової бази та організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро [96].

Заходи щодо покращення стану водних об'єктів виконуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, зокрема за бюджетною програмою по КПКВК 2407070 «Захист від шкідливої дії вод сільських населених пунктів та сільськогосподарських угідь». Зазначена бюджетна програма спрямована на реалізацію Комплексної програми захисту від шкідливої дії вод сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь в Україні на період до 2010 та прогноз до 2020 року, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 № 901, Державної цільової програми комплексного протипаводкового захисту в басейні р. Тиса в Закарпатській області на 2006—2015 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 13.02.2006 № 130 та Державної цільової програми комплексного протипаводкового захисту в басейнах Дністра, Пруту та Сирету, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2008 № 115, які з 2013 року є складовою частиною Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну Дніпра на період до 2020 року.

Кінцевою метою цієї бюджетної програми є здійснення заходів для запобігання та ліквідації шкідливої дії вод, які передбачають комплексний підхід до будівництва захисних споруд, включаючи поліпшення екологічного стану водних об'єктів; зменшення матеріальних збитків від затоплення і підтоплення населених пунктів, виробничих об'єктів і сільськогосподарських угідь унаслідок повеней і паводків; створення сприятливих умов для розвитку інфраструктури населених пунктів; екологічне виховання населення, спрямоване на дбайливе ставлення до довкілля; удосконалення служби протипаводкового захисту, включаючи експлуатацію захисних гідротехнічних споруд.

Зокрема, у 2011 р. Мінприроди України було використано кошти у сумі 133,4 млн грн, у тому числі за загальним фондом — у сумі 49,7 млн грн, за рахунок яких було здійснено ряд протипаводкових заходів: побудовано та реконструйовано 11,7 км захисних дамб, здійснено 3,7 км берегоукріплення, розчищено 44,0 км русел річок, побудовано 24 захисні протипаводкові споруди і відповідно захищено від паводків 243 населені пункти, 51936 садіб та 205,9 тис. га сільськогосподарських угідь.

Водогосподарськими організаціями здійснювався комплекс заходів зі створення водоохоронних зон із виділенням прибережних захисних смуг уздовж річок і навколо водойм, упорядкування водних джерел тощо. У 2011 р. встановлено 1301,8 км прибережних захисних смуг, залужено 342,1 га та заліснено 2820,6 га земель в їх межах, упорядковано 454,8 км річищ малих річок і здійснено берегоукріплювальних та гідротехнічних робіт на ділянці 23,8 км.

На виконання завдань «Порядку денного на XXI століття» та рішень саміту в Йоганнесбурзі у 2002 році в країні здійснюється робота з упровадження інтегрованих підходів та удосконалення структури державного управління на основі басейнового принципу управління водними ресурсами, який ґрунтується на засадах пріоритетності економічної безпеки водокористування; економічної цілісності, самодостатності і самоокупності водогосподарської і природоохоронної діяльності; взаємодії територіальних і галузевих суб'єктів управління.

У системі Держводагентства уже функціонує 10 басейнових управлінь водних ресурсів, які реалізують державну водну політику на місцях. 2011 року створено басейнове управління водними ресурсами річки Тиса.

Як елемент інтегрованого управління річковим басейном при Держводагентстві створені і працюють спеціальні Міжвідомчі комісії по встановленню режимів роботи водогосподарських систем та каскадів водосховищ. Діяльність Міжвідомчих комісій особливо важлива в маловодних регіонах України (Крим, Донбас, Південь України, Харківський регіон).

У басейнах основних річок — Дніпра, Дністра, Дунаю, Десни, Південного Бугу, Західного Бугу, Сіверського Дінця, Росі створені Басейнові Ради як дієвий інструмент інтегрованого управління водними ресурсами із залученням до їхньої роботи представників місцевих органів виконавчої влади, науковців, водокористувачів та громадськості.

Діяльність Басейнових Рад свідчить про позитивні зрушення у вирішенні водно-екологічних проблем басейнів: так, Басейною Радою Південного Бугу схвалено Стратегічний План Дій, результати якого враховуються при реалізації водоохоронних заходів у басейні; Басейною Радою Дніпра розглянуто і схвалено принципи гідрографічного районування річкового басейну тощо.

Важливим фактором у впровадженні інтегрованого управління водними ресурсами є міжнародне співробітництво, що базується на міжнародних зобов'язаннях, стороною яких є Україна.

Прикладом взаємовигідних контактів у межах транскордонного басейну є співпраця Тисайських країн, що забезпечили підготовку плану управління басейном Тиси і охоплюють увесь спектр питань, передбачений Водною Рамковою Директивою ЄС. У 2011 році під головуванням України у Міжнародній комісії із захисту ріки Дунай відбулася конференція міністрів довкілля п'яти країн басейну ріки Тиса, у ході якої було укладено Меморандум про поро-

зуміння «Посилення співробітництва у басейні ріки Тиса у напрямі імплементації Плану інтегрованого управління басейном ріки Тиса з метою підтримки сталого розвитку регіону».

У період 2000—2012 рр. у рамках природоохоронних і галузевих регіональних (обласних) програм також здійснювалися заходи із оздоровлення басейнів інших річок: Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Дунаю, Західного Бугу, що сприяло поліпшенню екологічного стану річок та інших водних об'єктів.

Вирішення екологічних і водогосподарських проблем окремих річок та регіонів винесено на міждержавний та державний рівні. У квітні 2003 року розпорядженням Кабінету Міністрів України № 224-р була схвалена Концепція екологічного оздоровлення басейну Сіверського Дінця, з початку 2000-х років здійснюються заходи Міжрегіональної екологічної програми оздоровлення басейну Сіверського Дінця (за участю областей України та Російської Федерації). У 2012 році постановою Кабінету Міністрів України від 29.08.2012 № 944 була затверджена Державна програма «Вода Криму» на 2013—2020 рр., метою якої є надання споживачам питної води у достатньому обсязі, забезпечення сталого розвитку систем водопостачання та водовідведення, охорона навколишнього природного середовища, забезпечення виробників сільськогосподарської продукції та сільського населення водою для зрошення.

Однак цільові програми екологічного оздоровлення басейнів основних річок країни, за винятком Дніпра, затверджені на державному рівні, до цих пір відсутні. Аналіз виконання заходів інших державних та регіональних (обласних) екологічних програм, свідчить про те, що пророблена робота сприяла досягненню певних позитивних результатів у частині стабілізації екологічної ситуації та зниження антропогенних навантажень, однак через недостатній рівень фінансування кардинального поліпшення екологічного стану водних об'єктів України та якості питної води, економічної ефективності та екологічної безпеки функціонування всього водогосподарського комплексу не досягнуто.

Здійснення та фінансування заходів щодо питного водопостачання та водовідведення. З метою реалізації міжнародних зобов'язань, взятих Україною у сфері забезпечення населення якісною питною водою, та державної політики у цій сфері Законом України від 3 березня 2005 року № 2455-IV була затверджена Загальнодержавна програма «Питна вода України» на 2006—2020 рр.

Однак рівень фінансування заходів зазначеної програми із державного бюджету з початку її реалізації був вкрай недостатнім. Фактичний розмір цільових державних видатків не перевищив 30 % від запланованих, що не забезпечило потреби у технічному переоснащенні основних фондів галузі та призвело до збільшення обсягів нераціональних витрат і втрат питної води, енергоємності виробництва тощо. Також технічний стан систем централізованого водопостачання та водовідведення є критичним.

У зв'язку з цим Законом України від 20 жовтня 2011 року № 3933-VI до програми внесено зміни, відповідно до яких була затверджена нова редакція Загальнодержавної програми «Питна вода України» на 2011—2020 рр.

Метою програми є забезпечення гарантованих Конституцією України прав громадян на достатній життєвий рівень та екологічну безпеку шляхом забезпечення питною водою в необхідних обсягах та відповідно до встановлених нормативів. Основними завданнями нової редакції програми визначено: охорона джерел питного водопостачання; доведення якості питної води до вимог чинного стандарту; нормативно-правове та науково-технічне забезпечення.

Передбачається, що реалізація програми сприятиме зниженню соціальної напруги у суспільстві, підвищенню якості питної води, поліпшенню санітарно-епідеміологічної та екологічної ситуації в Україні, забезпеченню охорони джерел питного водопостачання, упровадженню на підприємствах питного водопостачання та водовідведення сучасних технологій, обладнання, матеріалів, зниження витрат і втрат природних, матеріальних ресурсів у системах питного водопостачання та водовідведення, забезпеченню цілодобово якісною питною водою у повному обсязі населення, що має доступ до систем централізованого водопостачання [95].

Для виправлення незадовільної ситуації із забезпечення сільських населених пунктів, що не мають власних джерел якісної питної води, було прийнято «Комплексну програму першочергового забезпечення сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, централізованим водопостачанням на 2001—2005 роки і прогноз до 2010 року» (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2000 № 1735), а також її нову редакцію — «Державну цільову соціальну програму першочергового забезпечення централізованим водопостачанням сільських населених пунктів, що користуються привізною водою, на період до 2010 року» (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27.09.2008 № 741).

Так, заходами Комплексної програми передбачалося забезпечити якісною питною водою 362 сільські населені пункти, на що повинні були виділятися з державного бюджету 302,4 млн грн, фактично ж ці заходи за період 2001—2009 рр. профінансовано в обсязі 82,2 млн грн, або лише на 12,8 % від запланованого. Забезпечено якісною питною водою 43 населених пункти, з них у 10 побудовано розподільчі водопровідні мережі.

Подальше вирішення проблем питного водопостачання сільських населених пунктів пов'язано із забезпеченням реалізації Загальнодержавної програми «Питна вода України» на 2011—2020 рр. та Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну р. Дніпра на період до 2020 року.

Важливе місце для цілей реалізації державної екологічної політики матиме Загальнодержавна програма розвитку та реконструкції централізованих

систем водовідведення населених пунктів України на 2012—2020 рр., концепція якої схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.08.2011 № 1004-р.

Метою програми є створення належних умов для реалізації права громадян на отримання якісних послуг із централізованого водовідведення. Реалізація програми дасть змогу розв'язати більшість соціально-економічних та екологічних проблем міського й сільського населення у сфері водовідведення та очищення стічних вод, розробити ринковий механізм регулювання правових відносин у зазначеній сфері, сприятиме формуванню інвестиційно привабливого середовища, створенню інтегрованої системи органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з управління водними ресурсами, а також удосконаленню економічних і правових відносин у зазначеній сфері, розвитку централізованих систем водовідведення та очищення стічних вод і збереженню природних ресурсів.

Розвиток законодавства. Водне законодавство України має достатньо розгалужений і розвинутий вигляд, у якому основним кодифікаційним актом є Водний Кодекс України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. Іншим спеціальним кодифікаційним актом у цій сфері, що ґрунтується на базових положеннях Водного кодексу України, є Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10 січня 2002 року № 2918-III.

Україна також є Стороною низки двосторонніх і багатосторонніх міжнародних договорів з питань управління, раціонального використання та захисту транскордонних вод, бере участь у діяльності профільних міжнародних організацій і органів.

У період з початку 2000-х років Україна брала активну участь у міжнародному співробітництві, спрямованому на впровадження принципів сталого водокористування. Зокрема, Законом України від 17 січня 2002 року № 2997-III було ратифіковано «Конвенцію щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай» (Конвенція про охорону ріки Дунай), а Законом України від 7 квітня 2004 року № 1672-IV — «Рамкову конвенцію про охорону та сталий розвиток Карпат», які містять положення щодо сталого та інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом. Також прийнято Закон України від 9 липня 2003 року № 066-IV «Про ратифікацію Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 року».

На виконання зазначених вище законів було прийнято цілий ряд підзаконних нормативних актів: постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, наказів центральних органів виконавчої влади. Крім того, до структури законодавчих актів у сфері водного законодавства входять постанови Верховної Ради України та укази Президента України.

Основні нормативно-правові акти, що обумовили зміни у цій сфері законодавства за останні роки:

1. *Постанови Верховної Ради України*: «Про заходи Кабінету Міністрів України щодо виконання законодавства України про мінімізацію збитків від руйнівної дії паводків і повеней, захист населених пунктів, народногосподарських об'єктів і земель від шкідливої дії вод» від 6 лютого 2003 року № 494-IV; «Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні» від 20 лютого 2003 року № 565-IV; «Про розроблення Загальнодержавної програми укріплення берегів поверхневих водних об'єктів і узбережжя морів та їх інженерного захисту» від 20 лютого 2007 року № 665-V.

2. *Укази Президента України*: «Про заходи щодо забезпечення ефективного прогнозування повеней і паводків та ліквідації їх наслідків» від 15 березня 2002 року № 243/2002; «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 лютого 2009 року «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України» від 06 квітня 2009 року № 221/2009.

3. *Постанови Кабінету Міністрів України*: «Про затвердження Порядку підготовки та оприлюднення Національної доповіді про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні» від 29.04.2004 № 576; «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів питного водопостачання» від 25.08.2004 № 1107; «Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення робіт на землях водного фонду» від 12.07.2005 № 557; «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності у сфері питного водопостачання і водовідведення та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю)» від 14.01.2009 № 16.

4. *Накази центральних органів виконавчої влади*: «Про затвердження Інструкції про встановлення та стягнення плати за скид промислових та інших стічних вод у системи каналізації населених пунктів та Правил приймання стічних вод підприємств у комунальні та відомчі системи каналізації населених пунктів України» — Держбуду від 19.02.2002 № 37; «Про затвердження Методики визначення нормативів питного водопостачання населення» — Держжитлокомунгоспу від 27.09.2005 № 148; «Про затвердження Інструкції з організації та здійснення моніторингу зрошуваних та осушуваних земель» — Держводгоспу від 16.04.2008 № 108; «Про затвердження Правил користування системами централізованого комунального водопостачання та водовідведення в населених пунктах України» — Мінжитлокомунгоспу від 27.06.2008 року № 190; «Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів» — Мінприроди від 20.07.2009 № 389; «Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною» (ДСанПіН 2.2.4-171-10) — МОЗ від 12.05.2010 № 400; «Про затвердження Національних цільових показників до Протоколу про воду та здо-

ров'я» — Мінприроди від 14.09.2011 № 324; «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються бюджетними установами, що належать до сфери управління Державного агентства водних ресурсів» — Мінприроди від 26.10.2011 № 1101.

Разом з тим, чинна законодавча і нормативно-правова база у галузі використання та охорони водних ресурсів потребує удосконалення у напрямі:

- приведення у відповідність до положень екологічного законодавства ЄС;
- забезпечення впровадження інтегрованих підходів і басейнового принципу управління водними ресурсами;
- удосконалення правового та економічного механізму регулювання водокористування, наприклад, у частині встановлення платежів за спеціальне водокористування та екологічного податку в умовах упровадження басейнового принципу;
- обмеження господарської діяльності, яка призводить до порушення та забруднення на водозабірній площі басейнів річок, особливо на територіях витоків річок, водоохоронних зон водних об'єктів, з метою відновлення природного режиму функціонування малих річок;
- посилення контролю та відповідальності за порушення водного законодавства, зокрема, у частині скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти, забезпечення доступу населення до водних об'єктів тощо;
- забезпечення залучення громадськості до вирішення водноекоекологічних та водогосподарських проблем;
- удосконалення форм звітності з водокористання тощо.

Основні напрямки удосконалення державної політики. У сфері використання та охорони водних ресурсів державна політика була сформульована в Законі України «Про основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року № 2818-VI, яким передбачено здійснення таких заходів:

1. Реформування протягом першого етапу системи державного управління в галузі охорони та раціонального використання вод шляхом упровадження інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом;

2. Реконструкція наявних і будівництво нових міських очисних споруд з метою зниження до 2020 року на 15 % рівня забруднення вод забруднювальними речовинами (насамперед органічними речовинами, сполуками азоту і фосфору), а також зменшення до 2020 року на 20 % (до базового року) скиду недостатньо очищених стічних вод;

3. Переважне (90 %) забезпечення дотримання до 2020 року санітарно-гігієнічних вимог до якості поверхневих вод у місцях інтенсивного водокористування населення (для населених пунктів з кількістю населення не менш як 250 тисяч осіб); забезпечення у повному обсязі дотримання нормативних вимог до джерел централізованого питного водопостачання до 2015 року;

4. Переважне (70 %) забезпечення дотримання до 2020 року санітарно-гігієнічних вимог до якості води, що використовується для потреб питного водопостачання та приготування їжі сільським населенням;

5. Приведення екологічного законодавства України у відповідність до положень джерел *acquis communautaire* за такими напрямками: перегляд нормативів якості поверхневих вод, які використовуються для потреб централізованого водопостачання і для культурно-побутового користування, очищення комунальних стоків, запобігання забрудненню внаслідок змиву нітратів із сільськогосподарських земель [103].

Виконання стратегії забезпечується заходами, передбаченими Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 рр., який був затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України 25.05.2011 № 577-р, спрямованими на стабілізацію та поліпшення стану довкілля України шляхом упровадження інтегрованих підходів в управління водними ресурсами за басейновим принципом, включаючи роботу басейнових рад, підвищення рівня суспільної екологічної свідомості та екологічної безпеки, забезпечення збалансованого використання водних ресурсів, посилення державного екологічного контролю за дотриманням вимог водного законодавства [101].

Захист морів

Розвиток засад сталого морекористування у світі. Ключові питання сталого використання та розвитку природних ресурсів і морського середовища у «Порядку денному на XXI століття» розглянуті у Главі 17 «Захист океанів і всіх видів морів, включаючи замкнуті і напівзамкнуті моря, та прибережні райони та охорона, раціональне використання і освоєння їх природних ресурсів».

Морське середовище, тобто океани, всі моря і прилеглі до них прибережні райони — це єдине ціле, яке є важливим компонентом глобальної системи життєзабезпечення і позитивним чинником, що відкриває можливості для сталого розвитку.

Комплексне та раціональне використання та сталий розвиток природних ресурсів морів та прибережних районів і здійснення їх охорони вимагає нових підходів на національному, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях — підходів, що повинні бути комплексними за своїм змістом і попереджувально-превентивними за спрямованістю в цілях уникнення деградації морського середовища [107].

У 1995 році була прийнята Глобальна програма дій із захисту морського середовища від забруднення, спрямована на попередження деградації морського середовища в результаті діяльності, що здійснюється на суші. Вона покликана бути джерелом концептуальних і практичних вказівок, якими повинні керуватися національні та/або регіональні органи при розробленні та здійс-

ненні постійних заходів, спрямованих на попередження, скорочення, регулювання та / або ліквідацію деградації морського середовища.

На всесвітньому саміті в Йоганнесбурзі у 2002 році було прийнято рішення щодо прискорення виконання зазначеної Глобальної програми дій за допомогою прийняття заходів на всіх рівнях. У тому числі, було запропоновано розробити регіональні програми дій і поліпшити зв'язок зі стратегічними планами сталого розвитку прибережних і морських ресурсів із зазначенням, зокрема, районів, у яких прискорюються екологічні зміни і які піддаються зростаючому тискові факторів розвитку [157].

У 2008 році Європейський парламент і Рада Європи прийняли Директиву Ради 2008/56/ЄС, що встановлює рамки діяльності Співтовариства у сфері політики з морського середовища (Рамкова Директива про морську стратегію). Директивою зазначено, що країни-члени ЄС вживають усіх необхідних заходів для досягнення або підтримки доброго екологічного стану морського довкілля не пізніше 2020 року. Згідно з директивою кожна країна-член ЄС зобов'язана розробити і застосовувати морську стратегію, основними завданнями якої є:

- охорона та збереження морського середовища, недопущення погіршення його стану і, за можливості, відновлення екосистем в регіонах, де їм завдано шкоди;
- недопущення і скорочення скидів у морське середовище з метою поступового усунення забруднення та зменшення його впливу на морське різноманіття, екосистеми моря, здоров'я людей, а також правові засоби використання моря.

Екологічний стан Чорного та Азовського морів. Природні ресурси Чорного та Азовського морів відіграють значну роль в економіці України. Прибережна зона морів є місцем підвищеної концентрації економічної та соціальної діяльності людини. Також це унікальне ландшафтне утворення з особливими природно-кліматичними умовами, великими водно-болотними угіддями міжнародного значення, з різноманітними формами життя. Саме ця частина Азово-Чорноморського басейну є найчутливішою до антропогенного навантаження.

Основними екологічними проблемами, що виникли в Чорному та Азовському морях наприкінці ХХ століття, є евтрофікація шельфових вод (забруднення біогенними речовинами) та забруднення морського середовища токсичними речовинами. Загалом незадовільний екологічний стан морів зумовлений значним перевищенням обсягу надходження забруднювальних речовин над асиміляційною здатністю морських екосистем, що призвело до значного забруднення морських вод, розвитку евтрофікаційних процесів, широкомасштабних явищ гіпоксії, появи сірководневих зон, замулення місць існування донних біоценозів, втрати біологічних видів, скорочення обсягу рибних ресурсів, зниження якості рекреаційних ресурсів, виникнення загрози здоров'ю населення [64].

Іншими загрозливими тенденціями є:

1. Зниження якості та екосистемної функційності прибережних природних комплексів та морського середовища, зокрема інтенсивна забудова лінійного

типу прибережних територій, що супроводжується втратою природності та рекреаційної привабливості тощо [43, 60]. За даними Держсанепідслужби, за останні роки в країні має місце тенденція до погіршення стану морської води в районах відпочинку. Якщо у 2007 р. частка досліджених проб морської води, які не відповідали санітарним нормам, становила 8,9 % за санітарно-хімічними показниками та 3,9 % за санітарно-бактеріологічними показниками, то у 2011 р. зазначені показники становили 9,4 та 9,2 % відповідно;

2. Наростання загроз, пов'язаних із розвитком нафтогазового комплексу та обсягів транспортування небезпечних вантажів (різке зростання обсягів нафто- і газо- добування та транспортування в регіоні, збільшення обсягів проведення геологорозвідувальних робіт, подальший розвиток судноплавства — з останнім чинником пов'язані також загрози щодо занесення з баластними водами видів-чужинців);

3. Зміна характеристик солоності Азовського моря у зв'язку зі зменшенням річкового стоку, що спричинило порушення екологічних зв'язків у ценозах, між кормовою базою донних організмів та риб. Саме тому Азовське море, яке ще недавно характеризувалося найвищою рибопродуктивністю з одиниці площі в світі, за останні 30—40 років втратило цю славу. Маючи площу в 10 разів меншу за площу Каспійського моря, воно давало риби у п'ятеро більше, займаючи за запасами осетрових друге місце у світі.

Основними причинами руйнування екосистем Чорного та Азовського морів є ресурсовиснажливе морекористування та надмірне забруднення внаслідок антропогенної діяльності [43, 60].

Здійснення та фінансування заходів щодо покращення екологічного стану морів. Для забезпечення виконання Конвенції про захист Чорного моря від забруднення (1994), Міністерської декларації про захист Чорного моря (1993) та Стратегічного плану дій щодо відтворення та захисту Чорного моря (1996) Законом України від 22 березня 2001 року № 2333-III була затверджена Загальнодержавна програма охорони та відтворення довкілля Азовського та Чорного морів.

Метою Програми є розроблення державної політики, стратегії та плану дій, спрямованих на запобігання зростанню антропогенного тиску на довкілля Азовського та Чорного морів, сприяння розвитку екологічно безпечних видів діяльності в Азово-Чорноморському регіоні, збереження і відтворення біологічного різноманіття та ресурсів морів, створення сприятливих умов для проживання, оздоровлення та відпочинку населення.

Програмою було визначено пріоритетні напрями вирішення основних проблем екологічного стану Азовського та Чорного морів на період 2001—2010 рр., у тому числі: зменшення рівня забруднення морів та антропогенного навантаження на їхні екосистеми; зниження ризику для здоров'я людини, пов'язаного із забрудненням морських вод та прибережної смуги; збереження та відтворення біорізноманіття природних ландшафтів прибережної смуги

і місць існування біологічних видів; збалансоване використання та відтворення морських біоресурсів і розвиток аквакультурних видів діяльності; запобігання руйнуванню морського берега та охорона земель у прибережній смузі морів; створення системи інтегрованого управління природокористуванням у межах водоохоронної зони морів, прибережній смузі морів, територіальних морських водах України тощо [43].

З метою забезпечення координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, наукових і громадських організацій (виконавців програми) при Мінприроди України було утворено постійно діючий дорадчий орган — Міжвідомчу комісію з екологічних питань Азовського і Чорного морів.

З огляду на тодішній економічний стан України програма містила лише найневідкладніші заходи щодо збереження та відтворення Чорного й Азовського морів. Упродовж першого періоду реалізації програми (2001—2005 рр.) витрати на її виконання склали 45,2 % від планових показників. Із запланованих до введення в експлуатацію 21 невідкладного капіталомісткого природоохоронного об'єкта на початок 2006 року було введено лише три.

За період 2006—2010 рр. на виконання заходів програми було витрачено 356,9 млн грн, що склало 61,5 % від запланованих потреб. Найбільш капіталомісткі об'єкти, які фінансувалися коштами місцевих бюджетів та Державного фонду охорони навколишнього природного середовища, не завершені, у результаті через розмиви та зсуви щорічно втрачається понад 150 гектарів цінної в рекреаційно-курортному відношенні берегової смуги. Заходи, що фінансувалися з Державного бюджету, включаючи розвиток природно-заповідної справи, охорону рідкісних та зникаючих видів тварин і рослин, були малоефективними внаслідок недостатнього фінансування.

Через невиконання поставлених завдань та невирішеність багатьох проблем, а також враховуючи, що програма запланувала свою діяльність до 2010 року, необхідно її скоригувати на засадах збереження встановлених стратегічних напрямків для забезпечення системного розв'язання проблем морекористування.

У 2011 році Мінприроди, разом із іншими заінтересованими центральними органами виконавчої влади та з місцевими органами виконавчої влади, розробило проект нової редакції Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського та Чорного морів, метою якої є запобігання зростанню антропогенного тиску на довкілля Азовського і Чорного морів, сприяння розвитку екологічно безпечних видів діяльності в Азово-Чорноморському регіоні, збереження та відтворення біологічного різноманіття та ресурсів морів, створення сприятливих умов для проживання, оздоровлення та відпочинку населення.

Розвиток законодавства. У період між Конференціями зі сталого розвитку 2002 та 2012 років Україна стала учасником підписання та Стороною кількох багатосторонніх міжнародних та двосторонніх угод з питань використання ресурсів Чорного й Азовського морів.

Так, Законом України від 22 лютого 2007 року № 685-V ратифіковано Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря 2002 року до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення. Україна також схвалила новий Стратегічний план дій щодо відтворення та захисту Чорного моря від 17 квітня 2009 року. У 2007 році була підписана угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Серед інших законодавчих та нормативно-правових актів з питань море-користування, прийнятих в останнє десятиріччя, слід відзначити:

1. *Закон України* від 2 грудня 2010 року № 2740-VI «Про внесення змін до Водного і Земельного кодексів України щодо прибережних захисних смуг».

2. *Постанову Верховної Ради України* від 20 лютого 2007 року № 665-V «Про розроблення Загальнодержавної програми укріплення берегів поверхневих водних об'єктів і узбережжя морів та їх інженерного захисту».

3. *Постанови Кабінету Міністрів України*: «Про затвердження Правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення» від 29.02.1996 № 269 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 29.03.2002 № 431); «Про утворення територіальних органів Державної екологічної інспекції» від 14.09.2011 № 995.

4. *Накази Мінприроди*: «Щодо затвердження Положення про Міжвідомчу комісію з екологічних питань Азовського і Чорного морів» (від 10.02.2004 № 47); «Про затвердження Положення про Державну Азово-Чорноморську екологічну інспекцію» (від 06.12.2006 № 526); «Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію Азовського моря» (від 06.12.2006 № 527); «Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію з охорони довкілля Північно-Західного регіону Чорного моря» (від 06.12.2006 № 528); «Положення про морські екологічні інспекції» (від 04.11.2011 № 429).

У цілому, наявна законодавча та нормативно-правова база є недостатньою і потребує системного удосконалення за такими напрямками:

1. Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС, зокрема, шляхом актуалізації стратегічних напрямків, цілей та завдань державної політики щодо охорони та відновлення довкілля Азовського та Чорного морів з урахуванням положень Морської стратегії ЄС та результативності виконання програмних документів у зазначеній сфері; розроблення та затвердження критеріїв оцінки якості морського довкілля відповідно до європейських підходів і практик тощо;

2. Упровадження загальних принципів сталого природокористування та забезпечення інтегрованого управління прибережною смугою морів з метою її збереження та розвитку з урахуванням природних, естетичних ресурсів та економічного розвитку означеного комплексного об'єкта як унікальної екосистеми;

3. Гарантування безпеки морських екосистем та людини під час геолого-розвідувальних робіт та видобутку корисних копалин на шельфі морів.

Основні напрями удосконалення державної політики. Основними засадами (стратегією) державної екологічної політики України на період до 2020 року, затвердженими Законом України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI, передбачено розроблення та виконання до 2015 року плану заходів щодо зменшення рівня забруднення внутрішніх морських вод і територіального моря з метою запобігання зростанню антропогенного впливу на навколишнє природне середовище та відновлення екосистеми Чорного й Азовського морів [103].

Для цього Національним планом дій заплановано:

- розроблення плану заходів з виконання Україною Стратегічного плану дій для захисту та відновлення Чорного моря у рамках Конвенції про захист Чорного моря від забруднення;
- оцінка впливу джерел забруднення на стан Азовського та Чорного морів;
- проведення оцінки виконання Україною Стратегічного плану дій для захисту та відновлення Чорного моря на 2006—2010 роки;
- розроблення та здійснення заходів щодо зниження рівня забруднення внутрішніх морських вод і територіального моря з метою запобігання посиленню антропогенного впливу на навколишнє природне середовище та відновлення екосистем Чорного і Азовського морів;
- розроблення комплексу заходів із запобігання та контролю за забрудненням у місцях розробки родовищ у межах акваторії Азово-Чорноморського шельфу [103].

2.2.4. Охорона лісів

Розвиток засад сталого лісокористування у світі

Про необхідність збалансованого (сталого) користування лісами (як альтернативи їх знелісення та деградації) було проголошено на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992). Це знайшло своє відображення в документах, прийнятих конференцією — «Принципах лісівництва» та «Порядку денному на XXI століття» (глава 11 «Боротьба з знелісенням»), у яких визнана «ключова роль, яку відіграють всі види лісів у справі підтримання екологічних процесів і рівноваги на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях за допомогою, зокрема, захисту вразливих екосистем, водозбірних районів і прісноводних ресурсів» та закликано світове товариство «раціонально використовувати лісові ресурси та лісові площі для задоволення соціальних, економічних, екологічних, культурних та духовних потреб нинішнього і майбутніх поколінь» [107].

Концепція збалансованого (сталого) лісокористування отримала свій подальший розвиток в рамках діяльності Робочої групи із розроблення принципів та критеріїв сталого управління бореальними лісами та лісами помірної зони (Монреальський процес), на Міністерських конференціях із захисту лісів Європи (процес «Ліси Європи»), Форуму Організації Об'єднаних Націй з лісів та інших міжнародних ініціатив.

Зокрема, у Резолюції Міністерської конференції із захисту лісів Європи (Гельсінкі, 1993) «стале управління лісами» сформульоване, як «управління лісами й лісовими землями та їхнє використання в спосіб та в кількості, що підтримує їхнє біорізноманіття, продуктивність, життєстійкість, відновлювальні властивості та потенціал виконання зараз й у майбутньому відповідних екологічних, економічних і соціальних функцій на місцевому, національному та глобальному рівнях і що не завдає шкоди іншим екосистемам».

У лютому 1995 року в Сант'яго (Чілі) країни-учасники Монреальського процесу узгодили набір загальних критеріїв та індикаторів для збереження та сталого користування лісами та прийняли відповідний документ, відомий як «Декларація Сант'яго» [161].

На четвертій сесії Форуму ООН з лісів 14 травня 2004 року в Женеві були схвалені основні тематичні напрями сталого лісокористування: запаси лісових ресурсів; біологічне різноманіття; стан і життєздатність лісів; продуктивні функції лісових ресурсів; захисні функції лісових ресурсів; соціально-економічні функції; правова, політична та інституційна основа. Розроблена система критеріїв та відповідних індикаторів у зазначених сферах має слугувати важливим інструментом лісової політики кожної країни, що дає змогу оцінити тенденції у зміні стану лісів, прогрес у сфері сталого управління лісами та покращити практику ведення лісового господарства.

Важливою подією, яка зміцнила глобальний консенсус щодо раціонального використання, збереження та сталого розвитку всіх видів лісів як генерального принципу політики в галузі лісокористування на національному і на міжнародному рівнях, стало прийняття юридично не обов'язкового документа ООН для всіх типів лісів. Документ, який було узгоджено на шостій сесії Форуму ООН з лісів у 2006 році (резолюція від 28 липня 2006 року № 2006/49) і схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 2007 року, уперше надав країнам і організаціям у сфері міжнародного співробітництва цілісну, всебічну та комплексну глобальну основу для сприяння діяльності, спрямованій на досягнення невиснажливого лісокористування по всьому світу [114].

У документі держави-члени знову підтвердили своє прагнення працювати на глобальній, регіональній і національній основі з тим, щоб домогтися до 2015 року досягнення таких чотирьох глобальних цілей:

1. Повернути назад тенденцію до втрати лісового покриву в усьому світі шляхом забезпечення невиснажливого ведення лісового господарства, включаючи заходи захисту, заліснення, лісовідновлення, та активізувати зусилля щодо попередження деградації лісів.

2. Посилити економічні, соціальні та екологічні корисні властивості лісів, у тому числі шляхом поліпшення умов життя залежного від лісів населення.

3. Значно розширити площу охоронюваних лісів у всьому світі і в цілому територію, на якій забезпечується невиснажливе ведення лісового господар-

ства, а також збільшити частку лісової продукції, що одержується за рахунок такого ведення лісового господарства.

4. Повернути назад тенденцію до скорочення обсягів офіційної допомоги, призначеної для ведення невиснажливого лісового господарства, і мобілізувати в значно більших обсягах нові та додаткові фінансові ресурси із усіх джерел в інтересах забезпечення такого ведення лісового господарства [114].

Подальший розвиток принципів сталого лісокористування пов'язаний із підготовкою юридично обов'язкової угоди щодо лісів в Європі, згідно з рішенням шостої Міністерської конференції із захисту лісів в Європі (Осло, Норвегія, 14—16 червня 2011 року). У мандаті щодо підготовки угоди зазначається про її спрямування на досягнення таких цілей:

- забезпечення сталого лісокористування в Європі і довгострокового постачання різноманітних товарів і екосистемних послуг, джерелом яких є ліси;
- збереження та поліпшення лісових ресурсів в Європі, їхнього санітарного стану, життєздатності, стійкості до зовнішніх впливів і здатності адаптуватися до зміни клімату;
- підвищення стійкості лісів до впливу стихійних лих і захист лісів від загроз, обумовлених діяльністю людини;
- збільшення внеску лісів у пом'якшення наслідків зміни клімату;
- збереження і нарощування захисного і продуктивного потенціалу європейських лісів;
- припинення тенденції до втрати біорізноманіття лісів в Європі і боротьба з опустелюванням;
- створення і підтримки сприятливих умов, з тим щоб європейські ліси могли робити внесок у розвиток екологічної економіки, сприяти підвищенню рівня зайнятості та розвитку сільських та міських районів;
- збереження і зміцнення соціальних і культурних функцій лісів в Європі;
- скорочення масштабів незаконних вирубок і пов'язаної з ними торгівлі деревиною та виробами з деревини з метою викорінювання цих явищ;
- поліпшення бази знань про ліси на основі наукових досліджень, освіти, обміну інформацією та комунікаційної діяльності;
- розширення участі та співпраці з питань, що стосуються лісів, на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях [153].

Сучасний стан лісових ресурсів України

Питання сталого управління лісами в Україні традиційно має загальнодержавне значення, оскільки ліси відіграють винятково важливу роль у збереженні природної рівноваги в межах території країни, мають велике екологічне значення для країн Європи та істотним чином впливають на гідрологічний і кліматичний режим у басейнах Балтійського та Чорного морів.

У 2011 році було проведено державний облік лісів України станом на 01.01.2011 (одинадцятий за післявоєнний період). Попередній облік усіх лісів

України проводився в 1996 р., у 2001 р. було проведено в повному обсязі облік лісів, підпорядкованих Держкомлісгоспу України, а для решти лісів використано дані земельних органів.

Лісистість. За результатами обліку загальна площа лісових ділянок, що належать до лісового фонду України, становить 10378,7 тис. га, у т. ч. вкриті лісовою рослинністю — 9573,9 тис. га. Лісистість України становить 15,9 % і збільшилась у порівнянні з 2002 р. на 0,2 % [17].

За рівнем лісистості території Україна приблизно в 2,9 раза поступається середньоєвропейському (44,5 %, без урахування лісів Російської Федерації), за рівнем лісозабезпеченості на одного мешканця (0,21 га) поступається у сім разів країнам Європи (1,48 га, без урахування населення Російської Федерації) [153].

Лісистість за областями коливається від 3,7 % у Запорізькій до 51,4 % у Закарпатській областях (табл. 2.18.). Найбільше зростання лісистості спостерігається в Сумській (0,9 %), Житомирській (0,6 %) і Полтавській (0,4 %) областях. Збільшення лісистості відбулося внаслідок лісорозведення на землях, непридатних для ведення сільського господарства, природного заростання нелісових земель, здійснення лісовідновлення на непокритих лісовою рослинністю лісових ділянках і переведення у вкриті лісовою рослинністю незімкнутих лісових культур.

Показник відношення площі вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок до площі суходолу, на який прийнято опиратися в європейських країнах, становить 16,5 % (табл. 2.18).

Державний облік лісів 2011 року був забезпечений значним відсотком площі лісів, на які наявні таксаційні бази даних, — 89 % по Україні. На сьогодні таксаційні бази відсутні на 1 млн 172 тис. га лісових ділянок. Під час складання документації державного лісового кадастру було використано дані державного земельного кадастру (форма 6-зем) та документи первинного обліку лісів, які сумісно з лісгосподарськими підприємствами було узгоджено з територіальними органами Держземагентства земельних ресурсів.

Ліси в цілому перебувають у державній власності та належать до сфери управління значної кількості органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних осіб тощо, зокрема Держлісагентства (66 %), органів місцевого самоврядування (13 %), Мінагрополітики (5 %), Міноборони (2 %), МНС (2 %), Мінприроди (2 %), решти суб'єктів господарювання (3 %). Крім того, майже 8 % лісів знаходиться на землях запасу і не надані у користування. Для їхнього збереження органам місцевої влади необхідно невідкладно прийняти управлінські рішення.

Розподіл площі лісів України за категоріями такий: ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення — 1440 тис. га (14 %); рекреаційно-оздоровчі ліси — 1586 тис. га (15 %); захисні ліси — 3416 тис. га (33 %); експлуатаційні ліси — 3937 тис. га (38 %). Ці показники свідчать про високий ступінь забезпечення, насамперед, екологічних функцій лісів.

Таблиця 2.18

Територія, площа лісів та лісистість адміністративно-територіальних одиниць України [17]

Адміністративно-територіальні одиниці	Загальна площа території, тис. га	У тому числі площа суходолу, тис. га	Площа вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок, тис. га	Лісистість за роками обліку, %		Співвідношення площі вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок до площі суходолу, %
				01.01.2002	01.01.2011	01.01.2011
Україна	60354,8	57929,1	9573,9	15,7	15,9	16,5
АР Крим	2608,1	2391,5	278,7	10,6	10,7	11,7
Області						
Вінницька	2649,2	2606,2	346,5	13,3	13,1	13,3
Волинська	2014,4	1969,2	624,6	31,2	31,0	31,7
Дніпропетровська	3192,3	3035,8	179,2	4,8	5,6	5,9
Донецька	2651,7	2610,1	184,1	7,0	6,9	7,1
Житомирська	2982,7	2934,4	1001,6	33,0	33,6	34,1
Закарпатська	1275,3	1257,1	656,7	51,2	51,4	52,2
Запорізька	2718,3	2542,8	101,0	3,9	3,7	4,0
Івано-Франківська	1392,7	1369,3	571,0	41,4	41,0	41,7
Київська	2812,1	2638,3	624,1	21,4	22,2	23,7
Кіровоградська	2458,8	2383,4	164,5	6,5	6,7	6,9
Луганська	2668,3	2646,4	292,4	10,6	11,0	11,1
Львівська	2183,1	2140,6	621,2	28,7	28,5	29,0
Миколаївська	2458,5	2331,0	98,2	3,9	4,0	4,2
Одеська	3331,3	3118,2	203,9	5,9	6,1	6,5
Полтавська	2875,0	2726,6	247,4	8,2	8,6	9,1
Рівненська	2005,1	1962,9	729,3	36,5	36,4	37,2
Сумська	2383,2	2352,6	425,0	16,9	17,8	18,1
Тернопільська	1382,4	1363,1	183,2	13,9	13,3	13,4
Харківська	3141,8	3081,9	378,3	11,9	12,0	12,3
Херсонська	2846,1	2412,9	116,3	4,7	4,1	4,8
Хмельницька	2062,9	2023,3	265,1	12,7	12,8	13,1
Черкаська	2091,6	1955,2	315,1	15,3	15,1	16,1
Чернівецька	809,6	791,1	236,7	9,4		29,9
Чернігівська	3190,3	3122,8	665,7	20,6	20,9	21,3
Міста						
Київ	83,6	76,9	31,3	37,4	37,2	40,7
Севастополь	86,4	85,5	32,8	36,0	38,0	38,4

Площа лісового фонду державних лісогосподарських підприємств, що належать до сфери управління Держлісагентства, становить 6840,4 тис. га, у т. ч. лісові ділянки вкриті лісовою рослинністю на 6293,5 тис. га. За період 2002—2011 рр. загальна площа лісового фонду Держлісагентства збільшилась на 119,1 тис. га (1,8 %).

Збільшення відбулося внаслідок прийняття вкритих лісом лісових ділянок, лісовідновлення на непокритих лісовою рослинністю лісових ділянках,

переведення у вкриті лісовою рослинністю ділянок незімкнутих лісових культур, лісорозведення на землях, непридатних для ведення сільського господарства, природного заростання частини нелісових земель.

Загальний запас деревостанів України у порівнянні з 1996 роком зріс на 24 % і становить 2101,97 млн м³. Середній приріст запасу становить 35,4 млн м³ на рік. Позитивною динамікою відзначається накопичення загального запасу деревостанів Держлісагентства, який за період з 2002 року зріс на 117,05 млн м³, або на 8,4 %, і досяг 1512,41 млн м³ унаслідок природного росту деревостанів, збільшення площі вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок, невиснажливого лісокористування. На 28,7 % зріс запас стиглих і перестійних насаджень, що становить 299,06 млн м³. Частка їх у загальному запасі насаджень зросла до 19,8 %. Це передумова для зростання обсягу головного користування в наступні роки.

Покращився породний склад лісів Держлісагентства — площі деревостанів сосни збільшилися на 1,2 %, дуба високостовбурного — на 1,4, бука — на 4,9, ясена — на 29,8 %.

Вікова структура лісового фонду за групами віку наблизилась до оптимальної: відсоток стиглих і перестійних хвойних насаджень зріс з 8 до 11, твердолистяних з 20 до 23, м'яколистяних з 24 до 28.

Розподіл площі вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок за повнотою та класами бонітету свідчить про переважання високобонітетних насаджень. Середній бонітет деревостанів за міжобліковий період не змінився і становить 1,6 класу. Середня повнота також не змінилася і становить 0,73.

Показники продуктивності лісів загалом свідчать про позитивні зміни в таксаційній характеристиці земель лісового фонду за міжобліковий період.

За період із 2002 року середній запас на 1 га вкритих лісовою рослинністю лісових ділянок загалом зріс із 229 до 240 м³, при цьому середній запас хвойних деревостанів зріс відповідно з 262 до 277 м³, твердолистяних — з 213 до 226 м³, м'яколистяних — з 240 до 245 м³.

Проведення державного обліку лісів і одержання зведеної документації державного лісового кадастру дали змогу виявити позитивні кількісні та якісні зміни в лісовому фонді України і в лісах, підпорядкованих Держлісагентству, а також загальні тенденції у стані лісового фонду, а саме збільшення:

- загальної площі лісів та підвищення лісистості України;
- частки площі лісів, що виконують переважно екологічні та соціальні функції;
- площі стиглих і пристигаючих деревостанів, що дає можливість поступово збільшити розрахункову лісосіку в лісах, придатних для експлуатації;
- загальних та середніх запасів деревостанів на 1 га;
- площі господарсько-цінних порід [17].

Відтворення лісів. Обсяги відтворення лісів в Україні у 2011 р. склали 72,4 тис. га та мають позитивну тенденцію до зростання — порівняно з 2000

Таблиця 2.19

Динаміка показників відтворення лісів [128,138]

Показники	Роки											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Відтворення лісів, тис. га	37,8	42,6	45,9	48,3	53,9	58,6	66,7	73,6	80,2	80,9	70,1	72,4
у т.ч.												
садіння і висівання лісу	29,8	34,3	37,4	38,4	42,6	45,8	54,0	60,0	64,9	64,5	56,1	55,7
природне поновлення	8,0	8,3	8,5	9,9	11,3	12,8	12,7	13,6	15,3	16,4	14,0	16,7
Переведено лісових та природного поновлення у вкриті лісовою рослинністю землі, тис. га	26,9*	27,2*	28,9*	27,0*	25,8*	34,2	39,1	42,9	56,2	48,2	54,8	55,6

* Переведено лісових культур у вкриті лісом землі.

Таблиця 2.20

Динаміка загибелі лісових насаджень (тис. га) [128,138]

Роки	Загибель лісових насаджень, усього	У тому числі від:				
		пошкодження шкідливими комахами	хвороб лісу	несприятливих погодних умов	лісових пожеж	інших причин
2000	8 908	388	1278	6 421	696	125
2001	8 861	272	1726	4 187	2 579	97
2002	11 562	392	2050	6 093	2 913	114
2003	12 071	618	2456	6 784	2 087	126
2004	9 418	598	3420	4 159	1 051	190
2005	12 085	860	3294	6 064	1 437	430
2006	12 795	1129	4329	5 249	1 864	224
2007	29 897	821	2793	15 272	10 955	56
2008	18 242	926	3883	9 166	3 819	448
2009	13 469	1146	3628	5 443	2 727	525
2010	20 864	1295	5632	10 113	3 127	697
2011	16 414	1505	6428	6 604	909	968

роком вони збільшилися у 1,9 раза (табл. 2.19). У лісах, підпорядкованих Держлісагентству, загальні обсяги відтворення і створення нових лісів перевищують в 1,5 раза площу суцільних зрубів 2010 року.

Обсяг природного поновлення лісів з 2000 року збільшився удвічі, однак його частка від загальних обсягів лісовідновлення майже не змінилась і складає 23,1 % (2000 р. — 21,1 %). За цим показником Україна значно поступається європейським країнам, які залісення лісових земель здійснюють головним чином шляхом сприяння природному поновленню.

В останні роки складною залишається проблема захисту лісових насаджень від масштабних наслідків антропогенного (у т. ч. техногенного) тиску, який спричиняє загальне погіршення екологічної ситуації в Україні, зокрема

стану лісових насаджень. Наслідком цього є значне зниження їхньої природної стійкості, яке викликає необхідність щорічного проведення широкомасштабних лісозахисних заходів з метою збереження лісів, ліквідації наслідків та профілактики виникнення і поширення таких явищ у майбутніх періодах. Основними причинами загибелі лісових насаджень залишалися вплив несприятливих погодних умов, лісові пожежі, хвороби лісу, пошкодження ентомологічними шкідниками (табл. 2.20).

Критична ситуація склалася на початку 2000-х років в Українських Карпатах, де в минулому відбулась зміна корінних ялинових деревостанів на біологічно нестійкі похідні, техногенний вплив, посилене рекреаційне навантаження помітно зменшили стійкість гірських лісів та збільшили обсяги ураження їх хворобами та комахами. Активізація збудників коренових гнилей, масове розмноження стовбурових шкідників, вітровали тощо призвели до інтенсивного всихання ялинових насаджень на території багатьох державних підприємств лісового господарства, що спричинило необхідність проведення санітарно-оздоровчих заходів на значних площах.

Використання лісів. Лісові ресурси є основою економічної системи ведення лісового господарства, за рахунок яких галузь отримує власні кошти для фінансування заходів з підвищення продуктивності, поліпшення якісного складу лісів, їх охорони, захисту і відтворення.

Обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства за період з 2000 р. збільшився в 7,6 раза і досяг у 2011 р. 5,7 млрд грн, однак у структурі економіки країни внесок лісової галузі дуже незначний, оскільки частка її становить лише 0,4 % від сумарного внутрішнього валового продукту і цей показник є стабільним з 2000 р.

Обсяг заготівлі ліквідної деревини від усіх видів рубок в 2011 р. становив в Україні — 17,5 млн м³ (у Держлісагентстві — 13,8 млн м³), у т. ч. від рубок головного користування — 8,0 млн м³ (у Держлісагентстві — 6,8 млн). Лімітом заготівлі деревини в порядку рубок головного користування є розрахункова лісосіка, яка затверджується з урахуванням принципів безперервності та невиснажливості використання лісових ресурсів і забезпечує екологічно збалансоване лісочористування. Рубки формування й оздоровлення лісів у 2011 р. проведені на площі 335,2 тис. гектарів, при цьому заготовлено 9,5 млн м³ деревини (табл. 2.21).

Проблема охорони лісів від лісопорушень — одна з найважливіших у галузі лісового господарства, адже збитки внаслідок самовільних вирубок деревостанів у 2011 році (за даними Держстату України) становили 81,6 млн грн (у 2005 р. — 20,2 млн грн), з яких відшкодовано лише 9 % (у 2005 р. — 11 %). Динаміка обсягів незаконних рубок з 2005 р. свідчить про їхнє певне зниження — з 42,2 до 34,5 тис. м³ у 2011 р. [24].

Таким чином, сучасний стан лісових ресурсів України відзначається:

1. Дефіцитом лісових ресурсів за площею лісів, запасами деревини та низьким середнім рівнем лісистості та лісозабезпеченості.

Таблиця 2.21

Динаміка обсягів продукції лісового господарства та заготівлі деревини [128,138]

Показники	Роки					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства (у фактичних цінах), млн грн	744,4	824,2	946,8	1108,9	1594,6	1991,1
Заготівля ліквідної деревини, тис. м ³	11262	12022	12827	14266	15432	15244
від рубок головного користування	5236	5507	5833	6139	6488	6456
від рубок, формування і оздоровлення лісів та інших заходів	6025	6515	6994	8127	8944	8788

Показники	Роки					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства (у фактичних цінах), млн грн	2451,1	2956,3	3382,7	3138,1	4097,7	5674,8
Заготівля ліквідної деревини, тис. м ³	15849	16884	15724	14221	16146	17510
від рубок головного користування	6828	7075	6997	6704	7239	8012
від рубок, формування і оздоровлення лісів та інших заходів	9021	9809	8727	7517	8907	9498

2. Істотними відмінностями лісорослинних умов, методів ведення лісового господарства, використання лісових ресурсів і корисних властивостей лісу у різних природних зонах (Полісся, Лісостеп, Степ, Українські Карпати та гірський Крим).

3. Переважно екологічним значенням лісів та великою часткою лісів, включених до складу територій природно-заповідного фонду, що має стійку тенденцію до збільшення.

4. Поступовим старінням лісів (середній вік деревостанів перевищує 55 років), що призводить до погіршення їхнього санітарного стану.

5. Значною часткою штучно створених насаджень (близько 55 % за площею), які потребують посиленого догляду і порівняно з природними лісостанами характеризуються збідненим біорізноманіттям, меншою біологічною стійкістю.

6. Зростанням антропогенного навантаження на лісові екосистеми, що викликане глобальними змінами клімату та забрудненням навколишнього середовища.

7. Наявністю значної площі лісів, що зростають на радіоактивно забруднених землях.

8. Багатовідомчою структурою використання лісів, яка не повністю забезпечує багатоцільове, безперервне і невиснажливе використання ресурсів та лісових екосистем.

Стан державного регулювання лісокористування

Рівень упровадження принципів сталого розвитку в сфері охорони, використання та відновлення лісів значною мірою залежить від стану державного регулювання лісокористування та правових основ його забезпечення, основна мета яких має бути спрямована на єдність розв'язання екологічних проблем та реалізацію економічних і соціальних функцій лісових ресурсів.

Серед документів, прийнятих в період після Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 році (Ріо+10), варто відзначити «Концепцію реформування та розвитку лісового господарства», схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.04.2006 № 208-р, мета якої полягає в організації ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку, підвищенні ролі лісового сектору в економіці держави.

Передбачається, що реалізація Концепції сприятиме переведенню лісового господарства на засади сталого розвитку, ефективному управлінню лісовим господарством, збільшенню площі лісів держави, збереженню біорізноманіття та невиснажливого лісокористування, задоволенню потреб суспільства в лісових ресурсах, поліпшенню водорегулювальних, ґрунтозахисних, рекреаційних та інших корисних властивостей лісів, створенню сприятливіших умов для розвитку підприємництва та нових робочих місць, зменшенню загрози деградації земель, зростанню частки продукції лісового господарства у внутрішньому валовому продукті, забезпеченню зайнятості та соціальної захищеності працівників лісового сектору, зростанню інвестицій у лісову галузь, а також гармонізації норм ведення лісового господарства України з відповідними критеріями Європейського Союзу.

Основним програмним документом лісогосподарської сфери України, важливим для реалізації рішень Конференції в Ріо-де-Жанейро (1992), є Державна цільова програма «Ліси України»: на 2002—2015 роки (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 № 581) та на 2010—2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 16.09. 2009 № 977.

Головною метою програми (у редакції 2009 року) є визначення основних напрямів збалансованого розвитку лісового господарства, спрямованих на посилення екологічних, соціальних та економічних функцій лісів.

Програма визначає керівні принципи для управління лісовим господарством країни, а саме: нарощування ресурсного та екологічного потенціалу лісів, забезпечення ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку та раціональне використання лісових ресурсів. Завдання і заходи з виконання програми спрямовані на забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів, ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку з урахуванням природних, економічних і лісорослинних умов, породного складу лісів та їх цільового призначення, збільшення площі лісів та підвищення рівня лісистості території до 16,1 %.

Питання підвищення лісистості території України також були розглянуті в Указі Президента України від 4 листопада 2008 року № 995/2008 «Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів і зелених насаджень», згідно з яким Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити розробку і затвердження нових показників лісистості України (20 %) і план заходів зі створення нових лісів на землях запасу, деградованих та малопродуктивних землях.

На виконання зазначеного Указу Держкомлісгосп України своїм наказом від 29 грудня 2008 року № 371 затвердив регіональні показники оптимальної лісистості, зростання яких передбачалось, у тому числі, за рахунок масштабного заліснення територій степової та лісостепової зон. У результаті тема степового лісорозведення в Україні набула формату широкої суспільної дискусії та викликала критичні відгуки багатьох громадських організацій та науковців, які ініціювали створення Всеукраїнської громадської кампанії «Збережемо українські степи!» та пропонують проводити лісорозведення в Україні відповідно до екологічного та природно-кліматичного зонування без порушення видового біорізноманіття локальних екосистем, забезпечити заповідання усіх степових ділянок, на яких поширені об'єкти Червоної та Зеленої книг України, сприяти відновленню степів тощо.

Зазначена позиція найшла підтримку і у науковців-лісівників, які вважають, що необхідно провести дослідження щодо уточнення регіональних нормативів лісистості й визначення структури лісів і захисних лісових смуг, зважаючи на вкрай велику розораність земель, зменшення родючості ґрунтів, зникнення багатьох малих річок та ефективний меліоративний вплив лісів. При цьому пропонується заліснювати лише ті землі, які є лісопридатними і не включені до переліку об'єктів як цінні фауністичні та флористичні комплекси, що підлягають чи можуть підлягати охороні [132].

У 2011 році відповідно до Указу Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» було утворене шляхом реорганізації Державного комітету лісового господарства України Державне агентство лісових ресурсів України (Держлісагентство) — центральний орган виконавчої влади України, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері лісового та мисливського господарства. Діяльність Держлісагентства спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра аграрної політики та продовольства України.

Україна робить значні кроки у сфері розвитку сталого лісокористування у світі: вона є учасником підписання та Стороною багатьох міжнародних конвенцій та угод з питань охорони, використання та відтворення лісів, активним учасником найбільш значимих міжнародних ініціатив — Форуму ООН з лісів, процесу «Ліси Європи», у рамках Міністерських конференцій із захисту лісів в Європі, у рамках діяльності Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), плідно співпрацює з іншими міжнародними організаціями тощо.

Так, останнім часом, згідно з рішенням шостої Міністерської конференції із захисту лісів в Європі (Осло, Норвегія, 14—16 червня 2011 року) щодо підготовки юридично обов'язкової угоди щодо лісів в Європі, Україна увійшла до складу Президії Міжурядового комітету, заснованого для ведення переговорів з питань зазначеної угоди.

Україна була в числі розробників Протоколу про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (далі — Протокол). Протокол, що визначає принципи забезпечення сталого управління лісами на основі політики, розробленої Конференціями на рівні міністрів із захисту лісів в Європі, був підписаний з боку України в ході роботи III Конференції Сторін Карпатської конвенції, що проходила в Братиславі (Словаччина) 25—27 травня 2011 року. Протокол подано на ратифікацію Верховною Радою України розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.08.2012 № 597-р та ратифіковано Законом України від 16 жовтня 2012 року № 5432-VI.

До основних проблем державного регулювання лісокористування можна віднести: недостатнє фінансування заходів Державної та регіональних програм «Ліси України»; недостатні темпи робіт зі створення нових лісових насаджень та припинення робіт зі створення полезахисних лісових смуг; недостатні темпи впровадження сучасних природооохоронних технологій у лісовому господарстві та застарілість лісгосподарської та пожежної техніки; недосконалу систему ведення обліку лісів, лісовпорядкування, інвентаризації та моніторингу стану лісів тощо.

Розвиток законодавства

За останнє десятиліття продовжилась робота з удосконалення законодавчої та нормативно-правової бази вітчизняного лісокористування.

Зокрема, Законом України від 8 лютого 2006 року № 3404-IV прийнята нова редакція Лісового кодексу України, основними положеннями якої є єдине державне управління щодо лісів, переважно державна власність на ліси, визнання права ведення лісового господарства лише на умовах постійного користування лісами, поєднання особливостей лісів, як еколого-стабілізуючого чинника, природного ресурсу і засобу виробництва, виключне право лісокористувачів на продукцію лісозаготівель тощо.

Своє відображення у новій редакції Лісового кодексу знайшли засади сталого управління лісами, сформульовані як «забезпечення охорони, відтворення та сталого використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних та інших інтересів суспільства». Зміст такого підходу розкрито у статтях 34, 63 та 64, що визначають принципи ведення лісового господарства в Україні [49].

У зв'язку з прийняттям редакції Лісового кодексу 2006 року було розроблено цілий ряд нормативно-правових документів з метою організації лісівництва в нових умовах:

1. *Постанови Кабінету Міністрів України*: «Про затвердження Правил відтворення лісів» (від 01.03.2007 № 303); «Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів» (від 12.05.2007 № 724); «Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок» (від 16.05.2007 № 733); «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів» (від 23.05.2007 № 761); «Про затвердження Порядку ведення державного лісового кадастру та обліку лісів» (від 20.06. 2007 № 848); «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» (від 23.07.2008 № 665); «Про затвердження Правил рубок головного користування в гірських лісах Карпат» (від 22.10.2008 року № 929); «Про затвердження Положення про державну лісову охорону» (від 16.09.2009 № 976); «Про схвалення Концепції створення єдиної державної системи електронного обліку деревини» (розпорядження від 16.09.2009 року № 1090-р).

2. *Накази Держкомлісгоспу України*: «Щодо вдосконалення механізмів продажу необробленої деревини» (від 19.02.2007 № 42); «Про затвердження показників регіональних нормативів оптимальної лісистості території України» (від 29.12.2008 № 371); «Про затвердження віків стиглості похідних ялинових деревостанів» (від 15.10.2009 № 269); «Про затвердження Правил рубок головного користування» (від 23.12.2009 № 364); «Про затвердження Інструкції з оформлення органами Державного комітету лісового господарства України матеріалів про адміністративні правопорушення» (від 31.08.2010 № 262); «Про затвердження Порядку проведення перевірок при здійсненні державного контролю за додержанням вимог лісового законодавства» (від 31.08.2010 № 263); «Про затвердження Інструкції про порядок ведення державного лісового кадастру і первинного обліку лісів» (від 01.10.2010 № 298).

3. *Накази Мінагрополітики*: «Про затвердження Санітарних правил в лісах України» (від 21.03.2012 № 136), «Про затвердження Правил використання корисних властивостей лісів» (від 14.08.2012 № 502).

Сучасний стан лісів та лісового господарства України свідчить про гостру необхідність розроблення нових основ екологічного лісочористування, які б враховували необхідність різнопланового та цільового використання лісів, підвищення їхньої стійкості та посилення еколого-захисних функцій, а також активного впровадження міжнародних принципів сталого управління лісами, у тому числі в напрямі:

- розроблення програмно-цільових методів лісовирощування, екологічно орієнтованих технологій і систем лісочосподарських заходів, спрямованих на збереження і відновлення природних лісостанів, їхнього біорізноманіття;
- удосконалення нормативів природочористування для всіх рівнів управління на основі показників трансформації лісових екосистем залежно від їх структурно-функціональної організації та видів антропогенного впливу;
- регламентації лісочосподарської діяльності в умовах змін форм власності на землю та переходу до багаторукладного виробництва;

- закладення основ водозбірно-ландшафтного лісівництва та розроблення нормативної бази щодо переходу на водозбірно-ландшафтні принципи лісогосподарювання [132].

Основні напрями удосконалення державної політики

Основні першочергові та перспективні цілі та завдання у сфері охорони лісів окреслені Законом України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI «Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року», яким, зокрема, передбачається збільшення до 2020 року площі заліснення до 17 % території держави шляхом відновлення лісів та лісорозведення на земельних ділянках лісового фонду, створення захисних лісових насаджень на землях несільськогосподарського призначення і землях, відведених для заліснення, відновлення та створення нових полезахисних лісових смуг, крім природних степових ділянок.

У Законі також наголошується про впровадження до 2020 року екосистемного підходу в управлінську діяльність та адаптацію законодавства України у сфері збереження навколишнього природного середовища відповідно до вимог директив Європейського Союзу [103].

Стратегія розвитку лісового господарства України полягає в забезпеченні багатофункціонального ведення лісового господарства та комплексного використання лісових ресурсів з урахуванням ландшафтно-водозбірних принципів ведення господарювання залежно від розподілу лісів за екологічним і господарським значенням, у зменшенні обсягів суцільних рубок, заміні їх на поступові і вибіркові рубки, удосконаленні системи лісокористування. Вирішення всіх цих завдань загалом ґрунтується на концептуальних засадах наближеного до природи лісівництва [146].

У десятирічний період між всесвітніми самітами зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі та Ріо+20 в державі відбулося чимало позитивних зрушень. Проте є цілий ряд напрямів діяльності, які потребують свого вирішення, зокрема:

- формування національної лісової політики і стратегії її впровадження на принципах невиснажливого лісокористування, екосистемного підходу до запровадження збалансованого, екологічно орієнтованого лісогосподарювання та комплексного багатоцільового використання лісових ресурсів і корисних властивостей лісу;

- гармонізація вітчизняного лісового законодавства із законодавством Європейського Союзу;

- забезпечення відтворення лісів як основи підвищення лісистості території та нарощування лісоресурсного потенціалу;

- збереження біологічного різноманіття лісових екосистем;

- підвищення біологічної стійкості лісових екосистем до негативних факторів середовища — зміни клімату, зростання антропогенного навантаження на ліси, поширення хвороб і шкідників лісу, лісових пожеж;

- упровадження екологізації методів і технологій ведення лісогосподарських заходів;
- посилення контролю за станом лісів і лісогосподарською діяльністю та відповідальності за порушення лісового законодавства, у тому числі, за незаконні рубки та нелегальну лісозаготівлю.

2.2.5. Боротьба з опустелюванням і посухою

Розвиток засад боротьби з опустелюванням і посухою у світі

Опустелювання — це один з найбільш тривожних світових процесів деградації навколишнього середовища. Причинами цього називають чотири основні види діяльності людини: надмірна культивування земель, перевипас, вирубка лісів та неправильне зрошування. Опустелювання призводить до катастрофічних неврожаїв, падежу худоби, пересихання водних джерел, засолення земель, наступу пісків на помешкання людей.

Боротьба з опустелюванням і посухою стала темою глави 12 «Порядку денного на XXI століття», у якій пустелі розглядаються як «вразливі екосистеми». Опустелювання означає деградацію земель у посушливих, напівпосушливих і сухих субгумідних районах у результаті дії різних факторів, таких як зміна клімату і діяльність людини. У свою чергу, деградація земель визначається як зниження чи втрата біологічної та економічної продуктивності земель.

Основним пріоритетом у галузі боротьби з опустелюванням, яка є частиною комплексного розвитку земельних ресурсів в інтересах сталого розвитку, є здійснення заходів, спрямованих на запобігання і/чи скорочення масштабів деградації земель, відновлення частково деградованих земель та відновлення потерпілих від опустелювання земель. У рамках боротьби з опустелюванням і засухою найважливіше значення має участь місцевих громад, сільських організацій, національних урядів, неурядових організацій, а також міжнародних і регіональних організацій [107].

Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро також запропонувала Генеральній Асамблеї ООН сформувати Міжурядовий комітет з ведення переговорів для розроблення до червня 1994 року міжнародної конвенції про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, які потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці (далі — КБО ООН).

Зазначена конвенція була прийнята в Парижі 17 червня 1994 року і набула чинності 26 грудня 1996 року. День прийняття конвенції (17 червня) був проголошений Генеральною Асамблеєю ООН як Всесвітній день боротьби з опустелюванням та засухами.

КБО ООН визначено такі зобов'язання країн:

1. Приділяти першочергову увагу боротьбі з опустелюванням і пом'якшенню наслідків посухи та виділяти адекватні ресурси відповідно до їх власних обставин і можливостей.

2. Розробляти стратегії та встановлювати пріоритети в рамках планів і/або стратегій збалансованого розвитку у боротьбі з опустелюванням і пом'якшення наслідків посухи.

3. Розглядати питання усунення причин, що лежать в основі опустелювання і приділяти особливу увагу соціально-економічним факторам, що сприяють розвитку процесів опустелювання.

4. Сприяти обізнаності місцевого населення та його участі, особливо жінок і молоді, за підтримки неурядових організацій, у зусиллях у боротьбі з опустелюванням і пом'якшення наслідків посухи.

5. Створювати сприятливу атмосферу за допомогою належного посилення відповідних чинних законів, а в тих випадках, коли вони відсутні, за допомогою видання нових законів і формування довготермінової політики і програм дій.

Згідно зі ст. 26 сторони зобов'язані інформувати Конференцію Сторін про заходи, здійснені для імплементації КБО ООН [42].

Планом дій саміту в Йоганнесбурзі (2002) запропоновано активізувати здійснення КБО ООН у тих країнах, де відчують серйозну посуху та/або опустелювання, щоб подолати причини опустелювання та деградацію земель з подальшим підтриманням і відновленням земельних угідь. Це потребує, зокрема, вжиття заходів з метою:

- забезпечити на передбачуваній основі мобілізацію належних фінансових ресурсів, передачу технологій і нарощування потенціалу на всіх рівнях;
- розробити національні програми дій в інтересах своєчасного та ефективного здійснення (за підтримки міжнародного співтовариства) КБО ООН та пов'язаних з нею проектів, у тому числі за допомогою децентралізованих проектів на місцевому рівні;
- урахувати заходи боротьби з опустелюванням і його запобіганню, а також з пом'якшення наслідків посухи при розробці відповідних політики і програм, що стосуються, зокрема, земельного, водного, лісового та сільськогосподарства, розвитку сільських районів, систем раннього попередження, навколишнього середовища, енергетики, природних ресурсів, охорони здоров'я, освіти, а також стратегій сталого розвитку [157].

Під час восьмої Конференції Сторін, яка проходила у вересні 2007 року у м. Мадрид (Іспанія) було затверджено Стратегію впровадження КБО ООН на 2008—2018 рр., якою визначено стратегічні цілі та напрямки діяльності.

У резолюції Генеральної Асамблеї ООН (A/RES/58/211) 2006 рік був оголошений Міжнародним роком пустель і опустелювання. Зважаючи на успіх його проведення, Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції 62/195 від 19 грудня 2007 року оголосила період 2010—2020 рр. Десятиріччям ООН, присвяченим пустелям і боротьбі з опустелюванням. Асамблея констатувала, що процес опустелювання та деградації все більшої кількості земель по всьому світу продовжується, незважаючи на вжиті в минулому і нині глобальні зусилля. Десятиріччя стане періодом проведення узгоджених глобальних дій усіх

заінтересованих сторін та має забезпечити сприятливі умови для здійснення змін, необхідних для забезпечення екологічної стійкості посушливих регіонів. У ході Десятиріччя всі зацікавлені сторони покликані сприяти підвищенню обізнаності про опустелювання, деградацію земель та посухи, про засоби вирішення цих проблем та реалізації десятирічної стратегії зі здійснення КБО ООН.

Розвиток процесів опустелювання в Україні

До основних процесів опустелювання відносяться: вітрова і/чи водна ерозія ґрунтів; погіршення фізичних, хімічних і біологічних чи економічних властивостей ґрунтів (у т. ч. формування незакріплених поверхонь, ущільнення, засолення та осолонцювання ґрунтів тощо); підтоплення; зниження продуктивності та довготермінова втрата природного рослинного покриву.

Головна причина опустелювання полягає в нераціональній господарській діяльності людей, яка в умовах дії несприятливих природних кліматичних факторів (недостатня зволоженість, посухи, пилові бурі тощо) призводить до деградації земель, руйнування природних екосистем, занепаду рослинного та тваринного світу аж до повного зникнення окремих видів.

Одним із базових показників, що застосовується для характеристики загального стану посушливих земель та земель, вразливих до деградації та опустелювання, є індекс аридності території (AIU), який визначається як співвідношення середньорічної кількості опадів (R) і евапотранспірації (потенційно можливого випаровування (EO)). Згідно з проведеними розрахунками, більша частина України — її центральні, східні та південні області — характеризується як напіваридна зона ($AIU = 0,21—0,50$), західна і північна частини — як суха-субгумідна ($AIU = 0,51—0,65$). Окремо виділяються південні райони Одеської, Миколаївської Херсонської та Запорізької областей (індекс аридності не перевищує 0,30), як території найбільшого ризику розвитку процесів опустелювання.

Згідно з КБО ООН, райони, у яких співвідношення R/EO коливається від 0,05 до 0,65, є вразливими до опустелювання (посушливі, напівпосушливі і сухі субгумідні райони), результати наведених досліджень свідчать про наявність значних ризиків створення передумов деградації та опустелювання земель під впливом посушливих явищ на більшій частині території України [54].

Останніми роками стають дедалі частішими та інтенсивнішими посухи. Вони властиві клімату України, однак з початку 2000-х років посухи були майже через кожен рік — 2000, 2003, 2005, 2007, 2010, 2012 (особливо сильні в 2003, 2007 та 2010 роках), охоплюючи до 50—70 % території країни. Відмічено негативну тенденцію поширення посух на північні та західні області, які до цього вважалися зонами достатнього зволоження. Нерівномірність випадання опадів протягом року і за окремі роки теж сприяє збільшенню посушливості.

Таблиця 2.22

Площі еродованих земель України в розрізі адміністративних утворень та природних зон, тис. га [65]

Адміністративна одиниця Природна зона	С.-г. угіддя	Еродовані землі			у тому числі рілля	
		у т. ч. рілля	усього	% від с.-г. угідь	усього	% від заг. площі ріллі
Волинська	1051,4	674,3	362,4	34,5	225,4	33,4
Житомирська	1526,9	1092,8	87,8	5,8	60,7	5,6
Закарпатська	453,2	200,6	39,6	8,7	35,5	17,7
Івано-Франківська	631,9	381,6	133,7	21,2	98,4	25,8
Львівська	1267,8	797,2	525,0	41,4	380,1	47,7
Рівненська	933,9	658	323,3	34,6	224,2	34,1
Чернігівська	2076,7	1396,1	81,0	3,9	53,3	3,8
Полісся	7941,8	5200,6	1552,8	19,6	1077,6	20,7
Вінницька	2017,1	1729	687,5	34,1	593,1	34,3
Київська	1668,4	1360,6	157,9	9,5	128,8	9,5
Полтавська	2175,7	1768,8	517,7	23,8	420,3	23,8
Сумська	1701,6	1232,8	305,1	17,9	176,3	14,3
Тернопільська	1049,7	854,0	244,0	23,2	239,7	28,1
Харківська	2418,7	1926,6	996,3	41,2	791,2	41,1
Хмельницька	1568,4	1254,8	628,4	40,1	501,9	40,0
Черкаська	1451,4	1271,6	326,6	22,5	286,1	22,5
Чернівецька	471,2	333,9	124,2	26,4	88,5	26,5
Лісостеп	14522,2	11732,1	3987,7	27,5	3225,9	27,5
Республіка Крим	1798,4	1265,6	999,3	55,6	919,3	72,6
Дніпропетровська	2514,3	2125,0	1104,8	43,9	914,7	43,0
Донецька	2045,2	1656,0	1757,4	85,9	1080,0	65,2
Запорізька	2247,7	1906,7	1212,5	53,9	640,8	33,6
Кіровоградська	2039,9	1762,4	1102,4	54,0	886,7	50,3
Луганська	1911,1	1269,7	1372,3	71,8	1237,9	97,5
Миколаївська	2010,0	1698,1	964,5	48,0	914,8	53,9
Одеська	2593,4	2067,6	1214,0	46,8	1081,6	52,3
Херсонська	1971,1	1777,6	686,2	34,8	961,0	54,1
Степ	19131,1	15528,7	10413,4	54,4	8636,8	55,6
Усього по Україні	41595,1	32461,4	15953,9	38,4	12940,3	39,9

Видування верхнього шару ґрунту під час пилових бур є одним із аспектів проявів процесу дегуміфікації. Від пилових бур із значною тривалістю потерпають південні регіони України, зокрема Кіровоградська, Дніпропетровська, Луганська та Донецька області (повторюваність від 14 до 32 %), висока ймовірність короткотривалих пилових бур характерна для Полтавської, Чернігівської (повторюваність до 14 %) та Харківської (повторюваність — 4,5 %) областей [54]. Кількість днів на рік з пиловими бурями в Південному Степу становить 159, Північному та Центральному Степу — 88, Лісостепу та Поліссі — близька 33 днів.

Проблема деградації земель в Україні є актуальною та гострою, що обумовлено загальним зниженням родючості ґрунтів через водну та вітрову

ерозію (охоплює 32 % земель країни), засолення та осолонцювання (3,2 %), підкислення (9,1 %); забруднення (20 %), підтоплення значних територій (13,2 %) тощо.

Як наслідок високої розораності території країни (53,9 % від її загальної площі та 78,1 % від сільськогосподарських угідь, що досягає в окремих областях 80—90 %), еродованість сільськогосподарських угідь складає 38,4 %, ріллі — 40 %. В абсолютних цифрах це становить 15,9 млн га угідь, у тому числі — 12,9 млн га ріллі. У деяких областях відсоток еродованих земель значно вищий за загальнодержавний показник (табл. 2.22).

Велике занепокоєння найбільше викликає зона степу, де ступінь еродованості катастрофічно збільшується.

Аналізуючи причини інтенсифікації ерозійних процесів в Україні, слід звернути увагу на масове ігнорування найпростіших агротехнічних проти-ерозійних заходів, недосконалість землевпорядної організації території в аспекті протиерозійного захисту, недооцінку полезахисного лісорозведення, неефективне використання коштів, що спрямовуються на боротьбу з ерозією.

Українськими вченими вже давно доведено необхідність вилучення із ріллі 8—10 млн га еродованих земель (від 24 до 33 % ріллі). Фактично за 1991—2009 рр. вилучено лише 0,96 млн га, що становить 2,9 % від площі ріллі, у тому числі у степовій зоні — 0,07 млн га (0,4 %). Подальше інтенсивне використання еродованих земель може мати негативні наслідки для України, наприклад, у вигляді інтенсифікації процесу опустелювання [65].

Заходи з раціонального використання та охорони ґрунтів та боротьби з опустелюванням і посухою

Охорона земель від ерозії. Ситуація у сфері захисту земель від ерозії з початку 2000-х років погіршилась внаслідок земельної реформи, яка проводиться з повним ігноруванням сучасного стану земельних ресурсів, екологічних та ґрунтоохоронних чинників, концепції екологічно стабільного протиерозійного землеустрою.

До цих пір в Україні відсутня як затверджена на законодавчому рівні загальна стратегія використання та охорони земель, так і відповідна загальнодержавна програма.

З числа чинних програм в аграрній сфері найбільш значною є Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158), окремі напрямки діяльності якої спрямовані на охорону земель і ґрунтів та забезпечення сталого землекористування.

Зокрема, у розділі «Охорона і підвищення родючості ґрунтів, екологізація сільськогосподарського виробництва» зазначено, що державна політика спрямовується на вирішення питань забезпечення охорони земель, підвищення

родючості ґрунтів та екологічної безпеки сільських територій шляхом здійснення комплексу заходів відповідно до проектів землеустрою, які передбачають:

- оптимізацію структури посівних площ і сівозміни з метою підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь, запобігання ерозійним процесам та відтворення родючості ґрунтового покриву;
- розширення застосування ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту;
- здійснення заходів щодо запобігання забрудненню ґрунтів важкими металами, промисловими відходами, пестицидами та іншими агрохімікатами;
- проведення хімічної меліорації ґрунтів для підвищення їх родючості;
- здійснення державного контролю за проведенням заходів з охорони та відтворення родючості ґрунтів;
- підвищення відповідальності власників землі та землекористувачів за раціональне використання й охорону земель;
- стимулювання вилучення з інтенсивного використання деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь;
- формування екомережі як ефективного механізму збереження ландшафтного біорізноманіття.

Гідротехнічна меліорація. В Україні, дві третини території якої за природною зволоженістю перебувають у несприятливих для сільського господарства кліматичних умовах, питання поліпшення вологозабезпечення сільськогосподарських культур вирішувалось шляхом проведення гідромеліоративних робіт — зрошення в зоні недостатнього та нестійкого зволоження, осушення та водорегулювання в зоні надмірного зволоження.

З цією метою в Україні побудовано меліоративні системи з сумарною вартістю основних фондів понад 23 млрд грн. З 1960 до 1990 рр. утричі збільшилася площа осушених земель, сягнувши рівня 2,9 млн га, площа зрошуваних земель за той же період часу зросла з 267 тис. га до 3 млн га, тобто в 11 разів. За період 1990—2010 рр. відбулося зменшення площі зрошуваних земель на 783 тис. га та збільшення осушених земель на 101 тис. га (табл. 2.23).

Таблиця 2.23

Площа осушених і зрошуваних сільськогосподарських угідь, тис. га [64]

Показники	1990	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Осушені землі, усього	2857	2961	962	2959	2959	2956	2956
у т. ч. землі сільськогосподарських підприємств	2826	2042	257	1075	1051	979	930
Частка осушених земель у площі сільськогосподарських угідь, %	6,8	7,1	7,1	7,1	7,1	7,1	7,1
Зрошувані землі, усього	2958	2402	180	2177	2176	2175	2175
у т. ч. землі сільськогосподарських підприємств	2958	2198	686	1641	1613	1574	1538
Частка зрошуваних земель у складі сільськогосподарських угідь, %	6,2	5,7	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2

Площа зрошуваних земель становить 2,175 млн га. Основна їх частина зосереджена в зоні Степу (80 %), частка зрошуваних земель у складі сільськогосподарських угідь складає 5,2 %.

Основні площі осушених земель знаходяться на Поліссі та в західних областях, що складає 3 млн га (7,1 % загальної площі сільгоспугідь). Так, у Рівненській — 41 %, Львівській — 39, Волинській — 38, Закарпатській — 37, Івано—Франківській — 31, Житомирській — 25 %.

Останніми роками ефективність використання зрошуваних земель та їхня роль у продовольчому забезпеченні держави суттєво знизилася. Якщо на початку 1990-х років поливалось 2,3 млн га, то протягом останніх років — у межах 600—700 тис. га.

Основними причинами цього стали швидкі темпи морального та фізичного старіння гідромеліоративних систем та об'єктів, вихід з ладу основних меліоративних фондів, незадовільний технічний стан меліоративних мереж. Побудовані на початку 1960-х років міжгосподарські системи (Інгuleцька у Миколаївській області, Краснознам'янська у Херсонській області та інші) технічно і морально застаріли, мають низький рівень водозабезпечення, значні фільтраційні втрати води, незначну енергозабезпеченість. Це призводить до погіршення екологічного стану земель у зоні їхньої дії, неможливості застосування сучасної дощувальної техніки. Орієнтація будівництва та експлуатації зрошувальних систем на бюджетні асигнування та відсутність у галузі відповідного відтворювального економічного механізму стали основними причинами її кризового стану.

Крім того, у південних областях для захисту від підтоплення сільськогосподарських угідь та сільських населених пунктів у зоні дії зрошувальних систем функціонують дренажні системи на площі 472,4 тис. га. Старіння систем вертикального та горизонтального дренажу або їхня відсутність призвели до того, що у стані підтоплення періодично перебуває 210 сільських населених пунктів та 90 тис. га сільськогосподарських угідь. Деградують і втрачають родючість зрошувані землі; 14 % поливних земель піддаються ерозії; 5 % — перезволожені; 7,7 % мають ґрунти з підвищеною кислотністю; близько 30 % — осолонцьовані та засолені.

Осушені землі в Україні становлять приблизно 3 млн га. Технічний стан внутрішньогосподарських осушувальних систем через збиткову діяльність більшості сільгоспвиробників призводить до неспроможності виконання ними своєї основної функції — відведення надлишкових вод, а їх руйнування створює екологічну та техногенну небезпеку. На осушених землях не проводилися вкрай необхідні агроеліоративні заходи (планування земель, глибоке розпушування, тощо). Понад 20 відсотків меліоративних каналів заросли чагарниками та замулилися.

Так, за даними Держземагентства, 43,2 % площі осушених земель мають підвищену кислотність; 7,6 % є засоленими; 10,7 % — перезволоженими; 12,8 % — заболоченими.

За нинішньої економічної ситуації в державі постановка питання про подальше будівництво меліоративних систем є нереальною, тому основна увага зосереджується на їх комплексній техніко-екологічній модернізації. За даними Держземагентства України, станом на 01.01.2011 площа зрошуваних сільгоспугідь, на якій необхідно запровадити підвищення технічного рівня гідромеліоративних систем, становить 475,0 тис. га, осушених сільгоспугідь — 240,7 тис. га [64].

Завдання щодо розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь забезпечується виконанням відповідних державних та регіональних цільових програм.

З початку 2000-х років реалізовувалась Комплексна програма розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2000 № 1704 (зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.2006 № 863). Вона передбачала забезпечення сталого функціонування наявних меліоративних систем, що перебувають у задовільному стані, на загальній площі 2,1 млн га для зрошувальних та 3,15 млн га — для осушувальних систем, та реконструкцію і поліпшення екологічного стану меліоративних систем, що перебувають у незадовільному технічному стані, але не втратили свого потенціалу, на площі 354 тис. га зрошувальних та 134 тис. га осушувальних систем.

Зазначена програма стала складовою Загальнодержавної програми розвитку водного господарства, затвердженої Законом України від 17 січня 2002 року № 2988-III. У 2012 році Законом України від 24 травня № 4836-VI було затверджено Загальнодержавну цільову програму розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року, завданнями якої визначено:

- забезпечення експлуатації водогосподарсько-меліоративного комплексу;
- реконструкція і модернізація інженерної інфраструктури меліоративних систем зі створенням цілісних технологічних комплексів;
- інженерний захист від підтоплення сільськогосподарських угідь і населених пунктів, розташованих у межах меліорованих територій;
- забезпечення сталого функціонування та екологічної безпеки меліоративних систем.

Орієнтовний обсяг фінансування за напрямом забезпечення розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь становить 30,1 млрд грн.

Передбачається, що під час виконання заходів програми будуть досягнуті такі показники:

1. Забезпечення, у результаті утримання водогосподарсько-меліоративного комплексу, гарантованого отримання врожаїв сільськогосподарських культур на площі 27,86 млн га.

2. Реконструкція інженерної інфраструктури зрошувальних систем на площі 645,5 тис. га.

3. Будівництво та реконструкція систем крапельного зрошення на площі 171,5 тис. га.

4. Реконструкція інженерної інфраструктури осушувальних систем на площі 195,2 тис. га.

Лісомеліоративні заходи. У комплексі заходів щодо боротьби з водною та вітровою ерозією, а також з посухою і суховіями важливе місце належить лісовим насадженням. Правильно побудована система захисних лісових насаджень (полезахисних, водорегулювальних, прияружних, прибалкових, смуг на зрошених землях, насадженнях по схилах і по дну ярів і балок та ін.) у комплексі з гідротехнічними, агротехнічними та іншими заходами є одним із найефективніших засобів боротьби з опустелюванням і посухою та дає змогу повністю захистити сільськогосподарські угіддя від негативних проявів ерозії.

Станом на 01.01.2012 площа полезахисних лісосмуг (за формою 6-зем) становила 446,5 тис. га, площа інших захисних насаджень — 1000,2 тис. га (станом на 01.01.2011 — відповідно 449 та 989,5 тис. га).

Протягом останніх 50 років в Україні було посаджено близько 450 тис. га полезахисних смуг, а під захистом штучних насаджень було 13 млн га сільськогосподарських угідь, оскільки один гектар лісосмуги захищає 20—30 га ріллі, при цьому збільшення врожаю становить близько 15 відсотків.

Однак з 1991 р. почався період різкого занепаду лісової меліорації: якщо в 1990 р. було створено 17,2 тис. га захисних насаджень на ярах та балках та 4,5 тис. га полезахисних смуг, у 2000 р. — відповідно 8,1 та 0,3 тис. га, у 2003 — 2,2 та 0,1 тис. га, то з середини 2000-х років було припинено фінансування з державного бюджету заходів зі створення полезахисних лісових смуг та інших видів лісомеліоративних насаджень та на утримання існуючих насаджень. Як наслідок, полезахисна лісистість ландшафтів зменшилась з 1,5 % до 1,3 % за оптимальної — 3—3,5 %.

Ця загальнодержавна проблема набула критичного значення через невизначений правовий статус полезахисних смуг. Згідно з Земельним Кодексом вони не входять до складу земель лісового фонду (на відміну від положень Лісового кодексу) і віднесені до несільськогосподарських угідь земель сільськогосподарського призначення, значна частина яких у результаті реорганізації та реформування недержавного колективного сільгоспвиробництва втратила практичного господаря. Ґрунтозахисні байрачні ліси й полезахисні зелені мережі були вилучені з підпорядкування держлісгоспів і передані приватним землекористувачам і орендарям без передбачення обов'язкових лісокультурних та лісгосподарських заходів.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 № 685-р «Про заходи з розв'язання проблемних питань соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів» Мінприроди, Мінагро-

політики, Держкомзему, Держкомлісгоспу та Мін'юсту було доручено підготувати та подати до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо закріплення земельних ділянок, зайнятих полезахисними лісовими смугами, іншими лісовими насадженнями, що передані у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, за землекористувачами, однак відповідних змін до законодавства до цих пір не внесено.

У результаті більшість полезахисних смуг у ході земельної реформи залишилась без реального догляду та охорони, що негативно позначилося на їхньому екологічному стані; інвентаризація полезахисних смуг в країні не здійснювалась, нормативна база користування ними не розроблена, створення нових полезахисних смуг фактично припинено.

У той же час у Державній програмі «Ліси України» на 2002—2015 рр., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 № 581, за напрямом «Лісовідновлення і захисне лісорозведення» передбачалась реалізація заходів щодо створення захисних лісових насаджень і полезахисних лісосмуг (заліснення неугідь, малопродуктивних, деградованих, техногенно-забруднених земель), спрямованих на охорону навколишнього природного середовища, подолання основних дестабілізуючих факторів екологічної ситуації — ерозії ґрунтів та виснаження річок. У Державній цільовій програмі «Ліси України» на 2010—2015 рр., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 № 977, також передбачено виконання робіт зі створення захисних лісових насаджень та полезахисних лісосмуг на землях, що не зайняті лісом (деградованих, малопродуктивних).

Однак практична реалізація поставлених завдань здійснювалась лише в розгортанні робіт зі створення лісових насаджень. Більш того, на виконання Указу Президента України № 995/2008 щодо досягнення оптимальної лісистості в державі, нові лісові насадження в південних районах почали створювати за відсутності достовірних ґрунтознавчих, ботанічних та ландшафтних обстежень на землях, де збереглися первісні степові ландшафти та залишки природної степової рослинності і де зростає третина видів рослин, занесених до Червоної книги України. Тому заліснення цих територій викликало критичні відгуки багатьох громадських екологічних організацій та науковців і розгортання Всеукраїнської громадської кампанії «Збережемо українські степи!».

Одна з об'єктивних причин виникнення цієї проблеми — держлісгоспи втратили право створювати захисні ліси на незручних, але вже приватизованих територіях, оскільки розпаювання земель здійснювалось з охопленням деградованих, непродуктивних, еродованих і занедбаних територій. У результаті органи місцевого самоврядування виділяють для ведення лісового господарства степові ділянки, на яких відсутні активні землекористувачі, при цьому не шукаючи шляхів вилучення деградованої ріллі у користувачів. Саме ці фрагменти на даний момент є останніми резерватами збереження усього сте-

пового біорізноманіття країни і повинні стати мережею перспективних природно-заповідних територій місцевого значення та каркасом екологічної мережі всього степового регіону.

Розвиток законодавчого та нормативно-правового забезпечення

Виконуючи рішення саміту у Йоганнесбурзі (2002) щодо активізації дій з боротьби з опустелюванням і посухою, Україна приєдналася до КБО ООН та стала її повноправною стороною згідно із Законом України від 4 липня 2002 року № 61-IV.

В Україні вже зроблені певні важливі кроки із виконання міжнародних зобов'язань, зокрема постановою Уряду від 19 липня 2006 року № 998 затверджено порядок збору, використання, поширення інформації про опустелювання та деградацію земель.

Прийнятий порядок передбачає поглиблене ведення моніторингу довкілля та державних і регіональних кадастрів природних ресурсів і територій. Збирання, використання та поширення інформації щодо опустелювання та деградації земель здійснюватиметься за розділами: «кліматичні умови», «земельні ресурси», «рослинний світ» та «водні ресурси». Органи виконавчої влади відповідальні за збір такої інформації при потребі подаватимуть пропозиції щодо запобігання та недопущення негативних природних процесів та явищ, які спричиняють опустелювання та деградацію земель, а також мінімізації їхніх наслідків.

Мінприроди на основі цих відомостей проводить аналіз, готує оперативний щорічний і розширений п'ятирічний звіти про опустелювання та деградацію земель, публікує їх для використання органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, а також для інформування громадськості. Крім того, Мінприроди забезпечує включення необхідної інформації до Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища та подає узагальнену інформацію для підготовки та видання Національного атласу України. Відповідні дані надаються також Постійному секретаріату КБО ООН.

У 2007 році Мінприроди забезпечило підготовку та видання Національної доповіді щодо впровадження КБО ООН в Україні [70].

Також за останнє десятиріччя прийнято цілу низку законів і підзаконних актів з питань охорони земельних ресурсів, важливих для боротьби з опустелюванням.

Проте в системі законодавчих актів не міститься правового механізму охорони ґрунтів, включаючи питання охорони ґрунтів від процесів деградації, ерозії і процесів опустелювання. У цьому зв'язку доцільно прискорити опрацювання та прийняття Верховною Радою України законопроекту «Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості», яким має бути визначено правовий статус ґрунтів з урахуванням їхніх специфічних особливостей як найважливішого компонента навколишнього середовища та встановлено

основоположні принципи державної політики, які б гарантували збереження унікального ґрунтового покриву країни, його екологічних і продукційних функцій та створення необхідних умов для ефективного використання. Законопроект також має бути спрямований на законодавче забезпечення своєчасного запобігання і усунення явищ деградації ґрунтів та можливих еколого-економічних ризиків, пов'язаних з неправомірним, екологічно небезпечним землекористуванням.

Основні напрямки удосконалення державної політики

Основні завдання боротьби з опустелюванням і посухою встановлені чинним стратегічним документом щодо екологічної політики в нашій країні, яким є прийнятий у 2010 році Закон України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI «Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року», зокрема у розділах, присвячених вирішенню екологічних проблем у сфері охорони земель і ґрунтів, водних та лісових ресурсів.

«Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 роки», затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 577-р, передбачається розроблення та подання на розгляд до Мінприроди, Мінагрополітики, Держземагентства та інших центральних органів виконавчої влади проекту Концепції Державної цільової програми щодо боротьби з опустелюванням та деградацією земель (спрямованої на виконання положень КБО ООН) протягом 2012 року, а в подальшому — самої програми.

До напрямів зазначеної програми можуть бути віднесені:

- формування державної політики та розроблення довгострокової стратегії боротьби з опустелюванням на державному та регіональному рівнях;
- проведення аналізу стану, оцінки масштабів і прогнозів розвитку процесів деградація земель та опустелювання території України на сучасному етапі, інвентаризації та картографування проявів деградації земель та опустелювання, якісної оцінки земель для планування відповідних заходів;
- удосконалення системи державного моніторингу та управління інформацією про земельні ресурси та ґрунти шляхом створення єдиної державної комплексної мережі згідно з європейським досвідом, незалежно від категорії земельних ресурсів, форм господарювання та власності на землю;
- організація довготривалого екологічного моніторингу процесів опустелювання, у т. ч. стаціонарні спостереження гідрометеорологічних, агрохімічних, біологічних, гідрологічних станцій та постів; періодичні зйомки території, включаючи аерокосмічні, картографічні тощо;
- створення державної геоінформаційної системи про стан земельних ресурсів та ґрунтів України, у т. ч., процеси деградації земель та опустелювання;

- проведення практичних заходів боротьби з деградацією ґрунтів та опустелюванням на території країни (гідротехнічні, протиерозійні, агролісомеліоративні, фітомеліоративні заходи, заходи із запобігання вибуття земель з сільськогосподарського обігу та з відновлення родючості ґрунтів, рекультивация техногенно-порушених земель тощо);
- формування правових засад у сфері захисту та охорони ґрунтів від негативних наслідків у результаті антропогенної діяльності (у т. ч. з питань охорони ґрунтів від процесів деградації, ерозії та процесів опустелювання);
- удосконалення економічного механізму фінансування заходів боротьби з деградацією земель, шляхом встановлення економічної відповідальності землекористувачів за забруднення та деградацію земель і проведення реабілітаційних заходів;
- підвищення рівня поінформованості й обізнаності усіх верств населення та забезпечення цього в процесі прийняття рішень з проблем боротьби з опустелюванням та деградацією земель;
- активізація міжнародного співробітництва з даного питання та виконання Україною міжнародних зобов'язань як Сторони КБО ООН, у тому числі розробка Національної програми по боротьбі з опустелюванням і деградацією земель в Україні, як це передбачено статтею 10 Конвенції.

2.2.6. Збереження біологічної різноманітності

Біорізноманіття України, як і кожної з держав світу, — національне багатство, на яке все більше впливає людська діяльність. Біорізноманіття є важливою передумовою для підтримання життєдіяльності і стабільного функціонування багатьох екосистем. Його збереження та збалансоване використання є одним з пріоритетів національної екологічної політики, необхідною умовою переходу України до збалансованого (сталого) розвитку. Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє приблизно 35 % її біорізноманіття. Це пов'язано з тим, що територія України розташована у кількох природних зонах і на перехресті міграційних шляхів багатьох видів фауни.

Флора та мікобіота України налічують близько 27 тис. видів, у тому числі: гриби — 5,2 тис. видів (передбачувана кількість може перевищувати 15 тис. видів), водорості — 4,9 тис., лишайники — 1,3 тис., мохоподібні — 763; вищі рослини — 6086 видів (з яких 5310 є аборигенними, 533 — здебільшого культивуються, наявність у флорі України ще 126 видів потребує підтвердження).

Фауна України налічує понад 45 тис. видів, у тому числі: комахи — 35 тис., членистоногі (без комах) — 3,4 тис., черви — 3,2 тис., риби та круглороті — 170 видів і підвидів, земноводні — 17 видів, плазуни — 21 вид, птахи — близько 400 видів, ссавці — 108 видів.

На жаль, видове багатство та чисельність популяцій як тварин, так і рослин (особливо рідкісних видів) стрімко зменшується через антропогенне навантаження на довкілля. Головними чинниками негативного впливу на

Таблиця 2.24

Порівняння кількості видів тварин, рослин і грибів, занесених до першого, другого та третього видань Червоної книги України

Таксон	I видання (1980), кількість видів	II видання (1994 — твар. світ, 1996 — росл. світ), кількість видів	III видання (2009), кількість видів	Усього по Україні, кількість видів
Рослини та гриби:	151	541	826	27 000
судинні	151	439	611	5 100
водорості	—	17	60	5 000
лишайники	—	27	52	1 200
мохи, мохоподібні	—	28	46	800
гриби	—	30	57	15 000
Тварини:	85	382	542	45 000
гідроїдні поліпи	—	2	2	
круглі черви	—	2	2	1 600
кільчасті черви	—	7	9	440
ракоподібні	—	26	31	
павукоподібні	—	2	2	3 400
багатоніжки	—	3	3	
ногохвістки	—	—	2	
комахи	18	173	226	35 000
молюски	—	12	20	600
круглороті	—	2	2	200
риби	—	32	69	
земноводні	4	5	8	17
плазуни	6	8	11	21
птахи	28	67	87	400
ссавці	29	41	68	108

рослинний і тваринний світ є знищення й трансформація природних екосистем, надмірне комерційне використання деяких видів та браконьєрство. Загроза знищення окремих популяцій або суттєвого зниження їхньої чисельності стає реальністю для дедалі більшої кількості видів, особливо вузькоареальних ендеміків, ендеміків і таких, що знаходяться на межі свого ареалу.

До Червоної книги України внесено 12 % видів судинних рослин, 63 % ссавців, 21,8 % птахів, 52,4 % плазунів, 47,1 % видів амфібій (табл. 2.24).

Одним із головних і найдієвіших методів збереження біорізноманіття є створення природоохоронних територій. Саме вони забезпечують умови, необхідні для зменшення шкідливого антропогенного впливу на біологічні об'єкти, та сприяють збереженню цілісності екосистем.

Станом на 01.01.2012 природно-заповідний фонд (ПЗФ) України мав у своєму складі 7830 територій та об'єктів загальною площею 3567,1 млн га (5,9 % від площі України) та один морський заказник площею 402,5 тис. га. Загальна площа природних, біосферних заповідників і національних природних парків (70 установ) на 01.01.2012 становила 1672,0 тис. га (48 % від площі ПЗФ і 2,8 % від площі України).

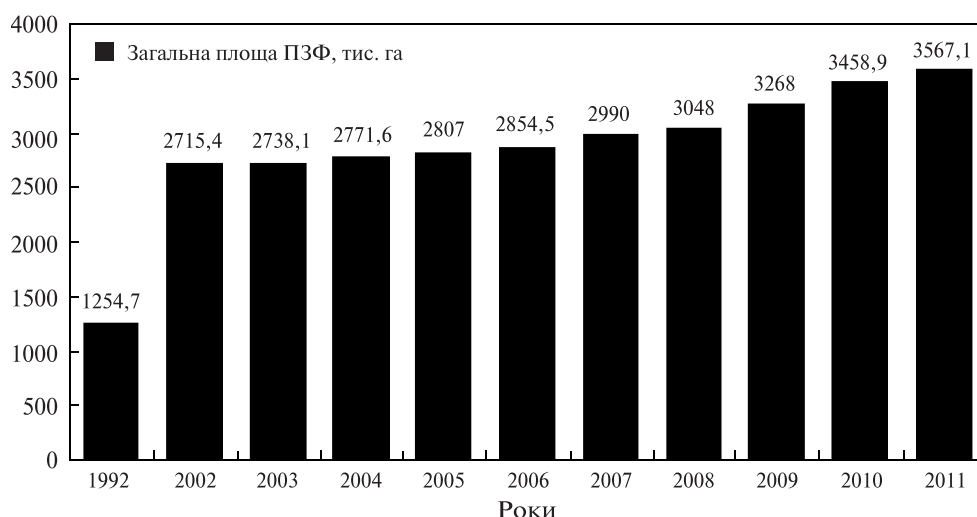

Рис. 2.19. Динаміка зростання площі природно-заповідного фонду України

Протягом 2002—2011 рр. кількість об'єктів ПЗФ збільшилася на 790 одиниць, а їхня площа — на 851,7 тис. га (рис. 2.19).

Інтегральним методом збереження біологічного та ландшафтного різноманіття стала ідея створення екологічної мережі, що виникла через усе більшу фрагментацію середовищ існування видів. Екомережа як система природних ядер, екокоридорів, буферних зон і відновлювальних територій розглядається як модель такої природної структури, що має вирішувати не тільки проблеми збереження видів та їхніх середовищ існування, а й у соціальному та економічному відношенні має бути корисною для населення, поліпшуючи умови його існування. Тим самим мають закладатися підвалини збалансованого розвитку територій.

Для регулювання процесу формування Національної екомережі України були ухвалені Закони України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки» (від 21 вересня 2000 р. № 1989-III) та «Про екологічну мережу України» (від 25 червня 2004 р. № 1864-IV).

Протягом 2002—2011 рр. удосконалено нормативно-правову базу формування екомережі, посилено узгодженість і координацію центральних і місцевих органів виконавчої влади у сфері формування екомережі, забезпечено фінансову підтримку заходів щодо формування екомережі, проведено наукові дослідження, спрямовані на методичне забезпечення її формування.

Станом на 01.01.2012 затверджено 13 обласних програм формування екомережі (в АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Закарпатській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Миколаївській Одеській, Рівненській, Тернопільській, Харківській, Чернігівській областях). У Волинській, Івано-Франківській, Сумській, Хмельницькій, Чернівецькій областях, м. Київ та

Севастополь окремі розділи щодо формування екомережі включені до регіональних програм з охорони навколишнього природного середовища. У семи областях (Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Полтавській, Херсонській і Черкаській) розроблено проекти програм формування екомережі.

За даними з областей, станом на 01.01.2012 розробляються та знаходяться на різних стадіях доопрацювання й погодження 19 проектів регіональних схем (у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Київській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях, у тому числі у Харківській та Івано-Франківській областях схеми затверджено як складові обласних програм формування екомережі). У Хмельницькій області регіональну схему екомережі розроблено у рамках міжнародного проекту, а у Рівненській та Херсонській областях і м. Севастополь заплановано розроблення таких схем.

Затверджено п'ять регіональних схем формування екомережі в АР Крим, Житомирській, Одеській, Тернопільській областях і м. Києві та 41 місцеву схему формування екомережі — у Закарпатській (12), Луганській (1), Львівській (1), Полтавській (1), Тернопільській (1), Харківській (24) та Чернівецькій (1) областях.

З метою підготовки проекту Зведеної схеми формування екомережі проводилися роботи щодо розбудови природних коридорів загальнодержавного значення (Дніпровського, Дністровського, Південно-Українського, Сіверсько-Донецького, Південно-Бузького, Галицько-Слобожанського, Деснянського).

Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 рр. актуалізувала питання щодо переходу кожного регіону України до збалансованого розвитку, пов'язані з прийняттям нової редакції Земельного кодексу України та переходом до ринкових земельних відносин, наслідком якого є поглиблення дисбалансу між використанням земельних ділянок для приватних інтересів і збереженням природного стану цих земель. Програма сприяла зростанню площі природно-заповідного фонду України та площі захисних лісових насаджень на деградованих і малопродуктивних землях, встановленню прибережних захисних смуг, залуженню та залісненню земель у їхніх межах, упорядкуванню річищ малих річок.

Головним інструментом збереження біорізноманіття на місцях є Червона книга України, яка значною мірою дозволяє охарактеризувати цінність тієї чи іншої території. У листопаді 2009 р. вийшло третє видання Червоної книги України, до якого включено 542 види тварин і 826 видів рослин і грибів. У цілому кількість видів у третьому виданні порівняно з другим виданням збільшилося на 445 одиниць (див. табл. 2.24). Водночас кількість видів у другому виданні порівняно з першим збільшилася на 687, що дозволяє зробити висновок щодо тенденції зниження темпів втрати біорізноманіття.

За аналогією із Червоною книгою, яка спрямована на збереження рідкісних видів, виникла ідея створити списки рідкісних екосистем і таких екосистем, що зникають або потребують особливої охорони. Ця ідея була реалізована в Україні у 1987 році на рівні наукової розробки, а 2009 року побачило світ перше офіційне видання Зеленої книги України, статус якої визначений Законом України «Про рослинний світ» (1999) та «Положенням про Зелену книгу України», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 № 1286.

До Зеленої книги України включено 160 статей, у яких подається інформація про 800 асоціацій рослинності України, серед яких є рідкісні (347), такі, що перебувають під загрозою зникнення (354), та типові (99). Статті згруповані відповідно до типів рослинності: лісова (72 статті, 308 асоціацій), чагарникова та чагарничкова рослинність Карпат і Криму (9 статей, 32 асоціації), трав'яна та чагарникова степова рослинність (25 статей, 222 асоціації), трав'яна та чагарникова рослинність ксеротичного типу на відслоненнях і пісках (8 статей, 32 асоціації), лучна (6 статей, 20 асоціацій), болотна (11 статей, 39 асоціацій), галофітна (3 статті, 10 асоціацій), водна (26 статей, 137 асоціацій).

Зелена книга є основою для розроблення охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань не тільки забезпечить збереження ценозів, а й популяцій рідкісних видів рослин і екосистем.

Україна є стороною багатьох міжнародних угод, спрямованих на збереження біорізноманіття різних екосистем.

Для збереження та відновлення унікальних природних комплексів Карпат Україна виступила ініціатором розроблення та підписання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Карпатська конвенція). Конвенція була підписана 22 травня 2003 року під час п'ятої Всеєвропейської міністерської конференції «Довкілля для Європи» і ратифікована Україною 7 квітня 2004 року. У 2007 році прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» (від 16.01.2007 № 11-р), спрямоване на збереження та відновлення унікальних природних комплексів Карпат, що мають важливе природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне, оздоровче та ресурсне значення, а також на запобігання негативному впливові на гірські екосистеми та організації скоординованої з екологічної точки зору діяльності в Карпатському регіоні.

Україна також виступила ініціатором розроблення та підписання Протоколу про збереження біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, який був підписаний у 2008 р., а у 2009 — ратифікований (Закон України від 04 вересня 2009 року № 1621-VI).

З метою збереження екосистеми Чорного моря Україна ратифікувала «Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до

Конвенції про захист Чорного моря від забруднення (Закон України від 22 лютого 2007 року № 685-V). Мета Протоколу — підтримувати екосистему Чорного моря в доброму екологічному стані, а його ландшафти — у сприятливих умовах, захищати, зберігати й стало управляти біологічним та ландшафтним різноманіттям Чорного моря для збагачення біоресурсів.

В Україні є багато водно-болотних екосистем, які відіграють дуже важливу роль у підтриманні та збереженні біорізноманіття, зокрема під час міграцій птахів. Загальна площа водно-болотних угідь України становить близько 4,5 млн га.

У рамках «Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів» (Рамсарська конвенція) Кабінет Міністрів України постановою «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» (від 23.11.1995 № 935) затвердив перелік з 22 водно-болотних угідь України міжнародного значення загальною площею 650 тис. га. А 29 липня 2004 р. Бюро Рамсарської конвенції прийняло рішення про надання міжнародного статусу ще 11 водно-болотним угіддям України.

У 2011 році розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.02.2011 № 147-р погоджено надання 9 водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях (орієнтовна площа — 9231,52 га), а також розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.09.2011 № 895-р погоджено надання чотирьом водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення у Вінницькій, Закарпатській та Запорізькій областях (орієнтовна площа — 16865,44 га).

Таким чином, зараз в Україні нараховується 46 водно-болотних угідь міжнародного значення загальною площею понад 702 тис. га.

Збереженню ландшафтного та біологічного різноманіття сприятиме:

1) продовження робіт в Україні щодо розвитку екологічної мережі, до складу якої входять три складові: ключові території, що забезпечують умови для збереження важливих екосистем місцезнаходження і популяцій видів; коридори для взаємозв'язку між ключовими територіями; буферні зони, основними завданнями котрих є захист екологічної мережі від несприятливих зовнішніх впливів;

2) виконання робіт по розробці, укладанню та виданню інвентаризаційної ландшафтною карти в масштабі 1 : 300 000;

3) розробка кадастру основних типів ландшафтів України.

2.2.7. Поводження з відходами

Загальні положення

Відходність природокористування в рамках Порядку денного слід розглядати комплексно у складі таких груп елементів:

- як елемент впливу на природні компоненти — умови розвитку і життєдіяльності населення (клімат, рельєф та ін.) та джерела забруднення середовища;

- як результат неефективного використання первинних ресурсів (корисні копалини, земельні, водні, біологічні ресурси, географічний простір, територіальні поєднання різних видів ресурсів);
- як вторинні ресурси — ресурси життя населення (тепло, світло та ін.); як вторинні природні ресурси — невживані ресурси економіки;
- як показник комфортності життя населення — учасника і організатора природокористування, споживача природних благ;
- як об'єкт прямих і опосередкованих елементів-зв'язків, що об'єднують природокористування з іншими функціональними підсистемами регіональної системи.

Ця комплексність повинна бути реалізована в законодавстві у питаннях поводження з відходами.

Аналіз змін у законодавстві стосовно регулювання поводження з відходами

Законодавство України про відходи складається із низки законодавчих актів: Законів України «Про відходи», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про металобрухт», Кодексу України про надра, які були прийняті в 1990-х роках.

Протягом останнього десятиріччя подальший розвиток нормативно-правового регулювання поводження з відходами здійснювався шляхом прийняття цілого ряду змін до наведених вище законів. Для приведення норм деяких законів України відповідно до міжнародних стандартів і документів, що регулюють відносини у сфері поводження з відходами, Верховна Рада України у 2010 році прийняла закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері поводження з відходами». Цей законодавчий акт визнає вимоги щодо впорядкування норм законодавства з питань поводження з відходами, які вміщено в Кодексі України про адміністративні правопорушення, законах України «Про відходи», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування», «Про міліцію».

Для практичної реалізації цих законів Кабінет Міністрів України затвердив такі нормативно-правові акти:

Постанови, прийняті перед самітом в Йоганнесбурзі:

1. «Про затвердження переліку окремих видів відходів як вторинної сировини, збирання та заготівля яких підлягають ліцензуванню» (від 28.02.2001 № 183);
2. «Про впровадження системи збирання, сортування, транспортування, переробки та утилізації відходів як вторинної сировини» (від 26.07.2001 № 915).

Постанови, прийняті після саміту в Йоганнесбурзі:

1. «Про затвердження Статуту Державної компанії з утилізації відходів як вторинної сировини та складу її наглядової ради» (від 17.09.2002 № 1393);

2. «Про затвердження переліку окремих видів відходів як вторинної сировини, доходи заготівельних підприємств від продажу яких звільняються від оподаткування, а суми нарахованого податку на додану вартість, що підлягають сплаті до бюджету за операції з їх продажу, залишаються у розпорядженні заготівельних підприємств і використовуються ними на придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення» (від 18.01.2003 № 82);

3. «Про затвердження Порядку визначення рівня фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання відповідно до їх категорії» (від 26.04.2003 № 625);

4. «Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами» (від 04.03.2004 № 265);

5. «Деякі питання щодо використання окремих видів відходів як вторинної сировини» (від 17.03.2004 № 324).

Указом Президента України від 10 лютого 2004 р. № 176 затверджено положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, основними завданнями якого визначено: забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, поводження з відходами, небезпечними хімічними речовинами; здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства щодо поводження з відходами.

Цього ж року Мінприроди України, узагальнивши практику застосування законодавства з питань поводження з відходами, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення за такими напрямками:

- приведення законодавства у відповідність до європейської практики;
- запобігання утворенню відходів та зменшення обсягів їх утворення;
- реалізація принципу відповідальності виробника за збір і переробку окремих видів продукції після її використання;
- формування в Україні ринкового механізму поводження з відходами як вторинними ресурсами;
- стимулювання надходження інвестицій у сферу поводження з відходами;
- установлення нормативів платежів, що стимулюють збір та утилізацію використаних тари й упаковки;
- здійснення державного нормування рівня переробки окремих видів відходів, розробка для реалізації цього принципу національних планів і програм розвитку ринку вторинних ресурсів, збільшення обсягів субсидій на заходи у цій сфері;
- посилення відповідальності за правопорушення у галузі поводження з відходами;
- реалізація практики щодо надання підприємствам зі збору та переробки відходів податкових пільг, пільгових кредитів і транспортних тарифів;
- економічне стимулювання збільшення обсягів виробництва товарів і продукції, що виготовляються з відходів або з їх використанням;

- забезпечення підвищення ефективності використання природної сировини шляхом зменшення втрат сировинних, матеріальних та паливно-енергетичних ресурсів у технологічному процесі виробництва товарів і продукції.

Зазначимо, що більшість з наведених вище напрямів до цього часу реалізовано лише частково або не реалізовано зовсім.

6 жовтня 2005 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення» № 2967-IV, у якій визначено основні наслідки незадовільного державного управління, недосконалої нормативно-правової бази у сфері поводження з відходами:

- негативний вплив утворюваних і накопичених відходів на здоров'я населення та навколишнє природне середовище;

- брак дійових економічних стимулів для збору та переробки значної кількості відходів;

- недосконалість економічних і правових механізмів управління у цій сфері;

- недосконалість сформованої в Україні інфраструктури і практики збору та видалення твердих побутових відходів, що не передбачає селективне збирання корисних компонентів відходів як вторинної сировини;

- низький рівень інформаційного забезпечення суб'єктів господарської діяльності про технології утилізації відходів, будівництво й експлуатацію об'єктів поводження з відходами і брак заходів, спрямованих на роз'яснення серед населення законодавства з питань поводження з відходами;

- брак ефективного контролю над потоками відходів і недосконалість форм статистичної звітності, що унеможливорює отримання достовірної інформації стосовно обсягів утворення і використання відходів;

- низька плата за розміщення відходів, що не відповідає сучасним вимогам і світовій практиці;

- незаконні операції з відходами у процесі транскордонних перевезень, утилізації або видалення небезпечних відходів під час їхнього імпортування або транзиту територією України;

- відсутність системності вивчення й експертизи світових новітніх наукових розробок і сучасних технологій переробки відходів та впровадження їх в Україні.

На жаль, за п'ять років, що минули з часу прийняття цієї Постанови, нічого суттєво не змінилося, і всі її пункти актуальні й сьогодні.

Основні причини, які впливають на проблему поводження з відходами

Суттєвою екологічною проблемою за останні десять років залишається проблема збільшення антропогенного навантаження на навколишнє середовище, що значною мірою створюється в результаті впливу на нього відходів. У ході вирішення цієї проблеми можна виділити декілька основних аспектів.

1. Технологічні аспекти. Пов'язано з використанням застарілих, матеріаломістких технологій. За останнє десятиріччя економічний розвиток характеризується зростанням промислового виробництва після кризи кінця 1990-х, проте через використання застарілих, матеріаломістких технологій це неминуче супроводжується збільшенням кількості утворення відходів (28,5 % у порівнянні з попередніми десятиріччям).

2. Соціально-економічні аспекти. Пов'язано з недостатнім розвитком інженерної інфраструктури, що не дозволяє створити екологічно безпечне поводження з відходами. У країні відчувається різка нестача полігонів для екологічно безпечного поводження з відходами, а також відповідних підприємств і потужностей для знешкодження та використання відходів, у першу чергу, через брак фінансових ресурсів для будівництва таких об'єктів.

3. Управлінські аспекти. Пов'язано з відсутністю стратегічних підходів до управління відходами, відсутня концепція та єдина державна політика управління потоками відходів, що призводить до незбалансованих заходів з регулювання поводження з відходами, які вживаються різними органами управління.

4. Організаційні аспекти. Пов'язано з відсутністю узгодженості дій органів управління на всіх рівнях — державному, регіональному, муніципальному, що спричинює виникнення дублювання функцій при регулюванні поводження з відходами.

Сукупна дія наведених вище причин зумовила зміни в утворенні, використанні та накопиченні відходів.

Зміни стосовно утворення та використання промислових відходів за останнє десятиріччя

За станом на 2011 рік загальний обсяг накопичення відходів в Україні оцінюється приблизно у 38 млрд т порівняно з 30 млрд т на середину 1990-х рр.

Структура утворення відходів в Україні обумовлена сировинною орієнтацією економіки. Найбільша кількість відходів утворюється на підприємствах гірничо-металургійної, вугільної, хімічної промисловості та енергетики. У табл. 2.25 наведено динаміку та обсяги утворення найбільш багатотоннажних їх видів (за даними державної статистичної звітності). На рис. 2.20 наведено структуру утворення відходів за останнє десятиріччя.

Як і в минуле десятиріччя, майже 85 % загальних обсягів накопичення складають відходи первинного гірничого і збагачувального циклу — розкриті і шахтні породи, шлами та інші продукти збагачення корисних копалин, які у вигляді териконів, відвалів, шламосховищ накопичено в попередні роки (рис. 2.21). Для них характерна висока територіальна концентрація в гірничо-видобувних регіонах — Донбасі, Кривбасі, Львівсько-Волинському та частково в інших. Площа, яку вони займають, становить 160—165 тис. га.

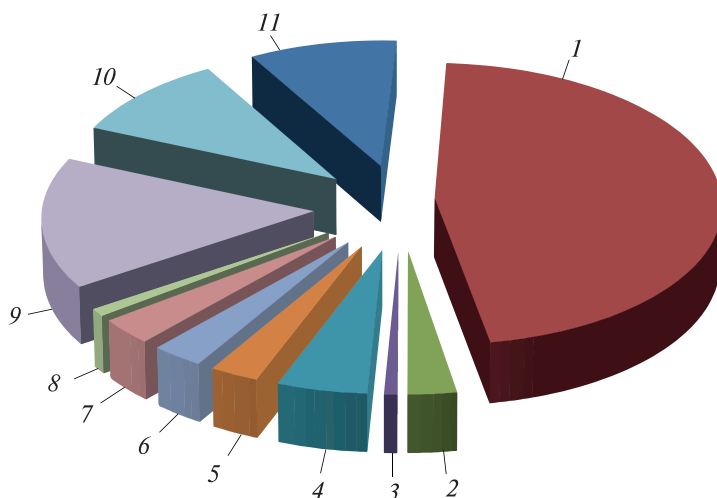

Рис. 2.20. Структура утворення відходів, 1 — породи розкривні, супутні, скельні (41—61%); 2 — відходи збагачення поліметалевих руд (3,7—2,0 %); 3 — шлаки феросплавні (0,67—1 %); 4 — шлаки доменні (6,59—5 %); 5 — фосфогіпс (0,27—5 %); 6 — шлаки сталеплавильного виробництва (3,67—2,0 %); 7 — золи і шлаки ТЕС (3,41—2,0 %); 8 — шлами червоні (0,7—1 %); 9 — інші (26,45—10,0 %); 10 — відходи залізовмісні металургійного виробництва (13—8 %); 11 — відходи вуглевидобутку і вуглезабезпечення (11—9 %)

Аналізуючи табл. 2.25, що побудована за даними офіційної статистики, слід зазначити невідповідність даних щодо багатотоннажних відходів.

Лише у гірничо-металургійній галузі загальний обсяг утворення відходів сягає 100—120 млн т на рік. Річні обсяги складування розкривних порід гірничодобувних підприємств становлять 70 млн м³, у тому числі відходів збагачення та пустих (розкривних) порід — майже 52 млн т.

Наявна статистична звітність щодо відходів не відображає повний обсяг їхнього утворення. Це особливо стосується гірничопромислових відходів, передусім розкривних порід, шлаків збагачення тощо (які до 1998 року обліковувалися за формами 70-нтп, 71-нтп).

У зв'язку із наведеною оцінкою обсягів утворення відходів варто зазначити, що тотальне включення у їхній склад всіх розкривних порід, шлаків і хвостів збагачення на гірничовидобувних підприємствах деформує статистичний облік, штучно збільшуючи абсолютні показники.

Свідченням цього є зокрема «Положення про проектування внутрішнього відвалоутворення та складування відходів виробництва в залізрудних і флюсових кар'єрах», затверджене Мінпромполітики України 17.08.2004. Згідно з цим документом до відходів виробництва гірничовидобувних підприємств не належать «розкривні породи, шлами та хвости збагачення, інші нетоксичні утворення, які складаються в межах гірничого відводу у відпрацьовані кар'єри..., або використовуються для технологічних потреб,

для будівництва та виконання технічної рекультивації порушених гірничими роботами земель». Такий підхід не можна визнати резонним.

Обсяг використання промислових відходів за період 2002—2010 рр. суттєво не змінився. Використовуються породи розкривні, супутні скельні, шлаки доменного виробництва, феросплавні шлаки, шлами червоні, шлаки сталеплавильного виробництва, відходи вуглевидобутку та вуглезбагачення, золошлакові відходи ТЕС.

За останнє десятиріччя на підприємствах металургійної промисловості найбільш повно перероблюються металургійні шлаки — діапазон значень становить 40—60 %). У феросплавному виробництві відсоток утилізації твердих відходів становить 60—98 %. У кольоровій металургії основну масу відходів становлять червоні шлами. Рівень їхнього використання стримувався високими транспортними тарифами та протягом десятиріччя коливався в діапазоні 2,1—4,8 %.

У хімічній промисловості найбільш гостро стоїть проблема відходів у таких галузях, як гірничо-хімічна (від переробки калійних солей) та основна хімія (содова промисловість, виробництво фосфорних добрив, двоокису титану). Найбільш багатотоннажним видом відходів хімічної промисловості є фосфогіпс. Переробка фосфогіпсу та його реалізація здійснюються для потреб сільського господарства, однак рівень використання фосфогіпсу становить 2,2—4,8 % від утворення.

У вугільній промисловості відходи вуглевидобутку та вуглезбагачення в основному складаються у породні відвали та шламонакопичувачі. На підприємствах вугільної промисловості наразі налічується більше 900 породних відвалів та більше 100 шламонакопичувачів.

Використання відходів вуглевидобутку та вуглезбагачення у середньому за рік становить 2,3—3,1 млн т, з них 1,4 млн т передано іншим споживачам, решта використано вугільними підприємствами на власні потреби (на закладку гірничих виробок, підсіпку та ремонт під'їзних автодоріг, засіпку просядков поверхні землі в районі ведення гірничих робіт тощо). Рівень використання становить 6,5—9,8 %.

Аналогічна ситуація спостерігається з відходами гірничо-збагачувальних підприємств. Більшу частину зазначених відходів заскладовано у відвали та шламосховища, що привертають до себе увагу як техногенні родовища корисних копалин — це залишкове

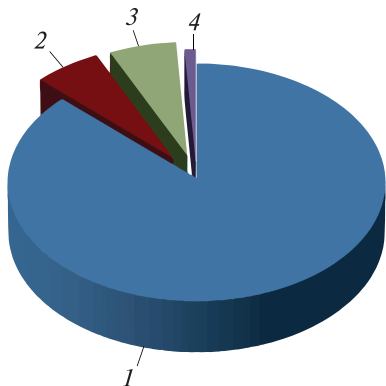

Рис. 2.21. Розподіл накопичених відходів за токсичністю, %: 1 — промислові відходи IV класу токсичності (87); 2 — високотоксичні відходи I—III класу токсичності (6); 3 — тверді побутові відходи (6); 4 — інші (1).

вугілля, підвищений вміст деяких металів, сировина для підприємств із виготовлення будівельних матеріалів тощо. Для надання їм статусу техногенних родовищ необхідно проведення додаткових геологорозвідувальних і лабораторних досліджень.

Небезпечні відходи. Утворення небезпечних відходів I—III класів небезпеки за останнє десятиріччя змінювалося в діапазоні 2,6—1,3 млн т. Відносно 1990-х рр. їхній обсяг зменшився на 40 %.

Основна частина утворених відходів (82 % від загального обсягу) належить до III класу небезпеки. Відходи II класу небезпеки становили 17 %, I класу — 1 %.

До категорії небезпечних відходів насамперед належать відходи гальванічних виробництв, відходи з підвищеним вмістом важких металів, нафтошлами, непридатні пестициди, відпрацьовані емульсії та мастильно-охолоджуючі рідини, феноли та їхні сполуки тощо. Динаміка утворення відходів I—III класів небезпеки наведена в табл. 2.26.

З 2006 року Держкомстатом України впроваджено оновлену інструкцію щодо заповнення форми № 1 — небезпечні відходи. Передбачено перехід на облік відходів лише I—III класів небезпеки, що найбільш адекватно європейському розумінню небезпечності і само по собі є позитивним. Однак із сфери обліку випали найбільш багатотоннажні відходи четвертого класу небезпеки, що порушує всю динаміку відходів.

Непридатні та заборонені до використання пестициди. Стійкі органічні забруднювачі. Особливу групу високотоксичних відходів складають пестициди, які не можна використовувати за прямим призначенням внаслідок втрати корисних властивостей, закінчення терміну придатності, заборони до застосування, втрати маркування, змішування. Їхнє знищення залишається складною проблемою, а стан багатьох сховищ, де зберігаються ці пестициди, та умови зберігання є незадовільними.

Відповідно до Загальнодержавної програми поводження з токсичними відходами, а також в рамках співробітництва і за допомогою Уряду Данії в Україні з 2004 року було почато інвентаризацію непридатних і заборонених до використання пестицидів (НП), а також агрохімікатів, що підлягають знищенню. За її підсумками встановлено, що на території України накопичено 19,3 тис. т таких пестицидів. Вони зберігаються на 4983 складах сільгосп-підприємств, з яких 1650 не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам безпеки. Із групи найбільш небезпечних речовин, що належать до стійких органічних забруднювачів, на складах зберігаються близько 2000 т ДДТ, 13,4 т гептахлору, 1 т гептахлор бензолу, 1,1 т ендрину.

У наступні роки продовжувалися роботи з перезатарювання НП з метою їх ізоляції, для чого використовувалися спеціальні залізобетонні та пластикові контейнери. Ці заходи стосувалися насамперед об'єктів зберігання НП, де їхній неналежний стан створював найбільшу небезпеку для навколишнього

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

Утворення та використання найбільш багато

Номенклатура	2003			2004			2005			
	Обсяг утворення	Обсяг використання	Рівень використання, %	Обсяг утворення	Обсяг використання	Рівень використання, %	Обсяг утворення	Обсяг використання	Рівень використання, %	
Породи розкривні, супутні, скельні	66904	64986	97,1	88150	85134	96,6	105449	105800	100,3	128210
Відходи збагачення поліметалічних руд	7727	—	—	7930	—	—	9835,4	—	—	9466
Шлаки доменні	13600	5948,0	43,7	14179	9781	69,0	14141	9420	66,6	15416
Шлаки сталеплавильного виробництва	7761	3922,0	50,5	7901	3457	43,8	7073,7	5822,9	82,3	7675
Шлаки феросплавні	1190	934,5	78,5	1445	1236	85,5	1261	1248	98,9	1435
Золи і шлаки ТЕС	8524	1278,0	15	7334	1120	15,3	7953	1593	20,0	14565
Відходи вуглевидобутку і вуглезбагачення	35409	2329,0	6,5	29166	2346	8,0	28192	3140	11,1	31063
Шлами червоні	1322	53,8	4,0	1506	53,6	3,6	1724	62,7	3,6	1750
Фосфогіпс	254	—	—	590,1	—	—	718,5	3,4	0,5	766

* Статзвітність за формою № 14-мп.

** Через відсутність офіційних статистичних даних в основу розрахунку обсягу використання

середовища та здоров'я людей. Контейнери розміщувалися на спеціально облаштованих майданчиках.

Відповідний комплекс робіт виконувався у Волинській, Донецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській та в ряді інших областей, а також в Автономній республіці Крим.

Варто зазначити, що затарення НП в контейнери і вивезення на спецплощадки повністю проблему не вирішують. Потрібно також здійснити комплекс робіт з рекультивациі й обеззараження території розташування складів НП.

Тверді побутові відходи (ТПВ). Упродовж останнього десятиріччя однією з найбільш гострих господарських і природоохоронних проблем залишалася проблема побутових відходів. Питомі показники утворення відходів у середньому становлять 220—250 кг/рік на душу населення, а у великих містах сягають 330—380 кг/рік і мають тенденцію до зростання. До складу ТПВ входять такі основні компоненти, %: харчові відходи — 35—50, папір і картон — 10—15, вторинні полімери — 9—13, скло — 8—10, метали — 2, текстильні матеріали — 4—6, дерево — 1, будівельне сміття — 5, інші відходи — 10.

2.2. Збереження та раціональне використання ресурсів з метою розвитку

Таблиця 2.25

тоннажних відходів за 2003—2010 рр., тис. т*

2006		2007			2008			2009			2010		
Обсяг використання	Рівень використання, %	Обсяг утворення	Обсяг використання	Рівень використання, %	Обсяг утворення	Обсяг використання	Рівень використання, %	Обсяг утворення	Обсяг використання	Рівень використання, %	Обсяг утворення	Обсяг ** використання	Рівень використання, %
99138	77,3	218921	135237	61,7	—	—	—	—	—	—	206149,5	127813	62
—	—	7999	38	0,5	—	33,5	—	—	21,4	—	6759	—	—
9573	62,1	16360	11625	71,1	14207,2	9291,5	65,4	11796,5	6190	52,5	16897,5	8955,7	53
5565	72,5	7959	4712	59,2	7193,5	4999,5	69,5	5668,0	5560	98,1	7096,95	6884	97
1214	84,6	1666	1433	86	1189,1	1032,1	86,8	661,1	541,7	81,9	3379,5	2771,2	82
1994	13,7	8794	1287	14,6	8977,3	1077,3	12,0	7801,6	819,2	10,5	7434,9	817,8	11
3038	9,8	30706	2719	8,9	31645,2	2943	9,3	28083,8	2363,4	8,4	30415,5	2585,3	8,5
68	3,9	1774	81	4,6	—	—	—	—	45,8	—	2703,6	108,1	4
28	3,6	942	24	2,5	—	—	—	—	4,8	—	1013,85	30,4	3

відходів за 2010 рік покладено тенденцію 2009 року.

Згідно зі статистичними даними Мінжитлокомунгоспу, ТПВ в основному захоронювали на 3614 сміттєзвалищах і полігонах загальною площею 6262,9 га. Із загальної кількості сміттєзвалищ 226 (6,3 %) перевантажені, 760 (21 %) — не відповідають нормам екологічної безпеки.

Показники щодо утворення, накопичення та поводження з ТПВ за десятирічний період наведено в табл. 2.27.

Україн незадовільно проводиться робота з рекультивациі та санації наявних сміттєзвалищ. Із 1419 полігонів та сміттєзвалищ паспортизовано лише 343 (24 %).

Через неналежну організацію поводження з твердими побутовими відходами в населених пунктах, як правило у приватному секторі, щорічно виявляють близько 35 тис. несанкціонованих звалищ, що займають площу понад 1 тис. га.

Збирання відходів у житлово-комунальному секторі є основним завданням санітарного очищення населених пунктів, проте система санітарного очищення населених пунктів є недосконалою. Через відсутність взаємодії між органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади на місцях, службами житлово-комунального господарства, державною санітарно-епідеміологічною службою та органами з охорони навколишнього середовища не забезпечується

2. Національна оцінка рівня впровадження положень «Порядку денного на XXI століття»

Динаміка основних показників утворення, накопичення та

Показники				
	2000	2001	2002	
Утворено відходів, тис. т	2613,2	2543,3	1728,8	
Отримано зі сторони, тис. т	56,4	—	—	
у тому числі з інших країн	—	—	—	
Утилізовано, оброблено (перероблено) відходів, тис. т	1376,2	2292,0	1701,2	
Знешкоджено відходів, тис. т	95,3	121,9	390,4	
Спалено, тис. т	—	—	—	
Передано на сторону	646,2	—	—	
у тому числі іншим країнам	—	—	—	
Видалено в спеціально відведених місцях та на об'єктах, тис. т	760,6	640,0	726,9	
Втрачено (випаровування, витікання, пожежі тощо)	—	—	—	
Валовий внутрішній продукт (ВВП, у фактичних цінах), млн грн	170100	204200	225800	
Утворено відходів у розрахунку на 1000 грн ВВП, кг	15,4	12,5	7,7	
Наявність у місцях видалення на території підприємств на 01.01.2011, тис. т	26244,1	23002,0	18728,5	
У розрахунку на 1 км ² території країни, т	43,5	38,1	31,0	

належний контроль за санітарним станом територій, а також за збиранням, вивезенням, знешкодженням і захороненням побутових відходів.

Існують також проблеми з видаленням та розміщенням будівельних відходів, що утворюються в значних обсягах під час монтажу та демонтажу будівель і споруд, реконструкції, нового будівництва. Місць для їх видалення немає, а розміщення на міських звалищах твердих побутових відходів як ізолюючого матеріалу є недоцільним.

Нинішній стан поводження з відходами житлово-комунального господарства в країні потребує прискореного створення та впровадження ефективних систем збирання, транспортування, видалення, утилізації та знешкодження відходів; запровадження дієвої роздільної системи збирання твердих побутових відходів; забезпечення в повному обсязі фінансування заходів, передбачених національними, регіональними та місцевими програмами, спрямованими на поліпшення санітарного стану великих міст, населених пунктів і селищ; підвищення екологічної свідомості населення щодо поводження з твердими побутовими відходами.

Використання відходів як вторинної сировини. Обсяги використання відходів характеризуються значною нерівномірністю й залежать від їхньої ресурсної цінності, екологічного впливу як забруднювачів довкілля та, найголовніше, — від складних економічних умов, що визначають рентабельність кожного конкретного виду виробництва, у якому використовують відходи.

Таблиця 2.26

поводження з відходами I—III класів небезпеки за 2000—2010 рр.

Роки							
2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
2436,8	2420,3	2411,8	2370,9	2585,2	2301,2	1230,3	1659,8
143,0	196,8	172,3	156,1	129,9	204,6	64,9	259,6
—	—	6,3	2,0	1,3	1,5	0,5	0,0
1184,2	840,1	863,4	847,9	1031,2	918,9	825,9	642,4
382,2	150,7	123,5	120,0	75,4	—	—	—
—	—	71,4	62,1	39,6	32,2	15,8	16,5
2591,7	3306,3	2382,0	1879,6	1329,3	648,4	557,6	1011,8
—	—	32,3	14,2	20,0	5,9	4,1	26,6
931,7	1102,8	948,5	1057,0	990,6	1066,3	333,2	306,3
—	—	106,6	12,7	24,2	0,5	0,5	188,2
267300	344800	441452	544153	720731	948056	913345	951705
9,1	7,0	5,46	4,3	3,6	2,4	1,3	1,7
31304,0	28349,0	21674,0	20121,5	20131,8	21017,2	20852,3	20587,7
51,9	47,0	35,9	33,3	33,4	34,8	34,6	34,1

Основними причинами низького рівня використання багатотоннажних відходів гірничодобувної та енергетичної галузей є:

- зниження попиту з боку підприємств будівельної індустрії та дорожнього будівництва через наявність на ринку вторинних матеріалів більш технологічних відходів металургії;

- обмеженість фінансових можливостей підприємств;

- стрімке зростання вартості транспортних послуг.

Як вторинну сировину можна використовувати відходи вуглевидобутку і вуглезбагачення, шлаки доменного, сталеплавильного, феросплавного, нікелевого та ливарного виробництв, шлами червоні глиноземного виробництва, золу та золошлакові відходи теплових електростанцій, інших спалювальних установок, фосфогіпс, купорос залізний, кислоти сірчану, породи розкривні, деякі відходи сільськогосподарського виробництва, а також тверді побутові відходи.

Прогнозні оцінки свідчать, що перероблення (оброблення) чи утилізація деяких відходів може повністю забезпечити потреби держави у таких металах, як скандій, галій, ітрій, германій, ртуть, ніобій, тантал; на десятки років частково забезпечити потреби у свинцю, цинку, міді, ванадію, цирконію, золоті, сріблі (на 10—25 % щорічної потреби).

Серед відходів техногенного походження, що містять рідкоземельні елементи, варто виділити фосфогіпс (продукт переробки фосфоритів та апатитів на мінеральні добрива) та червоні шлами глиноземного виробництва.

Таблиця 2.27

Динаміка поводження з твердими побутовими відходами (ТПВ) за 2000—2010 рр.

Роки	Показники			Роки	Показники		
	Кількість ТПВ, зібраних та перевезених підприємствами, млн м ³	У тому числі комунальними підприємствами, млн м ³	Охоплення населення послугами зі збирання ТПВ, %		Кількість ТПВ, зібраних та перевезених підприємствами, млн м ³	У тому числі комунальними підприємствами, млн м ³	Охоплення населення послугами зі збирання ТПВ, %
2000	29,1	19,8	68,04	2006	50,55	34,8	60,75
2001	32,0	20,0	62,5	2007	46,05	26,7	69,48
2002	31,0	24,6	68,1	2008	48,62	28,2	58,1
2003	38,1	24,6	64,6	2009	50,0	29,1	58,2
2004	39,9	24,6	61,7	2010	56,5	32,8	68,6
2005	46,05	32,3	67,1				

У процесі аналізування динаміки абсолютних та інтегрованих показників сталого розвитку у сфері відходів за період 2000—2010 рр. (табл. 2.28) можна зазначити:

1. Відбувається зростання загального обсягу утворення відходів. Однак при цьому його інтенсивність на одиницю ВВП (як у номінальному, так і реальному вимірі) обумовлює тенденцію до зменшення.

2. Утворення небезпечних відходів за абсолютними показниками характеризується відносною стабільністю. Інтенсивність утворення небезпечних відходів поступово зменшується — як по відношенню до номінального ВВП, так і реального.

3. Починаючи з 2000 року простежується тенденція до збільшення загальних обсягів використання відходів як вторинної сировини, зокрема тієї категорії, що є залишками продуктів кінцевого споживання.

Отже, збільшення абсолютних обсягів утворення відходів усіх видів зумовлює подальший процес їхнього накопичення. Не вирішується проблема знешкодження та зберігання небезпечних відходів, залишається гострою проблема розміщення побутових відходів.

Організаційно-економічний механізм поводження з відходами не досить ефективний. Фінансування відповідних заходів значно нижче за реальні потреби. Залишаються неврегульованими питання ідентифікації і класифікації відходів, їхнього обліку і паспортизації, нормування утворення, стимулювання використання відходів тощо.

Актуальними завданнями на перспективу залишаються:

- подальший розвиток і узгодження законодавчого забезпечення, а також нормативного регулювання на підзаконному рівні, розроблення методичного та інформаційного забезпечення поводження з відходами;

- гармонізація чинної нормативно-правової бази у сфері поводження з відходами з європейськими стандартами, зокрема розробка класифікатора відходів та порядку віднесення відходів до категорії небезпечних;
- розроблення концепції і програми поводження з небезпечними та багатотоннажними відходами;
- удосконалення системи платежів за розміщення відходів;
- стимулювання підприємницької діяльності у сфері поводження з відходами;
- посилення відповідальності за порушення законодавства у сфері поводження з відходами.

2.2.8. Раціональне використання земельних ресурсів ***Розвиток засад сталого землекористування у світі***

Проблема збереження, раціонального використання та розширеного відтворення земельних ресурсів як базису сталого розвитку є, як ніколи актуальною для України, шляхи вирішення якої мають відповідати принципам та цілям, задекларованим на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992) та Всесвітньому саміті на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002).

Ключовим положенням рішень, прийнятих світовою спільнотою, є неприпустимість негативного впливу на земельні ресурси, що може призвести до погіршення їхньої якості, деградації, забруднення та руйнування.

У «Порядку денному на XXI століття», який на сьогодні залишається основним документом в галузі стратегії земельних ресурсів, теми, пов'язані із землекористуванням, були розглянуті у главах 10, 12, 13 і 14, зокрема щодо інтегрованого (комплексного) підходу до управління земельними ресурсами, опустелювання і посухи, розвитку гірських районів і сталого сільського господарства. При обговоренні проблем знезліснення, біологічного різноманіття та прісноводних ресурсів (глави 11, 15 і 18) значну увагу було сконцентровано на ґрунтах як продуктивному ресурсі та важливості сталого землекористування.

Предметом розгляду в рамках глави 10 «Порядку денного на XXI століття», присвяченій міжсекторальним питанням прийняття рішень у галузі раціонального використання та розвитку природних ресурсів, включаючи ґрунти, корисні копалини і біоту Землі, став комплексний підхід до планування та раціонального використання земельних ресурсів. Цілі такого широкомасштабного підходу до використання земельних ресурсів, необхідних для збереження цілісності систем підтримки життя і продуктивних можливостей навколишнього середовища, полягають у проведенні перегляду та виробленні політики, спрямованої на підтримку найбільш оптимального землекористування та раціонального використання земельних ресурсів; удосконаленні та зміцненні систем планування, управління та оцінки земель і земельних ресурсів; зміцненні установ і координаційних механізмів; створенні

Індикатори стану поводження з відходами

Індикатор (показник)				
	2000	2001	2002	
<i>Обсяги утворення відходів:</i>				
промислові (у т. ч. гірничо-промислові) відходи, млн т ¹	447,1	468,9	492,0	
відходи за формою 14-мтп (номенклатура з 57 видів), млн т	184,2	182,0	203,5	
небезпечні (токсичні) відходи (за формою звітності № 1-небезпечні відходи), млн т	81,4	77,5	77,6	
відходи житлово-комунального господарства, млн м ³	29,9	33,1	32,0	
загальна кількість відходів, млн т ¹	558,9	587,4	613,9	
<i>Інтенсивність утворення відходів:</i>				
Загальна кількість відходів на одиницю ВВП, т/1 млн грн:				
номінальний ВВП	3,29	2,91	2,72	
реальний ВВП ²	3,29	2,94	2,90	
утворення небезпечних (токсичних) відходів I—III класів	0,015	0,013	0,008	
небезпеки на одиницю ВВП, т/1 млн грн:	0,015	0,013	0,008	
номінальний ВВП				
реальний ВВП ²				
Довідково: обсяг утворення відходів I—III класів небезпеки, млн т	2,61	2,54	1,73	

¹ За експертною оцінкою (у зв'язку зі скасуванням з 2000 року звітності за формою 71-тп).

² Розрахунок здійснено за умови, що показники ВВП за 2000 рік прийнято за базові.

механізмів сприяння активній участі всіх зацікавлених сторін, зокрема громад і місцевого населення, у процесі прийняття рішень у галузі землекористування та управління земельними ресурсами. Особлива увага приділяється ролі сільськогосподарських угідь.

Питання землекористування розглянуто також у главі 14 «Сприяння сталому веденню сільського господарства та розвитку сільських районів», у якій однією з програмних галузей визнається необхідність збереження та відновлення земель і сформульована низка цілей щодо раціонального використання земель і екологічного оздоровлення вразливих екосистем, зокрема необхідність розроблення і проведення в життя комплексної політики і програм з відновлення родючості деградованих земель та їх збереження у всіх зонах ризику, а також поліпшення загального планування, регулювання та використання земельних ресурсів і збереження родючості ґрунтів для цілей сталого сільськогосподарського розвитку [107].

Планом дій саміту у Йоганнесбурзі (2002) зазначалося, що для якнайшвидшого подолання нинішньої тенденції до деградації природних ресурсів необхідно приступити до здійснення стратегій, які повинні включати затверджені на національному і, у відповідних випадках, регіональному рівнях цільові показники в галузі охорони екосистем та забезпечення комплексного викорис-

Таблиця 2.28

в Україні у динаміці за 2000—2010 рр.

Роки							
2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
522,0	564,0	570,0	610,0	640,0	600,0	540,0	403,4
194,2	215,1	231,2	288,7	326,2	278,3	246,4	375,5
79,0	62,9	59,0	57,02	2,58	2,3	1,23	1,66
37,6	39,1	46,77	50,55	46,1	49,3	50,0	12,4
645,7	695,0	714,0	750,0	790,0	750,0	670,0	431,6
2,41	2,04	1,68	1,4	1,11	2,4	1,3	1,7
2,86	2,96	2,70	2,56	2,39	3,62	2,42	2,79
0,009	0,007	0,006	0,004	0,004	0,002	0,001	0,002
0,011	0,010	0,009	0,008	0,008	0,003	0,002	0,003
2,44	2,42	2,41	2,37	2,58	2,30	1,23	1,66

тання землі, води і живих ресурсів, а також зміцнення регіональних, національних і місцевих потенціалів [157].

У Європейському Співтоваристві головним документом у сфері правового регулювання охорони земель є «Тематична стратегія захисту ґрунтів», викладена у Зверненні (Комунікації) Європейської комісії від 22 вересня 2006 року. Стратегія прийнята з метою заохочення бережливого використання ґрунту та містить пропозиції щодо загальної схеми та спільних цілей із запобігання забрудненню ґрунтів, збереження функцій ґрунтів та відновлення деградованих ґрунтів. Вона визначає на законодавчому рівні, що ґрунт є обмеженим та умовно не відновлюваним ресурсом, який формується протягом тривалого періоду, зазнає негативного впливу в навколишньому середовищі і потребує особливих заходів з охорони.

Досягнення поставленої мети включає такі основні напрямки:

- 1) структурування законодавства для включення питань охорони і раціонального використання ґрунтів у число пріоритетних цілей;
- 2) інтеграцію питань охорони ґрунтів в національні та колективні політики країн-членів ЄС;
- 3) підтримку досліджень ґрунтів з актуальних тем;
- 4) формування громадської думки про необхідність охорони ґрунтів [120, 150].

Сучасний стан земельних ресурсів України

Структура та використання земельних ресурсів. Станом на 1 січня 2012 року земельний фонд України в межах її кордонів складав 60354,9 тис. га та за даними Держземагентства України структурно розподілявся таким чином: значна частка земельної площі (70,9 %, або 42,78 млн га) — сільськогосподарські землі, у структурі яких сільськогосподарських угідь — 68,9 %, з них 53,8 % припадає на рілля; 9,1 % складають пасовища; 4 % — сіножаті; 1,5 % — багаторічні насадження; 0,5 % — перелоги. Ліси та інші лісовкриті території займають 17,6 % території країни; забудовані землі — 4,2 %; території, покриті поверхневими водами — 4,0 %; заболочені землі — 1,6 %; інші — 1,7 %. (табл. 2.29).

За даними Держземагентства України, з 2000 року структура земельного фонду помітно змінилася за основними видами угідь. Так, площа сільськогосподарських угідь зменшилася на 269,4 тис. га, що відбувалося за рахунок вилучення земель для створення захисних лісових насаджень, відведення земель підприємствам, установам та організаціям для несільськогосподарських потреб, переведення в несільськогосподарські угіддя тощо.

Сільськогосподарські угіддя України становлять близько 19 % загальноєвропейських, у т. ч. рілля — майже 27 %. Український показник площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на душу населення є найвищим серед європейських країн — 0,9 га, у т. ч. 0,7 га ріллі (проти середньоєвропейських показників 0,44 і 0,25 га відповідно) [75].

Територія України характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоєності, що значно перевищує екологічно обґрунтовані норми. Навіть із зниженням за останні роки цей показник значно перевищує аналогічний показник європейських країн, орні землі яких займають 30—32 % загальної площі суходолу, тоді як показник ріллі українських земель сягає 53,8 %. Надмірна розораність земель, наприклад на схилах, негативно позначилася на стійкості агроландшафтів і зумовила значне техногенне навантаження на екосферу.

Позитивну динаміку мають ліси та лісовкриті території, площа яких протягом зазначеного періоду збільшилася на 197,7 тис. га, а також зростання відкритих заболочених земель — на 32,9 тис. га.

Землі, що перебувають у природному стані, — лісові угіддя, відкриті заболочені землі та поверхневі води суходолу — забезпечують екологічну стійкість та асиміляційний потенціал території. В Україні таких земель 14 млн га, або 23,2 % території країни, що є надзвичайно низьким показником, порівняно з європейськими країнами.

Забудованих земель стало більше на 67,0 тис. га, зростання яких пов'язано з активізацією житлового будівництва у багатьох містах України, відповідним розширенням меж великих міст та збільшенням масштабів приватного будівництва поблизу великих міст і міських агломерацій.

Таблиця 2.29

Структура земельного фонду України в 2000—2011 рр.

Види земель та угідь	Площа, тис. га					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Земель загалом	60354,8	60354,8	60354,8	60354,8	60354,8	60354,8
Сільгоспугіддя загалом	41827,0	41817,0	41800,4	41788,5	41763,8	41722,2
з них:						
рілля	32563,6	32537,1	32544,1	32480,2	32482,2	32451,9
багаторічні насадження	931,9	924,4	912,8	907,3	903,8	900,5
перелоги	421,6	431,2	404,8	432,7	409,7	419,3
сіножаті	2388,6	2407,3	2410,2	2429,1	2438,0	2429,2
пасовища	5521,3	5517,0	5528,5	5539,2	5530,1	5521,3
Ліси та інші лісовкриті площі	10413,6	10426,2	10438,9	10457,5	10475,9	10503,7
з них лісових земель (вкритих деревною та чагарниковою рослинністю)					9630,0	9645,4
Забудовані землі	2456,2	2449,4	2463,0	2459,2	2458,3	2467,5
Відкриті заболочені землі	947,2	948,5	951,8	953,5	957,1	966,0
Поверхневі води суходолу	2423,5	2425,7	2421,0	2420,5	2421,1	2416,9
Інші землі						2278,5
Види земель та угідь	Площа, тис. га					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Земель загалом	60354,8	60354,8	60354,8	60354,8	60354,8	60354,9
Сільгоспугіддя загалом	41675,9	41650,0	41625,8	41596,4	41576,0	41557,6
з них:						
рілля	32446,2	32433,7	32473,4	32478,4	32476,5	32498,5
багаторічні насадження	898,7	899,0	899,9	897,7	896,5	895,9
перелоги	392,2	383,9	334,5	320,8	310,2	277,2
сіножаті	2423,1	2419,8	2416,2	2409,8	2410,9	2411,5
пасовища	5515,7	5513,6	5501,8	5489,7	5481,9	5474,5
Ліси та інші лісовкриті площі	10539,9	10556,3	10570,1	10591,9	10601,1	10611,3
з них лісових земель (вкритих деревною та чагарниковою рослинністю)	9663,5	9675,6	9670,3	9675,4	9677,2	9683,3
Забудовані землі	2470,2	2476,6	2489,0	2499,1	2512,5	2523,2
Відкриті заболочені землі	972,4	975,8	978,0	979,4	979,9	980,1
Поверхневі води суходолу	2418,7	2421,6	2422,5	2423,2	2423,5	2422,8
Інші землі	2277,7	2274,5	2269,4	2264,8	2261,8	2259,9

Внаслідок реформування відбулася зміна структури земельного фонду за формами власності. Так, до початку земельної реформи (1990) у державній власності перебувало 100 % земельного фонду, у 1995 р. частка державної власності зменшилась до 60,2 % та виникли ще дві нові форми власності: колективна та приватна (36,6 та 3,2 % відповідно). Станом на 01.01.2011 площа

земель державного сектору (державна власність) становила 29,15 млн га (48,3 %), площа земель у власності недержавних сільськогосподарських підприємств (колективна власність) — 0,06 млн га (0,1 %), площа земель приватної власності — 31,14 млн га (51,6 %).

Кількість громадян — власників і землекористувачів, яким надані землі у власність і користування, становить 25,1 млн. Розподіл земель за основними власниками землі та землекористувачами свідчить про переважання земель сільськогосподарських підприємств, які становлять 28,7 % території. Лісогосподарські підприємства займають 14,2 %. У власності й користуванні громадян перебувають 34,0 % загальної площі земель країни. Інші власники землі та землекористувачі становлять 23,1 %.

Екологічний стан ґрунтів. В останні десятиріччя спостерігається різке зростання темпів деградації ґрунтів, види якої визначають інтегральну оцінку екологічного стану ґрунтів в Україні.

Втрата гумусу і поживних елементів. Зіставлення гумусованості за часів Докучаєва (1882) із сучасним станом свідчить, що втрати гумусу за цей майже 120-річний період досягли 22 % у Лісостепу, 19,5 % — у Степу та близько 19 % — на Поліссі. За результатами останнього туру агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, ґрунти України характеризуються в основному середнім (2—3 %) і підвищеним (3—4 %) вмістом гумусу — їхня площа становить 16,4 млн га (66,1 % від обстеженої). З низьким (1—2 %) і дуже низьким (менше 1 %) вмістом гумусу ґрунти піщаного і супіщаного гранулометричного складу поширені переважно на Поліссі та в ряді інших областей.

За даними Державного технологічного центру охорони родючості ґрунтів, втрати гумусу за існуючої структури в середньому по Україні за останні п'ять років склали 620 кг/га [64].

Невеликі дози внесення гною і туків не забезпечують відтворення родючості ґрунтів. Врожаї останніх років — здебільшого результат вичерпування винятково природної родючості ґрунту, результат збіднення потенційної її частини.

Розвиток ерозійних процесів. Площа сільськогосподарських угідь України, що зазнають згубного впливу водної ерозії, становить 13,4 млн га, у т. ч. 10,6 млн га орних земель, вітрової ерозії — 6 млн га, а в роки з катастрофічними пиловими бурями — 20 млн га. Щорічно в Україні від ерозії втрачається до 500 млн т ґрунту. За експертними оцінками, з продуктами ерозії виноситься до 24 млн т гумусу, 0,96 млн т азоту, 0,68 млн т фосфору, 9,40 млн т калію, що значно більше, ніж вноситься з добривами. Щорічний приріст еродованих земель сягає 80—90 тис. га. У складі еродованих земель нараховується 4,5 млн га середньо- і сильнозмитих, у т. ч. 68 тис. га тих, що повністю втратили гумусовий горизонт. Досить інтенсивно розвиваються процеси лінійного розмиву та яроутворення. Площа ярів становить 140,4 тис. га, а їхня кількість перевищує 500 тисяч. Інтенсивність ерозії в окремих яружно-балкових системах перевищує середні показники у 10—20 разів [4, 64].

Зміна кислотно-лужних умов. Ґрунти з надлишковою кислотністю, що лімітує нормальний розвиток та зростання сільськогосподарських культур, значно поширені на Поліссі, у Прикарпатті, гірських Карпатах, Закарпатті та на півночі Лісостепу. За даними Держземагентства України, кислі ґрунти поширені на площі близько 5,5 млн га, у т. ч. сильнокислі — 0,64 млн га, середньокислі — 1,37 млн га і слабокислі — 3,45 млн га. Під пасовищами, сіножатями та іншими природними угіддями зайнято ще близько 4 млн га кислих ґрунтів. Крім цього, за даними Держводагентства України, кислі ґрунти займають близько 860 тис. га серед осушуваних земель. За іншими даними (Центрдержродючість), площа кислих ґрунтів становить близько 8,5 млн га. Наведена розбіжність в експлікації кислих ґрунтів свідчить про відсутність належного моніторингу ґрунтів і земельного кадастру, а також регулярних ґрунтово-агрохімічних обстежень. Основним чинником докорінного покращання агрохімічних, фізико-хімічних і фізичних властивостей кислих ґрунтів є їх окультурювання, головне — вапнування. Обсяги таких робіт, починаючи з 1990 року, різко скоротилися [64].

Фізична деградація ґрунтів, як наслідок їхнього інтенсивного механічного обробітку та зниження вмісту органічної речовини, практично охопила всю ріллю України. Переушільнення ґрунтів — здавна відома в Україні проблема, що супроводжується несприятливими екологічними наслідками та значними економічними збитками. Реальна небезпека переушільнення існує майже на 22 млн га ріллі.

Засолення та осолонцювання ґрунтів. Засолені ґрунти в Україні займають відносно невелику площу — 1,92 млн га; з них, за даними Державного земельного кадастру, 1,71 млн га — нині у сільськогосподарському використанні (рілля — 848,2 тис. га, сіножаті — 325,7 тис. га, пасовища — 526,1 тис. га, багаторічні насадження — 10,0 тис. га), у т. ч. слабозасолені — 1336,6 тис. га, середньозасолені — 224,3 тис. га, сильно засолені 116,3 тис. га, солончаки — 32,8 тис. га. Серед зрошуваних земель налічується близько 350 тис. га засолених, з них 70—100 тис. га вторинно засолених ґрунтів. Площа солонцевих ґрунтів — 2,8 млн га (переважно в межах Степу), приблизно 2/3 з них розорюється, а близько 0,8 млн га — зрошується.

Забруднення ґрунтів здебільшого пов'язане з атмосферними викидами промислових підприємств і автотранспортних засобів, із порушеннями правил видобування, транспортування й переробки корисних копалин, внесення і зберігання агрохімікатів та пестицидів, з утилізацією стічних вод та їхніх осадів, побутових і промислових відходів, з наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС тощо.

Аеротехногенне забруднення ґрунтів. Ґрунти великих індустріальних міст зазнають сукупного впливу газопилових викидів промислових підприємств, автотранспорту, об'єктів теплоенергетики, житлово-комунальної сфери. Викиди та скиди формують ореол регіонального забруднення (урбанізований

фон), на який накладаються локальні осередки забруднення навколо окремих джерел емісії забруднювачів. За даними МНС України, високий та дуже високий рівень аеротехногенного забруднення зафіксовано у 25 містах: Маріуполі, Макіївці, Дніпродзержинську, Лисичанську, Донецьку, Одесі, Рубіжному, Горлівці, Дзержинську та інших. Загалом по Україні ґрунти найбільше забруднені цинком та свинцем, менше кадмієм, марганцем, міддю [4, 67].

Вуглеводневе забруднення ґрунтів. Особливу небезпеку мають аварійні викиди забруднювальних речовин на поверхню, які можуть призвести до залпового надходження токсикантів до природних вод. Нафтопродукти (бензин, гас, дизпаливо) практично не затримуються ґрунтом і майже безперешкодно мігрують до ґрунтових вод. Проблема забруднення ґрунтів нафтою і нафтопродуктами під час їхнього транспортування трубопроводами, а також проведення бурових робіт ускладнюється з кожним роком. В Україні відкрито понад 300 нафтових, газових і газоконденсатних родовищ, розташованих у 3-х нафтогазоносних регіонах: Східному, Західному та Південному. Розгалужена система магістральних (понад 5 тис. км), промислових (понад 20 тис. км) трубопроводів охоплює всі природно-кліматичні та економічні зони країни. За розрахунками, видобування 1 т нафти супроводжується руйнуванням або забрудненням 1—1,3 м³ ґрунту [4].

Забруднення ґрунтів залишками пестицидів. Поступовий перехід агровиробників на використання безпечніших хімічних засобів захисту рослин сприяє зменшенню забруднення ґрунтів і рослинної продукції. Так, у 2007—2009 рр. залишки стійких хлорорганічних сполук було виявлено лише у 5—7 % проб ґрунтів, у т. ч. менше 1 % — з перевищенням ГДК, що спостерігається переважно на земельних ділянках, які прилягають до колишніх складів пестицидів, розчинних вузлів, та рідше — на полях, що були під давніми виноградниками, садами та хмільниками [65].

Радіоактивне забруднення ґрунтів. Збір, аналіз та узагальнення даних радіологічного обстеження орних земель України показали, що станом на 01.01.2010 забруднення цезієм-137 на рівні понад 37 кБк/м² на сільськогосподарських угіддях України поширене на 462 тис. га, з них орних земель — 346 тис. га. Забруднені площі є на території 12 областей, де було обстежено 8,8 млн га. Найбільші площі угідь, забруднених цезієм-137, поширені в областях: Житомирській — 156 тис. га, Черкаській — 76, Рівненській — 52, Чернігівській — 52, Вінницькій — 50, Київській — 34 тис. га. Забруднення ґрунту стронцієм на сільськогосподарських угіддях України спостерігається у значно більших масштабах, ніж цезієм. У межах 0,74—5,55 кБк/м² стронцієм—90 забруднено 4,6 млн га, що становить 52 % від обстеженої площі. Загалом нині спостерігається покращення радіаційної ситуації на забруднених територіях, порівняно із раннім поставарійним періодом [65].

Таким чином, екологічний стан земель та ґрунтів України близький до критичного. Найбільш важливими причинами, що зумовили таку ситуацію, є:

- надзвичайно високий і економічно та екологічно необґрунтований рівень господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території;
- значна землеємність основних галузей економіки;
- нерівномірна сільськогосподарська освоєність територій, внаслідок чого розораність земель в окремих регіонах досягла надмірних розмірів;
- відсутність у більшості сільськогосподарських підприємств науково-обґрунтованих сівозмін, ґрунтозахисних технологій вирощування сільськогосподарських культур, необхідної кількості органічних та мінеральних добрив, що призводить до виснаження та деградації земель, зменшення родючості ґрунтів;
- стихійне формування нових типів землекористування в ринкових умовах шляхом оренди земельних часток (паїв), які характеризуються нестабільністю, дрібноконтурністю, черезсмужжям тощо;
- інтенсивний розвиток деградаційних процесів та наявність значних площ деградованих земель, що є суттєвим фактором зниження продуктивності земельних ресурсів;
- наявність територій, які зазнають постійного впливу небезпечних стихійних явищ;
- недостатність земель природно-заповідного та іншого природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого та історико-культурного призначення;
- наявність значних площ земель, використання яких законодавчо обмежується (територія радіаційного забруднення внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, санітарно-захисні та охоронні зони підприємств промисловості, транспорту, зв'язку, оборони, об'єктів природно-заповідного фонду та історико-культурного призначення, курортів і водних об'єктів);
- високий рівень техногенного забруднення навколишнього природного середовища в багатьох регіонах, недостатній розвиток екологічної інфраструктури.

Здійснення та фінансування заходів щодо охорони земель

Найважливішим засобом державного регулювання відносин у сфері використання та охорони земель і розв'язання екологічних проблем є програмно-цільове планування, розроблення та реалізація екологічних державних і регіональних цільових програм. Однак до цього часу в Україні немає затвердженої на законодавчому рівні загальної стратегії розвитку земельних ресурсів і земельних відносин, використання та охорони земель, що свідчить про фактичну втрату функції стратегічного планування використання та охорони земель як основи в системі управління земельними ресурсами країни.

Не прийнято Загальнодержавної програми використання та охорони земель, розроблення якої передбачалось на виконання прикінцевих положень Закону України «Про охорону земель» (2003). На виконання Постанови Верховної Ради України від 2 листопада 2004 року № 2133-IV у 2008 році був

підготовлений проект зазначеної програми, який визначав напрями впровадження державної політики, спрямованої на мінімізацію негативного впливу на земельні ресурси, захист ґрунтів від деградації, забруднення та виснаження, раціональне використання земель, а також визначення головних напрямів дій щодо невиснажливого використання, охорони та відтворення земельних ресурсів, шляхом об'єднання проектів законів України «Про Загальнодержавну програму використання та охорони земель» та «Про Національну програму родючості ґрунтів». Проте розгляд проекту програми не відбувся, і згідно з Постановою Верховної Ради України від 7 липня 2011 року № 3607-VI законопроект був знятий з розгляду як такий, що втратив актуальність.

Відмова від розгляду представленого законопроекту пов'язана з розробленням на виконання Плану дій з проведення земельної реформи та створення прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 № 1072-р, проекту «Концепції Загальнодержавної програми використання та охорони земель на період до 2022 року». Зазначений законопроект був оприлюднений для обговорення у листопаді 2011 року, проте не був переданий на розгляд Верховної Ради України.

Також не прийнята Державна цільова програма розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року, концепція якої затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 № 743-р. Метою програми є визначення та реалізація основних напрямів державної політики, спрямованих на удосконалення земельних відносин та створення сприятливих умов для сталого розвитку землекористування міських і сільських територій, сприяння розв'язанню екологічних та соціальних проблем села, збереження природних цінностей агроландшафтів.

З числа чинних програм в аграрній сфері найбільш значимою є Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158), окремі напрямки діяльності якої спрямовані на охорону земель і ґрунтів та забезпечення сталого землекористування.

Незважаючи на відсутність законодавчо прийнятої державної програми, майже у всіх регіонах країни затверджені та реалізуються регіональні (обласні) та місцеві програми з розвитку земельних відносин, використання та охорони земель, охорони і підвищення родючості ґрунтів.

Зазначеними програмами було передбачено фінансування у розмірі майже 340 млн грн — фактично профінансовано лише 45,3 млн грн, що в середньому становить 13 % від запланованого фінансування.

Виконання робіт з охорони земель на території регіонів України здійснюється вкрай повільно, більше того, у період 1995—2011 рр. спостерігалася загальна тенденція до суттєвого щорічного скорочення (у десятки разів) обсягів виконання зазначених заходів. Наприклад, будівництво валів, валів-каналів

Таблиця 2.30

Динаміка здійснення заходів з охорони земель [128, 138]

Найменування заходів	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Будівництво протиерозійних гідро-технічних споруд:						
вали, вали-канави, км	135,2	9,3	4,4	5,0	4,0	13,5
вали-тераси, км	5,4	10,9	16,9	8,6	3,8	5,1
вали-дороги, км	16,2	2,2	0,1	0,3	1,1	1,1
протиерозійні ставки (накопи-чувачі твердого стоку), га	177	24,0	32,3	33,7	31,8	5,2
водоскидні споруди, од.	51	18	16	6	2	1
берегоукріплення, км	1,0	4,7	1,2	0,9	237	2,6
Залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речови-нами ріллі, га	12785,0	14974,0	3510,0	6496,0	16728,8	8566,0
Рекультивация порушених земель	8,4	3,7	2,6	2,8	1,9	1,5

Найменування заходів	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010
Будівництво протиерозійних гідро-технічних споруд:							
вали, вали-канави, км	3,6	8,6	7,3	8,0	0,5	4,1	2,9
вали-тераси, км	6,6	2,3	2,4	2,3	0,7	0,0	0,0
вали-дороги, км	1,1	2,2	1,3	1,1	2,5	0,1	0,2
протиерозійні ставки (накопи-чувачі твердого стоку), га	7,0	1,5	2,0	1,8	—	6,6	6,7
водоскидні споруди, од.	2	2	1	2	9	12	8
берегоукріплення, км	3,9	4,2	4,2	1,2	7,6	4,3	7,1
Залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речови-нами ріллі, га	6341,5	8929,9	6212,3	6021,8	3805,9	1015,2	1383,0
Рекультивация порушених земель	2,1	1,4	1,2	1,6	0,9	0,5	0,6

у 1995 р. було здійснено загальною протяжністю 135,2 км, у 2011 р. — 2,9 км; будівництво протиерозійних ставків (накопичувачів твердого стоку) у 1995 р. було здійснено на загальній площі 177 га, у 2011 р. — 6,7 га тощо (табл. 2.30).

Зниження обсягів рекультивції порушених земель з 8,4 тис. га у 1995 р. до 0,6 тис. га у 2011 р. призвело до того, що з 2000 р. площі щорічно відпрацьованих та порушених земель вже перевищували площі, які були піддані рекультивції, і це не дає можливості повертати значні земельні масиви до продуктивного стану та залучати їх в господарський обіг. Тож на 01.01.2011 р. площа порушених земель становила 135,5 тис. га, а відпрацьованих — 43,3 тис. га.

Протягом 2011 року здійснено консервацію 2,3 тис. га земель, з них 0,9 тис. га шляхом заліснення та 1,4 тис. га — залуження, у той час як, за оперативною інформацією територіальних органів земельних ресурсів, загальна площа земель, що потребують консервації, по країні складає 1,1 млн га, з них

Таблиця 2.31

Динаміка внесення мінеральних, органічних добрив та хімічних меліорантів [128, 138]

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Внесення органічних добрив, усього, млн т	28,4	26,5	22,7	17,4	15,1	13,2
з розрахунку на 1 га, т	1,3	1,3	1,2	1,0	0,8	0,8
Внесення мінеральних добрив, усього, тис. т	279	401	399	379	518,6	557,9
з розрахунку на 1 га, кг	13	19	21	22	29	32
Площі вапнування, тис. га	24	26,7	21,5	23,5	40,9	41,7
Внесено вапна, усього, тис. тонн	169,7	191,1	143,8	132,0	222,8	243,1
Гіпсування тис. га	5	3,6	5	1,6	3,8	2,7
Внесено гіпсу, усього, тис. т	27	14,3	25	5,4	16,5	12,1
Показники	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Внесення органічних добрив, усього, млн т	13,0	11,9	10,5	10,4	9,9	9,8
з розрахунку на 1 га, т	0,7	0,7	0,6	0,6	0,5	0,5
Внесення мінеральних добрив, усього, тис. т	699,3	896,5	1064,7	886,8	1060,6	1263,3
з розрахунку на 1 га, кг	40	51	57	48	58	68
Площі вапнування, тис. га	43,9	49,0	59,7	87,8	73,2	78,3
Внесено вапна, усього, тис. тонн	283,4	300,3	334,1	406,1	340,8	340,0
Гіпсування тис. га	5,7	7,9	9,8	24,6	4,4	7,2
Внесено гіпсу, усього, тис. т	30,4	39,9	39,2	47,0	23,4	19,9

643,1 тис. га — деградовані, 437,6 тис. га — малопродуктивні та 11,9 тис. га — техногенно забруднені землі. Найбільше земель, які потребують консервації, у Миколаївській (246,4 тис. га), Донецькій (202,6 тис. га), Одеській (83,2 тис. га), Закарпатській (82,5 тис. га) та Херсонській (71,4 тис. га) областях.

Незважаючи на погіршення якісного стану ґрунтів, спостерігається значне зниження обсягів внесення мінеральних та органічних добрив, вапнування та гіпсування ґрунтів (табл. 2.31).

Фінансування заходів з охорони земель здійснюється за рахунок державного бюджету України, місцевих бюджетів, у тому числі коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільсько- та лісгосподарського виробництва, від плати за землю, а також коштів землевласників і землекористувачів та інших джерел, не заборонених законом. За інформацією Держземагентства України, протягом 2011 року на ці цілі було витрачено 99,4 млн грн, у тому числі за рахунок загального фонду державного бюджету — 13,3, спеціального — 2,7; місцевих бюджетів — 44,7; інших джерел — 38,7 млн грн.

За бюджетною програмою КПКВК 2408040 «Збереження, відтворення та забезпечення раціонального використання земельних ресурсів» Державного бюджету України на 2011 рік Держземагентству України було передбачено

1,4 млн грн, з яких тільки 99 тис. грн використано на здійснення рекультивції 0,6 га порушених земель Сакського району АР Крим (1,3 млн грн було спрямовано на погашення кредиторської заборгованості за минулі роки). Порівняно з 2009—2010 рр., коли на ці цілі було передбачено по 470 тис. грн, та з 2007—2008 рр. (по 9,5 млн грн щороку), фінансування робіт з охорони земель за цією бюджетною програмою зменшено майже у 20—95 раз, що унеможливує здійснення належним чином заходів з охорони земель.

Розвиток законодавства

Законодавче та нормативно-правове забезпечення використання та охорони земель, яке є одним із основних механізмів управління земельними ресурсами в Україні, здійснюється у трьох напрямках: відносини землекористування; методи економічного регулювання; землеохоронна діяльність.

Земельний кодекс України (25.10.2001 № 2768-III), який набув чинності 1 січня 2002 року, не охопив усіх питань, пов'язаних з функціонуванням земельної сфери, тому продовжується розвиток земельного законодавства, спрямований на реалізацію положень Кодексу. Протягом 2002—2012 рр. було прийнято низку законодавчих та нормативно-правових актів, що регламентують як використання окремих категорій земель, так і загальні питання щодо регулювання земельних відносин, зокрема охорони земель, державного контролю за використанням та охороною земель, планування використання земель, землеустрою, моніторингу тощо. Серед них:

Заони України: «Про землеустрій» від 22 травня 2003 року № 858-IV; «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року № 962-IV; «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 року № 963-IV; «Про оцінку земель» від 11 грудня 2003 року № 1378-IV; «Про розмежування земель державної і комунальної власності» від 5 лютого 2004 року № 1457-IV; «Про державну експертизу землевлпорядної документації» від 17 червня 2004 року № 1808-IV; «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства» від 15 квітня 2008 року № 271-VI; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 4 червня 2009 року № 1443-VI; «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 року № 1559-VI; «Про мораторій на зміну цільового призначення окремих земельних ділянок рекреаційного призначення в містах та інших населених пунктах» від 17 березня 2011 № 3159-VI; «Про Державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 року № 3613-VI; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань здійснення державного контролю за використанням та охороною земель» від 23 лютого 2012 № 4444-VI.

Укази Президента України: «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 року «Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель» (від 21 листопада 2005 року № 1643); «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 січня 2008 року «Про стан виконання Указу Президента України від 21 листопада 2005 року № 1643 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 червня 2005 року «Про стан додержання вимог законодавства та заходи щодо підвищення ефективності державної політики у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель» (від 18 січня 2008 року № 121/2008); «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 листопада 2008 року «Про виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України з питань регулювання земельних відносин, використання та охорони земель» (від 12 січня 2009 року № 5/2009).

Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку вибору земельних ділянок для розміщення об'єктів» (від 31.03.2004 № 427); «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок» (від 26.05.2004 № 677); «Про затвердження Порядку здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель» (від 26.05.2004 № 681); «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою з організації та встановлення меж територій природно-заповідного фонду, іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення» (від 25.08.2004 № 1094); «Про заходи щодо удосконалення державного контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища» (від 19.07.2006 № 997); «Питання розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь» (від 24.06.2006 № 863); «Про затвердження Порядку збирання, використання, поширення інформації про опустелювання та деградацію земель» (від 19.07.2006 № 998); «Про вилучення, надання у постійне користування і в оренду земельних ділянок для суспільних та інших потреб, погодження місць розташування об'єктів і зміну цільового призначення земель» (від 26.04.2007 № 681); «Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» (від 25.07.2007 № 963); «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивациі порушених земель» (від 17.12.2008 № 1098); «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності та визначається періодичність проведення планових заходів з державного контролю за використанням та охороною земель» (від 20.05.2009 № 477); «Про

затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» (від 11.02.2010 № 164); «Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів» (від 31.10.2011 № 1185); «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь» (від 02.11.2011 № 1134); «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів)» (від 23.11.2011 № 1278); «Про затвердження Порядку проведення інвентаризації земель» (від 23.05.2012 № 513).

Накази Держкомзему України: «Про Порядок консервації земель» (від 17.10.2002 № 175); «Про затвердження переліку особливо цінних груп ґрунтів» (від 06.10.2003 № 245); «Про Порядок нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів» (від 27.01.2006 № 18/15/21/11); «Про Порядок нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель у межах населених пунктів)» (від 27.01.2006 № 19/16/22/11/17/12); «Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель» (від 23.07.2010 № 548).

Накази Мінагрополітики України: «Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення» від 26.02.2004 № 51.

Як бачимо, переважна частина нормативно-правової бази складається з підзаконних актів — постанов Кабінету Міністрів України, указів Президента України, відомчих наказів та інструкцій — і характеризується відсутністю певної ієрархії, системи супідрядності норм і системи їхньої взаємодії. Найбільшу частку за своєю кількістю та обсягом нормативного матеріалу в земельному законодавстві становлять постанови Кабінету Міністрів України, що виконують роль основного регулятора земельних правовідносин.

Водночас можна констатувати, що чинна законодавча та нормативно-правова база охорони земель (ґрунтів) в Україні не становить єдиної цілісної системи. Вона не враховує фізико-географічних, екологічних та економічних реалій в країні, не забезпечує регулювання землекористування, не гарантує охорони ґрунтів, не відповідає повною мірою рівню міжнародного права у цій галузі та не забезпечує формування в Україні засад сталого землекористування.

Наприклад, стаття 1 Закону України «Про землеустрій» визначає стале землекористування як форму та відповідні до неї методи використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій території [102]. Однак засади сталого землекористування в частині визначення змісту поняття «форми і відповідних до неї методів використання землі» не отримали подальшого розвитку в чинному законодавстві.

Важливим кроком у напрямку переходу до сталого землекористування є «Концепція збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на

період до 2025 року», затверджена наказом Мінагрополітики України від 20.08.2003 № 280. Головна мета Концепції — створення передумов для збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем та призупинення негативних процесів, що відбуваються в них. Об'єктом Концепції є клас природно-антропогенних систем — агроєкосистеми, які є цілісними сполученнями природних (рельєфу, ґрунтів, біоти, водних об'єктів) і антропогенних елементів, що створюють відносно однорідні ділянки території з визначеним типом взаємозв'язків та взаємодій елементів, що входять до них.

Передбачалось, що в результаті реалізації Концепції буде покращено стан агроєкосистем, створено умови для відновлення біорізноманіття в агросфері, попередження деградації ґрунтового покриву за рахунок призупинення водної ерозії, дефляції та забруднення ґрунтів.

У цілому наявність значних прогалин, декларативний характер окремих норм, відсилки до підзаконних нормативно-правових актів та досить велика питома вага останніх свідчать про необхідність подальшого удосконалення законодавства у сфері використання та охорони земель.

Напрями такого удосконалення полягають у площині законодавчого та нормативно-правового врегулювання питань:

- удосконалення/формування правової охорони ґрунтів і їх родючості; особливо цінних і зникаючих ґрунтових об'єктів; окремих видів сільськогосподарських угідь; позахисних лісосмуг та лісонасаджень; агроландшафтів; земель органічного землеробства тощо;
- удосконалення правового, економічного і фінансового механізму щодо вилучення (консервації) з інтенсивного використання деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель;
- формування інституту обмежень у використанні земель, пов'язаних з їх охороною, та забезпечення екологічної збалансованості землекористування шляхом затвердження: нормативів оптимального співвідношення земельних угідь, нормативів якісного стану ґрунтів, нормативів гранично допустимого забруднення ґрунтів, нормативів показників деградації земель і ґрунтів;
- розроблення галузевої системи стандартів і нормативів у сфері охорони та використання земель і ґрунтів та їхнє запровадження у процес розробки документації із землеустрою та при встановленні обмежень у використанні земель;
- посилення державного контролю за зміною родючості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення, за використанням та поверненням орендованих земель у належному якісному стані; забезпечення громадського контролю за використанням та охороною земель;
- удосконалення економічного та фінансового механізмів сталого землекористування шляхом запровадження економічного механізму відповідальності за порушення земельного законодавства; економічного стимулювання екологічно безпечного сільськогосподарського землекористування; удосконалення системи платежів за землю та запровадження цільового використан-

ня надходжень від земельного податку для фінансування заходів щодо раціонального використання земельних ресурсів і на їх охорону;

- удосконалення ведення моніторингу земель та ґрунтів, у тому числі на основі використання даних дистанційного зондування Землі, та інформаційного забезпечення екологічно сталого землеволодіння та землекористування з метою своєчасного виявлення зміни стану земель і властивостей ґрунтів внаслідок нераціонального їхнього використання; оцінки здійснення заходів щодо охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів; виявлення порушень земельного законодавства та нецільового використання земельних ділянок; попередження негативного впливу на ґрунтовий покрив і усунення його наслідків [21, 26, 36, 47, 65].

Інституційне забезпечення

В Україні загалом створені інституційні основи забезпечення процесів формування та реалізації земельної політики, однак їхньою характерною особливістю є недостатня ефективність роботи. Серед основних причин цього — неодноразові зміни складу Кабінету Міністрів України, структурно-функціональні реформи відповідних органів державної влади та супутні їм кадрові перестановки. Потребує подальшого вирішення проблема подолання відомчого підходу до питань використання та охорони земельних ресурсів, поліпшення координації роботи відповідних державних органів, розмежування управлінських і господарських функцій.

У 2010 році Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 було започатковано інституційну реформу органів державної влади України. Відповідно до цього Указу було створено Державне агентство земельних ресурсів України (Держземагентство), у результаті реорганізування Державного комітету України із земельних ресурсів, а також новий центральний орган виконавчої влади — Державна інспекція сільського господарства України (Держсільгоспінспекція). Згідно з положенням, затвердженим Указом Президента України від 8 квітня 2011 року № 445/2011, Держземагентство є центральним органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері земельних відносин.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17.08.2011 № 974 передбачено створення територіальних органів Держземагентства та затверджено їхню структуру.

Подібний процес уже відбувався у 2007 році, коли Держкомзем України було реорганізовано в Держземагентство України як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом

Міністрів України через Міністра охорони навколишнього природного середовища (відповідно до постанов Кабінету Міністрів України «Про реорганізацію Державного комітету України по земельних ресурсах» від 31.01.2007 № 69 та «Про затвердження Положення про Державне агентство земельних ресурсів України» від 04.04.2007 № 614). У 2008 році процес реорганізації було скасовано постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державний комітет України із земельних ресурсів» від 19.03.2008 № 224 та відновлено діяльність Держкомзему України як центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Також Указом Президента України «Про Державну інспекцію сільського господарства України» від 13 квітня 2011 року № 459/2011 повноваження щодо здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, які раніше виконувала Державна інспекція з контролю за використанням та охороною земель (ліквідована Постановою Кабінету Міністрів України від 22.11.2010 № 1068), передані у ведення Держсільгоспінспекції.

З метою приведення норм чинних законодавчих актів у відповідність до завдань, визначених для Держсільгоспінспекції та її територіальних органів, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань здійснення державного контролю за використанням та охороною земель» від 23 лютого 2012 року № 4444-VI внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Земельного кодексу України та низки законів України. Державний контроль за використанням та охороною земель усіх категорій та форм власності здійснює центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. Державний контроль за дотриманням вимог законодавства України про охорону земель здійснює центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів. Моніторинг родючості ґрунтів земель сільськогосподарського призначення та агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення проводить центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики.

У 2009—2010 рр., через неодноразове прийняття Урядом рішення щодо передачі зазначених повноважень від урядового органу (Держземінспекції) до центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів і навпаки, державний контроль за використанням та охороною земель у цей період фактично не здійснювався. Не проводив належним чином моніторинг земель.

Основні напрями удосконалення державної політики

Питання використання та охорони земель та заходи з екологізації сільсько-го господарства знайшли своє місце серед пріоритетів аграрної політики та шляхів їх досягнення, однак практична реалізація задекларованих положень фактично не здійснюється. Ситуація, що склалася у цій сфері, спричинена насамперед такими факторами:

- невизначеністю основних напрямів державної політики та механізмів її реалізації з питань розвитку земельних відносин, охорони земель та родючості ґрунтів, зокрема складу та обсягів першочергових і перспективних заходів, обсягів і джерел їх ресурсного забезпечення, недостатністю врахування екологічних аспектів при формуванні та втіленні державної аграрної політики;
- недосконалістю чинного земельного законодавства та відсутністю низки спеціальних нормативно-правових актів у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель та ґрунтів, які передбачалось прийняти в розвиток Земельного кодексу України;
- недостатністю нормативно-правового та нормативно-методичного забезпечення та відсутністю державної системи стандартів, норм і правил щодо використання та охорони земель та її гармонізації з європейським досвідом;
- відсутністю державних цільових програм використання та охорони земель та підвищення родючості ґрунтів, недостатнім обсягом фінансування відповідних заходів за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів;
- відсутністю ефективної системи фінансово-економічного механізму регулювання земельних відносин та землекористування, механізму економічного стимулювання використання та охорони земель;
- недосконалістю системи державного управління у сфері земельних відносин, використання та охорони земель;
- відсутністю належного фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень та оновлення матеріально-технічного і приладного забезпечення експедиційних і стаціонарних польових досліджень з питань екологобезпечного використання земельних ресурсів, зокрема з інвентаризації та бонітування земель, агрохімічної паспортизації ґрунтів, вивчення та подолання деградаційних процесів із застосуванням геоінформаційних та картографічних методів, дистанційного зондування та інших сучасних технологій, автоматизованого проектування, математичного і натурального моделювання, прогнозування тощо;
- недостатністю розвитку системи моніторингу земель, невідповідністю вітчизняного програмного, математичного, інструментального камерального і картографічного забезпечення вимогам загальноєвропейської системи моніторингу ґрунтового покриття;
- недостатністю сучасного рівня агротехнологій та заходів з їхнього удосконалення, що не забезпечує екологобезпечні та економічно ефективні результати сільськогосподарської діяльності.

Законом України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI «Про основні засади (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року» встановлено такі цілі щодо вирішення екологічних проблем у сфері охорони земель і ґрунтів:

1. Зменшення до 2020 року в середньому на 5—10 % площ орних земель в областях шляхом виведення зі складу орних земель схилів крутизною більш як 3 градуси, земель водоохоронних зон, консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь з подальшим їх залісненням у лісовій та лісостеповій зонах і залуженням у степовій зоні.

2. Забезпечення до 2015 року повного врахування природоохоронних вимог у процесі відведення земель для розміщення об'єктів промисловості, будівництва, енергетики, транспорту і зв'язку та під час вирішення питань щодо вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок.

3. Розроблення та впровадження до 2020 року системи управління агроландшафтами лісомеліоративними методами на засадах сталого розвитку.

4. Створення умов для широкого впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства та досягнення двократного збільшення площ їхнього використання у 2020 р. порівняно з базовим рівнем.

5. Збільшення до 2020 року частки земель, що використовується в органічному сільському господарстві, до 7 % [103].

«Національним планом дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 роки», затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 577-р, передбачається:

- підготовка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту щодо внесення змін до Земельного кодексу України у частині посилення вимог стосовно охорони довкілля під час вирішення питань вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок;

- підготовка проекту акта стосовно внесення змін до Порядку розроблення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 № 677, у частині врахування природоохоронних вимог;

- підготовка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України проекту акта, спрямованого на удосконалення системи державного обліку, звітності та контролю за додержанням вимог екологічної безпеки, екологічного законодавства у сфері використання земельних ресурсів;

- підготовка та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту щодо внесення змін до Закону України «Про екологічну експертизу» з метою обов'язкового включення до висновків екологічної експертизи питань відведення земель для розміщення об'єктів промисловості, будівництва, енергетики, транспорту і зв'язку під час вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок;

- удосконалення методів управління агроландшафтами для відновлення навколишнього природного середовища, підвищення природно-ресурсного потенціалу території, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття з урахуванням необхідності розвитку екологічної мережі [101].

Деталізація цілей та завдань у цій сфері визначені проектом Концепції Загальнодержавної програми використання та охорони земель до 2022 року (представленим Держземагентством для громадського обговорення 18 листопада 2011 року).

Пропонується, що метою зазначеної програми має бути проведення державної політики, спрямованої на раціональне використання та охорону земель, захист їх від деградації та забруднення, підвищення врожаїв сільськогосподарських культур, збільшення обсягу виробництва високоякісної, екологічно безпечної продукції та забезпечення продовольчої безпеки держави, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, створення екологічно безпечних умов проживання населення та провадження господарської діяльності, а також визначення обсягів робіт, необхідних для розв'язання цих проблем.

Шляхами вирішення проблем у галузі встановлено:

- 1) поетапне відновлення екологічно збалансованого співвідношення земельних угідь у землекористуваннях, необхідних для задоволення виробничих і природоохоронних потреб, зокрема зменшення розораності та збільшення лісистості території України;

- 2) підвищення рівня родючості ґрунтів за рахунок внесення добрив в оптимальних нормах і співвідношеннях, проведення хімічної меліорації ґрунтів, упровадження науково обґрунтованих сівозмін, елементів біологізації землеробства, прогресивних технологій збереження та відтворення родючості ґрунтів і ведення землеробства;

- 3) запобігання деградаційним процесам ґрунтового покриву, зокрема на землях сільськогосподарського призначення, шляхом упровадження ґрунтозахисних технологій, розробки проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь, проведення консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, здійснення інших заходів щодо збереження та відтворення родючості ґрунтів;

- 4) обмеження вилучення (викупу) особливо цінних земель, зокрема сільськогосподарського та лісогосподарського призначення, для несільськогосподарських потреб;

- 5) проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення;

- 6) встановлення в натурі (на місцевості) меж земельних ділянок природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, а також оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення;

- 7) розширення територій природних та окультурених ландшафтів для їх рекреаційного та лікувально-оздоровчого розвитку;

8) істотне зниження рівня землеємності промислового та інших видів виробництва з урахуванням рівня, досягнутого в розвинутих державах;

9) розроблення та забезпечення виконання ряду актів законодавства, нормативних документів зі стандартизації у галузі використання та охорони земель [106].

2.3. Посилення ролі основних груп населення

Необхідною політичною та соціальною передумовою переходу до збалансованого розвитку (ЗР) є залучення до цього процесу широких верств населення. Перехід до ЗР передбачає активізацію діяльності об'єднань громадян, профспілок, науковців, бізнес-структур, найповніше врахування інтересів основних груп населення, зокрема жінок, дітей та молоді, етнічних груп тощо.

Основними напрямками діяльності у цій сфері мають бути:

1) розроблення механізмів партнерства держави та громадянського суспільства;

2) створення реальних можливостей для участі громадян у розробленні, обговоренні та реалізації питань економічної, екологічної та соціальної політики;

3) запровадження системи громадського контролю, оцінок, експертизи діяльності різних гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової;

4) формування сприятливого середовища для реалізації потенціалу, посилення ролі жінок в усіх сферах суспільного життя;

5) закріплення на законодавчому рівні та в практиці прийняття рішень з урахуванням інтересів дітей, збереження життя і здоров'я, рівного доступу до якісної освіти, культурних послуг, спорту;

6) створення сприятливих умов для формування розвиненої особистості, залучення молоді до прийняття рішень на національному та регіональному рівнях;

7) формування засад громадянського суспільства, яке може забезпечити найкращі умови для економічного зростання, урегулювання соціальних конфліктів, збалансованого природокористування та збереження довкілля.

Надзвичайно важливу роль в Україні відіграють неурядові організації, які часто виступають рушійною силою значних перетворень. Це і процес становлення незалежної української держави, де провідну позицію відігравали національно зорієнтовані групи, зокрема «Просвіта», громадські екологічні організації та незалежні профспілки. Виключну роль у подіях 2004 року відіграли молодіжні рухи: «Пора» та інші. У формуванні реалізації національної екологічної політики в Україні лідером є саме громадські природоохоронні організації, а не владні структури.

Упровадженням засад збалансованого розвитку в Україні, починаючи з Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., опікувались громадські організації та наукові кола. Після саміту в Йоганнесбурзі (2002) було здійснено кілька спроб підготовки концепції переходу України до збалансованого (сталого) розвитку.

У 2003 році громадські екологічні організації зініціювали розробку Пріоритетів збалансованого (сталого) розвитку України. У 2006 році установи НАН України розробили і подали на розгляд до Верховної Ради України проєкт Концепції переходу України до сталого розвитку.

У 2009 році за спільної ініціативи провідних наукових установ і представників громадських екологічних організацій проєкт Концепції було подано на розгляд Комісії зі сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України.

За активної роботи неурядових організацій (НУО), зокрема Всеукраїнської екологічної ліги, Українського товариства охорони природи, Всеукраїнської дитячої спілки «Екологічна вартість», Благодійного фонду «Паросток», поширювались ідеї екологічної освіти та освіти для збалансованого розвитку.

Підготовка України до Конференції ООН Ріо+20 розпочалась також зі звернення громадськості до Уряду щодо створення національного оргкомітету, підготовки плану заходів та схвалення Концепції збалансованого розвитку України. Проведення круглого столу «Україна на шляху до Ріо» (лютий 2012 р.) дало поштовх формуванню спільної платформи щодо представлення позиції нашої держави з усіх питань конференції ООН. Була створена робоча група з підготовки проєкту Доповіді України, до якої увійшли представники органів влади, провідних наукових установ НАН України, навчальних закладів, громадських організацій і бізнесу.

Були обговорені головні питання порядку денного всесвітнього саміту в українському контексті, зокрема:

- позиція України щодо підсумкового документа Ріо+20 «Майбутнє, якого ми хочемо»;
- упровадження «зеленої» економіки;
- позиція України щодо міждержавного органу зі сталого (збалансованого) розвитку;
- пропозиції щодо зміцнення інституційної бази сталого (збалансованого) розвитку на національному рівні;
- позиція України щодо рамок діяльності за пріоритетними тематичними питаннями: поточне розуміння цілей та індикаторів сталого (збалансованого) розвитку, водні ресурси, продовольча безпека та збалансоване сільське господарство, збалансовані міста, наука і технології для сталого (збалансованого) розвитку.

За сприяння представництва ООН в Україні пропозиції були узагальнені в документі «Проект Доповіді України на Конференції ООН зі збалансованого розвитку Ріо+20», передані до Уряду і значною мірою озвучені представниками офіційної української делегації під час конференції.

Протягом 2012 року тривала робота з підготовки проєкту Концепції збалансованого розвитку України, лобіювання цього важливого документа в урядових структурах. Але за різних обставин — несприйняття ідей збалансованого розвитку найвищим керівництвом країни, відсутності інституційних структур, загострення протиріч між різними верстами населення, зростання

бідності значної частини українців — і через 20 років після ухвалення «Порядку денного на XX ст.» в Україні не змогли затвердити концептуальний документ збалансованого розвитку.

Найбільш активними громадськими організаціями є природоохоронні, чия діяльність виступає як громадське екологічне управління природоохоронною сферою. Протягом останнього десятиріччя в законодавстві (краще чи гірше) були закріплені можливості для НУО щодо участі у прийнятті важливих державних рішень, у тому числі з питань, що стосуються довкілля та впровадження засад збалансованого розвитку.

У 2003 році громадські екологічні організації створили безпрецедентний на той час інструмент впливу на державну політику — доповідь НУО «Громадська оцінка екологічної політики в Україні», яка була презентована на П'ятій всеєвропейській конференції міністрів охорони навколишнього середовища «Довкілля для Європи». Саме громадські організації з різних секторів суспільства зініціювали постанову Кабінету Міністрів України щодо створення Громадських рад при центральних органах виконавчої влади та Порядок проведення консультацій з громадськістю щодо формування та реалізації державної політики (2004).

Низка прийнятих протягом 2004—2010 рр. законодавчих та нормативних актів мала би створити сприятливе середовище для функціонування та «вдосконалення процедур і механізмів, що забезпечують реальну участь неурядових організацій у справі розробки стратегій, прийняття рішень, впровадження і оцінки на рівні окремих установ...» не тільки Програми дій «Порядок денний на XXI століття», глава 27.9, але і для реалізації загальних демократичних прагнень українців, зокрема це такі документи:

2003 рік — стаття 19, 20 Закону України «Про демократичний контроль над воєнною організацією та правоохоронними органами держави»;

2004 рік — постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та Положення про Громадську раду при органах виконавчої влади;

ст. 4, 6, 9 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»;

2005 рік — Указ Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики»;

ст. 3 Закону України «Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних установок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами»;

2006 рік — ст. 2 Закону України «Про доступ до судових рішень»;

2008 рік — Указ Президента України «Про день молодіжних та дитячих організацій»;

постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади»;

постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України Управління у зв'язках з громадськістю», якою передбачалося також ввести у структуру органів виконавчої влади такі ж підрозділи.

Однак значна частина цих державних документів не була реалізована на практиці. Урядовим структурам не вдалося поліпшити діалог з громадськими організаціями, що представляють усі верстви населення. Залишається не реалізованим потенціал неурядових організацій у таких важливих галузях як освіта (у тому числі освіта для збалансованого розвитку), охорона навколишнього середовища, поліпшення доступу молоді і дітей до якісних культурних послуг, спорту.

Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку є одним з основних джерел екологічного права. Декларація містить 27 принципів екологічно коректної поведінки світового співтовариства.

Двадцятий принцип Декларації Ріо-де-Жанейро визначає, що жінки відіграють життєво важливу роль у раціональному використанні навколишнього середовища та розвитку. Тому їхня всебічна участь необхідна для досягнення стійкого розвитку.

Найбільш розвинені держави світу довели, що активна участь жінок у суспільно політичних процесах сприяє розвитку держави та поліпшує якість життя людей. Та, незважаючи на певні зрушення, питання гендерної рівності все ще залишається актуальним в Україні, через відсутність розуміння у суспільстві того, що гендерна рівність є рушієм демократичних процесів та розвитку держави. Недостатньо уваги цій проблемі приділяється з боку керівництва держави та українського політикуму. Перешкодою всебічній участі жінок у державотворчих процесах є недостатня активність дій їх значної частини, а також — обмеженість реальних механізмів активізації ролі жінок у суспільних процесах.

Нині проблема нерівності за статевою ознакою спостерігається в Україні в багатьох сферах суспільного життя. 70 % домашньої роботи виконують жінки, сімейні ролі у більшості випадків розподіляються таким чином, що домашня робота є обов'язком жінки.

У 2003 р. різниця між заробітною платою чоловіків і жінок складала 31,4 %, а нині вона скоротилася приблизно до 12 %. Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків на початок 2008 р. становило 81 %. Спостерігаються факти, що доводять наявність дискримінації при прийнятті жінок на роботу, особливо в приватному бізнесі. Жінки, що перебувають на обліку у центрі зайнятості, складають 58,1 %, а чоловіки — 41,9 %. Дуже гостро стоїть проблема безробіття жінок у сільській місцевості. Значна кількість жінок від'їжджає за

кордон у пошуках роботи. Через велику завантаженість домашнім господарством жінки мають значно менше вільного часу та менше можливостей для професійного зростання, заняття улюбленою справою, дітьми тощо.

Водночас варто зазначити певні позитивні зрушення. У 2005 р., на виконання ст. 24 Конституції України, яка гарантує рівність прав жінки і чоловіка, прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», а також видано указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

У 2006 р. Уряд затвердив «Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року». З 2006 р. Міністерство юстиції щорічно проводить гендерно-правову експертизу чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини.

У 2007 р. при Кабінеті Міністрів України утворено Міжвідомчу раду з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми. Відбулися парламентські слухання на тему: «Рівні права і рівні можливості в Україні: реалії та перспективи», на яких відзначалося, що в Україні за останні роки досягнуто помітних зрушень у сфері гендерної політики. 2007 рік відповідно до постанови Кабінету Міністрів України було оголошено Роком гендерної рівності. І з того часу відбулася певна активізація інформаційно-просвітницької роботи з питань утвердження духовних цінностей, формування відповідального материнства і батьківства, а також забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків.

Нині загальна кількість підприємств, які контролюють жінки, утричі менша, за кількість фірм, якими володіють чоловіки. Але цей відсоток є співмірним з подібними: у Бельгії кожним третім підприємством малого бізнесу керує жінка, у Фінляндії частка жінок серед керівництва становить 30 %, у Швеції — 25, у Канаді — близько 30. Проте у великому промисловому бізнесі України все ще існує значна диспропорція — жінки обіймають приблизно два відсотки керівних посад. Серед власників середнього бізнесу жінок — 20 %. У питанні співвідношення заробітних плат існує позитивна тенденція.

Забезпечення рівності чоловіків і жінок у виборчому процесі є однією з найважливіших умов розбудови правової держави. До Верховної Ради першого скликання у 1990 р. було обрано лише 11 жінок (2,5 %). На виборах 1994 р. до парламенту потрапило вже 19 жінок (4,5 %). У 1998 р. депутатський мандат отримали 38 жінок (8,5 %). У 2002 р. серед нардепів було 23 жінки, що складало трохи більше 5 % від загальної кількості народних обранців. На парламентських виборах 2006 р. було обрано 40 жінок-депутатів (8,7 %), а на позачергових у 2007 р. цей відсоток дещо скоротився — 8,2 %.

За підсумками виборів 2012 р. до Верховної Ради України сьомого скликання обрано 43 жінки (9,7 %) — це найбільше представництво жінок в українському парламенті з 1991 року. 15 жінок отримали перемогу у мажоритарних округах, а 28 потрапили до парламенту за партійними списками. І все ж, якщо врахувати, що жінки становлять 54 % населення України, їхнє представництво в парламенті та й в інших органах влади і надалі залишається досить низьким.

У державних органах найбільше жінок працює на посадах найнижчого рівня, а чим вища посада, тим більша диспропорція на користь чоловіків. Загалом серед державних службовців вищого рівня (1—2 категорії посад) жінки становлять близько 15 %, серед керівників середнього рівня — 50 %, серед спеціалістів — 80 %.

У науці ситуація подібна: серед академіків жінок — 4 %, серед докторів наук — 15 %, і лише на рівні кандидатів наук жінки досягли нині приблизної рівності. І це при тому, що 56 % українських жінок мають вищу освіту, а серед чоловіків — лише кожен третій.

У цьому плані важливим завданням є залучення жінок до всіх видів діяльності у національних та міжнародних заходах з раціонального використання екосистем, запобігання погіршенню стану навколишнього середовища. Для цього необхідно ліквідувати дискримінацію за статевими ознаками, забезпечити жінкам доступ до земельних та інших ресурсів, можливість отримання освіти та гарантованого рівноправного працевлаштування.

Майже 30 % населення України складає молодь. Ця соціально-демографічна група має свої окремі специфічні потреби, що пов'язані, перш за все, з процесом фізичного зростання, особистісного та соціального становлення, отримання освіти, кваліфікації, роботи відповідно до інтересів і уподобань, створення сім'ї та забезпечення її добробуту. Тому надзвичайно важливим у довгостроковій перспективі є включення молоді у процес прийняття рішень щодо навколишнього середовища, економічного і соціального розвитку. Під час планування та здійснення заходів зі збалансованого розвитку мають бути враховані інтереси молодих людей та їхні специфічні погляди на сучасний світовий розвиток. Від цього значною мірою залежать умови життя молодих поколінь не лише сьогодні, а й у майбутньому.

У нашій країні за допомогою консультацій з представниками молодіжних організацій і груп може бути налагоджений діалог між владою та молоддю на всіх рівнях і створені механізми забезпечення молоді доступу до інформації, надання їй можливості висловлювати свої погляди щодо урядових рішень. Тому вкрай необхідно забезпечити реалізацію низки заходів з метою надання усім молодим людям доступу до отримання усіх видів освіти. Необхідно, щоб у навчальному процесі знаходили відображення економічні та соціальні потреби молоді, враховувався рівень поінформованості про проблеми екології та збалансованого розвитку, розширювалися програми професійної підготовки, необхідної для реалізації збалансованого розвитку.

Особливої уваги потребують діти, і не лише тому, що це — майбутнє України, і на них згодом ляже основний тягар усієї економічної, екологічної, гуманітарної спадщини попередніх поколінь, впровадження нових стосунків з природою і в соціумі. Діти є активними учасниками суспільного життя. Вони надзвичайно вразливі до наслідків погіршення стану довкілля, є свідомими та активними прибічниками природоохоронних громадських рухів. Тому інтереси дітей мають бути враховані у процесі їхньої участі у сфері, пов'язаній із охороною навколишнього середовища.

Діяльність Всеукраїнської дитячої спілки «Екологічна варта», Національного еколого-натуралістичного центру, Національного молодіжного центру «Екологічні ініціативи» згуртувала тисячі молодих українців, які об'єдналися заради поліпшення стану довкілля. На регіональному та національному рівнях у дітей та молодих людей формують екологічний світогляд, навички практичної природоохоронної роботи, лідерські якості.

Збалансований розвиток вимагає внесення коректив в управління суспільним розвитком не лише на національному чи місцевому рівнях, а й на рівні підприємств, установ, організацій. Йдеться про підвищення ролі працівників та їхніх професійних організацій.

Профспілки як представники працівників потенційно можуть ефективно впливати на уряди та громадськість у напрямі сприяння збалансованого розвитку. Про це свідчить їхній досвід у пристосуванні до змін у промисловому секторі, першочергова увага, яку вони приділяють виробничому середовищу та іншим умовам праці, а також їхня боротьба за соціально-економічний розвиток.

Досвід співпраці між профспілками, що входять до потужних і численних регіональних та всесвітніх об'єднань, може сформувати основу для налагодження тристороннього співробітництва між працівниками, роботодавцями та урядами щодо переходу до збалансованого розвитку.

Важливими завданнями, які можуть вирішувати профспілки, є зменшення масштабів злиднів, забезпечення зайнятості, мікроклімату на виробництві, у громадській і виробничій сфері, що сприяє встановленню безпечних умов праці, чистого та здорового довкілля. В українських реаліях це може бути початком засад соціального партнерства між профспілками та роботодавцями.

Причини багатьох проблем, пов'язаних із довкіллям і впровадженням збалансованого розвитку, коріняться у місцевих умовах. Тому участь і співробітництво органів місцевого самоврядування розглядається у всіх документах ООН як один з вирішальних чинників у досягненні поставлених цілей збалансованого розвитку.

Органи місцевого самоврядування створюють економічну, екологічну, соціальну інфраструктуру, управляють нею, визначають на місцях політику і норми щодо охорони навколишнього середовища, беруть участь і надають допомогу у реалізації національних і регіональних природоохоронних стра-

тегій. Їхня управлінська діяльність знаходиться найближче до пересічних громадян, тому для багатьох людей влада часто уособлюється саме з місцевим самоврядуванням.

За таких умов програми, стратегії, нормативні положення та правила місцевих органів влади, уся їхня діяльність суттєво змінюється, якщо вона виходить із затверджуваних програм місцевого збалансованого розвитку.

В Україні протягом останнього десятиліття церква і релігії зробили значні кроки назустріч громадським рухам та інституціям у спільній діяльності щодо відповідальності за природу.

Акцент у питанні збалансованого розвитку, на думку церкви, повинен бути зроблений на важливості переходу від суто економічної концепції розвитку до моделі розвитку, яка є інтегрально людською у всіх її аспектах: економічному, соціальному та екологічному, і базуватися на гідності кожної людини.

З точки зору церкви, руйнування довкілля спричинене, насамперед, викривленим розумінням людиною своєї божественної сутності, місця та завдань у навколишній природі. Без Бога, наголошує церква, значення всіх речей зазнає глибокого перекручення, а сама природа перестає бути матір'ю і зводиться до «матеріалу», який можна піддавати будь-яким маніпуляціям.

Церква має надзвичайно багатий спектр компонентів, досвіду та інституційних передумов для прищеплення відповідальності за природу і знаходження рівноваги між захистом та використанням, внеску кожної людини до питання збалансованого розвитку.

У цьому контексті відбулась активізація й українських християн у справах збереження довкілля. На українських форумах обговорено такі питання: розгляд найважливіших проблем України: екологія, Церква і навколишнє середовище: європейський досвід і українські перспективи (2007 р.); відповідальність за створіння і сталий розвиток у Центральній і Східній Європі: досвід Польщі і України (2007 р.); Міжнародний науково-практичний семінар в Ужгороді (2008 р.). Важливим кроком стало проведення спільних заходів, зокрема Всеукраїнської еколого-освітньої конференції «Духовність як основа екологічної культури та відповідальності» (2010 р.), яка була організована Мінприроди України, Державною екологічною академією післядипломної освіти та управління та Всеукраїнською екологічною лігою. У рамках Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» було проведено круглий стіл «Культура збалансованого розвитку: роль освіти, науки, етики та релігії» (2012 р.) за участі представників освітніх установ, релігійних, органів влади, діячів культури, ЗМІ.

2.4. Засоби реалізації політики сталого розвитку

Аналіз міжнародних документів, розроблених на даний час у сфері сталого розвитку, у першу чергу «Порядку денного на XXI ст.», дозволяє виділити п'ять основних сфер/напрямів реалізації відповідної політики:

1. Законодавство та інституційне середовище.
2. Фінансова підтримка заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку.
3. Наукові дослідження та технології, зокрема екологічно орієнтовані.
4. Освіта, просвіта та інформація.
5. Міжнародне співробітництво щодо сприйняття та впровадження інструментів і підходів для досягнення сталого розвитку.

Протягом останнього десятиліття Україна здійснила певні кроки за всіма зазначеними напрямками, водночас їхня ефективність була різною і має бути оцінена.

Серйозним недоліком законодавчої сфери, наслідки якого мають вплив на всі сфери суспільної діяльності, є відсутність затвердженої Стратегії сталого розвитку України. Без прийняття цього основоположного документа неможливий стабільний прогрес за всіма складовими сталого розвитку — екологічною, економічною, соціальною та культурологічною. Особливо важливою ланкою є впровадження індикаторів сталого розвитку, що дозволить перейти до моніторингу та оцінки постійного набору кількісних параметрів, а відповідно — й до практики розвинених країн світу.

Серед інших негативів слід відзначити ветовання Закону України «Про ландшафти», розробленого на виконання Європейської ландшафтної конвенції, погіршення передумов для проведення державної екологічної експертизи, а також для впровадження стратегічної екологічної оцінки.

Відчутний прогрес щодо законодавства пов'язаний із прийняттям двох документів: Закону України «Про основні положення (Стратегію) державної екологічної політики до 2020 р.» та Постанови Кабінету Міністрів України «Національний план дій у сфері охорони навколишнього природного середовища до 2015 р.». Тут застосовано комплексний підхід до розробки заходів щодо охорони навколишнього середовища, здійснено вдалу спробу інтеграції зусиль різних секторів системи державного управління та суспільства. Окремі заходи спрямовані на організацію тісного співробітництва кількох міністерств, наприклад щодо екологічної складової територіального планування. Національний план дій передбачає також моніторинг низки кількісних індикаторів. Таким чином, можна відзначити часткове перекриття дефіцитів, обумовлених відсутністю Стратегії сталого розвитку, і, водночас, неможливість збереження такого стану речей на довгострокову перспективу.

Позитивний ефект у сфері природоохоронної діяльності спричинила низка Указів Президента України щодо розширення територій природно-заповідного фонду та створення національних парків. Тривала робота відповідно до «Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки», затвердженої Законом України від 21 вересня 2000 року. Площу природно-заповідного фонду України було відчутно збільшено. Якщо у 2002—2003 рр. в Україні налічувалось 7087

об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею 2,8 млн га (показник заповідності — 4,5 %), то у 2012 р. кількість об'єктів зросла до 7607, а площа — до 3,3 млн га (показник заповідності — 5,4 %). Водночас динаміка зростання площі природоохоронних територій була менш виразною у порівнянні з першим десятиріччям незалежності, а показник заповідності — нижчим за середньоєвропейський (15 %).

Підтримувались заходи з упровадження політики інтегрованого управління водними ресурсами. Державним агентством водних ресурсів було визначено пріоритетні напрями реформування управління та охорони водних ресурсів на період 2006—2015 рр., що, згідно з планом та вимогами Водної Директиви ЄС, відбувається у три етапи.

У цілому в Україні прийнято значну кількість законодавчих актів, що спричиняють позитивний ефект для досягнення цілей сталого розвитку. Лише щодо природоохоронного законодавства було прийнято близько 30 законів, понад 80 постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів. Активною була законотворча діяльність і в інших питаннях: містобудування, регіональний розвиток, соціальна політика. Але неузгодженість прийнятих документів не дозволяє констатувати позитивні ефекти для практики управління.

Заходи щодо формування інституційного середовища залишались недостатніми. Відсутні центральні та регіональні органи влади, відповідальні за реалізацію політики сталого розвитку. Значною проблемою залишається координація діяльності різних міністерств і відомств, що здійснюють політику щодо окремих складових сталого розвитку, насамперед Міністерства екології та природних ресурсів, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, Міністерства економічного розвитку і торгівлі, Міністерства праці та соціальної політики. Таким чином, екологізація секторальної політики відбувалась повільно і не призвела до формування системи загальної суспільної відповідальності. Позитивним кроком можна вважати прийняття у 2004 р. Закону України «Про екологічний аудит», визнання екологічного аудиту одним з пріоритетних напрямів державної політики в галузі охорони навколишнього середовища, використання ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, а також використання старих та уведення в дію нових стандартів (ДСТУ, ISO, система екологічного управління). Недоліками можна вважати недостатню ефективність цього Закону, що обмежує коло об'єктів обов'язкового аудиту та недостатню узгодженість системи стандартів, що запроваджуються.

Фінансування заходів, спрямованих на досягнення цілей сталого розвитку й тісно пов'язаних з ефективністю економічних механізмів природокористування, залишалось недостатнім. В Україні налагоджено механізм платного природокористування, що забезпечує постійне зростання потоку надходжень у державний бюджет. Так, у порівнянні з 2002 р., обсяг зборів за забруднення зріс більш ніж у 10 разів. Позитивна динаміка спостерігалась і щодо плати за

використання природних ресурсів. Водночас їхня компенсаторна (для навколишнього середовища) та мотиваційна (для природокористувачів) функції залишаються нерозвиненими. Переважна більшість підприємств вважає економічно доцільнішою плату за забруднення середовища та розміщення відходів, не маючи значної зацікавленості у поліпшенні стану та якості довкілля. Виняток становлять підприємства, що здійснюють екологічний аудит та сертифікацію з метою покращення конкурентних позицій на міжнародних ринках. У той же час найбільший обсяг капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону навколишнього природного середовища протягом десяти років стабільно припадав на власні кошти підприємств (у 2011 р. — 67 %). Погіршує ситуацію і той факт, що з 2002 р. стабільним залишалося недофінансування (за показниками державного бюджету) природоохоронних заходів, при загальному фінансуванні на охорону природи меншому за 1 %. Недосконалим є механізм збирання екологічного податку, затверджений новим Податковим кодексом.

Окремо слід відзначити фінансування та виконання значної кількості державних цільових програм. Так, у перелік на 2012 р. було внесено близько 100 програм для різних міністерств та відомств. Серед найбільш важливих за десятирічний період варто назвати «Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003—2015 роки», затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 634, та «Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», затверджену Законом України від 18 березня 2004 року. Серед інших ключових — Загальнодержавна програма «Питна вода України» на 2006—2020 роки; Комплексна програма ліквідації наслідків підтоплення територій в містах і селищах України; Державна цільова екологічна програма проведення моніторингу навколишнього природного середовища; Державна цільова програма комплексного протипаводкового захисту в басейнах річок Дністра, Пруту та Сірету; Загальнодержавна цільова екологічна програма поводження з радіоактивними відходами; Державна цільова програма підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011—2015 роки; Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року; Програма припинення виробництва та використання озоноруйнівних речовин на 2004—2030 роки. На жаль, значна кількість таких програм носила декларативний характер і не була профінансована на належному рівні.

У науковому середовищі протягом останнього десятиліття спостерігалось зростання інтересу та інтенсифікація зусиль щодо проведення досліджень у галузі сталого розвитку. Зросла кількість публікацій, конференцій, семінарів, присвячених цій проблемі. Позитивний вплив мали кроки, здійснені в межах структури Національної академії наук. При Президії НАН України успішно діяли Національний комітет України з програми ЮНЕСКО «Людина та біо-

сфера», Координаційна рада НАН України з проблем, пов'язаних з Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї, Наукова рада з проблем навколишнього середовища і сталого розвитку, Комісія з проблем Світового океану, Міжвідомчі координаційні ради з проблем розвитку мінерально-сировинної бази України та поводження з радіоактивними відходами. Проводились дослідження за Цільовою комплексною міждисциплінарною програмою НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження навколишнього середовища. Спільними зусиллями кількох академічних інститутів на початку 2012 р. оновлено проект Концепції сталого розвитку України.

Водночас заходи щодо державної підтримки власне наукової діяльності були малоефективними. Протягом 2008—2012 рр. мало місце постійне недофінансування бюджету НАН України. Низький рівень фінансування (менш ніж 1 % ВВП) призвів до розвитку цілого ряду кризових явищ, серед яких слід відзначити відтік наукової молоді, низький рівень розвитку наукової інфраструктури в цілому, лімітовані комунікаційні та інформаційні можливості. У 2011 р. Закон України «Про загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій» було визнано таким, що втратив чинність, і причиною цього стала не лише політика укрупнення державних програм, а й те, що фактичний обсяг фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт на першому етапі виконання Програми з бюджетних коштів становив менше 1 % від запланованого, а у 2009—2010 рр. на реалізацію Програми кошти у державному бюджеті не були передбачені. Крім того, існували бар'єри щодо участі науковців у прийнятті державних рішень шляхом обмеження їхньої участі у роботі рад та комісій при державних органах влади, а також зниження активності та припинення діяльності таких зборів. Так, у 2012 р. припинено діяльність Національної комісії з Червоної книги України при Верховній Раді України з делегуванням відповідних функцій одному Міністерству.

Серед найбільш показових прикладів діяльності в технологічному аспекті — прийняття Закону «Про альтернативні джерела енергії» (2003 р.), підготовка проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику» (щодо стимулювання виробництва електроенергії з альтернативних джерел енергії)» та обговорення Концепції впровадження в Україні більш чистого виробництва, що, відповідно до Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 р.», мала бути схвалена у 2012 р. У цьому ж законі визначено необхідність сприяння місцевим громадам щодо впровадження невиснажливого господарювання та екологічно дружніх технологій; створення в кожній області інформаційно-експериментальних та демонстраційно-навчальних центрів підтримки заходів з упровадження та поширення моделей невиснажливого господарювання та екологічно дружніх технологій до 2020 року; надання державної підтримки створенню

і розвитку населених пунктів, що використовують енерго- та ресурсоощадні технології житлового будівництва, та комплексне впровадження таких технологій до 2015 року.

У 2009 р. почав роботу Центр більш чистого виробництва, що працює за підтримки Організації Об'єднаних Націй з Промислового Розвитку (ЮНІДО) на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (НТУУ «КПІ»).

Проте реалізацію засобів у цій сфері значною мірою лімітувала загальна технологічна відсталість України. Незважаючи на затверджену Урядом «Концепцію розвитку національної інноваційної системи» (2009) відчутних успіхів досягти не вдалось: не сформована зацікавленість підприємств, юридичних та фізичних осіб у впровадженні екологічно дружніх технологій. Відсоток підприємств, що в 2002—2012 рр. займались інноваційною діяльністю, коливався в середньому в межах 12—16 %, кількість нових технологічних процесів, упроваджених щорічно, — у межах 1,5—2,0 тисяч, з яких лише 20—40 % належать до маловідходних та ресурсоощадних.

Протягом останніх років досягнуто певного прогресу щодо інформаційного виміру сталого розвитку. Незважаючи на те, що доступ до екологічної інформації і досі достатньо ускладнений у порівнянні з країнами ЄС, треба відмітити позитивні тенденції, значною мірою обумовлені активністю неурядових організацій та наукової громадськості. Тут варто назвати діяльність Орхуського центру при Міністерстві екології та природних ресурсів, Світового центру даних, що працює на базі НТУУ «КПІ» і надає доступ до індексів сталого розвитку країн світу та регіонів України та Національного атласу України; започаткування і щорічне проведення Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України», міжнародної конференції «Сталий розвиток Карпат», видання пілотного проекту «Екологічного атласу України». Позитивний вплив мало внесення у 2011 р. змін до Закону України «Про інформацію» та прийняття Закону «Про доступ до публічної інформації». Для роз'яснення окремих положень Закону у 2012 р. за сприяння ЄС та Ради Європи Українським центром політичних досліджень було видано методичний посібник «Доступ до публічної інформації: найчастіші запитання та відповіді». Крім того, розширено інформаційні можливості сайтів державних органів влади, насамперед Міністерства екології та природних ресурсів, Державного комітету статистики України. Важливими є й інші електронні інформаційні ресурси — Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ООН та її структурних підрозділів. Зростає інтерес представників різних ЗМІ до проблем сталого розвитку України. Законом «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 р.» також передбачено низку заходів для покращення ситуації щодо екологічної інформації. Йдеться про збільшення частки екологічної інформації та соціальної реклами природоохоронного спрямування, що регулярно поши-

рюється засобами масової інформації; створення до 2015 р. мережі загально-державної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації; розроблення до 2012 р. та впровадження до 2020 р. програми підтримки проектів громадських екологічних організацій; систематичне інформування про діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони навколишнього природного середовища через офіційні веб-сайти та засоби масової інформації; створення до 2012 р. і впровадження до 2015 р. механізму забезпечення доступу громадськості до екологічної інформації та участі у прийнятті рішень відповідно до положень Конвенції про доступ до інформації; участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля; сприяння виданню та розповсюдженню Доповіді громадських екологічних організацій щодо проведення громадської оцінки національної екологічної політики починаючи з 2011 р.; створення до 2015 р. умов для проведення громадської оцінки діяльності органів виконавчої влади, здійснення громадського контролю з питань охорони навколишнього природного середовища.

Оцінюючи діяльність освітньої галузі, можна відмітити зростання кількості курсів, програм, навчальних посібників з тематики сталого розвитку, поширення принципів Люцернської Декларації з географічної освіти для сталого розвитку. Водночас говорити про сформовану систему освіти для сталого розвитку зарано. Подальші дії також визначаються Законом «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 р.», що передбачає розроблення до 2015 р. і реалізацію Стратегії екологічної освіти з метою сталого розвитку українського суспільства та економіки України; створення до 2015 р. системи екологічного навчання та підвищення кваліфікації державних службовців, до компетенції яких належать питання охорони навколишнього природного середовища; створення до 2015 р. мережі регіональних еколого-просвітницьких центрів на базі закладів освіти, неурядових природоохоронних організацій тощо; розроблення до 2015 р. організаційного механізму місцевого, регіонального та національного рівня для активного залучення громадськості до процесу екологічної освіти з метою сталого розвитку, екологічної просвіти та виховання; включення питань формування екологічної культури, екологічної освіти та просвіти в державні цільові, регіональні та місцеві програми розвитку.

Недостатньо реалізованою залишалась просвітницька функція природоохоронних територій, зокрема біосферних резерватів та національних природних парків. Серед національних парків відповідні європейським стандартам норми роботи з відвідувачами були забезпечені переважно в парках «Святі Гори», «Шацький», «Карпатський». Реалізація цієї функції лімітується проблемами соціально-економічного розвитку держави, а також низькою свідомістю населення. Серед біосферних заповідників особливо виділяється діяльність Карпатського заповідника, що налагодив зв'язки з окремими ЗМІ,

у яких регулярно друкує матеріали природоохоронного спрямування, видає Всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал «Зелені Карпати», тематика якого охоплює широке коло питань — від екологічних проблем сьогодення до історичної та культурної спадщини Карпатського краю, та інші види друкованої продукції, співпрацює з Українським екологічним телебаченням. Тут також створено інформаційний центр, екологічну стежку, налагоджено тісні контакти з багатьма школами регіону, проводяться екологічні наметові табори для молоді, здійснюється міжнародне співробітництво.

Україна є активним учасником міжнародного співробітництва щодо сталого розвитку та охорони навколишнього природного середовища. За останні десять років було ратифіковано «Протокол про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 року» (2003), Кіотський протокол до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (2004), Рамкову конвенцію про охорону та сталий розвиток Карпат (2004), Європейську ландшафтну конвенцію (2005), «Поправки до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар» (2006), «Стокгольмську конвенцію про стійкі органічні забруднювачі» (2007).

Було розроблено низку документів на виконання ратифікованих угод і конвенцій, серед яких Стратегія Уряду України, підготовлена на виконання пунктів 11 і 12 Рішення IV/2, прийнятого на Четвертій Нараді Сторін Конвенції Еспоо 2008 р., розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо виконання рішення Сторін Орхуської конвенції III/6f» (2008), «Про погодження надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» (2011).

Ефективним було і двостороннє співробітництво з окремими європейськими країнами, наприклад діяльність Керівного комітету щодо виконання Угоди між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища, одним з суттєвих досягнень якого стало отримання номінації ЮНЕСКО «Букові праліси Карпат» (спільно із Словаччиною).

Підсумовуючи викладене, відмітимо, що після саміту в Йоганнесбурзі (2002) зміцнились тільки окремі позиції щодо впровадження в Україні основної парадигми XXI ст. В основному вони стосувались природоохоронного і податкового законодавства, більш раціонального використання державних фондів з охорони природи. На найближчу перспективу, серед першочергових завдань є такі:

1. Затвердження на державному рівні концепції, стратегії і національного плану дій щодо впровадження в Україні основної парадигми розвитку у XXI ст.

2. Створення державної Агенції з наукового і організаційного забезпечення впровадження в державі основних положень сталого розвитку.

3. Створення ефективних інституційних основ, що сприятимуть виконанню порядку денного та здійсненню збалансованого розвитку.

4. Забезпечення спеціальних фінансових ресурсів у державі для підтримки дій, направлених на реалізацію стратегії сталого розвитку.

5. Значне посилення наукової, освітньої і просвітницької діяльності щодо розуміння проблем сталого розвитку, що сприятиме усвідомленню загроз життю населення, які виникають унаслідок погіршення стану компонентів природи.

2.5. Участь секторів суспільства у впровадженні

У будь-якому суспільстві існує усталений поділ: державний сектор, тобто уряд, забезпечує своїх громадян соціальними послугами, гарантує національну безпеку, приватний сектор, що складається з об'єднань, підприємств та компаній, основною метою яких є отримання прибутку, опікується розвитком економіки, а на третій сектор, який представлений інститутами громадянського суспільства, покладено функції представлення і лобіювання позиції різних верств населення.

Упровадження принципів збалансованого розвитку у світі історично збіглося зі становленням України як незалежної європейської держави. Однак тягар суспільно-економічних відносин протягом 1990-х рр., а також несприйняття керівництвом держави нових світових процесів призвели до руйнування економічного потенціалу України і зменшили інноваційно-ресурсний потенціал, що міг би стати основою для збалансованого розвитку.

Тривалий час основні функції держави — регулювання економічного життя, захист прав людини, сприяння розвитку освіти і науки, забезпечення обороноздатності країни, співробітництво з іншими країнами — допомагали подальшому розвитку суспільства. Проте в умовах наростання екологічної кризи виявилось, що основні функції держави не можуть гарантувати ні безпеки та розвитку держави, ні добробуту її громадян без зміни моделі управління та розвитку.

Новітня функція держави полягає у виробленні державних концепцій, стратегій і програм збалансованого розвитку, які б сприяли екологізації національної економіки. Вони слугуватимуть основою для вироблення місцевих планів дій збалансованого розвитку, максимально орієнтованих на самоврядування, самоорганізацію, пошук нестандартних рішень, відмову від споживачького типу зростання економіки за рахунок вилучення природних ресурсів.

Перехід в Україні від централізованої планової економіки до ринкової спричинив зниження рівня добробуту, погіршення умов життя значної частини населення і, як наслідок, призвів до загострення соціальних конфліктів, вибухів.

Заплановані у цей час зміни, реформи, зокрема і впровадження засад збалансованого розвитку, можуть не сприйматися суспільством, а навіть, ставити

під загрозу їхнє виконання. Інтереси тих, хто несе на собі основний тягар економічних, політичних та соціальних змін, найкраще можуть узагальнити (акумулювати), представити та захистити представники громадського сектору суспільства.

Нові підходи до зростання ролі держави в екологічному управлінні, формуванні засад збалансованого розвитку можуть бути реалізовані завдяки започаткуванню політичного процесу «Довкілля для України». У 2010 р. у Києві відбувся Міжнародний екологічний форум, на якому було започатковано національний процес «Довкілля для України». Організаторами Форуму (за сприяння Кабінету Міністрів України) стали Міністерство екології та природних ресурсів України, Український центр міжнародних виставок, конференцій та форумів та Всеукраїнська екологічна ліга. У роботі Форуму протягом 2010—2012 рр. взяли участь представники провідних наукових установ України, органів державної влади у сфері охорони навколишнього середовища, громадських екологічних організацій та бізнес-структур.

Головними цілями Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» є зміцнення партнерства органів державної влади та місцевого самоврядування, науки, освіти, бізнесу, громадських організацій для поліпшення стану довкілля в Україні; інтеграція екологічної політики; створення еколого-економічних умов для збалансованого розвитку держави; гарантування екологічної безпеки, збереження біорізноманіття; формування умов для відтворення природних ресурсів; підвищення ресурсо- та енергоефективності економіки; узагальнення досвіду міжрегіонального й міжнародного співробітництва та розроблення рекомендацій щодо комплексного розв'язання екологічних проблем.

Форум дає можливість усім зацікавленим сторонам обмінятися думками, досвідом та новими ідеями щодо реалізації екологічної політики та політики збалансованого розвитку на національному рівні подібно до того, як цю функцію на європейському та глобальному рівні виконують процес «Довкілля для Європи» та Саміти ООН зі сталого розвитку.

У рамках Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» щорічно відбувається Бізнес-форум із завданнями формування національної політики збалансованого виробництва і споживання, спільних дій влади, бізнесу та громадськості.

Значний результат Міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» — започаткування суспільного діалогу держави, бізнесу, науки та громадськості, що стало потужним сигналом для згуртування суспільства на засадах захисту довкілля та збалансованого розвитку.

Підтримка з боку держави національного процесу «Довкілля для України» є важливим кроком на шляху до європейської інтеграції нашої держави, що підвищує її міжнародний статус, а на національному рівні є підґрунтям для реалізації ідей, принципів збалансованого розвитку в Україні.

Надзвичайно важливу роль у розвитку будь-якої країни відіграють бізнесові та промислові структури. Це стосується усіх рівнів суспільного життя — місцевого, національного, міжнародного. Саме бізнесова діяльність і промисловість роблять найбільший внесок у зростання добробуту, розвиток виробництва і торгівлі, створення нових робочих місць, забезпечення засобів для існування.

Це якраз і складає основні цілі стратегій розвитку. Тому ділові та промислові кола, включно із транснаціональними корпораціями, та громадські організації, що їх представляють, мають активно долучатися до розробки, оцінки та впровадження заходів, спрямованих на досягнення збалансованого розвитку.

Ділові та промислові кола відіграють провідну роль у застосуванні і передачі технічних новацій, упровадженні більш ефективних технологічних процесів, використанні чистих та безвідходних технологій і процедур виробництва у енерго- та ресурсозбереженні. Далеко не завжди так відбувається, але вже чимало передових керівників підприємств, у тому числі і транснаціональних корпорацій в Україні, успішно здійснюють політику і програми «відповідального підходу» та раціонального виробництва, запроваджують діалог із громадськістю, здійснюють екологічні заходи, виявляють відповідальний підхід до того, щоб мінімізувати негативні наслідки їхньої діяльності для довкілля та здоров'я людей.

Інший напрям зусиль, що може сприяти збалансованому розвитку, — заохочення урядами відповідального підприємництва для підвищення ефективності використання ресурсів, зменшення ризику небезпеки, мінімізації обсягів відходів та забезпечення належної якості навколишнього середовища. Бо саме підприємництво являє собою одну з найбільш важливих рушійних сил щодо новаторських підходів та підвищення ефективності виробництва. Не лише великі фірми, а й малі та середні підприємства відіграють значну роль у соціально-економічному та економічному розвитку країни.

Для побудови ефективної ринкової економіки та демократичного суспільства Україні необхідно створити платформу для діалогу між Урядом, бізнесом та громадянським суспільством. Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) і є одним із ключових факторів для побудови такого діалогу. Ступінь розвитку СВБ відображає рівень партнерства між компаніями, урядовими структурами та головними дійовими особами громадянського суспільства з вирішення соціальних проблем та прискорення розвитку суспільства.

Світова Економічна Рада з питань стабільного розвитку визначила соціально відповідальний бізнес як «...постійно діючу вимогу до бізнесу діяти в рамках етичних норм та забезпечувати економічне зростання, у тому числі шляхом покращення стандартів життя працівників та їх сімей тією самою мірою, що і покращення життєвих стандартів для жителів свого регіону та суспільства в цілому».

Найбільша частина українських компаній відносить до соціально відповідального бізнесу впровадження соціальних програм, поліпшення умов праці персоналу, розвиток персоналу і його навчання, благодійну допомогу громадськості, етичне ставлення до покупців.

Зміщення акцентів у бік внутрішніх соціальних програм компаній, спрямованих на працівників, можна віднести до специфіки розвитку СББ в Україні. Одне з пояснень цього — сформована на даний момент в Україні висока залежність ефективності роботи компаній від продуктивності праці працівників. Незважаючи на наявність безробіття в Україні, у підприємств залишається гострою потреба в кваліфікованій і професійній робочій силі.

Ці дані свідчать, що відповідальне ставлення до навколишнього середовища ще не є усвідомленою необхідністю в системі соціальної політики компаній. Лише менше третини всіх компаній вважають реалізацію екологічних проектів формою соціальної відповідальності. Це означає, що більшість компаній не відчувають себе соціально відповідальними за розв'язання екологічних проблем в регіонах, де вони працюють, і в цілому в Україні (табл. 2.32—2.35).

Діяльність трохи більше половини підприємств (53,3 %) регулюється безпосередньо нормами екологічного законодавства. Це переважно великі та середні підприємства, й вони поведуться більш відповідально до навколишнього середовища. Великі підприємства здійснюють екологічні заходи частіше за середні та малі. Якщо продукт або виробничий процес має небажаний ефект для навколишнього середовища, який поки що не враховується чинним екологічним законодавством, лише 62,3 % компаній намагатимуться вкладати кошти для подолання такого ефекту. Частка таких компаній є найвищою в сільському господарстві та у виробництві споживчих товарів.

Різні організації громадянського суспільства формують в Україні потужний «третій сектор», який створює підґрунтя для зміцнення демократії,

Таблиця 2.32

Складові поняття соціальної відповідальності бізнесу

Форми СББ	% підприємств від загальної кількості
Упровадження соціальних програм поліпшення умов праці власного персоналу	65,5
Навчання /розвиток персоналу	63,2
Благодійна допомога	56,0
Застосування в політиці компанії принципів етичного та відповідального ставлення до споживачів	49,5
Участь у регіональних програмах розвитку	32,3
Реалізація екологічних програм	29,8
Політика дотримання прав акціонерів або інвесторів	20,8
Відкрите подання інформації про діяльність компанії	18,7

2.5. Участь секторів суспільства у впровадженні

Таблиця 2.33

Складові поняття СББ, розподіл за регіонами (відсоток підприємств)

Регіони	Київ та Київська область	Львів та Львівська область	Дніпропетровськ та Дніпропетровська область	Донецьк та Донецька область	Одеса та Одеська область	Харків та Харківська область
Реалізація екологічних програм	32,3	36,8	43,2	16,6	17	25,0

Таблиця 2.34

Складові поняття СББ, розподіл за типом власності (відсоток підприємств)

Тип власності	Державна	Приватна, один власник	Приватна, кілька власників	Акціонерні товариства
Реалізація екологічних програм	78,2	25,4	33,0	28,5

Таблиця 2.35

Здійснення в рамках СББ заходів щодо навколишнього середовища

Заходи	Підприємства, %
Зменшення викидів в навколишнє середовище	35,4
Упровадження енергоощадних технологій	42,8
Програми використання та утилізації відходів	40,5
Заходи щодо захисту природних ресурсів (вода, атмосферне повітря, ґрунти)	25,6

соціальної стабільності, посилення громадянської активності та відповідальності, підвищення рівня обізнаності усього суспільства.

В Україні до цього сектору належать громадські організації, що працюють в галузях охорони здоров'я та навколишнього середовища, культури, освіти, а також добровільні об'єднання, благодійні фонди, спортивні клуби, групи за різними інтересами. В Україні до них можна віднести діяльність релігійних конфесій, освітніх установ, а також профспілок.

У впровадженні збалансованого розвитку ключову роль відіграють саме організації третього сектору, іноді навіть цього не усвідомлюючи.

По-перше, третій сектор сприяє подоланню проблем перехідного періоду. Шляхом розвитку сфери соціальних, екологічних, культурних, консультативних послуг і створення додаткових робочих місць громадські організації відчутно сприяють розвитку економіки. Крім того, суспільна користь як суспільний продукт діяльності громадських організацій іноді не може бути виміряна фінансовими показниками, але надає потужні стимули для підвищення інвестиційної складової економічного розвитку.

По-друге, організації третього сектору є представниками різних верств та соціальних груп населення, джерелом важливої інформації про їхні прагнення для відповідних органів влади. Зокрема, природоохоронні НУО перші знають про найбільш актуальні екологічні проблеми, перші їх актуалізують, досліджують разом з науковцями і фахівцями і ставлять ці питання для розв'язання перед органами державної влади.

Найгучніші приклади з них на національному і регіональному рівнях:

2002—2003 рр. — громадські організації загострили увагу на проблемі підтоплення в Україні, ініціювали проведення парламентських слухань, Дня Уряду. Результатом стало прийняття Державної програми запобігання і боротьби з підтопленням земель.

2006 р. — громадські організації, наукові установи виступили проти будівництва газопроводу по території Ялтинського гірсько-лісового заповідника. Ці дії зупинили екологічно небезпечне будівництво.

2007—2009 рр. — організована кампанія громадського лобіювання державних рішень з питань біобезпеки. Громадські організації, науковці, екологічно дружній бізнес привернули увагу суспільства, влади до проблеми використання ГМО в Україні.

2007—2011 рр. — за ініціативи громадських природоохоронних організацій із залученням провідних фахівців НАН України, за наполегливої роботи чиновників Мінприроди були розроблені стратегічні документи: Концепція національної екологічної політики, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України (2007), Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 р.», ухвалений Верховною Радою України (2010), Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища до 2015 р., затверджений Постановою Кабінету Міністрів України (2011).

2012 р. — розгорнута потужна робота з розробки проекту Концепції переходу України до збалансованого розвитку. Робоча група, що об'єднала зусилля науковців, представників органів влади та громадськості, подала до Кабінету Міністрів України документ, який увібрав у себе найкращі напрацювання з питань збалансованого розвитку.

3

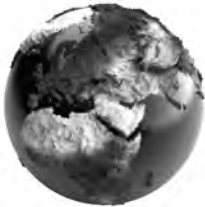
ПРОБЛЕМИ НАРОЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВПРОВАДЖЕННЯ «Порядку денного на ХХІ століття»

3.1. Оцінка рівня інтегрованості (комплексності) в підходах щодо впровадження принципів сталого розвитку

Сталий розвиток передбачає комплексне вирішення сучасних проблем взаємодії суспільства і природи на основі врахування усіх складових, які визначають особливості виникнення загроз для існування всього живого і можливості їх упередження, пом'якшення та ліквідації.

Головним змістом змін, які має здійснити людство для докорінної перебудови принципів використання та розподілу природних ресурсів у процесі виробництва, перерозподілу та кінцевого споживання, для напрацювання моральних засад, що мають визначати і обмежувати розміри загального та індивідуального споживання ресурсів і благ природи, є перехід до довгострокового прогнозування наслідків свого втручання у природу. На основі цього повинно відбутись коригування всіх економічних та соціальних планів і параметрів розвитку з метою запобігання і упередження негативних наслідків для довкілля, що могли б виникнути чи проявитися в коротко- чи довготривалій перспективі. Цей компроміс і баланс інтересів можна розглядати і як компроміс і баланс між благами та вадами розвитку цивілізації та визначення меж прийнятного рівня споживання; баланс між можливостями природи і суспільства, визначення балансу пріоритетів щодо вирішення нинішніх і віддалених проблем розвитку людства.

Ухвалений Конференцією в Ріо-де-Жанейро «Порядок денний на ХХІ століття» має на меті підготувати людство до розв'язання проблем, з якими воно зіткнеться у майбутньому. Цей документ відображає глобальний консенсус:

прийняття на найвищому рівні політичних зобов'язань щодо співробітництва з питань розвитку і навколишнього середовища. У «Порядку денному...» зазначається, що лише комплексний підхід до проблем навколишнього середовища та розвитку, більш уважне ставлення до них будуть сприяти задоволенню основних потреб, підвищенню рівня життя всього населення, більш ефективній охороні та раціональному використанню екосистем і створенню більш безпечного і добротного майбутнього. Жодна країна не спроможна добитися цього самотужки, але ми зможемо добитися цього спільними зусиллями — на основі глобального партнерства, в інтересах забезпечення сталого (збалансованого) розвитку [107].

Виходячи з цього, перехід до збалансованого розвитку можливий на основі глобальної системної зміни поведінки суспільства в природі на планетарному рівні. При цьому стратегія переходу кожної країни має розглядатися (і бути по суті) елементом цієї системи, досить жорстко вмонтованим в неї відповідними зв'язками з іншими елементами, з чітко визначеними параметрами, зумовленими потребами функціонування системи як єдиного цілого.

На практиці спостерігаємо інше. Розробляючи національні стратегії збалансованого розвитку, переходячи (чи збираючись переходити) до їхньої реалізації, кожна країна діє фактично не як гравець єдиної світової команди, а як учасник індивідуальних змагань, котрий вирішує власні завдання. Як зазначають з цього приводу фахівці, справа зводиться до розробки проєктів вирішення окремих екологічних проблем, поліпшення екологічної ситуації в найбільш проблемних регіонах країни (можливо — за рахунок інших), технологічного переоснащення галузей і окремих виробництв, котрі найвідчутніше впливають на довкілля [52].

Це не відповідає суті концепції збалансованого розвитку як переходу до принципово нового етапу життєдіяльності суспільства в природі. Подібне протиріччя спостерігається і на локальних рівнях, при розробці проєктів збалансованого розвитку регіонів, населених пунктів, галузей виробництва тощо.

Немає жодних сумнівів щодо необхідності розробки і реалізації зазначених планів, але вони мають бути взаємопов'язаними елементами єдиної системи.

Для вирішення цієї проблеми має бути забезпечений на практиці «інтерактивний зв'язок», взаємоузгодженість і взаємодія глобальної стратегії переходу до збалансованого розвитку та її локальних складових для окремих країн, регіонів, населених пунктів тощо.

Практика десятиріччя після саміту в Йоганнесбурзі показала, що зазначена проблема актуалізується, а увага до її вирішення зростає. У результаті зазнав певної модифікації один із наріжних її принципів, що стосувався способу практичного переходу до сталого розвитку: «Мислити глобально, діяти локально». Не знімаючи з порядку денного важливість дій на локальному рівні, людство сьогодні повинно «Мислити глобально і діяти глобально».

В Україні після саміту в Йоганнесбурзі питання забезпечення комплексності та інтегрованості в підходах до впровадження принципів сталого розвитку також є одним із чинників, що впливають на стан справ зі впровадженням принципів сталого розвитку.

Слід зазначити, що наша держава приєдналась до значної кількості міжнародних угод та інших документів, що безпосередньо чи опосередковано регулюють впровадження принципів сталого розвитку на глобальному та міждержавному рівнях.

Серед них, у числі документів природоохоронного спрямування, можна назвати: Конвенцію про охорону ріки Дунай; Конвенцію про біорізноманіття та Картахенський протокол про біобезпеку; Конвенцію ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці; Конвенцію про збереження мігруючих видів диких тварин; Конвенцію про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення; Рамкову (Карпатську) конвенцію про охорону і сталий розвиток Карпат; Угоду про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів; Угоду про збереження популяцій європейських кажанів; Угоду про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану; Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар; Конвенцію ООН про зміну клімату; Конвенцію про транскордонне забруднення повітря на великі відстані; Конвенцію про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті; Базельську конвенцію про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням; Стокгольмську конвенцію про стійкі органічні забруднювачі; Роттердамську конвенцію про процедуру попередньої обґрунтованої згоди стосовно деяких небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі; Рамсарську конвенцію про водно-болотні угіддя міжнародного значення; Конвенцію про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер.

Водночас протягом десятиліття після саміту в Йоганнесбурзі в Україні не було забезпечено на практиці узгодження на державному рівні належної інтеграції економічної, екологічної та соціальної політики та відображення цього у відповідних нормативно-правових документах.

Упродовж десяти років на рівні окремих регіонів та міст були розроблені концепції чи стратегії сталого розвитку. Аналогічно були розроблені концепції чи стратегії сталого розвитку окремих секторів економіки чи видів економічної діяльності. Однак вони створювалися як розрізнені документи, а не як ланки системи узгоджених на локальному, регіональному та національному рівні заходів з урегулювання економічних, соціальних, екологічних та інших аспектів розвитку.

Продовжує залишатися низьким пріоритет екологічної політики у процесі розробки державних та регіональних Стратегій соціально-економічного

розвитку в Україні. Зокрема, стратегічне екологічне планування та визначення пріоритетів екологічної політики є суттєвою проблемою як для Мінприроди, так і для Уряду України, незважаючи на те, що Україна створила ґрунтовну правову базу з питання охорони навколишнього середовища. Станом на 2010 р. екологічне законодавство складалося з-понад 300 законів і підзаконних актів. Проте ця законодавча база є важкою для впровадження, суперечливою і тому неефективною за результатом.

В екологічній політиці в Україні відбулися позитивні зрушення, пов'язані з розробленням і прийняттям в 2010 році Національної стратегії екологічної політики та проведенням міжнародних екологічних форумів.

14 січня 2011 року набрав чинності Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 року». Так Україна виконала головне зобов'язання в екологічній галузі в рамках реалізації пріоритетів Порядку денного Асоціації Україна-ЄС на 2010 рік. Для реалізації пріоритетних напрямів Стратегії Європейський Союз ухвалив рішення про надання бюджетної підтримки Європейської Комісії природоохоронному сектору України в обсязі 35 млн євро та міжнародної технічної допомоги від ЄС та Уряду Швеції загальним обсягом понад 10 млн євро.

25 травня 2011 року Кабінет Міністрів України схвалив Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України на період 2011—2015 рр. План дій відіграє значну роль у впровадженні нових або оновлених принципів екологічного врядування в Україні.

У жовтні 2010 р. в Києві відбувся Міжнародний екологічний форум «Довкілля 2010», на якому було започатковано національний процес «Довкілля для України». Його мета — об'єднати зусилля і залучити до співпраці всі зацікавлені сторони на національному та регіональному рівнях для реформування екологічної політики України у напрямі екологізації політик, програм і планів національного, галузевого, регіонального та місцевого розвитку. У квітні 2011 та 2012 рр. за сприяння Кабінету Міністрів України відбулося ще два Міжнародних екологічних форуми «Довкілля для України».

Позитивні зрушення в екологічній політиці України дають підстави сподіватися на підтримку Президентом та Урядом України у партнерстві з усіма заінтересованими сторонами (місцеві органи влади, громадськість, бізнес, наука, освіта) надзвичайно важливих і складних завдань переходу України до збалансованого розвитку та розроблення й упровадження в Україні моделі «зеленої» економіки.

Однак тривалий період низької пріоритетності питань збереження довкілля на державному рівні призвів до правового нігілізму у питанні дотримання вимог природоохоронного законодавства, який потужні бізнесові структури сприйняли як сигнал до подальшого ігнорування природоохоронних вимог. Це призвело до того, що почала набирати силу лобістська діяльність бізнесових структур, спрямована на те, щоб зменшити кількість

природоохоронних вимог для певного напрямку бізнесової діяльності. Прикладом цього є ухвалення Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011). Цей закон практично скасовує положення Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Закону України «Про екологічну експертизу» щодо обов'язковості проведення екологічної експертизи у процесі інвестиційної, господарської та іншої діяльності, яка впливає або може вплинути на стан довкілля. Ліквідація процедури екологічної експертизи дає вагомі підстави зробити висновок, що Україна не зможе дотримуватися своїх зобов'язань у рамках Конвенції Еспоо.

Ситуація з прийняттям Закону «Про містобудівну діяльність» якнайкраще ілюструє необхідність проведення стратегічної екологічної оцінки проектів законів, поданих до розгляду, а також те, що, незважаючи на позитивні зрушення, охорона довкілля не стала пріоритетним напрямом діяльності Уряду та Верховної Ради України.

Передумовою збалансованого розвитку України є інтеграція екологічної політики в галузеві та регіональні плани й програми з метою пошуку можливостей їх взаємного зміцнення та узгодження природоохоронних пріоритетів.

Питання інтеграції екологічної політики в галузеві є ключовим для природоохоронних структур, але для галузевих міністерств і відомств воно ще не стало пріоритетом і часто сприймається як встановлення обмежень для галузевої діяльності та/або створення труднощів і підстав для додаткових витрат з метою «належного розвитку» конкретної галузі.

Стратегічне планування розвитку країни не орієнтоване на планування збалансованого розвитку: законодавством України передбачено планування лише соціально-економічного розвитку. При цьому планування соціально-економічного розвитку та галузевих політик майже не враховує третю складову збалансованого розвитку — екологічну. Включення питань охорони довкілля до планів соціально-економічного розвитку відбувається (якщо взагалі відбувається) шляхом підготовки окремого розділу, який, як правило, є незначним за обсягом, не містить екологічних положень та опису альтернативних шляхів розвитку.

Трохи кращою є ситуація з регіональним плануванням. Міністерство економіки України розробило Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку, згідно з якими під час розроблення стратегій регіонального розвитку необхідно враховувати документи Конференції ООН з довкілля і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) та інші міжнародні документи.

Одним з основних інструментів інтеграції екологічної політики в галузеві є стратегічна екологічна оцінка. Під час 5-ої Всеєвропейської конференції міністрів охорони довкілля (Київ, 2003) Україна приєдналася до Протоколу зі стратегічної екологічної оцінки до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. Проте Україна не ратифіку-

вала цей Протокол, що є бар'єром для інтеграції екологічної політики і розвитку галузей на початковій стадії оцінки альтернатив.

Більшість міністерств в Україні створені та функціонують за галузевою ознакою і прагнуть розв'язати лише окремі вузькогалузеві питання. Тому практично в усіх галузевих програмах немає (або є лише незначна частка) розділів, що стосуються екологічних питань. Навіть ті галузеві програми, що мають екологічний розділ, не пов'язані зі стратегічними завданнями національної екологічної політики і відображають лише деякі аспекти поводження з відходами, енергоефективності та ресурсозбереження.

Засади інтегрованого екологічного управління не поширені в галузях національної економіки. Внаслідок цього галузеві програми і стратегії не мають потужної екологічної складової, реалізація якої могла б забезпечити технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсощадних технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів.

В Україні на інституційному рівні немає державного органу, який би координував інтеграцію екологічної складової в усі сектори економіки та суспільного життя.

Протягом 2005—2011 рр. в Україні було ухвалено кілька стратегічних галузевих документів, які унаочнюють значний розрив галузевого розвитку з екологічними пріоритетами. Багато стратегічних галузевих документів, державних програм, концепцій, рішень розробляли та ухвалювали у прискореному режимі. Уряду України слід відмовитися від цієї практики. Екологізація енергетичної, транспортної, сільськогосподарської та промислової галузей має стати пріоритетним завданням на найближчий період.

Можна сподіватись, що визнання в Україні принципів сталого розвитку основоположними, як це зроблено у Євросоюзі у 2002 році, а також підготовка й ухвалення відповідних документів (концепція, стратегія і національний план дій зі сталого розвитку) створять усі передумови для значного поліпшення інтегрованості та взаємодії всіх секторів для забезпечення збалансованого розвитку держави.

3.2. Оцінка проблем, що стримують упровадження положень «Порядку денного на XXI століття», у тому числі на місцевому рівні

Двадцятиріччя після зустрічі у Ріо-де-Жанейро та десять років після саміту в Йоганнесбурзі показали, що на шляху впровадженя «Порядку денного на XXI століття» є багато перешкод.

Проблеми, що стримують упровадження положень Основної парадигми XXI століття, можна розділити на кілька груп.

Серед них однією з головних є **група проблем теоретико-методологічного забезпечення та наукового наповнення** концепції сталого (збалансованого) розвитку. Вони перешкоджають на глобальному рівні і гальмують упровадження положень «Порядку...» в межах України, тому ми зупинимось на них досить детально.

Аналіз сучасної ситуації, що склалася в ході здійснення людством спроб переходу до моделі збалансованого розвитку, вказує на необхідність розробки цілісного, науково обґрунтованого плану дій щодо кінцевої мети, засобів, етапів здійснення, узгодження колективних дій суспільства та розробки реальних дієвих ефективних механізмів щодо забезпечення реалізації концепції збалансованого розвитку. Це, в свою чергу, вимагає значного розширення наявної теоретико-методологічної бази збалансованого розвитку.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день існують певні невідповідність і диспропорції в рівнях теоретичного обґрунтування окремих блоків концепції збалансованого розвитку та планів її практичної реалізації (імплементации). Аналогічно цьому існують певні диспропорції між глибиною та масштабами завдань, які висуває теоретична база концепції збалансованого розвитку, та масштабами і обґрунтованістю завдань переходу до нього, що закріплені в ухвалених міжнародних документах, які регулюють колективні зобов'язання щодо переходу до збалансованого розвитку.

На рівні глобального бачення сучасних проблем взаємодії суспільства з природою, котрі і зумовили необхідність переходу людства до нових принципів життєдіяльності та нових підходів до використання і освоєння природно-ресурсного потенціалу планети, можна відзначити наявність певного принципового консенсусу. Однак, починаючи з суті необхідних змін, перспектив і засобів досягнення людством збалансованого розвитку, в організації взаємозв'язків, що мають визначати нові принципи взаємодії в системі «природа — суспільство» в разі досягнення збалансованого розвитку, існують значні розбіжності. Ще більші розбіжності і невідповідність якісного рівня спостерігаємо між змістом вимог теоретичних праць, що обґрунтовують основні вимоги до можливих умов переходу суспільства до збалансованого розвитку, та змістом міжнародних нормативно-правових документів, які мають регламентувати практичні кроки з їхньої реалізації.

Теоретико-методологічна база концепції збалансованого розвитку є міждисциплінарною, вона повинна охоплювати здобутки практично всіх галузей наукового знання. На сьогодні існує першочергова необхідність теоретико-методологічного вивчення і опрацювання тих блоків концепції збалансованого розвитку, які обґрунтовують її філософські, світоглядні аспекти. У контексті цього розширеного та поглибленого вивчення потребують основні напрями, зміст яких викладено нижче.

І. Вивчення природи нашої планети як основи виникнення середовища існування та джерела ресурсів людства. Вивчення можливостей природних комп-

лексів планети щодо збереження здатності витримувати антропогенне навантаження та забезпечувати динамічну рівновагу. Ми підтримуємо підхід, за яким людство не є хазяїном природи. На нього покладена відповідальність за її збереження, оскільки саме людина як наділена розумом істота має дбати про збереження природи для усього живого.

Оскільки людство є частиною природи, то його інтереси і потреби глобально можна вважати такими, що не суперечать інтересам і потребам розвитку природи. Навпаки, розвиток людства, опанування ним нових знань, отримання нових можливостей можна розглядати як етапи природної еволюції. Проте зазначене може бути справедливим лише за умови дотримання людством певних правил поведінки в природі, які мають базуватися на знанні законів її розвитку. Сучасна теоретико-методологічна база не дає змоги чітко визначити науково обґрунтовані межі, масштаби і напрямки людського втручання в хід природних процесів на планеті в цілому та в межах її окремих регіонів. Це є однією з першопричин того, що дотепер не конкретизовані на науковій основі загальні обсяги втручання суспільства в хід процесів масо-енергопереносу, за яких могли б відбуватися процеси коеволюції суспільства і природи, а природа, не втрачаючи стійкості і здатності до відновлення, могла б продовжувати свій взаєморозвиток із суспільством. Можна говорити про створення можливостей для взаємовідновлення та взаєморозвитку природи і суспільства як єдиної умови, здатної забезпечити їхнє спільне майбутнє, а не про відновлення природи чи відтворювальні процеси у суспільстві.

II. Вивчення суспільства, що пов'язане з природою діалектичними зв'язками як частина і ціле, яке є, з одного боку, невід'ємною частиною природи, а з другого — елементом у системі природних зв'язків, котрий вийшов на якісно новий рівень розвитку і розвивається за власними, відмінними від природних, законами. Саме тут варто звернути особливу увагу на філософське осмислення феномена людського суспільства, його ролі у природі, цілей суспільного розвитку, які людство має обирати собі як орієнтири на довготривалу перспективу.

У контексті цього завдання актуалізуються питання вивчення історії розвитку людства, історії зниклих цивілізацій, вивчення особливостей їхньої взаємодії з природою, особливостей використання й освоєння ними природно-ресурсного потенціалу планети. Не менш актуальним є вивчення особливостей сучасних цивілізацій.

Зазначимо, що збереження сучасного цивілізаційного розмаїття на Землі розглядається багатьма дослідниками як одна з важливих умов забезпечення сталого розвитку людства. Ми цілком поділяємо цю думку. Іншим важливим аспектом досліджень в даному напрямі є вивчення багатовікового історичного досвіду кожної з окремих цивілізацій, який вони накопичили у процесі освоєння й використання ресурсів планети у межах відповідних ареалів.

Це є необхідним для урахування всіх помилок минулих часів та, одночасно, використання унікального досвіду дбайливого використання ресурсів

природи, накопиченого протягом багатьох століть. Особливо ж важливим і принциповим є питання вибору пріоритетних напрямів розвитку людства загалом. Це має бути обраний (як єдино можливий варіант) досвід (підхід) однієї з сучасних цивілізацій, чи їхнє синтетичне поєднання на основі певним чином визначених критеріїв, чи синтез на основі усього перерахованого якісно нового варіанта? Ступінь принциповості даного питання зростає внаслідок дії фактора обмеженості і дефіциту природних ресурсів, що стає все сильнішим. Дослідження суспільства в контексті його взаємозв'язків з природою з позицій обґрунтування теоретико-методичних засад переходу до збалансованого розвитку потребує вивчення таких аспектів, як геополітичний та геоекономічний устрій на планеті, механізми регулювання взаємовідносин між державами у сфері використання та отримання права доступу до природних ресурсів планети та її регіонів, нормативно-правове регулювання спільної відповідальності за стан і якість природи Землі, принципи узгодження та вирішення спірних ситуацій. Цей же напрям дослідження охоплює вивчення нарощування технологічних і технічних можливостей людства і використання цього чинника для зменшення негативного антропогенного впливу на довкілля, забезпечення зменшення рівня природоемності суспільного розвитку. Свого поглибленого вивчення потребує феномен глобалізації через суттєвий вплив на розвиток всієї системи взаємозв'язків суспільства і природи на сучасному етапі.

III. Вивчення взаємодії суспільства і природи, пізнання законів, закономірностей цієї взаємодії, механізмів їхньої дії як основи для здійснення коеволюційних змін у природі та суспільстві на шляху досягнення збалансованого розвитку на планеті. Даний напрям можна визначити як найменш досліджений на сьогоднішній день. Від ступеня повноти й успішності його теоретико-методологічного забезпечення залежать можливості успішного вирішення завдання переходу до збалансованого розвитку в цілому. На важливість вивчення та врахування законів взаємодії суспільства і природи вказував, зокрема, академік М.М. Паламарчук [81]. Він же сформулював основні з них: 1) обмеженість самовідновлення природи, саморегулювання її змін під впливом суспільства; 2) закономірність взаємозумовлених ланцюгових змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності; 3) закономірність поєднання суспільних і природних елементів, утворення цілісностей.

У контексті реалізації завдань переходу до збалансованого розвитку потрібне подальше ретельне дослідження цих закономірностей та поглиблення уявлень про суть і механізми їхньої дії, як того вимагають завдання створення надійного теоретико-методологічного фундаменту концепції збалансованого розвитку.

Стосовно першого напрямку досліджень можна зазначити, що він є полем діяльності для представників практично всіх природничих наук, розробки яких мають спиратися на загальнонаукові вихідні принципи пізнання. Особ-

ливо важливим в ньому є пізнання суті процесів розвитку природних процесів на планеті, просторової диференціації зазначених процесів, розвитку біосфери на глобальному рівні та особливостей на рівні регіонів різних рангів.

Попри всю складність завдання мають бути розроблені (узагальнені але такі, що коректно відображають сутність природних процесів розвитку у кількісному та якісному виразі, з урахуванням ефекту синергізму) показники, що характеризують параметри і межі стійкості окремих компонентів і природних комплексів планети та її регіонів. Створення системи таких показників можна розглядати як передумову і етап розробки моделі збалансованого розвитку природи і суспільства та її подальшої реалізації.

Ми поділяємо позиції, згідно з якими в основу найважливіших програмних рішень щодо управління навколишнім природним середовищем, у тому числі і стосовно рішень, сформульованих у міжнародних документах і спрямованих на забезпечення збалансованого розвитку як окремих країн, так і всієї міжнародної спільноти, має бути закладена інформація про структуру механізму функціонування біосфери на різних рівнях [83].

Залежно від рівня, щодо якого ухвалюються рішення про здійснення переходу до збалансованого розвитку, має бути забезпечена відповідна оцінка природної першооснови як його бази на глобальному та локальних рівнях. При цьому має бути забезпечена цілісність, структурованість та ієрархічна взаємопов'язаність даної інформації, яка повинна дати конкретизовані знання про межі стійкості біосфери планети, межі її екологічної ємності.

Надзвичайна складність, багатоаспектність та міждисциплінарний характер проблем забезпечення переходу людства до моделі збалансованого розвитку об'єктивно зумовлюють необхідність залучення до їхнього вирішення представників найширшого спектра окремих галузей і напрямів наукового знання, що представляють природничі, суспільні і технічні дисципліни. Серед них особливе місце має належати дослідженням географії, як однієї з фундаментальних наук, що вивчає територіальні аспекти взаємодії суспільства і природи.

IV. Інша група проблем пов'язана з процесами глобалізації та інтеграції України до світового співтовариства. Складність упровадження положень «Порядку денного на XXI століття», розробки і практичної реалізації стратегії збалансованого розвитку окремої країни зумовлена тим, що державні інститути, керівні установи в сучасних умовах мають обмежені можливості впливу на процеси, що визначають хід економічного, соціального та екологічного розвитку в межах кожної з них. Ступінь цього впливу може змінюватись залежно від економічної могутності країни, сили її впливовості на політичній арені тощо, однак жодна країна світу в умовах глобалізації не є незалежною від впливу глобальних процесів планетарного рівня.

Оскільки в нинішньому стані Україна не належить до числа економічних чи політичних лідерів, не має значних розмірів території (за світовими мас-

штабами) і надпотужного та збалансованого природно-ресурсного потенціалу, то її залежність від впливу зовнішніх чинників є дуже високою.

Між тим, цей фактор належно не враховують під час розробки перспективних планів розвитку країни. Ще меншою мірою його враховують у ході розробки стратегії й тактики їх практичного впровадження. Це зумовлює необхідність зміни підходів до їхньої розробки та політики реалізації. Вищезазначене є особливо актуальним для розробки концепції, стратегії та політики збалансованого розвитку України.

В Україні проголошується багато цілком слушних лозунгів щодо необхідності модернізації, інноваційного розвитку, розвитку найпередовіших виробництв тощо, однак недостатньо враховуються глобальні зовнішні чинники та рівень конкурентоспроможності країни та окремих секторів національної економіки, які кардинальним чином впливають на особливості економічного розвитку, структури виробництва та можливості впровадження принципів сталого розвитку.

На наш погляд, в основу дії механізмів реалізації стратегії збалансованого розвитку країни повинен бути закладений принцип забезпечення багаторівневої системи дій і заходів, кожен з рівнів якої має свою специфіку та спрямований на вирішення власних комплексів завдань.

Модель реалізації стратегії забезпечення збалансованого розвитку країни повинна включати чотири взаємопов'язані блоки дій і заходів. Два з них наддержавного рівня, ще два — внутрішньодержавного. На кожному з цих рівнів повинно діяти два блоки механізмів забезпечення реалізації стратегії збалансованого розвитку країни. Один блок — адаптивного характеру, дія якого має бути спрямована на мінімізацію негативних зовнішніх факторів, що діють на наддержавному та внутрішньодержавному рівні, інший блок — активного, конструктивного характеру, спрямований на реалізацію заходів, котрі забезпечать створення нових ресурсів та умов забезпечення збалансованого розвитку країни, посилення її конкурентних позицій на міжнародній арені, зростання економічного потенціалу, соціального розвитку, покращення екологічної ситуації в межах її території.

Чим сильнішою є країна в економічному, політичному, військовому плані, чим потужнішими на глобальній економічній арені є ТНК, що її репрезентують, чим більший потенціал природних ресурсів знаходиться в межах її території або, знаходячись поза межами, доступний для освоєння та використання, тим активнішою може бути її політика щодо забезпечення кращих позицій для переходу до моделі збалансованого розвитку. При прямо протилежних умовах зазначена політика матиме як домінантні характеристики адаптивні форми забезпечення передумов збалансованого розвитку.

За сучасних умов жодна країна не може ігнорувати зовнішні фактори, не враховувати їхню дію та не реалізовувати систему заходів щодо адаптування до неї. Водночас під час розробки національних концепцій, стратегій, про-

грам збалансованого розвитку для значної кількості країн світу, у тому числі — для України, характерна певна недооцінка перших трьох блоків механізмів його забезпечення, а перевага віддається насамперед розробці питань, пов'язаних з механізмом управління внутрішньодержавними процесами економічного, соціального та екологічного розвитку. Оскільки має місце не комплексний підхід до вирішення завдання, результатом є досить скромні реальні кроки на шляху до забезпечення збалансованого розвитку. У зв'язку з цим потрібно приділити додаткову увагу розробці питань реалізації трьох вищезазначених блоків.

Загалом же ми вважаємо за доцільне виділити як основні напрями забезпечення збалансованого розвитку України розробку питань її зовнішньоекономічної інтеграції та стратегії регіонального розвитку, тобто тих основних факторів, що визначають можливості економічного, соціального та екологічного розвитку нашої країни.

Особливе місце у системі проблем зовнішньої генези, що впливають на процес переходу України до сталого розвитку, належить геополітичним проблемам. Перебуваючи в центрі уваги глобальних політико-економічних центрів — США, ЄС, країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, Росії, регіональних держав та угруповань, Україна нині швидше перетворюється на об'єкт геополітичного інтересу, ніж на активного гравця.

Оцінюючи вплив геополітичних чинників на процес переходу до сталого розвитку, доцільно враховувати три його складові: економічну, соціальну та екологічну.

Вплив геополітичних чинників на економічний розвиток України проявляється у таких основних формах: міжнародні конфлікти, проникнення іноземного капіталу та контроль над стратегічними секторами економіки, захоплення підприємств, що дають швидкий прибуток (виробництво алкоголю, солодощів, тютюнових виробів тощо), наслідки інтеграції у міжнародні економічні структури.

Визначальними для України за період з 2002—2012 рр. стали торгові конфлікти, наслідком яких є призупинення постачання газу в Україну, спеціальні антидемпінгові розслідування та накладання імпорتنих мит на українські товари:

- з Росією — газові, трубні, м'ясні, молочні та сирні, кондитерські;
- у рамках Митного Союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації — трубний, кондитерський;
- з Євросоюзом — трубні;
- з США, Канадою, Мексикою — сталеві (щодо імпорту українського прокату).

Наслідки газових конфліктів з Росією для економіки України зумовлені значенням енергоресурсів як стратегічної бази розвитку усіх галузей господарства, формування головних фінансово-економічних показників. Забезпеченість

України ресурсами газу становить понад 36 % (2010). За цим показником Україна увійшла в першу десятку держав у Європі. Наприклад, у Франції, Італії, Німеччині він становить 1,4 %, 10,7 % та 15,1 % відповідно (2011) [164]. За доведеними запасами природного газу Україна посідає четверте місце в Європі (після Росії, Норвегії та Нідерландів) (2012). Водночас на виробництво 1 дол. ВВП (з урахуванням паритету купівельної спроможності) в Україні витрачається понад 216 м³ газу (більше лише у Молдові — 245). Це у 4—10 разів перевищує показники провідних країн Європи: Великобританії, Італії, Німеччини, Франції і понад 50 разів — газоемність ВВП Швеції (табл. 3.1). Відмітимо, що з 2002 р. було досягнуто зниження рівня газоемності економіки у 2,35 раза. Однак і нині неощадливе використання природного газу у поєднанні з недиверсифікованістю його постачання (у 2012 р. 100 % газу імпортується з Росії [19]) залишаються основними ризиками енергетичної безпеки України.

У газоемних галузях економіки — хімічній промисловості, металургії — внаслідок газового конфлікту 2006 р. не відбулося значних системних змін. Обсяги виробництва основної газоемної продукції — аміаку, азотних добрив, сталі — практично не змінилися, а чавуну навіть збільшилися на 7,2 % (рис. 3.1, 3.2). Нарощування обсягів металургійної продукції, що відбувалося до початку світової економічної кризи, зумовлене головним чином домінуванням у галузі вітчизняного великого капіталу, державною підтримкою галузі, сприятливою кон'юнктурою світових ринків (у середині 2008 р. ціна на метал перевищила 1000 дол. за тону). У 2007 р. обсяг виплавки сталі в Україні досяг рекордних 29 млн т.

Таблиця 3.1

**Забезпеченість газом, запаси, покриття імпорту експортом,
газоемність ВВП деяких країн Європи у 2002 та 2011 рр. [164]**

Країна	Забезпеченість природним газом (частка виробництва у споживанні, %)		Доведені запаси природного газу, трлн куб. м		Коефіцієнт покриття імпорту природного газу експортом		Газоемність ВВП (ПКС), куб. м газу у розрахунку на 1 дол. США	
	2002	2011	2002	2012	2002	2011	2002	2011
Великобританія	108,3	57,7	916,6	315,5	2,55	0,31	69,7	46,1
Італія	20,8	10,7	285,1	82,3	0,00	0,00*	57,1	48,5
Молдова	0,0	0,0*	0,0	0,0	0,00	0,00	431,4	245,0*
Нідерланди	151,4	165,3	2208,7	1624,5	1,96	2,41	121,0	85,5
Німеччина	24,6	15,1	426,9	219,0	0,09	0,23	50,0	30,7
Норвегія	1269,7	2144,2	1555,2	2502,8	не імпортує		39,9	19,6
Польща	41,4	36,4	180,8	118,5	0,01	0,00	37,9	26,3
Росія	145,1	132,1	59328,8	59328,8	79,78	4,97	410,6	209,5
Україна	23,4	36,4 *	1398,5	1377,3	0,00	0,07 *	509,8	216,2 *
Франція	4,3	1,4	14,2	6,9	0,02	0,11	31,7	22,6
Швеція	0,0	0,0 *	0,0	0,0	0,00	0,00 *	4,2	4,1

* Дані за 2010 рік.

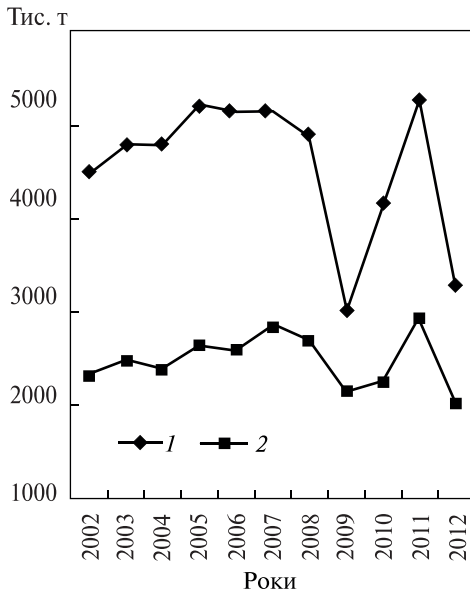

Рис. 3.1. Україна. Виробництво аміаку та азотних добрив, 2002—2012 рр.: 1 — аміак синтетичний; 2 — добрива азотні мінеральні чи хімічні.

Джерело: Державна служба статистики України

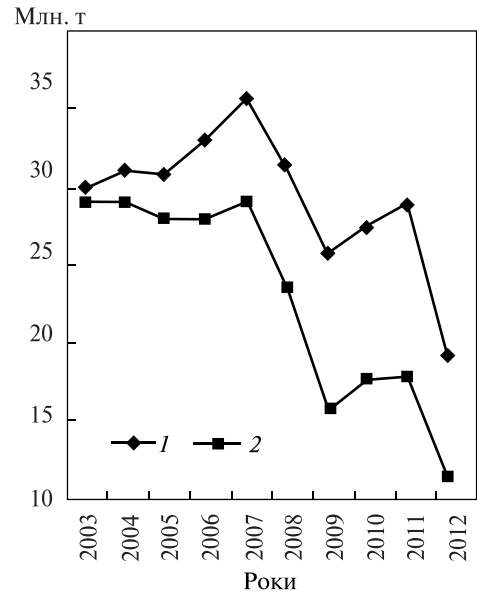

Рис. 3.2. Україна. Виробництво чавуну та сталі, 2002—2012 рр.: 1 — чавун; 2 — сталь без напівфабрикатів, отриманих безперервним литтям.

Джерело: Державна служба статистики України

Зовсім інша картина спостерігалася у 2009 р. Стрімке скорочення промислового виробництва, викликане світовою економічною кризою, загострилося призупиненням поставок природного газу у січні 2009 р. Через це 2009 року виробництво аміаку зменшилось на 38 %, азотних добрив — на 20 %. За даними Європейської ради хімічної промисловості (CEFIC), у червні 2009 р. ціна природного газу для українських хімпідприємств, що становила 318 дол. за 1 тис. м³, на 30 % перевищила ціну на газ для їхніх конкурентів у країнах Євросоюзу, на 40 % — у країнах Північної Америки і в 2,2 раза — для російських азотних підприємств [141].

Обсяги виробництва сталі скоротилися у 2008 р. до 80 % попереднього року, у 2009 р. — 54 % порівняно з 2008 р. У 2010—2011 рр. показники почали поступово зростати, однак нині становлять лише 61 % від максимуму.

Газові конфлікти позначаються на соціальному розвитку України головним чином у зростанні цін на споживчі товари, газ для населення, перебоях у теплозабезпеченні в зимовий період.

У структурі споживання газу в 2011 р. 46 % припадає на підприємства теплокомунальної енергетики та населення країни [3], яке все більше відчуває наслідки «газових суперечок». З 2006 р. було запущено процес зростання

ціни на газ для населення (до того зафіксований на рівні 1999 р. (табл. 3.2)), незважаючи на те, що потреби населення задовольняються природним газом власного видобутку [94].

Підвищуються тарифи на комунальні послуги, у т. ч. на опалення, газ, електроенергію. У 2006 частка витрат на оплату житла, комунальних продуктів та послуг у домогосподарствах України зросла до 7,1 %, у 2007 р. — до 8,5 %, тоді як в період з 2002 відбувалося поступове зниження показника, і в 2005 р. він становив 6,4 % (рис. 3.3). Зниження показника у 2008 р., на нашу думку, можна пояснити й передкризовими очікуваннями населення та вкладанням грошей у неспоживчі товари довготривалого користування. Загалом підвищення тарифів на опалення, газ, електроенергію негативно впливає на купівельну спроможність громадян. При цьому в комунальному секторі спостерігаються значні втрати ресурсів через поганий стан комунікацій, серйозні аварії на системах життєзабезпечення. Це не може не відбиватися на якості життя населення. Зокрема, під час однієї з найбільших аварій на тепломережі в Луганській області, що сталася в період газового конфлікту 2006 р., у м. Алчевськ внаслідок прориву магістрального теплопроводу було припинено на тривалий час теплопостачання 665 будинків (60 тис. мешканців), 19 шкіл, 24 дошкільних закладів та 9 медичних установ [68].

Трубний конфлікт 2002 р. проявився у відмові Росії від квотування продукції та встановленні загороджувальних мит. Для труб середнього діаметра вони складали 40 %, великого діаметра — 20 %. У 2006 р. були встановлені антидемпінгові мита строком на п'ять років на обсадні, підшипникові, насосно-компресорні, котельні труби [112]. У липні 2006 р. вступили в силу нові мита Єврокомісії на поставки з України всіх видів безшовних труб терміном дії на п'ять років [48, С. 116]. Нині триває п'ятирічний перегляд цих заходів. Однак, як видно з рисунку 3.4, на динаміці виробництва трубної продукції ці заборони фактично не відобразились.

Домінування Росії у Митному Союзі Білорусі, Казахстану та Росії зумовило поширення політики щодо України в трубній сфері на весь простір Митного Союзу (введення антидемпінгових мит — 2011 р.).

Неоднозначними є наслідки посилення іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки України, зокрема фінансовій сфері та галузях ресурсної орієнтації. Частка іноземного капіталу в банківській системі України на 01.10.2012 р.

Таблиця 3.2

Динаміка роздрібних цін на природний газ для потреб населення та середньомісячної заробітної плати, 1999—2012 рр., % [90]

Параметр	2006/1999	2007/2006	2008/2007	2010/ 2008
Ціни на газ	20,7	71,3	34,5	33,4
Заробітна плата	82,9	22,9	25,2	17,6

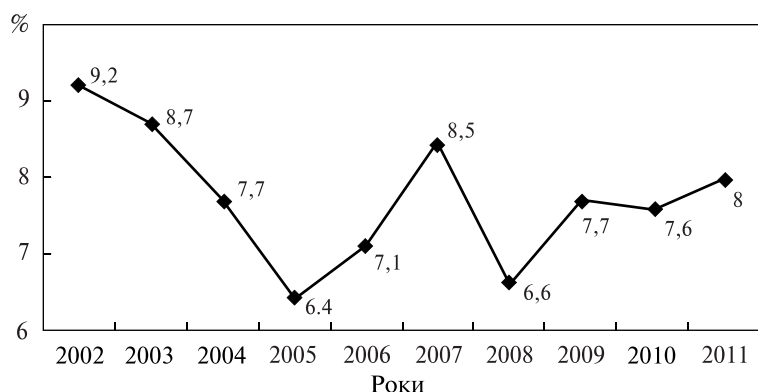

Рис. 3.3. Україна. Сукупні витрати на оплату житла, комунальних продуктів та послуг у домогосподарствах, %.

Джерело: Державна служба статистики України

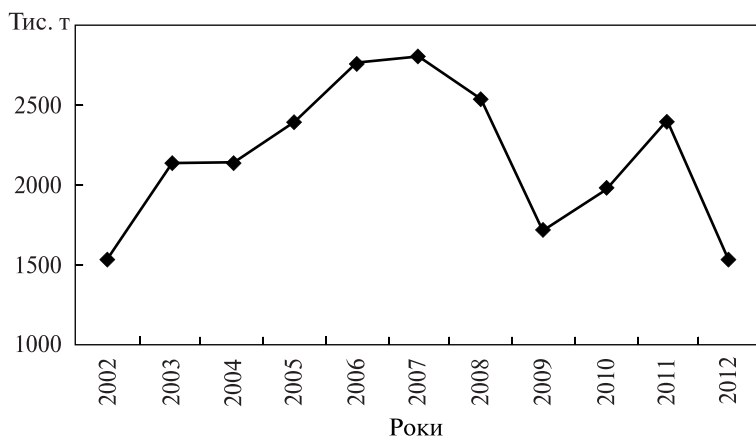

Рис. 3.4. Україна. Динаміка виробництва трубної продукції, тис. т.

Джерело: Державна служба статистики України

становила 39,3 % (максимум — на початку 2012 р. — 41,9 %). Це майже на 10 % перевищує допустиму з точки зору економічної безпеки норму [100].

Значною є доля іноземного капіталу в ресурсопереробних галузях економіки України, зокрема в чорній металургії та гірничорудній промисловості. Станом на 2012 р. російським інвесторам належать такі великі підприємства, як Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського, гірничо-збагачувальний комбінат Суха Балка, коксохімічні заводи Баглейкокс, Дніпродзержинський коксохімічний завод (ЄВРАЗ). Найбільший в Україні меткомбінат «Криворіжсталь» увійшов у 2005 р. до складу сталеплавильного концерну *Mittal Steel* (Нідерланди, штаб-квартира — у Лондоні. З 2006 р. — *ArcelorMittal*) [140]. У 2011 р. на *ArcelorMittal* Кривий Ріг припадає 17 % українського виробництва чавуну та 32 % сталі [1].

У нафтопереробній промисловості значну частку має російський капітал: Лисичанський НПЗ з 2013 р. знаходиться під контролем «Роснефть», а до того — ТНК-ВР, Одеський НПЗ до 2013 р. — компанії «Лукойл», а нині на його майно заявляє права ВТБ банк. До 2009 р. значна частина акцій Кременчуцького НПЗ належала Татарстану. Нині спостерігається тенденція до консолідації активів нафтопереробної промисловості в руках українських фінансово-промислових груп. У хімічній промисловості за період 2002—2010 рр. також спостерігалось підвищення ролі іноземного капіталу. Так у 2002 р. російська компанія «Федкомінвест» оформила контроль над Дніпровським заводом мінеральних добрив, у 2003 р. австрійська *Raiffeisen Investment AG* викупила понад половину акцій «Рівнеазота», американська *Worldwide Chemical LLC* — 60 % акцій «Северодонецького об'єднання Азот» [141]. У 2004 р. компанія *LUKOIL Chemical B. V.* (zareestrovana у Нідерландах) стала співзасновником одного з найбільших хімічних підприємств України — «Карпатнафтохім».

Відкриваючи доступ до природних ресурсів та виробництва сировинних товарів для транснаціонального капіталу, Україна, з одного боку, розв'язує ряд фінансових питань, сприяє модернізації виробництва, залученню сучасних технологій, у т. ч. ресурсо- та енергоощадливих. З іншого боку — значною мірою втрачається контроль над власними природними ресурсами, посилюються ризики впливу зовнішніх чинників на національну економіку, можливості реалізації через іноземних інвесторів політичних цілей інших держав. Стану інвестиційної безпеки відповідає частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій на рівні 20—30 % [100]. Консолідація активів стратегічних галузей промисловості в руках одного власника, що нині спостерігається, наприклад, у хімічній промисловості (Group DF), формує ризики монополізації ринків. З метою забезпечення інвестиційної безпеки і збереження інвестиційної привабливості України необхідно запровадити прозору офіційну систему регулювання інвестиційної діяльності.

За даними МЗС, Україна є членом 68 міжнародних організацій у різних сферах діяльності, зокрема за 2002—2012 рр. Україна приєдналася до 13 організацій [29]. Однією з основних організацій, що справили вплив на перехід України до сталого (збалансованого) розвитку, є Світова організація торгівлі (2008). Напередодні вступу найбільший вигаш від приєднання до СОТ очікували у сфері виробництва металів та готових виробів з них, а також серед постачальників сировинних матеріалів та аграрної продукції. Серед галузей, експортний потенціал яких міг зменшитися, виділяли харчову промисловість та машинобудування.

Незважаючи на значне зростання обсягів торгівлі сільськогосподарською продукцією після приєднання до СОТ, значної географічної диверсифікації експорту не відбулося. Основними імпортерами сільськогосподарської продукції з України лишилися країни Близького Сходу. Так, близько 28 % експорту пшениці і 24 % експорту кукурудзи в січні-серпні 2012 р. припадало на

Єгипет, 14 % експорту пшениці — на Ізраїль [19]. Ринок більшості розвинених країн, насамперед країн ЄС, і зараз закритий для України. Це пов'язано з доволі значними нетарифними бар'єрами, насамперед санітарними та фітосанітарними нормами. Розвинені країни активно використовують субсидіарну систему підтримки власних виробників сільськогосподарської продукції. Країни ОЕСР загалом на субсидії витрачають приблизно 300 млрд дол. на рік. Субсидії та нетарифні бар'єри стали перешкодою, що завадила Україні повною мірою скористатися відкритістю ринків, отриманою через членство у СОТ [135, С. 40]. До негативних тенденцій, пов'язаних з лібералізацією режиму торгівлі, можна віднести зростання протягом 2008—2012 рр. імпорту цукру, частки імпорتنих автомобілів у структурі продажів в Україні [135].

У соціальному плані головним індикатором ефективності інтеграційних процесів до СОТ має бути покращення добробуту населення завдяки підвищенню рівня зайнятості, доходів та доступності якісних товарів та послуг [135]. На жаль, помітного покращення не відбулося. Слід відмітити, що світова економічна криза, що супроводжувалася стрімким падінням соціально-економічних показників, не дає можливості адекватно оцінити вплив вступу до СОТ на рівень життя населення України.

Екологічні наслідки вступу до СОТ передусім пов'язані зі стимулюванням експорту, а відповідно і виробництва ресурсномістких галузей — металургії, електроенергетики, агропромислового комплексу. Металургійний сектор та енергетика найбільш негативно впливають на стан навколишнього середовища. На них припадає 40 % викидів парникових газів [77]. Збільшення виробництва у цих секторах без належного оновлення виробничих потужностей і технологій виробництва неминуче призводить до зростання викидів шкідливих речовин та парникових газів в атмосферу, надмірного споживання та значних втрат природних ресурсів.

Певні очікування щодо негативного впливу на якість українських ґрунтів у контексті вступу до СОТ існують у зв'язку зі зниженням мита на вивіз соняшника. У 2012 р. експортне мито становить 10 % (було 16 % у 2007 р.). Динаміка виробництва та експорту насіння соняшнику та соняшникової олії наведена на рис. 3.5.

Позитивні тенденції у впровадженні принципів сталого (збалансованого) розвитку можна пов'язувати з інтеграцією України до Енергетичного Співтовариства (2011). Участь України в організації передбачає заходи щодо інтеграції ринків електроенергії та газу, підвищення безпеки та стабільності енергопостачання та транзиту вуглеводнів, узгодження стандартів із техніки безпеки у паливно-енергетичному комплексі, підходів до охорони навколишнього середовища та збереження біорізноманіття в контексті розвитку галузі. Передбачаються також заходи з посилення енергоефективності, використання відновлюваних джерел енергії (біопалива та ін.) [111].

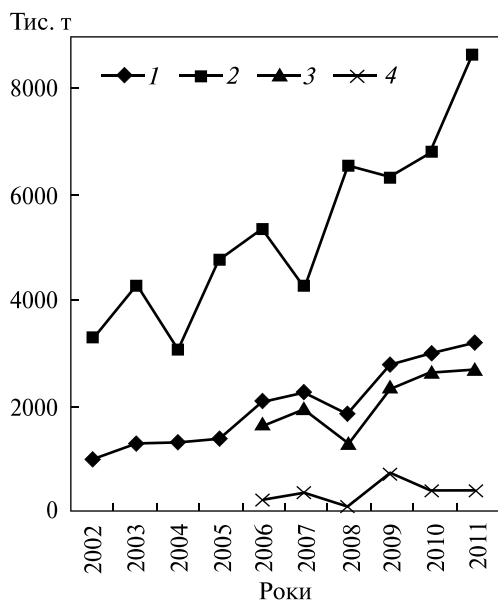

Рис. 3.5. Україна. Виробництво та експорт насіння соняшнику та соняшникової олії: 1 — олія соняшникова нерафінована, тис. т; 2 — виробництво насіння соняшнику, тис. т; 3 — експорт олії соняшникової, тис. т; 4 — експорт насіння соняшнику, тис. т.

Джерело: Державна служба статистики України.

Узагальнюючи вплив геополітичних чинників на перехід до сталого розвитку України, відмітимо такі основні його риси, що проявилися протягом 2002—2012 рр.:

- залучення України до світового геополітичного простору супроводжується посиленням її залежності від країн — зовнішньоеко-

номічних та політичних партнерів, особливо в ресурсній, фінансовій сферах, на ринках стратегічних товарів — енергоресурсів, продовольства, головної експортної продукції, що є джерелом надходження валюти;

- зміни ситуації у цих сферах, зумовлені діями України або інших держав, породжують нові економічні, екологічні, соціальні ризики та можливості;

- зовнішні чинники розвитку, у т. ч. геополітичні, формують умови для соціально-економічних перетворень в Україні, нестабільність політичної влади та боротьба за надприбутки між вітчизняними суб'єктами ринку часто зменшують позитивний економічний, соціальний та екологічний ефект від впливу сприятливих зовнішніх чинників, загострюють наслідки економічних конфліктів для населення.

IV група проблем, які стоять на заваді практичного впровадження основних положень «Порядку денного», пов'язана зі складним процесом трансформаційних змін, що пройшла та проходить Україна. В умовах кардинальних змін соціально-економічних моделей розвитку, процесу первинного накопичення капіталу та перерозподілу національного багатства країни питання сталого розвитку, вирішення проблем взаємодії суспільства і природи на теренах України були відкинута далеко на задній план. Для більшості представників щойно сформованого українського бізнесу ці питання також не були значущими та актуальними.

V група проблем, що заважають упровадженню положень «Порядку денного», охоплює декілька різнорідних підгруп, зокрема:

- усвідомлення важливості цього впровадження на найвищому державному рівні;
- нормативно-правове забезпечення передумов упровадження;

- кадрове забезпечення, відсутність на всіх рівнях достатньої кількості фахівців належної кваліфікації, які б могли реалізувати на практиці впровадження принципів Основної парадигми XXI століття;

- узгодження переходу до принципів сталого розвитку на секторальному та регіональному рівнях.

На жаль, усі проблеми, притаманні національному рівню, знайшли відображення на рівні місцевому і мають тенденцію до зростання відповідно до зменшення рангу територіальних одиниць. Відсутність державної Стратегії сталого розвитку, спроектованої на регіональний і локальний рівень, спричинила відсутність місцевих планів дій зі сталого розвитку, потреба в яких була зазначена ще на саміті Ріо-92. Не працювала логічна схема впровадження принципів сталого розвитку, що передбачає адаптацію, управління та моніторинг від національного до локального рівня. Виконання положень Ольборзької хартії, як і інші заходи для удосконалення регіональної екологічної політики, знайшли відображення лише в Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища, затвердженому у 2011 р., а отже практично не реалізовувались. Таким чином, офіційний діалог місцевої влади з громадськістю, неурядовими організаціями, підприємцями так і не розпочався, стратегії розроблені не були. Для окремих міст України з 2011 р. розроблялись програми охорони навколишнього природного середовища, хоча оцінювати їх результативність зарано. У той же час в Європі вже обговорюються і впроваджуються секторальні місцеві плани, наприклад, план дій для сталого енергетичного розвитку.

Особливу проблему становить ситуація щодо місцевого самоврядування. Україна ратифікувала низку міжнародних конвенцій (Європейська Хартія місцевого самоврядування, Всесвітня декларація місцевого самоврядування, Європейська декларація прав міст, Хартія конгресу місцевих і регіональних влад Європи, Європейська Хартія міст), але їх імплементацію і на сьогодні неможна вважати повною. Так, всупереч Європейській Хартії місцевого самоврядування в Україні останнє здійснюється лише в межах населених пунктів. Це означає, що протягом десяти років державні адміністрації здійснювали управління на понад 80 % території України. Багаторічне обговорення проблем місцевого самоврядування та діяльність Державного фонду сприяння місцевому самоврядуванню, створеного у 1992 р., і досі не дали бажаних результатів. Водночас саме самоврядування є наріжним каменем у фундаменті місцевого сталого розвитку.

Недосконалою залишалась і регіональна політика в цілому. Незважаючи на низку ухвалених документів (наприклад, Указ Президента «Про Концепцію державної регіональної політики» (2001) та Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» (2005)), що визначають основні засади регіональної політики та регулюють питання соціального, економічного та екологічного розвитку на регіональному рівні, досі відсутнє чітке визначення

правового статусу регіону та механізмів міжрегіональної взаємодії. Створена у 2010 р. Рада регіонів замість регіоналізації відображає тенденцію централізації. Екологічна політика як особливий предмет уваги, на відміну від європейської практики, Радою не виділялась.

Очевидно, що за таких умов дієвим механізмом упровадження принципів сталого розвитку може стати територіальне планування, здійснюване на основі Керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту. Основним документом у цій сфері є Закон про «Генеральну схему планування території України» (2002), виконання якого зокрема передбачає розробку генеральних планів усіх населених пунктів. Це було практично досягнуто для великих міст, але охопило менше половини сільських населених пунктів. Відсутність стратегічного, а часто і будь-якого планування в його європейському розумінні відчувається на місцевому рівні особливо гостро. Внаслідок бар'єрів на шляху поширення інформації про наміри щодо використання територій, що не була доведена, використана, поновлена, не розвивались механізми нефінансової компенсації відводу земель для розміщення тих чи інших об'єктів.

Істотними були проблеми управління на місцевому рівні. Насамперед йдеться про відсутність скоординованої політики в сфері сталого розвитку та «розпорошеність» питань по різних управліннях та підрозділах. Недостатньо фінансувались державні регіональні програми, що мали на меті вирішення місцевих екологічних та соціально-економічних проблем. Слід відзначити недостатність кадрового та наукового забезпечення, обмежені можливості щодо інформатизації та використання ГІС-технологій. На державному рівні створення та поширення програмних продуктів, спрямованих на покращення доступу населення до баз даних щодо стану навколишнього середовища, також підтримано недостатньо.

Обмежувальним чинником залишалась низька екологічна свідомість населення, спричинена проблемами соціально-економічного розвитку багатьох регіонів, високим рівнем безробіття та старінням населення, надмірною централізацією. Її наслідками стали шкідливі впливи на навколишнє середовище (засмічення територій і вирубка лісів навколо поселень, незаконна забудова), неготовність та небажання чинити опір розміщенню особливо небезпечних техногенних об'єктів. Так, у ході опитування місцевих жителів щодо згоди на розміщення в окремих регіонах майданчиків під будівництво АЕС, позитивне сприйняття знаходилося у прямій залежності від рівня депресивності території. Відсутнє розуміння цінності та значення природного середовища, а також можливостей отримання прибутків від екологічно дружніх видів діяльності, наприклад зеленого туризму та органічного землеробства. Останнє частково пояснюється і незбалансованістю та недоліками податкової системи.

Враховуючи все вищий ступінь інтегрованості України у світову економіку та її глобалізованості, слід також зважати на появу глобальних акторів,

що діють на місцевому рівні. За останнє десятиріччя відчутно зросла присутність в Україні транснаціональних корпорацій, водночас механізми, що регламентували б їхню діяльність, відсутні.

3.3. Коригування підходів до вирішення головних проблем, яким віддано пріоритет

За останнє десятиріччя посилилось усвідомлення необхідності перегляду дій людини щодо використання природних ресурсів. Зростаючі економічні, соціальні та особливо екологічні проблеми є наслідком неправильної поведінки людей. Загострення цих проблем змушує переосмислити основні етичні засади життєдіяльності людини і суспільства. Для визначення пріоритетних напрямів спільних дій важливо ухвалити на рівні світової спільноти документ, у якому б знайшли відображення загальновизнані правила поведінки стосовно природи.

Чинні міжнародні документи зі збалансованого розвитку містять два важливі етичні принципи: справедливість у межах поколінь (турбота про бідних) та міжпоколінна справедливість (турбота про майбутнє). Однак для забезпечення збалансованого розвитку необхідно додати третій принцип: турботу про планетарну екосистему (міжвидова справедливість). Цей крок було зроблено у Хартії Землі — документі, представленому на Всесвітньому саміті зі збалансованого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 році та ухваленому ЮНЕСКО у 2003 році. Хартія Землі — декларація фундаментальних принципів побудови збалансованого та мирного глобального суспільства у XXI столітті. Хартія дає системний погляд на екологічну цілісність, соціальну та економічну справедливість, демократію та мир і не відділяє захист довкілля від захисту прав людини та забезпечення справедливого людського розвитку.

Визначення цілей та індикаторів збалансованого розвитку є необхідною умовою переходу до нової парадигми розвитку, зокрема для переходу від декларацій до практичних дій з упровадження положень цієї парадигми та оцінювання результатів. Незважаючи на той факт, що досі немає офіційно визначених цілей та індикаторів збалансованого розвитку з цих питань, світ орієнтується на цілі, визначені у «Порядку денному на XXI століття» та Цілі розвитку тисячоліття. Потрібно визнати, що це сприяло вирішенню певних соціальних питань, але не забезпечило можливостей досягнення рівня самовідновлення екосистем, достатнього для існування людства.

У зв'язку з цим необхідно оцінити та переглянути поставлені цілі та визначити Цілі збалансованого розвитку людства.

Засадничим мотивом у цьому процесі має стати розуміння, що світова економіка не може далі успішно розвиватися на засадах саморегулювання. Необхідний новий підхід, що базується на наукових обґрунтуваннях можливостей екосистем.

Визначаючи Цілі збалансованого розвитку, необхідно: використати ті цілі, за якими було досягнуто успіхів у попередній період; не ставити завдань, спрямованих на подальший розвиток світової економіки за рахунок збільшення експлуатації світових природних ресурсів; відмовитися від тих цілей, які хоч і декларують діяльність за соціально значущими питаннями, проте виявилися недосяжними або були неефективними; збільшити рівень обов'язковості цілей для виконання країнами-учасниками; створити інструменти впливу на країни, які виходять з підписантів міжнародних договорів зі збалансованого розвитку, пояснюючи це економічними інтересами країни; не допускати використання науково необгрунтованої термінології або її широкого тлумачення під час визначення нових цілей.

В Україні варто визначити пріоритетними такі цілі:

1. Зміна моделей споживання, перехід до збалансованого споживання та виробництва.
2. Забезпечення продовольчої безпеки та збалансованого сільського господарства.
3. Безпечна і доступна вода.
4. Динамічна стабільність клімату.
5. Упровадження чистої енергетики.
6. Збереження біорізноманіття.
7. Забезпечення функціонування здорових лісів.
8. Підтримка здоров'я населення та доступ до базового рівня медичних послуг.
9. Створення умов для економічної, екологічної та соціальної збалансованості міст.

Слабким місцем сучасної світової політики є те, що за ці роки так і не було створено погоджених і універсальних методів та показників оцінки збалансованості розвитку. У Резюме № 6 «Поточні думки щодо цілей та індикаторів збалансованого розвитку», підготовленому до Ріо+20 у грудні 2011 року Секретаріатом Конференції ООН зі збалансованого розвитку, справедливо зазначено: «На цей час немає уніфікованого, погодженого всіма визначення або оцінки системи виміру збалансованого розвитку. Немає ухвалених на міжнародному рівні індикаторів збалансованого розвитку, які б допомагали моніторити прогрес».

Виходу з такої ситуації не сприяє сучасний підхід, згідно з яким індикатори, визначені Комісією зі збалансованого розвитку ООН, є добровільними для застосування країнами і можуть бути лише основою для індикаторів, які в подальшому кожна країна визначає самостійно. Для подолання проблеми необхідно напрацювати невелику кількість науково обгрунтованих, але адаптованих і простих у застосуванні індикаторів, які б стали обов'язковими для всіх країн, у т. ч. і для України.

Під час визначення нових індикаторів необхідно: здійснити оцінювання ефективності наявних індикаторів і використати найперспективніші з них;

передбачати можливість встановлення відповідальності інституцій за досягнення визначених індикаторів; створити механізм незалежного моніторингу успішності діяльності та досягнення визначених показників з обов'язковим звітуванням на ключових форумах зі збалансованого розвитку.

На найближчу перспективу треба скоригувати дії держави щодо посилення уваги до проблем води, які визначені у главі 18 «Порядку денного на XXI століття» (18.2) (забезпечити адекватне постачання якісною водою всього населення планети, зберігаючи при цьому гідрологічні, біологічні та хімічні функції екосистем і коригуючи діяльність людини відповідно до можливостей природи). Вода — це насамперед соціальне та економічне благо (18.8) і вже потім — ресурс.

Україні слід реалізувати Рішення Генеральної асамблеї ООН (A/RES/64/292), яке визнає право на безпечну та чисту питну воду та санітарію як право людини, що має дуже важливе значення для повноцінного життя та реалізації всіх її прав. Водночас необхідно зазначити, що для практичного впровадження цих рекомендацій у державі потрібно конкретизувати зобов'язання щодо доступу до води та її збалансованого споживання і використання. Для цього необхідне правове розуміння базових і невід'ємних природних прав людини як таких, що належать людині від природи і не мають ціни. Такими є, зокрема, право на якісну питну воду та на чисте повітря. Так, питна вода у достатній кількості, необхідній для задоволення фізіологічних потреб, має бути у вільному доступі. У зв'язку з цим Україні не варто підтримувати навіть згадки у нормативних документах про ціну на питну воду у фізіологічно необхідній кількості, навіть коли йдеться про доступну (*affordable*) ціну. Подальша монетаризація у цьому питанні та нехтування природними правами людини може призвести лише до ескалації напруження з непередбачуваними наслідками.

Проте бачення запасів прісної води як єдиного для всього світу ресурсу (18.35) не стало загальновизнаним. Внаслідок цього країни, суб'єкти господарювання та громади продовжують розглядати водні ресурси як відокремлені, територіально приналежні та невичерпні. Представники місцевих громад, виходячи з локальних потреб і можливостей, здебільшого виявилися неспроможними ефективно управляти цим безцінним ресурсом.

Варто зазначити, що традиційний акцент міжнародних організацій у країнах Африки та Азії в питаннях забезпечення водою та не менш традиційні заяви про наявність достатніх водних ресурсів у країнах Європи відвертають увагу від низки проблем, що набувають усе більшого значення. В аналітичних звітах акцентують увагу на країнах з обмеженим доступом до води і констатують, що країни з достатнім рівнем водних ресурсів ефективно ними управляють, тоді як доступ до води та якість питної води у деяких з цих країн погіршується.

Відсутність культури відповідального правоволодіння призводить до неконтрольованої господарської діяльності. Внаслідок цього погіршується стан довкілля, забруднюється вода, зникають водно-болотні угіддя тощо. Поши-

реними є випадки штучного обмеження новими власниками доступу людей до води, що породжує соціальне напруження. Відбувається невинуватене закриття доступу до традиційних природних джерел питної води з метою їх подальшої приватизації та відновлення водопостачання за плату. Такі явища потребують всебічної оцінки та адекватного реагування з поширенням міжнародного досвіду для розв'язання проблем.

Оцінка прогресу у виконанні поставлених завдань дає підстави констатувати, що за останні 20 років як у глобальному, так і регіональному масштабах багато що не вдалося реалізувати.

З питань комплексного освоєння водних ресурсів: забезпечити ефективне впровадження міжнародних зобов'язань у національні плани дій та забезпечити їхнє виконання (18.11).

З питань оцінки водних ресурсів: забезпечити оцінювання і прогнозування обсягу та якості водних ресурсів (18.24), зокрема і в Україні, надання доступу до технології оцінки водних ресурсів, що відповідає їхнім потребам (18.25).

З питань охорони водних ресурсів, якості води і водних екосистем: упровадити ефективну оцінку наслідків різних видів водокористування для довкілля (18.36); забезпечити охорону підземних вод (18.37); визначити всі потенційні джерела водопостачання та підготувати проекти їх захисту, збереження та раціонального використання (18.39); розпочати впровадження ефективних програм щодо запобігання забрудненню вод (18.39).

З питань водних ресурсів і збалансованого міського розвитку: забезпечити збір, утилізацію та вилучення 75 % твердих побутових відходів у міських районах екологічно безпечним шляхом. Екстенсивна застаріла індустріальна модель економіки все ще домінує у світі і в Україні. За такого підходу працює схема видачі дозволів для використання води як ресурсу для ведення господарської діяльності та справляння відповідної плати за цей ресурс, а також за забруднення. Плата за воду зазвичай є заниженою та спрямовується у бюджет, а не для відновлення ресурсу. Водночас контроль за використанням води та її забрудненням є неефективним. Така система не тільки не сприяє відновленню ресурсу, а й спонукає чиновників до торгівлі ним, тобто до корупційних діянь. Проблема можна розв'язати, якщо перейти від справляння плати за воду як ресурс до вимоги забезпечувати повне очищення використаної води, запровадження замкнених циклів та використання відновленої води як передумови легалізації бізнесу.

Загалом, для досягнення більшого прогресу у збалансованому використанні, доступі до якісної води та її відновленні необхідно:

- піднести значущість питання збереження якісного стану ресурсів прісної води та забезпечення водопостачання до пріоритетного;
- під час постановки нових цілей розвитку змістити акцент із задоволення потреб у прісній воді (18.7) на збереження та відтворення цього природного ресурсу;

- визнати право людини на вільний і безкоштовний доступ до питної води у межах фізіологічної потреби як базове і невід’ємне природне право людини та забезпечити реалізацію цього права;

- визнати однією з передумов економічної діяльності таке правило, що інвестиції не повинні призводити до монополізації права на безпечну питну воду. Справляння плати за поліпшення якості води на базовому рівні повинно мати добровільний, а не зобов’язальний характер;

- визнати неприйнятним і небезпечним для соціальної стабільності штучне створення перепон у доступі до води громад під час реалізації права приватної власності;

- реформувати інструменти планування та виконати оцінку для встановлення прогресивного рівня оплати за задоволення надмірних потреб водокористувачів;

- у разі видачі дозволів на ведення господарської діяльності з промисловим рівнем використання води перейти від справляння плати за воду як ресурс до вимоги забезпечувати повне очищення використаної води та використовувати відновлену воду. Вважати справляння плати за воду та за її забруднення застарілим інструментом індустріального типу економіки;

- створити систему ефективного захисту водних ресурсів і водних екосистем як єдиного ресурсу;

- створити систему належної та всеохопної оцінки водних ресурсів за єдиною методикою;

- реформувати інструменти планування та виконати оцінку прогресу в глобальному масштабі;

- реформувати інституції, відповідальні за контроль та забезпечення ефективного управління водними ресурсами;

- упровадити уніфіковані стандарти щодо якості питної води;

- сприяти забезпеченню басейнового планування та управління;

- встановити параметри збільшення відсотка промислового використання відновленої води;

- ухвалювати рішення щодо управління чи зміни форми власності на водні ресурси лише після проведення екологічної оцінки впливу та отримання згоди місцевих громад за умови забезпечення їхньої широкої участі у розгляді рішень.

У сфері уваги держави актуальною проблемою лишається продовольча безпека. Вона є однією з необхідних передумов здорового та активного життя людини та полягає у забезпеченні доступу до достатньої кількості поживної та безпечної їжі.

Реалії сьогодення формують бачення продовольчої безпеки як такої, що спирається насамперед на результати ведення традиційного відновлюваного збалансованого сільського господарства і вже потім — на можливості сільського господарства на засадах використання нових технологій. За цих умов регіони з високим рівнем природної родючості ґрунтів та їх особливими

якостями мають стати предметом особливого піклування так само, як території з високим рівнем біорізноманіття.

Ці питання висвітлено в основному в розділі 14 «Порядку денного на XXI століття» та частково у розділах 18, 19, 21. Оцінка прогресу у виконанні поставлених там завдань дає підстави стверджувати, що за 20 останніх років у глобальному масштабі і в Україні не реалізовані деякі пункти.

З питань політики планування та моніторингу: зберегти та наростити потенціал найродючіших сільськогосподарських земель для задоволення потреб населення (14.3); домогтися достатнього збільшення виробництва продукції на землях, які вже використовують, не допускаючи при цьому посягань на землі, що лише частково є придатними для культивування (14.1); розробити програми, спрямовані на узгодження питань збалансованого розвитку з аналізом політики в галузі продовольчого і сільськогосподарського сектору, розробленням і впровадженням відповідної макроекономічної політики (14.8). Мотивами у плануванні сільськогосподарського виробництва, як і 20 років тому, залишаються підвищення показників виробництва без урахування природних можливостей екосистем, що вже призвело до деградації значної їх частини; створити і зміцнити національні та регіональні служби з метою забезпечення повнішого розуміння взаємозв'язку між сільським господарством і станом довкілля (14.11).

З питань удосконалення системи ведення сільського господарства: подолати необґрунтоване та неконтрольоване землекористування, що є причиною деградації та виснаження природних ресурсів (14.34).

З питань збереження і відновлення земель: розробити та впровадити національні та регіональні програми збереження й відновлення земель (14.44, 14.45, 14.46).

З питань збалансованого живлення рослин з метою нарощування виробництва продуктів харчування: розробити і застосувати комплексний підхід до живлення рослин (14.85).

З питань перебудови систем енергопостачання сільських районів: упровадити комплексні програми, орієнтовані на забезпечення збалансованого розвитку відновлюваних джерел енергії та підвищення ефективності використання енергії в сільських районах (14.94).

З питань мінімізації відходів: упровадити програми зі скорочення обсягу виробництва агрохімічних відходів і пакувальних матеріалів, що мають небезпечні характеристики (21.8).

Протягом останнього десятиріччя спостерігаємо тенденцію втрати сільськогосподарських земель за рахунок їхнього вилучення для прибутковіших на поточний момент галузей економіки. При цьому місцеві влади неспроможні протистояти економічним інструментам впливу та підтримують зміну цільового призначення земель і виведення їх із сільськогосподарського обігу назавжди. Зупинити ці процеси можна було б, створивши глобальний кадастр

особливо цінних у сільськогосподарському значенні земель та систему міжнародного моніторингу щодо їхнього збереження і поліпшення.

Загалом можна погодитися з оцінкою, що виконання взятих у Ріо-де Жанейро та Йоганнесбурзі зобов'язань у частині продовольчої безпеки та збалансованого сільського господарства розчаровує, про що сказано у Резюме № 9 «Продовольча безпека та збалансоване сільське господарство», підготовленому до Ріо+20 у грудні 2011 року Секретаріатом Конференції ООН зі збалансованого розвитку.

Найближчим часом в державі необхідно здійснити переоцінку наявних інструментів для досягнення мети. Зокрема, необхідно:

1. Сформулювати офіційне визначення збалансованого сільського господарства. З огляду на велику соціальну значущість і залежність від природних ресурсів та стану довкілля потрібно перейти до визнання особливого статусу сільського господарства серед інших галузей економіки. У такому офіційному визначенні потрібно узгодити співвідношення достатності та якості виробництва продовольства й інших сільгосппродуктів, екологічної безпеки, соціальної значущості виробництва з прибутковістю галузі.

2. Ініціювати створення кадастру особливо цінних у сільськогосподарському значенні земель та систему моніторингу їх збереження та поліпшення, увівши показники територіальної цілісності та ефективності використання цих земель у систему індикаторів Цілей збалансованого розвитку.

3. Підняти значущість питання продовольчої безпеки та збалансованого сільського господарства до пріоритетного в обговоренні бажаної структури майбутньої економіки.

4. Визначити систему та форми надання допомоги тим регіонам, які мають виняткові за якістю та родючістю землі, для збереження їхнього цільового призначення та підтримання належної якості цих земель.

5. Увести як обов'язкові в оцінюванні економічної ефективності сільського господарства показники, що відображають зменшення витрат води, вуглеводнів, пестицидів, а також використання відновлюваної енергетики та збереження біорізноманіття.

6. Опрацювати відповідні зобов'язання щодо переходу до інтегрованого планування розвитку сільського господарства з метою переходу від індустріального виробництва сільгосппродукції до збалансованого.

7. Визначити та затвердити чіткі цілі та індикатори успішності виробництва, щоб зупинити деградацію земель.

8. Ініціювати створення незалежної комісії з узагальнення досвіду та розроблення уніфікованої системи контролю за ефективним використанням земель і запобігання корупційним діям у цій сфері.

4

РУШІЙНІ СИЛИ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

4.1. Оцінка впливу національних рушійних сил на процеси переходу до сталого розвитку

Аналіз стану переходу України до сталого розвитку за час після саміту в Йоганнесбурзі показує, що в Україні в науковому та освітянському середовищі визріла готовність сформулювати основні положення сталого розвитку для держави. Ухвалено низку законів і законодавчих актів із посиленнями на потребу впровадження в Україні основної парадигми розвитку у XXI ст. Науковцями НАН України у співпраці з громадськими організаціями підготовлено і направлено до Кабінету Міністрів України Концепцію сталого розвитку для затвердження. За останнє десятиріччя опубліковано багато наукових праць щодо тлумачення та сприйняття світовою спільнотою положень сталого розвитку. Вони знайшли великий інтерес у проведенні наукових форумів різного гатунку. Це значною мірою свідчить про готовність населення держави сприйняти ці положення та працювати на їх реалізацію не тільки на державному, але і на місцевому рівні.

Україна має ресурси, і за умови їхнього раціонального освоєння із залученням усіх національних рушійних сил вона зможе забезпечити перехід до сталого розвитку.

Щодо внутрішніх ресурсів забезпечення збалансованого розвитку України, ми вважаємо за доцільне виділити в їх складі такі основні компоненти: населення, територія, природно-ресурсний потенціал, географічне положення, соціально-економічний, науково-технічний і культурно-історичний потенціал.

Кожен із зазначених компонентів має своє значення як можлива складова, використання якої дасть змогу забезпе-

чити перехід країни до моделі збалансованого розвитку. Оцінка співвідношення кожного з них є завданням досить складним. Головними з них є перші два з перерахованих компонентів.

На сьогоднішній день саме народ України є головною рушійною силою, головним чинником, який потенційно здатний забезпечити перехід країни до моделі збалансованого розвитку. На заваді цьому стоїть значна кількість негативних факторів. Серед них і несприятлива демографічна структура населення та зменшення його чисельності, високі показники захворюваності, значний механічний відтік населення за кордон, низький життєвий рівень і рівень соціального забезпечення, втрата соціальних орієнтирів та необхідність перекваліфікації, пошуку місця працевлаштування та зміни професії для багатьох громадян України. Зазначені аспекти мають стати напрямком спеціальних досліджень у рамках суспільно-географічного вивчення проблематики збалансованого розвитку. Загальновідомий високий рівень освіченості громадян України, що є досить важливим фактором для забезпечення переходу країни до збалансованого розвитку. Цей фактор поки що не втрачено, однак і не оцінено належно. Він дає змогу здійснювати швидко і в короткі терміни кардинальні структурні зміни в економіці країни, здійснювати інноваційні технологічні перетворення в структурі народного господарства, не залучаючи значної кількості іноземних спеціалістів.

Саме завдяки високому освітньому рівню та наявності значної кількості фахівців з високим рівнем кваліфікації (у т. ч. у таких галузях, як інформаційні технології, високотехнологічні галузі промислового виробництва тощо) Україна може розраховувати на те, щоб зайняти місце серед провідних економічно розвинутих країн світу, що залежить від того, наскільки держава та її інститути зможуть реалізувати зазначений потенціал. Характерно, що цей фактор за період з 2002 року зазнав певних якісних змін. Зокрема, якщо загальний рівень писемності населення та базової середньої освіти залишається високим як для світового виміру, то якість знань та навичок фахівців з вищою освітою знизилась. Про це свідчить той факт, що жоден із вищих навчальних закладів України не перебуває у провідних рейтингових списках ВНЗ світу. На якісний рівень освіти вплинув все вищий рівень корупції, відрив освіти від науки та виробництва та нездатність більшості ВНЗ своєчасно інвестувати ресурси в оновлення навчальної та матеріальної бази, у встановлення нових пріоритетів згідно з викликами сучасності.

Наступним ресурсом, котрий виступає як одна із основ забезпечення збалансованого розвитку країни, є її територія. Ми вважаємо за доцільне виділити її окремо з-поміж інших компонентів природно-ресурсного потенціалу, яким володіє країна, виходячи з того унікального значення, яке відіграє земля, земельні ресурси в розвитку суспільства як просторовий базис його існування та взаємодії з природою. Збереження недоторканості і територіальної цілісності держави, суверенітету українського народу на власній території є

одним з обов'язкових чинників забезпечення збалансованого розвитку країни. Як зазначалося вище, у нинішніх умовах це завдання ускладнюється внаслідок посилення дії зовнішніх чинників, котрі визначають розвиток економічних процесів, хід соціального розвитку, уніфікують і взаємопов'язують розвиток окремих країн як складових світової спільноти. Однак доти, поки всі провідні країни світу будуть визначати домінанту власних національних інтересів над загальнолюдськими, і, відповідно, будувати на цій основі свою політику, зазначене завдання буде в числі пріоритетних серед завдань досягнення збалансованого розвитку.

Територія України є одним із її найбільших багатств: за площею території наша країна посідає 44 місце в світі і друге — в Європі. Саме територіальний фактор є одним з тих, що дозволяє відігравати Україні важливу роль у процесах регіонального розвитку Європи.

Хоч загальна площа України становить тільки 0,46 % від загальної площі заселеного суходолу Землі (без Антарктиди), вона розташована в сприятливих природно-кліматичних умовах, які є, у переважній більшості, рівнинними, що, незважаючи на сучасний стан, при їхньому раціональному освоєнні робить зазначені умови потенційно важливим фактором і ресурсом забезпечення збалансованого розвитку.

Географічне положення України є окремим важливим ресурсом, що може бути використаний для забезпечення переходу до збалансованого розвитку країни.

Ми розглядаємо його в числі ресурсів внутрішнього порядку, проте такою ж мірою цей ресурс може бути віднесений і до ресурсів зовнішнього порядку. Це, на наш погляд, зумовлюється тим, що особливості даного положення та його значення в геополітичному та геоekonomічному плані залежать і від зовнішніх, і від внутрішніх економічних, соціальних та екологічних параметрів, які має та може набути Україна.

Географічне положення України з точки зору можливостей досягнення збалансованого розвитку країни не можна оцінювати однозначно. На нього впливає значна кількість чинників, реалізація чи домінування окремих з яких можуть призвести до отримання чи втрати Україною значних економічних дивідендів як транзитної країни, перетворення її на важливу ланку економічних зв'язків і торгівлі між окремими субрегіонами Євразійського континенту, або на своєрідну «буферну зону» між потужними регіональними економічними чи іншими союзами держав регіону. На сьогоднішній день Україна лише незначною мірою використовує своє досить вигідне географічне положення, гігантський транзитний потенціал. Мало того, можна відзначити певне зменшення його значення (як ресурсу збалансованого розвитку країни) внаслідок тривалих кризових процесів в економіці країни, невизначеності стратегії зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної орієнтації та інтеграції України. У разі ефективного використання географічне положення може

значною мірою сприяти переходу України до моделі збалансованого розвитку. Йдеться, насамперед, про те, що це положення є вигідним потенційно, і для того, щоб його реалізувати у фактичні переваги, необхідно чітко визначити політику правового та економічного сприяння для зовнішніх учасників, які бажають скористатися транзитними перевагами держави, і лише у виняткових випадках вдаватися до політики тиску на традиційних партнерів.

Природно-ресурсний потенціал нашої країни також є чинником, що може і має бути використаний у процесі переходу до збалансованого розвитку. Однак у контексті забезпечення збалансованого розвитку слід зазначити, що за загального значного обсягу та різноманіття компонентної структури природно-ресурсний потенціал нашої країни має низку особливостей, на які варто звертати увагу у ході опрацювання стратегії збалансованого розвитку. Серед них загальний дефіцит окремих компонентів природних ресурсів — паливно-енергетичних, водних, лісових тощо, а також «незбалансований» характер ПРП України. Останній полягає у тому, що дефіцит у складі потенціалу паливно-енергетичних ресурсів, достатніх за обсягами і придатних до експлуатації ресурсів нафти та газу гальмує розвиток економіки країни загалом і є фактором, що зумовлює появу проблем соціального та екологічного порядку; можливості використання потужного потенціалу земельних ресурсів для потреб сільськогосподарського виробництва звужуються внаслідок проблем із забезпеченням водними ресурсами; дефіцит водних ресурсів створює проблеми для комплексного міжгалузевого освоєння території України та її природних ресурсів.

До проблем особливостей ПРП України належать також: значний ступінь антропогенної освоєності ПРП країни загалом та виснаження і деградація внаслідок цього його окремих компонентів. Це стосується земельних ресурсів, що зазнали надмірного антропогенного, насамперед, сільськогосподарського освоєння; лісових ресурсів, потенціал яких за історично тривалий час освоєння був суттєво звужений; потенціалу паливно-енергетичних ресурсів, у складі якого найбільш придатні до освоєння родовища нафти та газу були використані протягом другої половини ХХ ст.; деградація та погіршення якості окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу внаслідок його нераціонального використання, за застарілими напрямками екстенсивного типу. Йдеться, насамперед, про потенціал рекреаційних і лісових ресурсів; зменшення потенційних можливостей використання практично всіх компонентів природно-ресурсного потенціалу значних за площею регіонів України, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Виходячи з цього, слід зазначити, що Україна має обмежені окремі природні ресурси для потреб власного збалансованого розвитку, а історичний досвід використання значних за обсягами окремих компонентів природно-ресурсного потенціалу внаслідок дії факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру показує загострення проблем взаємовідносин суспільства і природи

на території нашої країни. У зв'язку з цим існує потреба забезпечення особливо виважених підходів до освоєння і господарського використання ПРП України.

Як основні природні ресурси, що можуть бути використані в процесі переходу до збалансованого розвитку, слід назвати земельні ресурси та рекреаційні ресурси, ресурси окремих видів корисних копалин.

Соціально-економічний потенціал можна розглядати як ще один ресурс збалансованого розвитку країни. Незважаючи на нинішній кризовий стан багатьох галузей економіки України, значний рівень зношеності основних виробничих засобів, у господарському комплексі країни є низка виробництв, котрі можуть бути конкурентоспроможними на міжнародних ринках та забезпечувати потреби економічного та соціального розвитку нашої держави. Це аерокосмічна галузь, окремі виробництва в сфері радіоелектроніки, суднобудування. З кожним роком розширюються та зростають обсяги виробництва харчової та легкої промисловості і можливості використання цього для потреб збалансованого розвитку країни в цілому. З соціально-економічним потенціалом тісно пов'язаний науково-технічний потенціал, яким до цього часу продовжує володіти Україна. До його складу входять здобутки та результати багатьох галузей наукового знання, котрі базуються на результатах досліджень і дослідницькій базі, напрацьованих протягом десятиліть.

На сьогоднішній день в Україні існує значна проблема реалізації та практичного впровадження розробок вітчизняної науки, використання досягнень вітчизняних учених для потреб країни і всередині країни, а не за її межами. Не впроваджені у практику наукові розробки застарівають і втрачають свою цінність, а динаміка такого впровадження напряму залежить від рівня фінансування науки з боку держави та бізнесу. В Україні витрачається на наукові дослідження в 2,5—5 разів менше, ніж у провідних країнах світу. «Для останніх років характерне зростання питомої ваги фундаментальних досліджень у розподілі за видами наукових робіт, проте їх частка в Україні не перевищує 0,2 % ВВП, тоді як навіть у пострадянських країнах витрати на фундаментальні дослідження становлять 0,5—0,6 % ВВП. Питомі витрати на наукові дослідження в розрахунку на одного науковця в Україні майже втричі менші, ніж у Росії, у 18 разів — ніж у Бразилії, в 34 — ніж у Південній Кореї і більш як у 70 разів менші за США» (В.П. Семиноженко). Згідно з Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 року № 1977-ХІІ, витрати на науку повинні складати не менше 1,7 % ВВП, проте реально за звітний період вони складали 0,3—0,5 % ВВП. За такого рівня фінансування наука просто неспроможна виконувати свою соціально-економічну функцію. У США, Японії, ЄС цей показник складає не менше 3 % ВВП, а в деяких країнах ЄС сягає 7 %. Крім цього, у розвинених країнах держава підтримує науку ще й шляхом упровадження спеціальних програм. Наприклад, у США в 2007 році впроваджено закон «Америка, що створює мож-

ливості обґрунтовано просувати переваги в технології, освіті і науці» з бюджетом понад \$ 33,6 млрд; пізніше була ухвалена програма інвестування в новітні технології наступного покоління в енергетичній сфері (\$ 150 млрд). Згідно зі звітом Національної наукової ради США, кількість вакансій на ринку праці, що вимагають науково-інженерної освіти, зростає на 5 % щороку. А в Україні відповідним чином зменшується кількість науковців (1990 року — 494 тис. осіб, у 2001 — 180, у 2012 — 150 тис. осіб). Очевидно, що прогнозоване та повноцінне фінансування науки повинно бути пріоритетом держави, яка прагне інвестувати у своє стале майбутнє. Відомий вислів «хто не фінансує свою армію, той фінансує чужу» у сучасному контексті глобалізаційних процесів набув надзвичайної актуальності щодо науки.

Ще одним з ресурсів збалансованого розвитку країни є культурно-історичний потенціал, накопичений у період розвитку українського народу. Йдеться і про досвід природокористування, насамперед, досвід землеробства, історичні традиції та підходи до ощадливого ставлення до природи, використання і збереження її ресурсів.

Значною мірою саме відмовою від урахування цього досвіду, нехтуванням ним, пояснюються значні проблеми взаємодії суспільства і природи в межах території України, що виникли та загострились протягом минулого століття. Тому в числі завдань, які слід вирішити для забезпечення переходу країни до моделі збалансованого розвитку, є відновлення історично сформованих в Україні традицій і досвіду природокористування, адаптованих до вимог сьогодення.

Окремим фактором стабілізації, який би забезпечував своєчасне відновлення використаних або порушених унаслідок економічної діяльності природних ресурсів, повинна бути система фондів з охорони навколишнього природного середовища. Фонди було створено з метою фінансування природоохоронних заходів та заходів, пов'язаних з раціональним використанням і збереженням природних ресурсів, тобто природоохоронних і ресурсозберезувальних заходів. Попри очікування, запровадження принципу «забруднювач сплачує» через багаторівневу систему цих фондів так і не відбулося. Недосконалою виявилася система збору платежів та система подальшого використання зібраних коштів. Без подальшого законодавчого та економічного коригування системи цих фондів з метою забезпечення адекватності рівня відшкодування збитків та цільового використання коштів виконати цю частину зобов'язань не вдасться. У той же час, певне вдосконалення природоохоронного і податкового законодавства після саміту в Йоганнесбурзі дало змогу поліпшити економічні механізми природоохоронної діяльності та впровадити в життя механізми ресурсо- та енергозбереження.

В Україні створено низку комісій та наукових рад, які мають сприяти впровадженню основних принципів збалансованого розвитку. Та їхня діяльність не дала результатів через причини, що мають економічне, політичне та соціальне підґрунтя. Основні з них:

- недостатнє усвідомлення населенням загроз, що виникають внаслідок погіршення стану довкілля; через це не сформувалася єдність жителів країни з урядовцями, науковцями, політичними та громадськими діячами, підприємцями стосовно усвідомлення принципів збалансованого розвитку, визначення напрямів руху до збалансованого розвитку та опрацювання конкретних дій;
- незадовільний стан економіки, що ґрунтується на застарілих технологіях і перебуває у перманентній кризі;
- відсутність обґрунтованої системи інституційного забезпечення впровадження принципів збалансованого розвитку та ідеології суспільно-природних відносин із визнанням їх паритетності;
- недостатнє фінансування науки, що не відповідає закону України «Про науку і науково-технічну діяльність», та відсутність механізмів упровадження наукових розробок;
- колосальні витрати держави на ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській атомній станції.

Неадекватною та недостатньою залишалась інституційна база для забезпечення реалізації можливостей рушійних сил зі сталого розвитку. Попри факт створення у 2009 році Національної ради зі сталого розвитку України, яку очолює Прем'єр-міністр, з метою сприяння органам виконавчої влади в діяльності, що пов'язана із забезпеченням збалансованого розвитку (постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 № 997), цей орган так і не став центром розроблення та впровадження національної політики збалансованого розвитку. Тому інституційні рамки збалансованого розвитку потребують зміцнення на національному рівні.

Для реалізації політики збалансованого розвитку в Україні потрібно створити державну установу (чи реформувати одну з установ), яка б мала повноваження щодо інтеграції трьох складових збалансованого розвитку та інтеграції екологічної політики в секторальні політики, програми і плани. Оскільки інтеграція трьох складових розвитку може бути реалізована перш за все на рівні стратегічного планування, діяльність новоствореної установи зі збалансованого розвитку має бути орієнтована на розроблення стратегії збалансованого розвитку, відповідного плану дій, аналізу державних цільових програм і галузевих стратегій, програм і планів дій, їхньої відповідності принципам збалансованого розвитку та контролю виконання Україною міжнародних зобов'язань зі збалансованого розвитку та в рамках Конвенцій. Такою установою може бути Агенція зі збалансованого розвитку.

Крім того, нагальною стає потреба у наданні міністерствам і відомствам експертних і консультативних послуг з питань збалансованого розвитку. Таку функцію могли б виконувати Національна та регіональні ради зі збалансованого розвитку.

Рушійні сили, що мають вплив на формування стратегії та національного плану дій у напрямі збалансованого розвитку, потрібно активізувати

відповідними Указами Президента України, які мають силу прямої дії. Ефективність управлінських структур усіх рівнів у справі впровадження принципів збалансованого розвитку підвищиться після їх належної перепідготовки та атестації співробітників і впровадження у державі спеціальних програм навчальної й просвітницької діяльності.

Сприяння реалізації нової парадигми розвитку здійснюють інститути Національної академії наук України та інших академій, а також окремі фахівці. Потрібно активізувати та скоординувати роботу Міністерства економіки України та Міністерства енергетики та вугільної промисловості України (економічна складова збалансованого розвитку), Міністерства екології та природних ресурсів України (екологічна складова) та Міністерства праці та соціальної політики України (соціальна складова).

Гармонізація ставлення суспільства до природи на теренах України і перехід до збалансованого розвитку потребують консолідації українського суспільства, усвідомлення громадянами і керівництвом держави своєї єдності, чіткого визначення національних стратегічних інтересів країни та реалізації політики збалансованого розвитку для їхнього практичного забезпечення.

4.2. Розвиток інструментів, правової та інституційної бази для сталого та відновлюваного розвитку

Нормативно-правова база. В Україні за останнє десятиріччя проведена значна робота зі зміцнення правової бази з охорони навколишнього середовища, яка налічує понад 300 законів і підзаконних актів. Проте ця законодавча база є складною для впровадження, суперечливою і тому неефективною за результатом.

У другій половині 2010 року в Україні відбулися позитивні зрушення, пов'язані з розробленням і прийняттям стратегії екологічної політики. 14 січня 2011 року набрав чинності Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 року», який визначив стратегічні цілі природоохоронної діяльності. До них належать: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки; досягнення безпечного для здоров'я людини стану довкілля; інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; удосконалення регіональної екологічної політики.

25 травня 2011 року Кабінет Міністрів України схвалив «Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України на період 2011—2015 рр.». Цей план визначає конкретні заходи, спрямовані на досягнення зазначених стратегічних цілей.

Для реалізації пріоритетних напрямів Стратегії державної екологічної політики Європейський Союз вирішив надати бюджетну підтримку Європейської Комісії природоохоронному сектору України обсягом 35 млн євро та міжнародну технічну допомогу від ЄС та Уряду Швеції загальним обсягом, що перевищує 10 млн євро.

Загалом пріоритети допомоги ЄС Україні відображені в «Національній індикативній програмі на 2011—2013 роки», ухваленій у березні 2011 року в рамках Європейського сусідства та партнерства. Програма передбачає спрямування допомоги на три пріоритетні сфери: «Належне управління та верховенство права», «Сприяння вступу в силу Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом» (включаючи створення поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі) та «Сталий розвиток» (енергетика, довкілля, транспорт, регіональний розвиток). Загальний обсяг допомоги в рамках програми становитиме 470,05 млн євро, 45—55 % якої заплановано спрямувати на сталий розвиток.

Позитивні зрушення в екологічній політиці України дають підстави сподіватися на підтримку Президентом та Урядом України у партнерстві з усіма зацікавленими сторонами (місцеві органи влади, громадськість, бізнес, наука, освіта) надзвичайно важливих і складних завдань переходу України до збалансованого розвитку та розроблення й впровадження в Україні моделі «зеленої» економіки.

На жаль, через багато років після саміту в Ріо-де Жанейро, Україна так і не спромоглася підготувати національну стратегію збалансованого розвитку, хоч певні кроки у цьому напрямі були зроблені. Вимушена першочерговість чинників економічного зростання відсунула на задній план урахування принципів збалансованого розвитку в законодавстві та політиці України. Завершення розробки національної стратегії збалансованого розвитку України та ухвалення Закону України «Про стратегію сталого розвитку» було передбачено в рамках Плану дій Україна-ЄС. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.04.2005 № 117-р «Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 р. Плану дій Україна-ЄС» стратегія мала бути підготовлена ще у травні 2005 року. Однак і зараз Україна залишається однією з небагатьох країн Європи, де відсутні такі важливі стратегічні документи, як Національна стратегія збалансованого розвитку та відповідний національний план дій.

Разом з тим, в Україні було розроблено і прийнято низку законів, спрямованих на реалізацію принципів збалансованого розвитку в країні, зокрема: «Концепція сталого розвитку населених пунктів» (постанова Верховної Ради України від 24.12.1999 № 1359-XIV); «Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003—2015 роки» (постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 634; постанова втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 № 704); «Концепція збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року» (наказ Мінагро-

політики України від 20.08.2003 № 280); «Про затвердження Програми сталого соціально-економічного, екологічного і культурного розвитку м. Севастополя на період до 2015 року» (постанова Кабінету Міністрів України від 27.07.2006 № 1017); «Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року» (розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 № 121-р; втратило чинність на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.09.2010 № 1761-р).

У квітні 2012 року робоча група, до складу якої увійшли представники Національної академії наук України, вищих навчальних закладів і громадських організацій, подала на розгляд Кабінету Міністрів України «Концепцію переходу України до сталого розвитку», у якій визначені такі цілі: припинення деградації довкілля та перехід до збалансованого природокористування; формування нової моделі економіки на засадах невиснажливого відновлювального природокористування; поліпшення якості життя населення України; формування суспільної свідомості, світогляду населення України на засадах сталого розвитку; формування нормативно-правової та інституційної бази забезпечення сталого розвитку; збереження національних цінностей і традицій природокористування; захист національних інтересів України в процесі глобалізації; забезпечення участі всіх заінтересованих сторін у формуванні та реалізації політики сталого розвитку; формування та впровадження регіональної політики сталого розвитку.

Інституційна база. Незважаючи на особливу гостроту екологічних, економічних і соціальних проблем, світоглядна парадигма збалансованого розвитку не набула достатнього поширення в Україні, а ухвалені на найвищому міжнародному рівні документи не знайшли належного відображення в інституційному розвитку, державній політиці, національних програмах та економічній практиці.

Ще у 1997 році було створено Національну комісію зі сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України, а у 2003 році її діяльність було припинено. За шість років існування комісії відбулося лише кілька її засідань, і майже всі вони пройшли за відсутності її голови — першого віце-прем'єр-міністра України. Комісія не виконала поставлених перед нею завдань, про що свідчить майже повна відсутність результатів роботи за час її існування.

У 2003 році Указом Президента України була створена Національна рада зі сталого розвитку України при Президентові України. Однак за своїм персональним складом ця рада була ще формальнішою, а тому нездатною до повноцінної та ефективної діяльності. Ця рада не провела жодного засідання та не ухвалила жодного рішення, що свідчить про нехтування керівництвом країни проблемою переходу до сталого розвитку.

У 2009 році було створено Національну раду зі сталого розвитку України, яку очолює прем'єр-міністр (постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 № 997). Ця рада є постійним консультативно-дорадчим органом

при Кабінеті Міністрів України. Проте цей орган так і не став центром розроблення та впровадження національної політики збалансованого розвитку.

Наукові розробки. Значну увагу проведенню наукових досліджень у природоохоронній сфері та сфері збалансованого розвитку завжди приділяла Національна академія наук України. У 2010 році Президія НАН України прийняла «Концепцію Цільової комплексної міждисциплінарної програми наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального природокористування та збереження навколишнього середовища» (розпорядження Президії НАН України від 03.02.2010 № 31).

Науково-дослідні інститути досліджують різні аспекти збалансованого розвитку, зокрема:

- *Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України* (м. Київ) здійснює фундаментальні та прикладні дослідження економіки природокористування, спрямовані на забезпечення економічного обґрунтування формування та реалізації державної політики у сфері використання та охорони природних ресурсів і сталого розвитку України;

- *Інститут географії НАН України* (м. Київ) опрацьовує теорію та методологію збалансованого розвитку України, проводить дослідження сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів і геополітичної ситуації, здійснює регіональний аналіз і дослідження якості життя населення тощо;

- *Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України* (м. Одеса) спрямовує свою діяльність на вирішення теоретичних і прикладних завдань комплексного освоєння природних ресурсів Світового океану, оптимізації економіко-екологічних досліджень приморських регіонів, формування доктрини «зеленого» зростання та доктрини «зеленої» економіки;

- *Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України* (м. Київ) здійснює фундаментальні дослідження філософських і методологічних проблем природничих наук і екології, у тому числі дослідження з екологічної етики та збалансованого розвитку;

- *Інститут проблем природокористування та екології НАН України* (м. Дніпропетровськ) займається розробкою методології вибору стратегії сталого розвитку техногенно навантажених регіонів України та наукових основ регіональної системи екологічного моніторингу, здійснює прогноз екологічних наслідків діяльності гірничопромислового виробництва;

- *Навчально-науковий комплекс «Інститут прикладного системного аналізу» НАН України та Міністерства освіти і науки України*, який діє в структурі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», запропонував систему факторів (індексів та індикаторів) і розробив метрику для вимірювання процесів сталого розвитку, відповідно до яких здійснюється вимірювання процесів сталого розвитку в глобальному та регіональному контекстах і оцінювання вразливості країн до впливу сукупності глобальних загроз;

• *Науково-дослідний інститут екологічної політики та збалансованого розвитку Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління* (м. Київ) виконує науково-прикладні дослідження у сфері екологічної політики та збалансованого розвитку, у тому числі дослідження з етики збалансованого розвитку.

Діяльність громадських екологічних організацій. У 2002 році представники громадських екологічних організацій за сприяння РЕЦ-Київ проаналізували ситуацію, пов'язану з перспективами переходу України до збалансованого розвитку, а також визначили та обґрунтували пріоритети національної стратегії збалансованого (сталого) розвитку України.

У 2003 році громадські екологічні організації підготували та презентували на п'ятій Всеєвропейській конференції міністрів охорони навколишнього середовища «Довкілля для Європи» доповідь «Громадська оцінка екологічної політики в Україні».

У 2003—2012 рр. громадські організації проводили численні конференції, семінари, круглі столи й тренінги з різних питань збалансованого розвитку.

Для обговорення ключових тем збалансованого розвитку представниками державних установ, наукових інститутів і громадських організацій та з метою формування спільного бачення моделі збалансованого розвитку України Всеукраїнська екологічна ліга виступила з ініціативою проведення екологічних конгресів.

У вересні 2007 року в Києві відбувся перший Український екологічний конгрес «Збалансований розвиток України — шлях до здоров'я і добробуту нації», на якому були визначені такі стратегічні пріоритети збалансованого розвитку України: формування політики збалансованого розвитку; структурна перебудова та оздоровлення економіки України; збалансоване ведення сільського господарства; формування демократичного суспільства, зниження рівня соціально-економічної нерівності; перехід до збалансованого природокористування; збереження біологічного та ландшафтного різноманіття; формування освітнього та наукового потенціалу збалансованого розвитку.

Ці пріоритети детально обговорювалися на другому Українському екологічному конгресі «Пріоритети збалансованого (сталого) розвитку України» у жовтні 2008 року. На конгресі відбулася презентація першої у Східній Європі тритомної «Екологічної енциклопедії».

Третій Український екологічний конгрес «Структурна перебудова та екологізація економіки в контексті переходу України до збалансованого розвитку» відбувся в Києві у грудні 2009 року.

Надалі зусилля організаторів екологічних конгресів були спрямовані на проведення міжнародних екологічних форумів «Довкілля для України».

Міжнародний екологічний форум «Довкілля для України». Для того, щоб інтегрувати три складові збалансованого розвитку, необхідно інтегрувати погляди, підходи та інтереси ключових заінтересованих сторін. На міжнародному рівні це здійснює ООН за допомогою всесвітніх самітів зі збалансованого

розвитку. На регіональному рівні цю функцію виконує, наприклад, процес «Довкілля для Європи». На національному рівні також можна проводити регулярні форуми за участю багатьох заінтересованих сторін. В Україні проведення міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України» стало однією з національних складових процесу «Довкілля для Європи». На національному форумі обговорюються проблеми збалансованого розвитку країни, здійснюється огляд реалізації екологічної політики, розглядаються перспективи впровадження в Україні «зеленої» економіки.

Все почалося з того, що у 2003 році в Києві відбулася п'ята Всеєвропейська конференція міністрів охорони навколишнього середовища «Довкілля для Європи», у якій взяли участь представники 55 країн-учасниць і 21 міжнародної організації. У 2004 році в Києві пройшла міжнародна виставка-форум «Довкілля-2004».

У 2010 році було започатковано проведення щорічних форумів, а в 2011 році форум отримав офіційну назву — Міжнародний екологічний форум «Довкілля для України». У 2012 році в рамках форуму пройшла міжнародна конференція «Зелена економіка: перспективи впровадження в Україні» та бізнес-форум «Формування національної політики збалансованого виробництва і споживання: спільні дії влади, бізнесу і громадськості». У роботі форуму взяли участь 2750 осіб, а п'яту Міжнародну виставку «Довкілля-2012» відвідали близько 4500 осіб (<http://www.group-expo.com/>).

Варто зазначити, що форум проводиться за сприяння Кабінету Міністрів України для того, щоб об'єднати зусилля та залучити до співпраці всі зацікавлені сторони на національному та регіональному рівнях для реформування екологічної політики України у напрямі екологізації політик, програм і планів національного, галузевого, регіонального та місцевого розвитку.

Інтеграція екологічної політики в галузеві політики. Передумовою для збалансованого розвитку України є інтеграція екологічної політики в галузеві та регіональні плани й програми з метою пошуку можливостей їхнього взаємного зміцнення та узгодження природоохоронних пріоритетів.

Міністерство економіки України розробило Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку, згідно з якими під час розроблення стратегій регіонального розвитку необхідно враховувати документи Конференції ООН з довкілля і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) та інші міжнародні документи.

Одним з основних інструментів інтеграції екологічної політики в галузеві політики є стратегічна екологічна оцінка. Під час п'ятої Всеєвропейської конференції міністрів охорони довкілля (Київ, 2003) Україна приєдналася до Протоколу зі стратегічної екологічної оцінки до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. Проте Україна не ратифікувала цей Протокол, що є бар'єром для інтеграції екологічної політики у політики розвитку галузей на початковій стадії оцінки альтернатив.

Більшість міністерств в Україні створені та функціонують за галузевою ознакою і прагнуть вирішувати лише свої вузькогалузеві питання. Тому практично в усіх галузевих програмах або немає, або є лише незначна частка розділів, що стосуються екологічних питань. Навіть ті галузеві програми, які мають екологічний розділ, не пов'язані зі стратегічними завданнями національної екологічної політики і відображають лише деякі аспекти поводження з відходами, енергоефективності та ресурсозбереження.

Засади інтегрованого екологічного управління не поширені в галузях національної економіки. Внаслідок цього галузеві програми і стратегії не мають потужної екологічної складової, реалізація якої могла б забезпечити технічне переоснащення, запровадження енергоефективних і ресурсощадних технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів.

В Україні на інституційному рівні немає державного органу, який би координував інтеграцію екологічної складової в усі сектори економіки та суспільного життя.

Протягом 2005—2011 рр. в Україні було ухвалено кілька стратегічних галузевих документів, які наочно демонструють значний розрив галузевого розвитку з екологічними пріоритетами. Багато стратегічних галузевих документів, державних програм, концепцій, рішень розроблено та ухвалено у прискореному режимі. Уряду України слід відмовитися від цієї практики. Екологізація енергетичної, транспортної, сільськогосподарської та промислової галузей має стати пріоритетним завданням на найближчий період.

Освіта для збалансованого розвитку. У 2001 році ухвалено «Концепцію екологічної освіти України» (рішення Колегії Міністерства освіти і науки України, протокол від 20.12.2001 № 13/6-19). З 2003 року спостерігається значний прогрес у практичному застосуванні концепції. Разом з тим, екологічна освіта не є одним з пріоритетів, визначених у Законі України «Про освіту» (уведений в дію постановою Верховної Ради України від 04.06.1991 № 1144-XII). На законодавчому рівні освіта для збалансованого розвитку не є пріоритетом національної екологічної політики України.

Чотири рази на рік збирається Всеукраїнська рада з екологічної освіти, створена при Міністерстві освіти і науки України. До роботи ради залучені представники різних секторів. Працює Екологічна комісія Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки. Фахівців в галузі екології та охорони навколишнього середовища готують в Україні понад 100 вищих навчальних закладів. Єдиним екологічним університетом є Одеський державний екологічний університет.

За пропозицією громадських організацій у 2004 році була сформована Всеукраїнська координаційна рада з освіти для збалансованого розвитку як міжсекторальна структура, але її робота не була продуктивною. Курси, присвячені освіті для збалансованого розвитку, наявні тільки факультативно і в авторських програмах.

Науково-практичну роботу з освіти для збалансованого розвитку проводять різні навчальні заклади, наукові установи та громадські організації:

- *Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді Міністерства освіти і науки України* організовує щорічні Всеукраїнські конференції «Екологічна освіта і сталий розвиток»;

- *Лабораторія екологічної освіти та виховання Інституту проблем виховання Національної Академії педагогічних наук України* веде наукову роботу з освіти для збалансованого розвитку;

- *Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління Міністерства екології та природних ресурсів України* розробляє Концепцію та Стратегію державної політики з освіти для збалансованого розвитку;

- *Факультет економіки та менеджменту Сумського державного університету* проводить дослідження з економіки природокористування та фундаментальних засад збалансованого розвитку, а також використовує у навчальному процесі відповідні навчальні програми;

- *Всеукраїнська екологічна ліга* щорічно збирає національні та регіональні конференції з освіти для збалансованого розвитку, розробляє методичні рекомендації для вчителів, видає журнали і книги з питань збалансованого розвитку.

Ландшафтне планування. Одним із інструментів, здатних ефективно вирішувати завдання щодо забезпечення сталого розвитку, є ландшафтне планування. В країнах ЄС такий вид планування має давню історію, а на даний час значною мірою пов'язаний з виконанням вимог Європейської ландшафтної конвенції, що має актуальність і для України. Розвиток теорії та практики ландшафтного планування пов'язаний насамперед з вектором екологізації суспільного розвитку в цілому та регіональної політики зокрема. Основні зрушення у цій сфері пов'язані з самітом ООН зі сталого розвитку, що відбувся у 1992 році у Ріо-де-Жанейро. В європейських країнах (Німеччина, Велика Британія, Нідерланди, Іспанія) подібні тенденції спостерігались набагато раніше. Це обумовило формування потужного інструменту сталого управління регіональним розвитком, що на даний час придатний для вирішення цілого спектра завдань — від землевпорядкування в окремій громаді до адаптації певних територій до кліматичних змін та розвитку відновлюваних джерел енергії.

Під ландшафтним плануванням в Європі розуміють ключовий інструмент планування, спрямований на збереження природи та управління ландшафтом. Йдеться про оптимізацію відношень суспільства і природи в межах конкретних територій, що утворюють багаторівневу систему, національну, а згодом і транснаціональну. В Європейській ландшафтній конвенції термін визначається як перспективне планування, спрямоване на поліпшення, відновлення та формування ландшафтів.

Сутністю ландшафтного планування є оптимізація природокористування з дотриманням принципів сталого розвитку для ухвалення управлінських рішень. Цей інструмент також дозволяє здійснювати систематизацію й

орієнтовний аналіз інформації про стан компонентів природи та їх чутливість до техногенних впливів; оцінку земель регіону (стан природних властивостей та їх відносин у результаті господарської діяльності людини, роль земель у регіоні, вплив їхнього використання на прилеглі регіони), адаптація вимог щодо використання земель до європейських стандартів тощо; знаходити зважені рішення в умовах існування кількох варіантів розвитку регіону, особливо в умовах поточних змін форм власності; розкрити особливості та властивості регіону, що сприяє залученню інвесторів. Ландшафтне планування сприяє широкому залученню в процес планування розвитку регіону представників громад (через участь в обговоренні основних етапів розробки плану) та погодженню українських і європейських правових актів, конвенцій та програм, спрямоване на планування та підтримання сталого розвитку в регіоні.

Для України користь упровадження ландшафтного планування визначається не лише намірами інтеграції та співробітництва з ЄС і ратифікованою ландшафтною конвенцією. Протягом останніх десятиріч змінилось саме поняття ландшафту, сформувались нові види економічної діяльності, загострились проблеми збереження навколишнього середовища та сформувались потреби обґрунтованого та невиснажливого природокористування. Не варто забувати і про загальну неузгодженість законодавчої системи, для якої брак таких комплексних інструментів відчувається особливо гостро. Крім того, в Україні наявний досвід екологічно орієнтованого територіального планування, модернізація якого дозволить поєднати, на користь державі, фундаментальність наукових досліджень та сучасні управлінські підходи. В основу впровадження ландшафтного планування в Україні закладені такі постулати: інтеграція європейських методичних основ з методами та підходами націо-нальних шкіл; оригінальна методика з ретельним урахуванням просторової специфіки; збір та інтерпретація різних даних (лімітовані якістю і можливостями доступу) й облік значущості експертної думки, збалансоване поєднання картографічної та текстової частини розробок; орієнтація, у ході планувальних робіт, на зацікавлені владні та громадські структури з відповідним узгодженням досягнення цілей розвитку та подолання виявлених конфліктів; висока практична значимість результатів, у широкому сенсі, спрямована на вирішення конкретних завдань, зумовлених розвитком національного законодавства.

Основними завданнями ландшафтного планування в європейському контексті, на думку відомих у цій галузі практиків, є: огляд і оцінка напрямів використання природних і культурних ресурсів, аналіз історії розвитку та ідентифікація особливостей ландшафту; ідентифікація та оцінка форм використання культурних ландшафтів і можливих конфліктів; визначення керівних принципів і якісних цілей розвитку культурних ландшафтів; поєднання заходів щодо охорони та розвитку культурних ландшафтів; представлення та узгодження результатів з громадськістю; моніторинг.

У цьому випадку розглядається інструмент, що відкриває можливості обліку просторової специфіки, розробки конкретних рекомендацій для управління та планування, створення платформи для співпраці з громадськістю та іншими зацікавленими особами, що є сприятливим для сталого розвитку територій.

Для України завдання ландшафтного планування можна визначити такими:

1. Виявлення та опис характерних рис ландшафтів за результатами вивчення компонентів природи, їхньої стійкості до антропогенного навантаження; дослідження взаємозв'язків між ґрунтами, водами, повітрям та кліматом, рослинним та тваринним світом, а також його естетичної цінності.

2. Оцінка впливу наявних та запланованих видів природокористування на ландшафти та зворотного впливу компонентів ландшафту на людську діяльність.

3. Визначення критеріїв якості ландшафтів, на основі яких можливе довготривале збереження умов існування людини, регулювання впливів на ландшафт, а також заходів, що забезпечують виконання загальних природоохоронних завдань з урахуванням потреб природокористувачів.

4. Узагальнення та синтез природоохоронних вимог, заходів щодо управління ландшафтом, формування балансу між різними планами використання території, створення бази для прийняття рішень щодо можливостей різних намірів природокористувачів.

Серед основних напрямів, що мають бути опрацьовані з метою впровадження ландшафтного планування, — законодавство в сфері охорони навколишнього природного середовища та регіонального розвитку. Незважаючи на окремі дефіцити та суперечливі моменти, навіть станом на сьогодні можна засвідчити наявність передумов для інтеграції цього сучасного та ефективного інструменту. Йдеться насамперед про передумови, створені Законом України «Про основні принципи державної екологічної політики України до 2020 р. і розроблений для його виконання «Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 рр.». Сім стратегічних цілей, окреслених Законом, є не тільки «екологічним каркасом» сталого розвитку, але й містять ряд найважливіших положень для подібних зусиль у різних галузях економіки та територіального планування, прокладаючи «зелені» мости в складній і неузгодженій національній законодавчій системі. У першу чергу можна згадати виконання таких завдань Національного плану дій як впровадження екологічної складової в стратегічні документи розвитку міст та регіонів, урахування вимог Ольборзької хартії під час проведення оцінки регіональних програм соціального та економічного розвитку; перегляд до 2020 року генеральних планів розвитку великих міст з метою імплементації положень зазначених міжнародних документів; упровадження екологічної складової в стратегічні документи розвитку міст та регіонів; законодавче забезпечення до 2015 р. переходу від соціально-економічного планування до еколого-соціально-економічного планування розвитку регіонів і міст.

Крім того, існує усвідомлення необхідності посилення екологічної та культурно-історичної складової територіального планування і серед фахівців у сфері містобудівної діяльності, які розглядають його можливі результати у площині формування окремого шару містобудівного кадастру, що буде впливати на управлінські рішення.

На жаль, Закон «Про ландшафти», який серед багатьох завдань мав забезпечити інтеграцію екологічної складової до системи територіального планування шляхом ландшафтного планування, так і не набув чинності, але необхідність його впровадження підкреслена багатьма практичними завданнями та викликами сьогодення.

4.3. Участь України у міжнародному співробітництві зі сталого розвитку

Оцінюючи виконання положень «Порядку денного на XXI століття» за десятиріччя, необхідно зауважити, що звітний період в Україні відзначався чітким євроінтеграційним фокусом зовнішньої політики. Країни Європейського Союзу виступили з низкою відповідних нових ініціатив, тож Україна мусить виконувати формальні зобов'язання в рамках системи ООН та відповідати стандартам ЄС щодо збалансованого розвитку, які за деякими з показників є більш жорсткими.

Україна бере активну участь за всіма напрямками діяльності ООН і продовжила цю традицію протягом минулого десятиліття, зокрема за такими напрямами, як участь у міжнародному співробітництві з питань сталого розвитку, охорони навколишнього середовища, протидії глобальній зміні клімату. Україна є членом Ради ООН з прав людини, Економічної та Соціальної Ради, бере участь у діяльності Європейської економічної комісії ООН, спрямованій на зміцнення регіонального співробітництва у сфері енергетики, транспорту, екології, співпрацює з Форумом ООН з лісів та Комісією зі сталого розвитку ООН.

У наявній системі моніторингу та звітування за взятими зобов'язаннями з питань сталого розвитку Україна підходить до цього напряму як до природоохоронного, залишаючи поза увагою його економічну та соціальну складові. У національній системі управління немає органу з координації питань збалансованого розвитку, а представництво на міжнародному рівні за більшістю питань з цього контексту здійснює Міністерство екології та природних ресурсів України. За окремими питаннями представництво у певних міжнародних органах здійснюють інші центральні органи влади, наприклад: Мінагрополітики та МНС — у Всесвітній продовольчій програмі ООН; Мінрегіон — у Програмі ООН з населених пунктів — Хабітат; Мінекономрозвитку — у Програмі розвитку ООН (ПРООН); Агентство держмайна та Мінекономрозвитку — у Комісії ООН зі сталого розвитку; Держлісагентство та Мінагрополітики — у Форумі ООН з лісів; Міненерговугілля, Держенергоефективності та НКРЕ —

у Комітеті зі сталої енергетики Європейської економічної комісії ООН тощо. Такий стан справ заважає впровадженню єдиної узгодженої політики України з питань збалансованого розвитку на міжнародному рівні, а також ускладнює своєчасну реакцію держави на новації та зміни у міжнародній політиці за цим напрямом.

Про цю ситуацію як проблемну свідчить, зокрема, Індекс екологічного виконання (*Environmental Performance Index*), яким вимірюють екологічну складову політики збалансованого розвитку країни за 25 показниками. За цим індикатором Україна посідала 13 місце серед 18 країн Східної Європи та Центральної Азії та загальне 87 місце серед 163 країн світу у 2010 році.

4.3.1. Участь України у міжнародних організаціях

Україна, окрім роботи у всіх відповідних головних органах та спеціалізованих установах ООН, її автономних міжурядових організаціях, проводила діяльність у рамках міжнародних організацій: Енергетичне співтовариство, Міністерська конференція по захисту лісів Європи, ГУАМ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема Форум ОБСЄ з питань економіки та довкілля, Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та ін., Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ) тощо. Також Україна брала повноцінну участь у роботі таких конвенційних органів: виконавчий орган Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великій відстані; змішана комісія із застосування Угоди про рибальство у водах Дунаю; зустріч Сторін Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція); зустріч Сторін Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Конвенція Еспоо); комісія по захисту Чорного моря від забруднення Конвенції про захист Чорного моря від забруднення; конференція держав — учасниць Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення; конференція Договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя (Рамсарська конвенція); конференція Сторін Базельської конвенції з контролю за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням; конференція Сторін Віденської конвенції про охорону озонного шару; конференція Сторін Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття; конференція Сторін Конвенції про охорону біологічного різноманіття; конференція Сторін Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці; конференція Сторін Конвенції про збереження видів диких тварин, що мігрують; конференція Сторін Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої флори і фауни, що перебувають під загрозою зникнення; конференція Сторін Рамкової конвенції ООН про

зміну клімату; конференція Сторін Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат; конференція Сторін Роттердамської конвенції про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі; конференція Сторін Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі; міжнародна комісія із захисту річки Дунай; нарада Сторін з виконання Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер; нарада Сторін з розгляду виконання зобов'язань за Конвенцією про безпеку поводження з ядерним паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами; нарада Сторін з розгляду виконання зобов'язань за Конвенцією про ядерну безпеку; нарада Сторін Монреальського протоколу з речовин, що руйнують озоновий шар; нарада Сторін Угоди про збереження афро-євразійських водноболотних птахів, що мігрують; нарада Сторін Угоди про збереження кажанів в Європі; нарада Сторін Угоди про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану; підготовча комісія Організації з договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань; постійний комітет Конвенції про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ існування в Європі.

Важливе з огляду на євроінтеграційні прагнення членство України у Раді Європи забезпечило ухвалу відповідних Планів дій Ради Європи для України на 2005—2008 роки (ухваленого 15.06.2005), на 2008—2011 (25.06.2008) та на 2011—2014 роки (23.06.2011), проте складова щодо проектів, які лише опосередковано стосуються збалансованого розвитку, там зведена до мінімуму.

За звітний період успішно розвивалася співпраця України з міжнародними фінансовими інституціями, зокрема, зі Світовим банком: Міжнародним банком реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародною асоціацією розвитку (МАР), Міжнародною фінансовою корпорацією (МФК) та Багатостороннім агентством з питань гарантування інвестицій (БАГІ). Згідно зі Стратегією партнерства з Україною на період 2008—2011 фінансових років Міжнародного банку реконструкції та розвитку та Міжнародної фінансової корпорації, на проекти реабілітації гідроенергетики, підвищення енергоефективності, розвитку міської інфраструктури було виділено на освоєння \$ 450 млн протягом цих років. Нову Стратегію партнерства Світового банку з Україною на 2012—2016 фінансові роки було підготовлено спільно з Урядом України та схвалено Радою виконавчих директорів Світового банку 16 лютого 2012 року. Метою цієї Стратегії є надання Україні допомоги в реалізації її програми економічних реформ та у виконанні порядку денного інтеграції з ЄС. Заплановано підняти рівень та ефективність надання комунальних послуг, підняти рівень енергоефективності та знизити рівень енергоємності виробництва (до 15 % у порівнянні з показниками 2011 року), підняти продуктивність та якість продукції сільського господарства тощо. Варто зазначити, що в рамках виконання попередньої програми енергоємність виробництва вдалося знизити на 12,7 % протягом 2006—2009 років.

Також успішною була співпраця України з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР). Як результат були впроваджені кредитні лінії та проекти технічної допомоги за напрямками, що сприяли збалансованому розвитку виробництва, а також затверджена нова Стратегія діяльності ЄБРР в Україні на 2011—2014 роки. У Стратегії зазначено, зокрема, що ЄБРР: «буде підтримувати диверсифікацію джерел енергоресурсів, поліпшення енергетичної безпеки та підвищення енергоефективності, а також розвиток використання енергії з відновлюваних джерел». Так, у галузі електроенергетики банк планує підтримувати проекти з розвитку потужностей відновлюваної енергетики, у тому числі в рамках Програми прямого кредитування розвитку відновлюваної енергетики України (*USELF*). Це покликано сприяти зусиллям України в зменшенні наслідків зміни клімату та у загальному поліпшенні безпеки енергопостачання.

Таким чином, Україна загалом успішно взаємодіяла у співпраці з міжнародними фінансовими установами й організаціями, що займаються наданням допомоги з метою розвитку, щодо сприяння їм у здійсненні аналізу та програм у світлі мети сталого розвитку, як того вимагає ст. 2.39 «Порядку денного на XXI століття». Проте тенденція останніх років свідчить про зміщення фокусу на вирішення конкретних економічних проблем, а не на комплексні вирішення питань. Цю тенденцію необхідно буде виправити при подальшому плануванні.

4.3.2. Виконання загальних зобов'язань шляхом створення національних механізмів та участь у рамкових ініціативах

Парадигма збалансованого розвитку за звітний період реалізовувалася в Україні як шляхом імплементації у національну нормативно-правову базу положень «Порядку денного на XXI століття» та рішень Всесвітніх самітів зі сталого розвитку, так і шляхом приєднання до нових та виконання чинних міжнародних угод з цього питання.

Суттєвим кроком у першому напрямі стало прийняття «Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003—2015 роки», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 634. Ця програма передбачала виконання домовленостей у рамках підсумкових документів, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002). У той же час Програма так і не одержала цільового фінансування, а виконання запланованих заходів здійснювалося не в повному обсязі і в межах державних цільових програм. До того ж, постанова втратила чинність, і дію Програми було припинено на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 № 704 «Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм». Передбачалось, що заходи зупиненої програми знайдуть адекватне відображення

у Національному плані дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010—2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», затвердженої Указом Президента України від 27.04.2011 № 504; проте ні заходи, що залишились невиконаними, ні загальні положення Програми не були враховані у ній чи в інших галузевих програмах.

Виконання Програми економічних реформ України на 2010—2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» передбачає, зокрема, розширення співпраці з міжнародними організаціями, розробку національної дорожньої карти з активізації співпраці з Організацією економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) і набуття членства в ОЕСР у середньостроковій перспективі. Це дозволить Україні наблизитися до виконання стандартів у галузі збалансованого розвитку країн ОЕСР. Крім того, ця Програма економічних реформ роками ставить за мету досягнення прогресу за низкою загальноєвропейських показників, за якими визначається й збалансованість розвитку. Серед них є «підвищення питомої енергоефективності економіки не менш ніж на 20 % до кінця 2014 р.» та «гармонізація системи стандартизації сільгосппродукції з нормами, що застосовуються в ЄС». Також ця програма у розділі «12. Міжнародна інтеграція та співпраця» не ставить жодного завдання щодо гармонізації законодавства з питань збалансованого розвитку.

Найактуальнішим питанням для України, як до Йоганнезбурзького саміту, так і після нього, залишилось виконання вимог, викладених у главі 37 «Порядку денного на XXI століття». Поставлена конкретна ціль: «кожній країні слід завершити в якомога коротші терміни (за можливості — до 1994 року) огляд своїх потреб у галузі створення потенціалу і можливостей з метою розробки національної стратегії сталого розвитку, у тому числі в інтересах розробки і впровадження своєї власної програми дій в рамках «Порядку денного на XXI століття» (37.4). Тут же запропоновано «формування національного консенсусу і розробка стратегій створення потенціалу для впровадження «Порядку денного на XXI століття» як один з видів діяльності, направлений на досягнення цієї цілі. Станом на 2012 рік в Україні не існує стратегії сталого розвитку, навіть не розпочатий процес формування консенсусу з цього питання. Неодноразові спроби громадськості та академічної спільноти України розпочати відповідну роботу залишились поза увагою органів законодавчої та виконавчої влади: підготовлені з ініціативи громадськості проекти концепцій, стратегій та необхідних рішень були заблоковані силами індустріального лоббі. Серед «досягнень» звітного періоду можна назвати постанову Кабінету Міністрів України від 04.09.2003 № 1414 про скасування постанови Кабінету Міністрів України від 30.12.1997 № 1491 «Про Національну комісію сталого розвитку України при Кабінеті Міністрів України». За таких умов цілком природним є той факт, що й інша вимога «Порядку денного на XXI століття», а саме

«кожному місцевому органу управління слід почати діалог з громадянами, місцевими організаціями і приватними підприємствами і затвердити «місцевий» «Порядок денний на XXI століття» залишилась невиконаною.

У ході розробки, затвердження та реалізації такої стратегії Україна повинна взяти до уваги кращі зразки інших країн, зокрема програму «Стала Європа за кращий світ: Стратегія збалансованого розвитку Європейського Союзу», затверджену 15.05.2001 (COM(2001)264) у Гетеборзі.

Безперечним позитивом стало затвердження «Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року» Законом України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI. Документ пропонує певне системне бачення і сприятиме виконанню низки завдань, поставлених Всесвітніми самітами в Ріо-де Жанейро та Йоганнесбурзі, проте не є національним документом зі збалансованого розвитку. Згідно зі ст. 4.8 цього Закону, серед основних вимог до законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища є його «наближення до відповідних директив ЄС, забезпечення впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна». Окремо цей закон акцентує питання міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки (ст. 4.12) та для здійснення на належному рівні міжнародного співробітництва у цій сфері вимагає:

- безумовного виконання міжнародних зобов'язань відповідно до багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів України;
- послідовного врахування рекомендацій всесвітніх самітів ООН зі сталого розвитку в містах Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбург;
- розширення співробітництва з питань запобігання транскордонному забрудненню навколишнього природного середовища;
- запобігання глобальній зміні клімату;
- забезпечення активної участі українських представників у роботі міжнародних організацій природоохоронного спрямування.

Зауважимо, що визначення цих «Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року» Законом України, а також подальше затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 роки розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 577-р дозволило не тільки конкретизувати напрями діяльності, але й більш ефективно спрямувати міжнародну технічну допомогу та бюджетну підтримку з боку Європейського Союзу та окремих країн.

З метою приєднання до нових та виконання чинних міжнародних угод Україна проводила активну діяльність і є стороною понад 40 глобальних і регіональних конвенцій та угод, які стосуються збалансованого розвитку, здебільшого природоохоронного напрямку. За період 2002—2012 рр. Україна приєдналася до низки міжнародних договорів, а саме:

- Конвенція щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (Конвенція про охорону ріки Дунай) (ратифіковано Законом України від 17 січня 2002 року № 2997-III);
- Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття (Закон України від 12 вересня 2002 року № 152-IV);
- Роттердамська конвенція про процедуру Попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі (Закон України від 26 вересня 2002 року № 169-IV);
- Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів і спільного використання на справедливій та рівноправній основі одержання вигод від їх застосування до Конвенції про біологічне різноманіття (підписаний Україною 29.10.2010);
- Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (ратифіковано Законом України від 7 квітня 2004 року № 1672-IV);
- Протокол про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної в м. Київ 22 травня 2003 р. (Протокол ратифіковано Законом України від 4 вересня 2009 року № 1621-VI);
- Протокол про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (Протокол ратифіковано Законом України від 16 жовтня 2012 року № 5432-VI);
- Європейська ландшафтна конвенція (ратифіковано Законом України від 7 вересня 2005 року № 2831-IV);
- Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі (ратифіковано Законом України від 18 квітня 2007 року № 949-V);
- Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (Угоду ратифіковано Законом України від 4 липня 2002 року № 62-IV);
- Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану (Закон України від 9 липня 2003 року № 1067-IV).

Це вагомий здобуток, що демонструє політичну волю держави залишатися активним учасником міжнародних процесів, які розвивають досягнення саміту в Ріо-де-Жанейро. Однак, як демонструє світова практика, важливо не тільки напрацьовувати нові правові інструменти, але й вживати ефективних заходів з реалізації раніше взятих зобов'язань. У цьому зв'язку в Україні створено низку нормативно-правових актів. Серед них, наприклад, щодо Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату такі: 1) Національний план заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату було затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2005 № 346-р; 2) 29 квітня 2008 року Україна як сторона Додатку I до Кіотського протоколу виконала всі передумови відповідності, встановлені Статтями 5(1)(2) та 7(1)(4) Кіотського

протоколу відносно методології та звітності, й отримала можливість реалізувати проекти Спільного впровадження без залучення третіх сторін чи експертів конвенції в процес верифікації та схвалення проектів та брати участь в Міжнародній торгівлі викидами. Також щодо Конвенції про охорону біологічного різноманіття від 1992 року: 1) Концепцію Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005—2025 роки було схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 № 675-р; 2) Державну цільову програму «Ліси України» на 2010—2015 роки було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 № 977; 3) Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо розвитку природно-заповідної справи в Україні» від 14.08.2009 № 611/2009; 4) розроблені відповідні регіональні програми; 5) 2012 року внесено зміни до Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки» від 21.09.2000 № 1989-III.

Щодо Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат ухвалено Стратегію виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.01.2007 № 11-р.

Щодо Стокгольмської Конвенції про стійкі органічні забруднювачі — розроблено План заходів з її виконання, який затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.07.2012 № 589-р.

До секретаріатів конвенцій, стороною яких є Україна, протягом звітного періоду подавались Національні звіти.

З метою імплементації деяких ратифікованих конвенцій проводилася активна діяльність. Наприклад: за Рамсарською конвенцією про водно-болотні угіддя міжнародного значення було завершено поновлення Інформаційних описів та паспортів 33 водно-болотних угідь міжнародного значення та підготовлено номінаційні матеріали щодо включення до Списку водно-болотних угідь міжнародного значення 15 нових об'єктів; за Конвенцією про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті здійснена підготовка двосторонніх угод та проведені відповідні консультації з Польщею, Білоруссю, Молдовою та Словаччиною.

Водночас надбання у реалізації інших конвенцій протягом звітного періоду були заморожені, інколи навіть нівельовані. Наприклад: Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) було ратифіковано Законом України від 6 липня 1999 № 832-XIV. На виконання вимог конвенції відповідні зміни були внесені до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 28 листопада 2002 року № 254-IV. Ці зміни передбачають, зокрема, право громадськості на «участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів,

які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища». У 2004 році було створено Орхуський інформаційно-тренінговий центр при центральному апараті Міністерства охорони навколишнього природного середовища України та Державному екологічному інституті Мінприроди України. Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2008 № 1628-р було затверджено «План дій щодо виконання рішення Сторін Орхуської конвенції». Попри це, практичні механізми реалізації положень конвенції в Україні запроваджувались неефективно та зі значним опором з боку органів влади, місцевого самоврядування та бізнесу. На цей факт неодноразово звертали увагу сторони Орхуської конвенції під час регулярних нарад та в процесі обов'язкового звітування, а також висловили попередження щодо наслідків невиконання Україною умов конвенції. Крім того, був прийнятий Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 року № 3038-VI, який практично суперечить основним положенням Орхуської конвенції, оскільки в ньому передбачено проведення громадських слухань під час затвердження генеральних планів населених пунктів, а не конкретних об'єктів будівництва.

Другим прикладам є те, що попри позитивні аспекти впровадження Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, комплексний аналіз стану реалізації конвенції виявив і негативні тенденції, які Україна до певної міри усвідомила та вжила необхідних заходів. Аналіз показав: 1) не були розроблені національні та регіональні програми, що передбачають заходи із пом'якшення наслідків зміни клімату; 2) недостатнім є рівень розробки і застосування засобів щодо зниження рівня антропогенних викидів парникових газів; 3) не реалізується цілеспрямована політика з раціонального використання по-глиначів і накопичувачів парникових газів; 4) не враховується належним чином вплив змін клімату при формуванні соціальної та економічної політики тощо. Ці та інші проблеми стали предметом розгляду державних структур. Проаналізувавши стан імплементації Україною положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, Рада національної безпеки і оборони України 15.06.2007 ухвалила відповідне рішення та відзначила, що «заходи, здійснені центральними органами виконавчої влади з цією метою на національному та міжнародному рівнях, не створили належних передумов для ефективного застосування Україною положень названих міжнародних договорів». Це рішення було введено в дію Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року «Про стан та проблеми імплементації Україною Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» від 20.07.2007 № 658/2007.

Україна також є стороною близько 50 двосторонніх угод лише у природоохоронній сфері з США, Канадою, Німеччиною, Королівством Нідерланди, Російською Федерацією, Грузією, Польщею тощо.

Зважаючи на євроінтеграційний вектор, в останнє десятиріччя робота проводилась також щодо адаптації українського законодавства. Ключовим у цьому процесі є наближення до вимог «*acquis communautaire*» Європейського Союзу (так званого правового доробку Європейської Спільноти як сукупності спільних прав і зобов'язань, обов'язкових до виконання в усіх країнах — членах ЄС) та активна участь у відповідних економічних, соціальних і екологічних процесах.

Важливим кроком у цьому напрямі стало затвердження «Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» Законом України від 18 березня 2004 № 1629-IV. На першому етапі виконання Програми (2004—2007) було передбачено забезпечити розробку глосарію термінів *acquis communautaire*; провести порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України *acquis* Європейського Союзу у пріоритетних сферах; здійснити переклад українською відповідних актів у цих сферах; на підставі вивчення та узагальнення відповідного досвіду держав Центральної та Східної Європи створити ефективний загальнодержавний механізм адаптації законодавства, в тому числі щодо перевірки проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їхньої відповідності вимогам Європейського Союзу, створити систему навчання та підвищення кваліфікації державних службовців з питань європейського права тощо. Як пріоритетні сфери були визначені ті, що безпосередньо стосуються збалансованого розвитку, та визначені статтею 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною й Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, а саме: охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин, довкілля, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, енергетика (у т. ч. ядерна), транспорт тощо. Фактично за цими напрямками були зроблені лише деякі кроки, і завдання залишились невиконаними, що продовжує створювати значні проблеми у забезпеченні професійного діалогу з питань збалансованого розвитку в європейському масштабі та не дозволяє Україні ефективно і повною мірою забезпечувати свою участь у міжнародному співробітництві зі збалансованого розвитку.

Як наслідок, навіть оновлені чи нові закони, наприклад Лісовий кодекс України у редакції Закону від 08 лютого 2006 року № 3404-IV, лише містить рефрени щодо засад сталого розвитку в процесі ведення лісового господарства та лісокористування, проте не має жодних посилань на відповідні *acquis communautaire*. Так, у кодексі не відображені загальноєвропейські критерії сталого ведення лісового господарства, ухвалені Міністерською конференцією із захисту лісів Європи у Гельсінкі та Лісабоні, (Гельсінкські резолюції Н1 і Н2 та Лісабонські резолюції L1 і L2), у той час як Резолюція Н1 була підписана Україною.

Що стосується участі у відповідних процесах, тут важливою віхою міжнародної співпраці з питань збалансованого розвитку став вступ України до Енергетичного Співтовариства та виконання зобов'язань, які випливають з її членства.

Важливі політичні наміри стосовно необхідності розробки програми дій щодо поглиблення співробітництва в галузі енергоефективності, що сприятиме впровадженню відновлювальних джерел енергії та проведенню заходів, спрямованих на вирішення проблеми глобальної зміни клімату, включаючи викиди в атмосферу електростанцій, що працюють на органічному паливі, а також використання спільного механізму реалізації за Кіотським протоколом були задекларовані у Меморандумі між Україною та Європейським Союзом про порозуміння щодо співробітництва в енергетичній галузі, підписаному 01.12.2005.

Іншим значним кроком стало ухвалення Енергетичної стратегії України на період до 2030 року (розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 № 145-р. Завдяки конкретним діям у рамках співробітництва з європейськими інституціями в енергетичній сфері здійснюватиметься подальша інтеграція Об'єднаної енергетичної системи України в європейські енергосистеми ENTSO-E (континентальна Європа).

Зважаючи на те, що корупція є суттєвою перешкодою на шляху до збалансованого розвитку, важливим кроком у правильному напрямі та на виконання взятих раніше міжнародних зобов'язань є Річна національна програма співробітництва Україна-НАТО на 2012 рік, затверджена Указом Президента України від 19.04.2012 № 273/2012. Зважаючи на той факт, що поширенням останніх років стало одержання коштів злочинним шляхом від незаконної та надмірної експлуатації природних ресурсів із застосуванням корупційних схем, важливо, що ця Програма ставить серед пріоритетів роботу з укладення двосторонніх міжнародних договорів України про співробітництво з питань боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом. Ця ж програма не обійшла увагою безпеку атомної енергетики. Зокрема передбачено під егідою Спільної робочої групи Україна-НАТО з питань економічної безпеки разом з експертами НАТО «провести аналіз даних щодо наявних і потенційних загроз стосовно безпечного функціонування об'єктів атомної енергетики, магістральних нафтопроводів та ліній електропередач». Серед пріоритетних завдань також — «проведення експертних консультацій на високому рівні з питань економічної безпеки, планування дій на випадок виникнення надзвичайної ситуації цивільного характеру, науки і захисту довкілля...».

4.3.3. Участь України у виконанні міжнародних проектів з питань збалансованого розвитку

Україна доволі успішно залучала до реалізації поставлених завдань міжнародне фінансування, прагматично використовує при цьому своє членство у низці міжнародних організацій, ефективно веде переговори про пріоритетні галузі такого фінансування та сприяє в упровадженні вже схвалених проектів.

Програма розвитку ООН (ПРООН) є лідером у просуванні та підтримці сталого розвитку в Україні і надійним партнером Уряду в цій сфері. З 1994 року ПРООН послідовно підтримує Уряд України у галузі охорони навколишнього середовища і сталого розвитку. Співпраця України і ПРООН зосереджена на питаннях політики сталого розвитку на національному рівні, розв'язання проблем змін клімату, упровадження поновлюваних джерел енергії та енерго-ефективності; раціонального використання природних ресурсів і збереження біорізноманіття.

Протягом 2002—2012 років Україна разом із ПРООН реалізувала низку міжнародних проєктів сталого розвитку:

- подолання бар'єрів на шляху зменшення викидів парникових газів через підвищення енергоефективності системи централізованого теплопостачання (\$ 6 млн);
- енергоефективність в освіті (\$ 300 тис.);
- програма сталого розвитку Луганської області (\$ 4 млн);
- консолідація екологічних коридорів (\$ 350 тис.);
- зміцнення управління та фінансової стійкості національної системи природоохоронних територій в Україні (\$ 2 млн);
- розбудова потенціалу в галузі управління зміною клімату в Україні (\$ 10,1 млн);
- програма малих грантів Глобального екологічного фонду (\$3 млн);
- оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні (\$ 200 тис.);
- збереження біорізноманіття та зниження екологічних ризиків в Карпатському та Кримському регіонах (лісове господарство та землекористування) (\$ 25 тис.);
- створення СВ Секретаріату в Україні (Київський протокол) (\$ 100 тис.);
- програма муніципального врядування і сталого розвитку (\$ 4,5 млн);
- стратегічна екологічна оцінка (\$ 30 тис.);
- місцевий розвиток, орієнтований на громаду (\$ 21,9 млн).

Серед проєктів регіонального масштабу відзначимо такі:

- програма ПРООН-ГЕФ екологічного оздоровлення басейну Дніпра: «Реалізація Стратегічної програми дій для басейну Дніпра з метою зменшення забруднення стійкими токсичними забруднюючими речовинами» (\$ 7 млн 700 тис. для Білорусі, Росії та України);
- екологічна програма басейну ріки Дунай (\$ 12,240 тис.);
- проєкт відновлення екосистеми Чорного моря (\$ 6 млн).

У результаті за підтримки цих проєктів було проведено оцінку Національної екологічної політики України та визначено стратегію її подальшого розвитку спільно з Міністерством охорони навколишнього середовища (2007); ратифіковано Київський протокол; створено СВ Секретаріат в Україні — «Центр зі зміни клімату»; проведено п'яту Загальноєвропейську конференцію

міністрів охорони навколишнього середовища «Довкілля для Європи»; ухвалено Національний план дій щодо басейну річки Дніпро; упроваджено концепцію екологічного управління на місцевому рівні; упроваджено енерго-ефективні системи опалення у комунальному секторі, у тому числі створено першу в Україні енергосервісну компанію на муніципальному рівні (ЕСКО Рівне); реалізовано численні ініціативи зі сталого розвитку на місцевому рівні (23 муніципалітети у 13 областях України).

Прикладом співпраці України з Глобальним екологічним фондом (ГЕФ) та Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (ЮНЕП) є проект зі сприяння імплементації Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі. Ця конвенція є документом прямої дії і не вимагає подальшої регламентації національним законодавством, проте потребує конкретного плану заходів з її впровадження. За фінансової підтримки ГЕФ та під керівництвом ЮНЕП в Україні протягом 2003—2006 рр. було реалізовано проект «Забезпечення заходів із розроблення Національного плану щодо впровадження в Україні Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі».

Головною метою Проекту було розроблення Національного плану виконання Стокгольмської конвенції про СОЗ, з описом конкретних заходів, спрямованих на ліквідацію або скорочення СОЗ в Україні та створення передумов для ратифікації Україною Стокгольмської конвенції. Конвенцію було ратифіковано у 2007 році, а відповідний план заходів затверджено в 2012 році.

Окремою категорією є проекти зі сприяння у підвищенні спроможності державного сектору. Основним донором за ними виступає ЄС.

Проект «Розвиток спроможності Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України» розпочався в 2012 році за фінансування ЄС і буде реалізовуватися протягом трьох років. Бенефіціаром проекту є Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. Мета цього проекту — зміцнення інституційної спроможності Держенергоефективності з питань реалізації державної політики у сферах енергоефективності та відновлювальної енергетики. Це стосується питань Енергетичного співробітництва між Україною та ЄС і належного управління коштами нецільової бюджетної підтримки в розмірі 63 млн євро, наданій Україні. Проект буде здійснюватися шляхом підвищення кваліфікації працівників та сприяння у налагодженні співпраці Агентства з відповідними європейськими установами.

ЄС також ухвалив рішення про надання бюджетної підтримки для сектору охорони довкілля України у розмірі 35 млн євро завдяки затвердженню у 2010 році Стратегії національної екологічної політики України та відповідно до Національного плану дій у 2011 році.

Європейський Союз та Україна співпрацюють з виконання заходів, визначених у Порядку денному асоціації Україна-ЄС у галузі енергоефективності

та відновлювальних джерел енергії, включаючи впровадження дорожньої карти відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння. На сьогодні одним із головних завдань Порядку денного є визначення належної організаційної структури з метою підтримки реалізації таких заходів в довгостроковій перспективі. Прагнучи створити таку організаційну структуру, ЄС почав новий проект технічної допомоги як частину Програми підтримки державної політики (підписано ЄС і Україною в грудні 2009 року — «Підтримка виконання Енергетичної стратегії України в галузі енергоефективності та відновлювальних джерел енергії»). Зазначена Програма передбачає надання бюджетної підтримки, що спрямовується на сприяння Україні в ухваленні рішучих заходів на шляху до енергоефективності та оцінки використання відновлюваних джерел енергії.

Ще одним успішним прикладом є Проект технічної допомоги Європейського Союзу *Twinning* «Удосконалення нормативно-правової бази у сфері енергетичної ефективності та її наближення до вимог законодавства ЄС». Цей проект реалізує Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України разом з німецькими та французькими установами. Основною метою даного проекту є створення дієвої системи національного законодавства у сфері енергоефективності та відновлюваної енергетики, адаптованої до вимог законодавства ЄС. Термін реалізації проекту 2012—2013 рр.

Пріоритети ЄС щодо підтримки викладені у Стратегічній програмі для України на 2007—2013 рр. в рамках Європейського інструменту сусідства та партнерства: надання технічної та фінансової допомоги у сфері охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку.

Такі проекти зазвичай спрямовані на апроксимацію українського законодавства до європейського, поліпшення нормативно-правового та регулятивного поля за певним напрямом, покращення умов ведення бізнесу для українських та іноземних партнерів, підвищення кваліфікації держслужбовців і створення ефективних інститутів. Це апробований інструмент для поліпшення системи регулювання в країні з дотриманням світових стандартів, зокрема щодо збалансованого розвитку.

Низка проектів з конкретної проблематики була реалізована на основі двосторонніх договорів України, а фінансування для них надавалося за відповідними програмами розвитку країн-донорів. Варто зазначити, що українська сторона поступово збільшує свою долю співфінансування за деякими проектами.

4.3.4. Участь України у міжнародних самітах та конференціях зі збалансованого розвитку та у підготовчих процесах до них

За результатами роботи Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, Південна Африка, 26 серпня — 4 вересня 2002 р.) були прийняті Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку та План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку, а також укладено понад 200 партнерських угод.

У Плані виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку окремо було наголошено, що «регіон Європейської економічної комісії покликаний відіграти важливу роль та несе відповідальність за здійснювані на глобальному рівні зусилля, спрямовані на досягнення сталого розвитку шляхом конкретних дій». План акцентує увагу на процесі «Довкілля для Європи», та вказує на необхідність успішного проведення конференції міністрів у Києві в 2003 році.

Україна успішно виконала цю настанову та провела в Києві згадану конференцію, виступивши також ініціатором підписання Карпатської конвенції.

На цьому успіхи завершилися, Україна продемонструвала неспроможність уряду до системної роботи з питань збалансованого розвитку.

По-перше, як було зазначено, «Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому Саміті зі сталого розвитку, на 2003—2015 роки», затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 634, не була реалізована, а в 2011 році втратила чинність (на підставі іншої постанови КМУ).

По-друге, у практиці провадження державної політики зі сталого розвитку так і не прижилося розуміння того, що Всесвітні саміти зі сталого розвитку — це не окремі події, а безперервний процес підготовки рішень самітів, їх виконання та моніторингу успішності ухвалених заходів. Так, після проведення Конференції ООН з довкілля та розвитку 3—14 червня 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія), 23—27 червня 1997 р. у Нью-Йорку відбулася 19 Спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН для загального перегляду та оцінки «Порядку денного на XXI століття». Нею ухвалено Програму подальшої імплементації «Порядку денного». Після проведення Всесвітнього Саміту із сталого розвитку (WSSD) (26 серпня — 4 вересня 2002 р., Йоганнесбург), 24 грудня 2009 р. 64 Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію 64/236 та рішення провести Конференцію зі сталого розвитку в 2012 році у Бразилії. Резолюцією також визнано необхідність проведення трьох зустрічей Підготовчого Комітету до Конференції ООН зі сталого розвитку. Перша зустріч проходила 17—19 травня 2010 р., друга — 7—8 березня 2011 р. (обидві в Нью-Йорку). Третя зустріч Підготовчого комітету проходила 13—15 червня в Ріо-де-Жанейро.

Крім того, починаючи з 2011 року, проводились регіональні та міжрегіональні зустрічі Комісії Сталого Розвитку ООН. Регіональна підготовча зустріч Європи та Північної Америки пройшла в Женеві (Швейцарія) 1—2 грудня 2011 року. Учасники обговорили питання принципів та індикаторів сталого розвитку та дорожню карту «зеленої» економіки, питання інституційної бази для сталого розвитку на основі ЮНЕП та створення Ради сталого розвитку, залучення громадського суспільства тощо. Відбувались також неформальні консультації та міжсесійні зустрічі. Водночас проходили різноманітні форуми і конференції з питань порядку денного майбутнього саміту.

Україна була представлена не на всіх формальних зустрічах, і ще за місяць до початку саміту в Ріо-де-Жанейро у 2012 році не мала офіційної позиції щодо жодного з його питань. Лише зусиллями громадських, наукових (НАН України) та міжнародних організацій голос України хоч якоюсь мірою прозвучав у міжнародному середовищі. Попри оптимістичні заяви учасників останнього саміту відсутність внеску України у підготовчий процес та фінальні документи, а також рівень представництва на саміті не тільки цілком об'єктивно віддзеркалили рівень інтеграції рішень світових самітів зі сталого розвитку до національної політики, але й чітко продемонстрували повний провал зовнішньої політики з цього питання.

5

НАЦІОНАЛЬНИЙ ШЛЯХ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

5.1. Головні висновки минулого десятиліття

Саміт у Йоганнесбурзі підбив підсумки виконання завдань, проголошених десять років тому в Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (Саміт «Планета Земля», Earth Summit), де було ухвалено низку важливих документів, зокрема «Порядок денний на XXI століття» (Agenda 21). У Йоганнесбурзі хід вирішення зазначених проблем було розглянуто і ширше — з часу проведення в 1972 р. I Міжнародної конференції з навколишнього середовища в Стокгольмі [160].

Бурхливий характер дискусій на саміті, демонстрація принципово різних позицій учасників щодо пріоритетів і першочергових завдань, які постали перед людством у контексті забезпечення переходу до збалансованого розвитку, труднощі в досягненні компромісів, невисокий, на думку багатьох, коефіцієнт корисної дії саміту ще раз продемонстрували складність окреслених завдань.

Практика десяти років після Йоганнесбургу показала, що існують певні теоретичні та прикладні проблеми, які ускладнюють можливості практичного переходу людства до моделі збалансованого розвитку. А саме:

1. Досить часто поняття «збалансований розвиток» вживається в суто декларативній формі як ситуативний лозунг. Зокрема, можна спостерігати спроби замінити глобальне завдання переходу до сталого розвитку, зафіксоване Основною парадигмою XXI століття, новим лозунгом «зеленої» економіки, яка, попри важливість і актуальність, є тільки складовою у комплексі завдань переходу до сталого розвитку.

Трохи раніше упродовж десятиріччя після Йоганнесбургу відчувались певні спроби поставити на перше місце

серед глобальних завдань людства боротьбу зі зміною клімату, яка також співвідноситься з проблематикою сталого розвитку як частина та ціле.

2. Як зазначено вище, перехід до збалансованого розвитку можливий на основі глобальної системної зміни поведінки суспільства в природі на планетарному рівні. Відповідно і стратегія переходу людства до моделі збалансованого розвитку мала б розроблятися як єдина узгоджена система заходів і дій. Однак такої системи не вдалось створити.

3. На сьогодні відсутня необхідна сума знань для розробки аргументованої та конкретизованої стратегії збалансованого розвитку на планетарному рівні.

4. У свою чергу, з цим пов'язана проблема вибору відповідних показників (індикаторів) збалансованого розвитку, їх системи (чи систем), котрі б давали змогу реальної оцінки ступеня його «збалансованості».

На сьогоднішній день це завдання не вирішене. Можна вигадати безліч індикаторів, які ні на чому не базуються, і за однакових вихідних умов зобразити позитивну чи негативну перспективу [52].

5. На шляху переходу людства до збалансованого розвитку стоїть проблема боротьби національних інтересів окремих країн, точніше — проблема розуміння дійсних національних інтересів у цій сфері.

Поки не буде досягнуто розуміння існування спільного і єдиного інтересу суспільства у здійсненні кардинальних змін у взаємовідносинах з природою, поки в боротьбі за короткострокові економічні, політичні та інші дивіденди країни, транснаціональні корпорації, союзи країн будуть нехтувати потребами збереження довкілля, перехід людства до моделі збалансованого розвитку є справою нереальною.

6. Відсутній ефективний механізм міжнародної координації зусиль зі впровадження стратегії збалансованого розвитку. Існує значна кількість міжнародних угод у цій сфері, проте ступінь їх дотримання сторонами-учасницями дуже низький.

7. Серйозною перешкодою збалансованому розвитку є політична нестабільність у світі, що особливо загострилася в останнє десятиріччя, в умовах руйнування «двополюсної» моделі світового устрою, котра існувала майже півстоліття.

8. Ще одним чинником ускладнення завдання переходу людства до збалансованого розвитку є глобалізація, точніше її окремі негативні аспекти. Зокрема глобалізація зумовила появу і посилення впливу на світовій арені транснаціональних корпорацій, які справляють дедалі більший вплив на розвиток окремих держав і регіонів [46]. Відповідно, зменшується вплив урядів окремих держав [130]. З огляду на це необхідним є розширення кількості сторін, котрі беруть участь у розробці та реалізації на міжнародному рівні стратегії та практичних дій для переходу до моделі збалансованого розвитку.

9. Деякі країни перебувають на різних стадіях розвитку [16], з різною швидкістю долають цикли (хвилі) розвитку світового господарства [133]. Ме-

ханізм вирішення суперечностей, які виникають через це на шляху переходу до збалансованого розвитку, поки що не напрацьовано.

10. Глобалізація посилила диспропорції темпів розвитку окремих країн. Більш розвинуті з них стали розвиватися ще швидше, а бідніші дедалі швидше відстають від світових лідерів.

11. Можна назвати ще одну проблему, що виникає на етапі переходу лідерів світової економіки до п'ятої хвилі розвитку, т. з. інформаційного (технологічного) укладу: на успішність економічного розвитку усе більше впливає фактор інформації. Наукові знання і створені на їх основі техніка і технології стають рушійною силою світової економіки, основним стратегічним ресурсом розвитку суспільства [147].

Економіки нижчих стадій розвитку базуються на використанні традиційних ресурсів і мають значно нижчі темпи зростання.

Проте питання щодо реальної вартості окремих видів ресурсів розвитку, реального співвідношення їх значення для цілей зростання в контексті збалансованого розвитку, на думку багатьох дослідників [44], є далеко не таким однозначним і потребує свого з'ясування. На територіях країн, де зосереджені сучасні світові центри генерування потоків інформації, технологічних інновацій, реальних і віртуальних фінансових потоків, споживається переважна частина енергії та багатьох інших видів природних ресурсів.

Вирішення зазначеного питання повинне передбачати визначення реальної вартості ресурсів розвитку суспільства та забезпечення їх справедливого розподілу (відповідно до принципів Декларації Ріо).

12. Принципова проблема пов'язана з неможливістю забезпечення населення всього світу на рівні споживання, досягнутому в країнах з розвинутою ринковою економікою, що зумовлено обмеженістю ресурсів планети.

Суспільству необхідно усвідомити, що без стабілізації природного середовища та реального впровадження теорії біотичної регуляції досягти здійснення усіх принципів сталого розвитку є практично неможливим.

Україна повною мірою відчула впродовж десяти років після Йоганнесбургу всю складність завдань щодо здійснення практичного переходу до його основоположних принципів.

5.2. Політичні заходи на національному та глобальному рівнях, що здатні прискорити прогрес на шляху до сталого та відтворюваного розвитку, зокрема розвитку «зеленої» економіки

Глобальний рівень. На глобальному рівні політичні заходи, здатні прискорити прогрес на шляху до сталого та відтворюваного розвитку, відображені в Ріо-де-Жанейрській декларації з довкілля і розвитку, «Порядку денному на XXI століття», Йоганнесбурзькій декларації зі сталого розвитку, «Плані

виконання рішень всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку» (Йоганнесбурзький план), Підсумковому документі Конференції ООН зі сталого розвитку Ріо+20 «Майбутнє, якого ми хочемо» та інших міжнародних документах, присвячених сталому розвитку.

Конференція ООН зі збалансованого розвитку Ріо+20, яка проходила 20—22 червня 2012 року в Ріо-де-Жанейро, була зосереджена на двох темах: 1) «зелена» економіка в контексті збалансованого розвитку та подолання бідності; 2) інституційні рамки збалансованого розвитку.

У підсумковому документі конференції «зелена» економіка розглядається як один з важливих інструментів забезпечення збалансованого розвитку, що може забезпечити різні варіанти формування політики, але не має бути жорстким набором правил. Серед політичних заходів, спрямованих на розвиток «зеленої» економіки, є:

- подальше розроблення та впровадження нового індикатора для вимірювання розвитку, який замінив би ВВП та на засадах збалансованості враховував би економічну, соціальну та екологічну складові прогресу;
- включення вартості біорізноманіття до національних систем обліку та звітування (згідно із зобов'язаннями Сторін Конвенції про біологічне різноманіття, Нагоя, 2010) з метою ефективнішого інтегрування природних ресурсів і екосистемних послуг до процесів планування;
- розроблення та впровадження 10-річної Рамкової структури Програм зі збалансованого споживання та виробництва;
- впровадження ініціативи «Збалансована енергетика для всіх», запропонованої Генеральним секретарем ООН;
- заснування системи розбудови підтримки для «зеленої» економіки з метою забезпечення країн консультативною підтримкою та сприяння у доступі до належного фінансування національних ініціатив за пріоритетами, які визначатимуть самі країни.

Стосовно інституційних рамок збалансованого розвитку слід зазначити, що ключовим результатом конференції Ріо+20 стало ухвалення рішення про **створення на високому рівні універсального міжурядового форуму**, який буде стежити за забезпеченням збалансованого розвитку та замінить відповідну Комісію ООН.

Конференція також наголосила на необхідності зміцнення екологічної складової збалансованого розвитку, запропонувавши Генеральній Асамблеї ООН ухвалити резолюцію щодо **зміцнення Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP) та підвищення її статусу**, зокрема шляхом встановлення універсального членства у Раді керівних ЮНЕП та забезпечення надходження достатніх фінансових ресурсів з бюджету ООН.

Конференція Ріо + 20 також запропонувала такий важливий політичний захід, як **розроблення Цілей збалансованого розвитку** на період після 2015 року.

Національний рівень. На національному рівні ключовими політичними заходами, що здатні прискорити прогрес на шляху до сталого та відтворю-

вального розвитку, є розроблення, прийняття та реалізація Національної стратегії збалансованого розвитку та відповідного плану дій.

Інші політичні заходи належать до різних сфер державного управління.

Сфера нормативно-правового забезпечення:

- проведення експертизи чинного законодавства та законопроектів щодо їх відповідності принципам збалансованого розвитку з метою створення адекватного правового поля і стимулювальних фінансово-економічних механізмів;
- розроблення комплексних коротко-, середньо- та довгострокових прогнозних документів щодо змін природно-ресурсного потенціалу, стану довкілля та рівня життя і здоров'я населення;
- законодавче забезпечення переходу від планування соціально-економічного розвитку до еколого-соціально-економічного розвитку країни, регіонів і населених пунктів (до планування збалансованого розвитку) з обов'язковим врахуванням стану демографічної ємності території;
- ратифікація Протоколу про стратегічну екологічну оцінку та запровадження системи стратегічної екологічної оцінки стратегій, планів і програм;
- розроблення та впровадження в статистичну звітність усіх рівнів індикаторів сталого розвитку.

Сфера формування інституційної бази сталого розвитку:

- створення Національної агенції зі збалансованого розвитку з повноваженнями щодо координації економічної, соціальної, екологічної політики та стратегічного планування переходу до сталого розвитку;
- зміцнення системи державного управління сталим розвитком шляхом введення посади віце-прем'єра зі сталого розвитку з функціональними обов'язками щодо врахування екологічних питань у стратегії соціально-економічних перетворень, здійснення координації діяльності різних міністерств і відомств з питань сталого розвитку, проведення реформування економічної системи природокористування і природовідтворення, забезпечення адаптації екополітики України до екополітики ЄС, зміцнення системи державного управління в галузі охорони довкілля;
- створення в усіх міністерствах управлінь збалансованого розвитку, відповідальних за інтеграцію екологічної та соціальної складових у галузеву політику;
- створення в облдержадміністраціях управлінь збалансованого розвитку регіонів;
- створення інституту кваліфікованих експертів для регулярного проведення аналізу державної політики на відповідність принципам;
- створення інформаційно-аналітичних і науково-освітніх центрів зі збалансованого розвитку;
- організація системи моніторингу стану довкілля, населення і господарства за ключовими показниками;
- упровадження системи заохочення муніципальних програм збалансованого розвитку.

Сфера структурної перебудови та оздоровлення економіки України:

- розробка і провадження «Програми структурної перебудови економіки України до 2030 року», яка передбачатиме скорочення питомої ваги в економіці України сировинно- і енергоємних й водночас найбільш шкідливих для довкілля галузей промисловості (гірничо-металургійної, паливно-енергетичної, хімічної та нафтохімічної); скорочення питомої ваги військово-промислового комплексу; поетапне зменшення експорту продукції видобувних та інших ресурсо- і енергоємних галузей; ліквідацію субсидій у ресурсовидобувній галузі; упровадження ресурсоощадних і безвідходних технологій у промисловості, транспорті, побуті тощо;

- удосконалення системи інтегрованого екологічного управління шляхом урахування екологічної складової в політиці, програмах та стратегіях різних галузей господарства (промисловість, сільське господарство, енергетика, транспорт, лісове і водне господарство, торгівля, рибальство тощо);

- реалізація інноваційної еколого-економічної політики, зокрема через зменшення потреб в імпорті енергоносіїв за рахунок зниження енергоємності виробництва та енергозбереження, орієнтацію на експорт кінцевої продукції, переробку вторинної сировини, технологічне переоснащення гірничодобувної і переробної галузей;

- реалізація політичної волі вищого державного керівництва щодо забезпечення скорочення обсягів тіньової економіки на основі системи економічних, адміністративних і силових засобів впливу;

- реформування економічної системи природокористування та природовідтворення через збалансоване поєднання примусово-обмежувальних та стимуло-компенсаційних регуляторів; забезпечення державної підтримки підприємств, які здійснюють екологічну реструктуризацію;

- зміна акценту в податковій політиці з оподаткування робочої сили та доходу на оподаткування ресурсопотоків і забруднення;

- формування та реалізація інвестиційної політики, спрямованої на розробку, освоєння та використання природо- і ресурсоощадних, мало- і безвідходних технологій;

- забезпечення розвитку та впровадження більш чистого виробництва;

- удосконалення систем обліку та довгострокового прогнозування стану природних ресурсів, їх економічної оцінки; створення та використання уніфікованих кадастрів природних ресурсів;

- розвиток секторів «зеленої» економіки.

Сфера фінансового забезпечення:

- щорічне забезпечення неухильного дотримання Бюджетного кодексу України щодо вчасного, ефективного та цільового використання коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища;

- забезпечення повноцінного фінансування державних природоохоронних програм, проведення моніторингу реалізації та результативності цих програм;

- формування системи цільових екологічних фондів і цільове фінансування з них природоохоронних заходів;
- створення фінансово-кредитного механізму природокористування і природоохоронної діяльності, у тому числі екологічних банків.

Сфера зменшення соціально-економічної нерівності:

- встановлення та дотримання діапазону економічної нерівності в межах десятикратної різниці у доходах між найбагатшими та найбіднішими верствами населення;
- щорічна підготовка й оприлюднення національної доповіді «Огляд соціально-економічної нерівності в Україні», який міститиме результати моніторингу рівня життя різних верств населення;
- приведення рівня заробітної плати відповідно до реальної вартості робочої сили;
- посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією в державі з використанням усіх засобів державного впливу на ці процеси;
- децентралізація програм соціальної підтримки населення та підвищення ролі місцевих органів влади у вирішенні проблем бідності на основі цільового закріплення податків за місцевими бюджетами;
- забезпечення поетапної оптимізації співвідношення між середньою пенсією та середньою заробітною платою з урахуванням тривалості стажу, величини заробітної плати та демографічних показників;
- забезпечення безкоштовних базових медичних послуг для усіх верств населення;
- забезпечення економічної підтримки непрацевдатних верств населення.

Сфера переходу до збалансованого природокористування. В Україні створено низку комісій та наукових рад зі сприяння впровадженню основних принципів збалансованого розвитку. Проте їхня діяльність не дала результатів через економічні, політичні та соціальні причини. Основні з них:

- недостатнє усвідомлення населенням загроз, що виникають внаслідок погіршення стану довкілля; через це не сформувалася єдність жителів країни з урядовцями, науковцями, політичними та громадськими діячами, підприємцями стосовно усвідомлення принципів збалансованого розвитку, визначення напрямів руху до збалансованого розвитку та опрацювання конкретних дій;
- незадовільний стан економіки, що спирається на застарілі технології та перебуває у перманентній кризі;
- відсутність обґрунтованої системи інституційного забезпечення впровадження принципів збалансованого розвитку та ідеології суспільно-природних відносин з визнанням їх паритетності;
- недостатнє фінансування науки, що не відповідає закону України «Про науку і науково-технічну діяльність», та відсутність механізмів упровадження наукових розробок;

- колосальні витрати держави на ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській атомній станції.

Сфера збалансованого ведення сільського господарства:

- розроблення та впровадження «Національної програми екологізації сільського господарства»;

- створення сприятливого економічного середовища, яке передбачатиме усунення цінової дискримінації виробників сільгосппродукції;

- удосконалення та структурна перебудова матеріально-технічної бази агро-промислового комплексу з урахуванням екологічних чинників, вимог і стандартів;

- забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції;

- створення державного фонду підтримки екологічно орієнтованого сільського господарства;

- упровадження екологічно обґрунтованих принципів ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов технологій і систем землеробства;

- розширення мережі господарств, що спеціалізуються на екологічно орієнтованому землеробстві й тваринництві;

- упровадження заходів з підвищення родючості ґрунтів (раціональне розміщення посівів сільськогосподарських культур у межах кожного господарства; ефективне використання наявних ресурсів органічних добрив; виважене використання мінеральних добрив; використання переваг біологізації землеробства та місцевих сировинних ресурсів для підвищення родючості ґрунтів; припинення необґрунтованого розширення площ соняшника за рахунок упровадження альтернативних олійних культур: сої, ріпаку, гірчиці, олійного льону; всебічне запровадження режимів мінімізації обробітку ґрунту; застосування контурної організації території землекористування; доведення водоохоронної та пожежозахисної лісистості до оптимальної; всебічна реставрація та підтримка єдиної системи пожежозахисних лісосмуг);

- розширене впровадження органічного землеробства;

- упровадження інтегрованих систем захисту рослин, включаючи застосування мікробіологічних засобів захисту рослин;

- розв'язання проблеми утилізації хімічних засобів захисту рослин, заборонених для використання;

- забезпечення розвитку сільських поселень, гармонізованих з особливостями довкілля;

- упровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів.

Сфера енергозбереження і збалансованого розвитку енергетики:

- забезпечення включення до «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» цілей та завдань, спрямованих на екологізацію енергетики та охорону довкілля;

- відмова від будівництва гігантських енергогенераторів, зокрема відмова від пріоритетного розвитку атомної енергетики;

- забезпечення перегляду стратегії атомної енергетики у напрямі пошуку ресурсів на закриття АЕС та розв'язання проблеми накопичених радіоактивних відходів і відпрацьованого ядерного палива;
- сприяння децентралізації енерговиробництва й енергопостачання та розвитку малої енергетики (когенерація тепла та електроенергії, мала гідроенергетика тощо);
- демонополізація енерговиробництва;
- спрямування фінансових ресурсів на пріоритетний розвиток відновлюваної енергетики: будівництво вітрових електростанцій, використання сонячної енергії, геологічна розвідка і технічне освоєння родовищ геотермальних ресурсів, розроблення та впровадження біогазогенераторів, використання шахтного метану;
- раціоналізація використання наявних енергетичних потужностей з урахуванням прогнозних потреб територіального розвитку;
- упровадження енергоощадних технологій у всіх галузях економіки та в побуті;
- упровадження ефективних механізмів економії енергії шляхом удосконалення цінової та митної політики, оподаткування, кредитно-фінансових механізмів, економічного стимулювання енергозбереження;
- запровадження практики аудитів з енерго- і ресурсозбереження для обґрунтування норм ресурсовитрат і тарифів на послуги житлово-комунального господарства.

Сфера регіональної політики збалансованого розвитку:

- розроблення та впровадження регіональної політики, яка забезпечуватиме гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів, регулярний моніторинг її виконання, а також узгоджуватиметься зі стратегією збалансованого розвитку України;
- розроблення та реалізація стратегій збалансованого розвитку кожного регіону, які враховуватимуть його природно-ресурсний потенціал, ландшафт і клімат, демографічні тенденції, аналіз виробничих орієнтацій тощо;
- розроблення та реалізація регіональних програм збалансованого розвитку (забезпечення збалансованого розвитку відповідної території; удосконалення структури господарського комплексу регіону; стимулювання збалансованого використання територіальних ресурсів; поліпшення функціонування соціальної та виробничої інфраструктури; вирішення екологічних проблем; послідовне зростання якості життя населення регіону);
- оптимізація співвідношення рівнів розвитку регіонів на основі врахування природних, ресурсних, історичних, соціокультурних чинників розвитку кожного з них;
- зміцнення горизонтальних зв'язків між регіонами через здійснення спільних соціально-економічних і екологічних програм, проведення між-регіональних природоохоронних заходів, організацію спільних виробничих зв'язків для випуску продукції, товарообмін.

Сфера збереження біологічного і ландшафтного різноманіття:

- забезпечення фінансування та виконання програм збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, зокрема «Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки»;
- розширення площі природно-заповідного фонду до середньоевропейських показників;
- удосконалення системи моніторингу біологічного і ландшафтного різноманіття;
- впровадження ГІС-технологій для створення баз даних біоресурсів;
- створення Національного ландшафтного комітету для розробки методичних вказівок з оцінки ландшафтного різноманіття, координації ландшафтних досліджень, запровадження «Переліку ландшафтів національного значення» тощо;
- підтримка розвитку екологічного туризму як можливості зберегти і покращити біологічне і ландшафтне різноманіття одночасно із забезпеченням можливостей розвитку місцевої економіки;
- розширення та поглиблення досліджень з систематизації флори і фауни;
- підвищення рівня грамотності населення з питань збереження біорізноманіття та формування екомережі.

Сфера інформаційного забезпечення:

- створення системи належного та об'єктивного інформування про збалансований розвиток України;
- щорічна підготовка та видання «Національної доповіді про збалансований розвиток України», яка включатиме поточні значення показників збалансованості розвитку;
- створення цілісної національної екологічної інформаційної мережі, у тому числі — системи первинного накопичення екологічної інформації, організація регіональних і секторальних інформаційних центрів екологічних даних з впровадженням ГІС-технологій, а також механізми ефективного та погодженого обміну інформацією на всіх рівнях управління;
- забезпечення постійного інформування населення з питань розв'язання місцевих і загальнодержавних екологічних проблем і процесу переходу до сталого розвитку з активним залученням засобів масової інформації.

Сфера освітнього забезпечення:

- забезпечення інтеграції освіти для збалансованого розвитку в національну систему освіти, підвищення рівня кваліфікації та перепідготовки державних службовців і кадрів для різних галузей економіки відповідно до Стратегії ЄЕК ООН освіти для сталого розвитку;
- перегляд чинних і розроблення нових освітніх стандартів і кваліфікаційних вимог відповідно до принципів освіти для сталого розвитку;
- розроблення сучасних засобів навчання і навчально-методичних матеріалів для викладання основ сталого розвитку, зокрема підготовка та видання

підручників і посібників зі сталого розвитку, а також навчально-методичних матеріалів для педагогів, учнів, наукових працівників на всіх рівнях системи освіти та професійної підготовки;

- створення і впровадження системи обов'язкової підготовки і перепідготовки державних службовців з питань охорони довкілля та збалансованого розвитку;

- запровадження на національних каналах радіомовлення і телебачення регулярних програм зі збалансованого розвитку;

- започаткування видавничої програми «Бібліотека екологічної думки» для перекладу і видання найкращих праць зарубіжних учених, державних і громадських діячів з питань екополітики і збалансованого розвитку;

- формування освітніх центрів зі збалансованого розвитку.

Сфера наукового забезпечення:

- надання державної підтримки програмам наукових досліджень з оцінки природно-ресурсного потенціалу України, використання енергії, розроблення та впровадження системи індикаторів сталого розвитку та методів просторового планування, впливу чинників довкілля на стан здоров'я населення, а також демографічних тенденцій;

- проведення фундаментальних наукових досліджень з формування нової ідеології життєдіяльності українського суспільства, спрямованої на екологізацію економіки, виробництва, споживання, політики, освіти;

- дослідження здатності екосистем витримувати антропогенне навантаження;

- проведення економічної оцінки справжньої вартості природних ресурсів;

- сприяння науковим дослідженням у сфері ефективних методів навчання, інструментів (механізмів) оцінки збалансованості розвитку, формування життєвих установок і цінностей.

Сфера культури та збереження національних культурних цінностей:

- формування світогляду українського народу на засадах загальнолюдських цінностей, ідей гуманізму та демократії з урахуванням принципів сталого розвитку;

- збереження історичної та культурної спадщини українського народу, його природної духовності як необхідних елементів формування адаптивної поведінки людини в суспільстві, у навколишньому середовищі та в господарській діяльності;

- відновлення та поширення історично сформованих в Україні та адаптованих до вимог сьогодення національних цінностей, традицій та досвіду збалансованого природокористування;

- розроблення та впровадження національної програми захисту від негативного впливу іноземної культури;

- зміна моделей споживання на основі традиційних цінностей і способів природокористування та споживання;

- популяризація праць видатних українських учених, зокрема в галузі еколого-натуралістичної думки.

Сфера забезпечення участі усіх зацікавлених сторін у формуванні та реалізації політики сталого розвитку:

- розроблення та впровадження механізмів партнерства органів державної влади, місцевого самоврядування, бізнесу, науки, освіти і громадських організацій;

- створення при Президентові України Громадської ради зі сталого розвитку (її функції: ведення між владою та громадськістю постійного діалогу на найвищому політичному рівні щодо проблем переходу України до сталого розвитку та шляхів їх вирішення; вироблення рекомендацій до стратегічних документів України, що стосуються політики сталого розвитку; сприяння встановленню партнерських стосунків і поглибленню співробітництва між органами державної влади, бізнесом та громадськістю у сфері реалізації політики сталого розвитку; забезпечення всебічної підтримки суспільно значущих громадських ініціатив; сприяння розвитку освіти для збалансованого розвитку);

- удосконалення процедур участі громадськості у прийнятті рішень на рівні міністерств, відомств, регіональних і місцевих органів управління щодо програм і проектів розвитку, які можуть мати негативні соціально-економічні та екологічні наслідки;

- забезпечення дотримання вимог Орхуської конвенції, у тому числі через законодавче закріплення механізму заборони ухвалення рішень, що можуть негативно вплинути на стан довкілля, у випадку незабезпечення процедурно врегульованої участі громадськості у розгляді й ухваленні цих рішень;

- встановлення ефективного громадського контролю за діяльністю владних структур;

- створення системи об'єктивного інформування усіх заінтересованих сторін про політичні, економічні, соціальні та екологічні аспекти сталого розвитку України;

- щорічна підготовка та видання доповіді українських громадських організацій «Громадська оцінка збалансованості розвитку України», забезпечення з боку владних структур механізмів і процедур надання інформації для такої доповіді, а також фінансових ресурсів.

Сфера забезпечення міжнародної співпраці:

- забезпечення моніторингу та аналізу ефективності виконання міжнародних програм допомоги;

- регулярне проведення аналізу ефективності виконання Україною зобов'язань по міжнародних природоохоронних конвенціях;

- забезпечення гармонізації українського екологічного законодавства із законодавством ЄС;

- встановлення суворої заборони на фінансування будь-якими міжнародними фінансовими структурами нових проектів з видобування корисних копалин у тих районах, де місцеве населення виступає проти таких проектів;
- розвиток природоохоронного співробітництва з прикордонними країнами.

5.3. Позиція України щодо розвитку міжнародної координації та посилення міжнародної інституційної основи (включаючи систему ООН) сталого та відновлюваного розвитку

У порівнянні з першим десятиріччям після зустрічі у Ріо-де-Жанейро, друге десятиріччя характеризується посиленням глобалізаційних процесів, поглибленням інтеграції світової економіки і, як наслідок, збільшення її чутливості до кризових явищ, появою нових глобальних гравців на світовій арені, які пропонують своє бачення подальшого розвитку людства. Водночас, попри той факт, що більшість поставлених цілей у «Порядку денному на ХХІ сторіччя» не були досягнуті, країни світу у 2012 році вчергове підтвердили свою відданість ідеям збалансованого розвитку. Це, з одного боку, свідчить про недостатню ефективність обраних шляхів подальшого розвитку та запропонованих для цього інструментів, а з іншого, доводить: інстинкт самозбереження підтвердив, що альтернативи трансформації світової економіки до збалансованих моделей не існує. Опосередковано про це свідчить і висунення на Конференції Організації Об'єднаних Націй з питань Сталого Розвитку (Ріо-де-Жанейро, 2012) питання «зеленої» економіки як пріоритетного. У такому контексті першочерговим завданням постає координація на міжнародному рівні з метою досягнення швидких і реальних результатів спільної діяльності.

Необхідними елементами забезпечення такої координації є погоджена політика, уніфіковане правове поле, ефективна інституційна база, узгоджені моніторингові інструменти й стандарти, механізми гарантування правозастосування та юстиції, достатня і гарантована база фінансування.

5.3.1. Погоджена політика з питань сталого розвитку

Загальною проблемою залишається той факт, що формування політики з питань збалансованого розвитку здійснює політичне керівництво країн практично без врахування позиції науковців.

Захист інтересів держави є пріоритетом зовнішньої політики, проте у процесі формування офіційної позиції прогнози та рекомендації вчених зазвичай перебувають у статусі бажаних, але необов'язкових для врахування факторів. У питаннях політики збалансованого розвитку така практика може призвести до того, що отримані у короткостроковій перспективі переваги

обернуться катастрофічними втратами у перспективі довгостроковій. Саме тому політика повинна формуватися на основі наукових прогнозів і запропонованих сценаріїв розвитку. На жаль, на сьогоднішній день все ще не існує єдиної бази для забезпечення широкого міждержавного наукового діалогу та напрацювання узгодженої позиції. Як наслідок, політики одержують змогу маніпулювати висновками різних наукових шкіл, аж до заперечення загальновідомих фактів.

Позитивним прикладом є ініціатива Глобальна Екологічна Перспектива (ГЕП), або *Global Environment Outlook (GEO)*, яка є консультативним, відкритим процесом, що сприяє процесові проведення комплексної екологічної оцінки стану, тенденцій та перспектив навколишнього середовища. Звіти ГЕП надають всебічну інформацію особам, які ухвалюють рішення та сприяють забезпеченню взаємодії між ними та науковцями.

Такий науковий форум повинен буде не коментувати проекти політичних рішень, а задавати їх напрям та рамки щодо збалансованого розвитку. Цей форум (чи інституція) повинен буде працювати на постійній основі із залученням провідних фахівців світу, які представляють різні культурно-філософські та концептуальні світоглядні позиції, проте мають рівний голос. Необхідно забезпечити, щоб дискусія та аргументація існували у відкритій для коментування формі, а узгоджені позиції були представлені у вигляді базових вихідних положень, на основі яких формулюється політична позиція країн світу.

Інтеграція трьох основних складових збалансованого розвитку може бути реалізована насамперед за допомогою стратегічного планування на глобальному та національному рівнях. Основне завдання на глобальному рівні — визначення світовою спільнотою міжнародних цілей збалансованого розвитку, яке в черговий раз відкладено до 2015 року з міркувань політичної доцільності для того, щоб можна було завершити впровадження цілей тисячоліття. Проте наукова спільнота та громадськість вже неодноразово критикувала ці цілі і вимагала якнайшвидшого визначення нових Цілей Збалансованого Розвитку. Вважаємо, що цей процес потрібно прискорити. На національному рівні необхідно визначити такі цілі збалансованого розвитку на національних форумах і зафіксувати їх в національних стратегіях збалансованого розвитку. У такий спосіб кожна країна може обрати свою власну модель збалансованого розвитку, а також пришвидшити відповідний міжнародний процес.

5.3.2. Уніфіковане правове поле

Питання формування узгодженого правового поля є комплексним, і в процесі його удосконалення необхідно взяти до уваги принаймні три аспекти.

1. Міжнародні конвенції є універсальним апробованим правовим інструментом, який необхідно розвивати. Конвенції дозволяють легалізувати уніфіковані підходи з конкретних питань, у той же час переважна більшість кон-

венцій не є правовими інструментами прямої дії, через це їх практична реалізація у низці країн є неефективною. Правове поле необхідно удосконалювати в напрямі розробки та ухвалення конвенцій з питань, які регулювали б ключові аспекти збалансованого розвитку та мали б характер прямої дії.

2. Конвенції та угоди з питань збалансованого розвитку здебільшого мають природоохоронну направленість. Водночас у світі напрацьована значна міжнародна правова база (конвенції, угоди тощо) з питань економічної та торгівельної взаємодії між державами, проте вона позбавлена бачення економічних процесів крізь призму можливих втрат та ризиків для збалансованого розвитку. Другий аспект уніфікації має полягати у професійному гармонійному поєднанні цих двох правових баз.

3. У ході розробки будь-які нові міжнародні правові акти необхідно піддавати правовій експертизі на сталість (збалансованість) на кшталт гендерної чи антикорупційної експертизи. Експертиза має бути проведена щодо всіх наявних міжнародних угод, а самі угоди повинні бути доповнені за результатами висновків такої експертизи.

5.3.3. Ефективна інституційна база

На останньому саміті у Ріо-де Жанейро уряди ухвалили рішення про створення на високому рівні універсального міжурядового форуму, який буде стежити за досягненням сталого розвитку і замінить Комісію ООН зі сталого розвитку, а також запропонували Генеральній Асамблеї ООН ухвалити резолюцію щодо зміцнення та вдосконалення структури Програми ООН з довкілля (ЮНЕП) з універсальним членством Ради керівних ЮНЕП. Таке рішення було підтримане й Україною.

Генеральна Асамблея ООН як вищий орган у системі ООН відіграє центральну роль у формуванні позицій щодо ключових питань. Можна рекомендувати, щоб цей орган відігравав більшу роль у просуванні реалізації рішень Конференції Організації Об'єднаних Націй з питань Сталого Розвитку (Ріо-де-Жанейро, 2012) та загалом питань збалансованого розвитку.

Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР). У підсумковому документі «Майбутнє, якого ми хочемо» визнано необхідність підвищення ефективності роботи ЕКОСОР як головного органа, відповідального за координацію, огляд політики, діалог з питань політики та рекомендацій з питань економічного та соціального розвитку, а також для здійснення міжнародних цілей у галузі розвитку, у тому числі сформульованих в Декларації тисячоліття. Цим документом також визнано, що ЕКОСОР має відігравати ключову роль у загальній координації діяльності фондів, програм та установ, забезпечуючи злагодженість їхніх дій і не допускаючи дублювання мандатів та видів діяльності. ЕКОСОР повинна вийти за рамки прийняття доповідей різних допоміжних органів та почати ініціювати предметні дискусії на актуальні теми. Україна підтримала цю позицію.

Комісія ООН зі сталого розвитку. Позицію з цього питання вже висловлено вище. Зокрема йдеться про те, щоб для виконання функцій координації та інтеграції політики збалансованого розвитку в межах системи ООН та на міждержавному рівні створити Раду зі збалансованого розвитку шляхом реформування та розширення повноважень Комісії зі збалансованого розвитку, як запропоновано у проекті резолюції «Майбутнє, якого ми хочемо».

Програми ООН з довкілля (ЮНЕП). Після конференції в Ріо-де Жанейро у 2012 році ця організація вийшла на перше місце в очікуваннях щодо інституційних поліпшень у системі ООН. Було визначено в резолюції «Майбутнє, якого ми хочемо», що необхідним є створення Всесвітньої екологічної організації з універсальним членством шляхом трансформації та зміцнення ЮНЕП. Така організація повинна мати повноваження щодо координації діяльності численних міжнародних природоохоронних інституційних структур та забезпечувати підвищення ефективності виконання рішень, контролю їхнього виконання та покращення відповідної звітності.

Програма розвитку ООН (ПРООН). Поточну координацію міжнародної та національної діяльності зі збалансованого розвитку, якщо відійти від суто природоохоронного акценту, здійснює ПРООН, яка має розгалужену інституційну мережу в різних країнах світу і вже багато років опікується питаннями розвитку. Її потенціал необхідно укріплювати, особливо як організації, здатної швидко ретранслювати позитивний досвід на місцевий рівень.

Європейська економічна Комісія ООН. Ще одним інструментом системи ООН є Європейська економічна Комісія, яка показала за минулі роки добре структуровану та ефективну роботу. Серед її регіональних інструментів варто особливо відзначити партнерство «Довкілля для Європи». Така, процес «Довкілля для Європи» не тільки забезпечує Україні можливість бути повноправним учасником низки успішних проектів загальноєвропейського масштабу, а й брати участь у формуванні регіональної політики з важливих питань (наприклад, Стратегії ЄЕК ООН з освіти для збалансованого розвитку) та встановлювати відповідні пріоритети, брати участь у регулярному процесі моніторингу стану довкілля у регіоні, виступати з ініціативами та приєднуватися до міжнародних договорів і конвенцій, зокрема таких, як Конвенція про доступ до інформації громадськості у ході ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). Ще однією ілюстрацією успішності процесу «Довкілля для Європи» і трансформації регіональних процесів на національний рівень є процес «Довкілля для України», ініційований групою незалежних експертів і громадськістю, а потім офіційно підтриманий українським Урядом.

Ради зі сталого розвитку. Україна підтримує пропозицію 64 Щорічної конференції Департаменту громадської інформації ООН для неурядових організацій щодо надання Національним радам зі збалансованого розвитку до

2017 року функцій інструменту переходу до «зеленої» економіки та розроблення «дорожньої карти» національної «зеленої» економіки кожної країни — члена ООН.

Разом з тим, для успішної реалізації політики збалансованого розвитку необхідними є взаємодія на регіональному та на місцевому рівні між державами. Щодо Регіонального рівня позитивним прикладом є Карпатська Конвенція. На місцевому рівні важливими є напрацювання прозорих інструментів прийняття рішень, що дозволяють швидко взаємодіяти на рівні громад прикордонних територій різних країн. З огляду на це передання більшого обсягу повноважень місцевим органам урядування є цілком логічним.

Хоча робота всіх вищенаведених та деяких інших інституцій визнана в усьому світі, деградація природної ресурсної бази триває, клімат змінюється, рівень бідності залишається високим. Ці процеси ставлять під сумнів спроможність наявної інституційної бази сприяти досягненню задекларованих цілей у визначені терміни. Через це необхідно шукати нові форми співпраці та новий формат інституцій, які б забезпечували цю співпрацю.

5.3.4. Узгоджені моніторингові інструменти і стандарти

Щоб досягти цілей збалансованого розвитку та успішно реалізувати відповідні стратегії та плани дій необхідно зміцнити інституційну основу збалансованого розвитку. На глобальному рівні перед ООН стоїть складне завдання щодо того, яким чином забезпечити інтегрований підхід у міжнародній політиці. Для моніторингу та контролю виконання «Порядку денного на XXI століття» була створена Комісія зі збалансованого розвитку, функції якої необхідно зберегти і посилити у новому органі.

ГЕО як інструмент моніторингу необхідно підтримувати.

Потрібно визнати, що роль громадських організацій в офіційному моніторингу є недостатньою, і цю ситуацію необхідно виправляти, стимулюючи громадськість до незалежного моніторингу та створюючи належні умови та законні можливості.

У процесі глобалізації зростають вимоги щодо гармонізації міжнародних стандартів і підвищення рівня ухвалення та впровадження національних сертифікацій.

5.3.5. Механізми гарантування правозастосування та юстиції

Зараз існує понад 500 багатосторонніх природоохоронних угод. З усе більшим усвідомленням трьохкомпонентності збалансованого розвитку до них ближчим часом додадуться ті угоди економічного та соціального характеру, які донедавна не вважали приналежними до системи права у сфері збалан-

сованого розвитку. Крім того, пріоритетність питання у соціально-економічному розвитку додасть нову абсолютну кількість правових актів.

Рівень виконання цих угод залишається незадовільним, що знижує мотивацію для багатьох все ще сумлінних виконавців. Ця проблема накладається на проблему відмінності правових систем країн та практики правозастосування в них. Усе це підштовхнуло світову громадськість до думки про необхідність створення відповідного органу юстиції на міжнародному рівні. Україна підтримує пропозицію 64 Щорічної конференції Департаменту громадської інформації ООН для неурядових організацій щодо створення Міжнародного природоохоронного суду та зміцнення національних судових органів у такий спосіб, щоб вони могли фахово, ефективно і своєчасно розглядати справи з порушення міжнародного та національного природоохоронного законодавства.

Концепція такого суду повинна бути широко обговорена. Або цей суд міг би працювати як міжнародний арбітраж з питань збалансованого розвитку, природокористування тощо, або ж виконувати роль, подібну до ролі Європейського суду з прав людини, що забезпечує дотримання тих прав осіб, які не змогли гарантувати їм національні системи юстиції. Врешті ці дві функції могли б бути поєднані в одному органі. Цей суд також міг би узагальнювати практику правозастосування в країнах світу з метою напрацювання уніфікованих підходів до вирішення проблем та поліпшення правового середовища.

Потрібно визнати, що механізми правозастосування на міжнародному рівні зараз працюють неефективно, а системи юстиції з питань збалансованого розвитку, куди могли б звернутися сторони для захисту прав, просто не існує. Це породжує безвідповідальність та зменшує пріоритетність політики збалансованого розвитку в контексті світових процесів економічного розвитку.

5.3.6. Достатня і гарантована база фінансування

Країни перебувають на різних стадіях розвитку, з різною швидкістю долають етапи розвитку світового господарства. Вирішення суперечностей, які виникають через це на шляху переходу до збалансованого розвитку, поки що не має належного підґрунтя. Глобалізація посилила диспропорції в темпах розвитку окремих країн. Більш розвинуті з них розвиваються активніше, а бідніші все більше відстають від світових лідерів.

Можна назвати ще одну проблему, що виникає на етапі переходу лідерів світової економіки до п'ятої хвилі розвитку, т. з. інформаційного (технологічного) укладу. Йдеться про те, що дедалі більшою мірою на успішність економічного розвитку впливає фактор інформації. Наукові знання та створені на їхній основі техніка і технології стають рушійною силою світової економіки, основним стратегічним ресурсом розвитку суспільства. Економіки, що перебувають на нижчих стадіях розвитку, базуються на використанні традиційних ресурсів і мають значно нижчі темпи зростання. Проте питання щодо

реальної вартості окремих видів ресурсів розвитку, реального співвідношення їхнього значення для цілей зростання в контексті збалансованого розвитку є не однозначним і потребує з'ясування. Тобто, система цін на первинні сировинні ресурси вже давно не відповідає їх об'єктивній кількості та не відображає ступінь незамінності, є надзвичайно заниженою і через це створює дисбаланс у розвитку світової економіки. Необхідно визначити реальну вартість ресурсів розвитку суспільства та забезпечення їхнього справедливого розподілу (відповідно до принципів Декларації Ріо).

Нарешті варто ще раз наголосити на принциповій проблемі, пов'язаній із неможливістю забезпечити населенню всього світу рівень споживання, досягнутий у країнах з розвинутою ринковою економікою, що зумовлено обмеженістю ресурсів планети.

Надзвичайно важливою проблемою, яку зазвичай замовчують офіційні кола, є політика подвійних стандартів щодо бізнесу у системі екологічних вимог до нього у розвинених країнах та країнах з економікою, що зростає, або нерозвинених. Така політика призводить до цінових диспропорцій, виснаження природних ресурсів інших країн через наміри максимально зберегти власні та до додаткового перекидання фінансового тягаря на країни, що мають недостатні фінансові ресурси для розвитку. Це вкрай шкідлива тенденція, яку потрібно зламати. По-перше, як показують останні дослідження, більшість природних ресурсів світу являють собою єдиний ресурс, тому знищення чи псування його в одному регіоні світу неминуче означає його загальну деградацію. Нещодавно це було офіційно визнано ООН щодо води. По-друге, країни світу, які мають високі природоохоронні стандарти і де зареєстрований бізнес, повинні зобов'язати його дотримуватись цих самих стандартів у будь-якій країні світу.

За умови вироблення справедливої ціни на природні ресурси та за умови обов'язковості дотримання високих природоохоронних стандартів по всьому світові економічні диспропорції поступово будуть вирівнюватись.

Поки ж ці процеси не розпочалися, на розвинених світових економіках лежить особливо висока відповідальність за здійснення практичних кроків щодо переходу до збалансованого розвитку та необхідність надання дієвої фінансової та технічної допомоги країнам, що розвиваються. У процесі впровадження збалансованого розвитку потрібно орієнтуватися на практичну реалізацію принципу спільної диференційованої відповідальності. Він передбачає: 1) забезпечення нових, додаткових, стабільних, передбачуваних фінансових ресурсів для підтримання виконання дій в країнах, що розвиваються; 2) збільшення ресурсів для розвитку, включаючи зобов'язання розвинених країн щодо збільшення офіційної допомоги розвитку; 3) ефективний доступ країн, що розвиваються, до технологій та до їх передавання.

6

КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Виклики сучасності потребують від уряду України вжити термінові заходи щодо формування концептуального бачення розвитку країни. В умовах надмірної ресурсо- та енергоємності економіки України та збереження наявної тенденції зростання цін на традиційні джерела енергії найближчим часом економіка може опинитися у складній ситуації. Для запобігання цій та іншим загрозам, а також для виконання міжнародних зобов'язань Україна має визначити довгострокову перспективу свого розвитку, взяти за основу концепцію сталого розвитку, зафіксовану у підсумкових документах Конференцій ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992 році та Йоганнесбурзі у 2002 році.

Концепція переходу України до сталого розвитку (далі — Концепція) визначає цілісну систему поглядів на подальші шляхи взаємоінтегрованого гуманітарного, соціального, економічного та екологічного розвитку країни. Вона визначає також правові засади, принципи, цілі та першочергові завдання щодо переходу країни до сталого розвитку і є базовою для подальшого розроблення стратегії, плану дій, державних, регіональних та інших програм, проектів сталого розвитку на найближчу та віддалену перспективу.

1. Основні проблеми, на розв'язання яких спрямована Концепція. На сьогодні Україна посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води та інших ресурсів на одиницю ВВП, обсяги промислових відходів на душу населення перевищують аналогічні показники багатьох країн світу. Водночас вона має великі та різноманітні природні ресурси, які протягом тривалого історичного періоду зазнавали масштабної екстенсивної експлуатації. Внаслідок цього ресурси значною мірою виснажені та деградовані й потребують дбайливого ставлення та ощадливого використання. Особливо це стосується земельних, водних і лісових ресурсів.

Ресурсна орієнтація економіки країни визначає постановку проблеми. Загалом, маючи обмежені природні ресурси, Україна вкрай неефективно та витратно споживає більшість з них. Енергоємність ВВП України у 2,6 раза перевищує середньосвітову.

Земельні ресурси потерпають від різних видів ерозії. Втрачається родючість ґрунтів. Сільськогосподарські угіддя займають 68,9 % території країни, з них 78 % припадає на рілля. Показник розораності території України в п'ять разів перевищує середньосвітовий, однак ефективність використання земель є надзвичайно низькою.

Показник забезпеченості водними ресурсами в розрахунку на одного жителя в Україні майже у сім разів менше за середньосвітовий, а рівень водоемності національної економіки в 2,5 раза перевищує середньосвітовий рівень.

Спостерігається тенденція зростання обсягів вирубування лісів.

Загалом антропогенне та техногенне навантаження на навколишнє середовище в кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Це позначається і на тривалості життя в Україні, яка у 2010 році становила лише 69,8 років, що значно нижче за аналогічні світові показники.

Близько 15 % території України з населенням понад 10 млн осіб перебуває у критичному екологічному стані. Обсяг викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря у 2010 р. становив 146 кг на кожного мешканця, що в кілька разів перевищує такий показник у розвинутих країнах світу.

Надмірно високий рівень забруднення довкілля підприємствами гірничодобувної, металургійної, хімічної промисловості, енергетичного сектору за роки незалежності не вдалося знизити.

Масштабна тривала експлуатація природних ресурсів призвела до загострення екологічної ситуації в країні та не забезпечила відповідного економічного розвитку (рівень ВВП на одну особу в Україні в 2011 році становив близько 60 % від середньосвітового). На світових ринках за Україною закріплюється роль сировинного регіону, оскільки основу її товарного експорту становить продукція природоємних, екологічно шкідливих, низькотехнологічних галузей.

Водночас у структурі імпорту значну частку становлять енергоносії, що посилює залежність України від інших країн. Велику загрозу становить експортна спеціалізація сільського господарства на вирощуванні культур, що особливо виснажують ґрунти.

В Україні через надзвичайно високий рівень зношеності основних виробничих засобів зростає загроза техногенних аварій зі значними негативними екологічними наслідками. Найбільш зношені основні засоби у галузях транспорту та зв'язку (83,9 %), промисловості (61,8 %). Середній показник за всіма видами економічної діяльності становить 60 %.

Варто також вказати на нерівномірність територіальної концентрації виробництва.

Через усе більшу соціальну нерівність за межею бідності опинилося 35 % громадян України.

Окреме місце належить проблемам, пов'язаним з аварією на ЧАЕС, негативні наслідки якої не мають світових аналогів.

Україна до цього часу повною мірою не реалізувала свій потужний соціально-історичний, культурний, трудовий та освітній потенціал і традиційні цінності щодо дбайливого ставлення до природи. Висока загальна освіченість населення є потужною складовою потенціалу країни, проте рівень знань про сталий розвиток залишається у зародковому стані. Багато в чому це пов'язано з недостатнім упровадженням Стратегії ЄЕК ООН освіти для сталого розвитку.

Втрачаються культурні надбання та вікові традиції природокористування.

Нереалізованим ресурсом є залучення наукового потенціалу до розв'язання екологічних проблем. Країна, у якій ідеї В.І. Вернадського було покладено в основу світових уявлень про сталий розвиток, поки що не реалізувала їх у державній політиці та управлінні.

Через брак політичної волі сталий розвиток не набув пріоритетного значення у державній політиці України. Формуванню та реалізації політики сталого розвитку заважають також політична нестабільність і недостатність нормативно-правової бази та планування розвитку. В Україні триває практика прийняття економічних, соціальних, технологічних і екологічних рішень без необхідного поєднання їх у комплексну систему на основі стратегії сталого розвитку. У національні, регіональні та секторальні програми та плани поки що не інтегровано екологічну складову, внаслідок чого спостерігається істотна залежність між економічним зростанням та пов'язаним з ним тиском на довкілля.

Комплексне системне розв'язання викладених та інших проблем потребує прийняття Концепції та розроблення на її основі Стратегії сталого розвитку України та Національного плану дій з упровадження сталого розвитку.

2. Мета та принципи сталого розвитку України. Метою сталого розвитку України є припинення деградації природних екосистем та забезпечення високого рівня та якості життя нинішнього і майбутніх поколінь жителів України на основі впровадження нової моделі економіки на засадах збалансованого природокористування. Досягнення цієї мети відповідає світоглядним цінностям і культурним традиціям українського народу, а також міжнародним зобов'язанням України.

Основні принципи сталого розвитку України:

- поєднання розвитку суспільства зі збереженням довкілля;
- інтеграція економічної, соціальної та екологічної складових розвитку;
- підтримання цілісності екосистем;
- забезпечення соціальної справедливості;
- запобігання економічним, соціальним та екологічним негараздам;
- збалансоване виробництво і споживання;

- збереження біологічного та ландшафтного різноманіття;
- забезпечення прозорості та підзвітності державного управління;
- корпоративна соціальна відповідальність;
- участь громадськості у формуванні та реалізації політики сталого розвитку;

- збереження культурного різноманіття і традицій українського та інших народів, що живуть в Україні;

- захист і збереження культурної та історичної спадщини народу України.

Гармонізація ставлення суспільства до природи на теренах України та перехід до сталого розвитку потребують консолідації українського суспільства, усвідомлення громадянами та керівництвом держави своєї єдності, чіткого визначення національних стратегічних інтересів країни та реалізації політики сталого розвитку щодо їх практичного забезпечення.

3. Цілі та шляхи (завдання) переходу України до сталого розвитку. Перехід України до сталого розвитку передбачається здійснити шляхом досягнення визначених цілей. Наведені нижче цілі визначено на основі аналізу наявних проблем і дисбалансу розвитку України, а також її міжнародних зобов'язань.

Ціль 1. Припинення деградації довкілля та перехід до збалансованого природокористування. Першочергові завдання:

у сфері збереження природних екосистем, підтримання екосистемних функцій, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття:

- запобігання антропогенній деградації, збереження цілісності природних екосистем і підтримання їхніх екосистемних функцій;

- розвиток національної екомережі України;

- збереження ландшафтів і біоти, видів, що зникають, відновлення чисельності та ареалів природних популяцій;

- збереження та відновлення особливо цінних культурних ландшафтів;

у сфері зниження рівня забруднення довкілля відходами, викидами та скидами:

- зменшення обсягів викидів в атмосферу забруднювальних речовин, скидів у водні об'єкти, обсягів утворення промислових і побутових відходів шляхом упровадження ресурсоощадних і безвідходних технологій;

- мінімізація та утримування обсягів озоноруйнівних викидів і парникових газів на рівні, узгодженому з міжнародними нормами і квотами;

- створення системи комплексного управління відходами на основі застосування нових технологій утилізації, знешкодження, повторного використання та безпечного зберігання відходів;

у сфері землекористування:

- удосконалення системи землекористування та землеустрою, досягнення науково обґрунтованих співвідношень земель за категоріями використання, передусім у структурі земель сільськогосподарського призначення;

- рекультивация порушених, деградованих, забруднених, підтоплених і затоплених земель;

у сфері водокористування:

- упровадження інтегрованого управління водними ресурсами на основі басейнового принципу;
- підтримання та відновлення природного режиму функціонування водних об'єктів шляхом оптимізації використання водних ресурсів, заборони скидання в них забруднених вод, дотримання законодавства про водоохоронні зони, розчищення малих річок і запобігання замулюванню та заростанню водойм;
- зменшення рівнів питомої водоемності виробництва і комунального господарства;
- удосконалення правового та економічного механізму регулювання водокористування на основі запровадження зворотного водозабезпечення, економії води;

у сфері використання мінерально-ресурсної бази:

- планування розвитку гірничодобувної промисловості на основі довгострокового прогнозування стану мінерально-сировинної бази, удосконалення технологій видобування корисних копалин та їх переробки, створення кадастрів природних ресурсів;
- упровадження маловідходних ресурсощадних технологій видобування та комплексної поглибленої переробки сировини;
- пошук нових родовищ корисних копалин на принципах еколого-економічної доцільності їхнього освоєння та пріоритетне використання техногенних родовищ і відходів виробництва;
- упровадження нормативів і способів використання та консервації підземного простору відпрацьованих шахт і порушених гірничими роботами земель;
- удосконалення механізмів ліцензування та плати за використання надр, системи прав власності на мінерально-сировинні ресурси;

у сфері лісокористування:

- упровадження в практику лісокористування критеріїв і принципів сталого управління лісами;
- доведення площі лісів до науково обґрунтованих нормативів у межах кожної природної зони, зокрема степової;
- залісення рекультивованих порушених земель та відновлення мережі позахисних смуг;
- розроблення та впровадження системи протидії вирубуванню лісів і лісовим пожегам.

Ціль 2. Формування нової моделі економіки на засадах невиснажливого відновлювального природокористування. Першочергові завдання:

у сфері структурної перебудови економіки України:

- зниження частки сировинних галузей промисловості, розвиток високо-технологічних виробництв, активізація інноваційної діяльності;

- доведення частки відновлюваної енергетики до середньоєвропейського рівня;
- запровадження системи стратегічної екологічної оцінки планів і програм;
- удосконалення системи довгострокового прогнозування стану природних ресурсів, їх економічної оцінки; створення уніфікованих кадастрів природних ресурсів;
- проведення оцінки впливу на навколишнє середовище у разі імпорту та міжрегіонального переміщення сировини, продукції та відходів;
- зміна акценту в податковій політиці з оподаткування робочої сили та доходу на оподаткування ресурсопотоків і забруднення;
- забезпечення розвитку та впровадження більш чистого виробництва;
- удосконалення системи обліку та довгострокового прогнозування стану природних ресурсів, їхньої економічної оцінки; створення та використання уніфікованих кадастрів природних ресурсів;
- детінізація економіки;
- підвищення у структурі засобів виробництва частки інформаційно-комунікаційних технологій;
- розвиток секторів «зеленої» економіки;
в енергетичній сфері:
- пріоритетний розвиток відновлюваної енергетики: будівництво вітрових електростанцій, використання сонячної енергії, геологічна розвідка і технічне освоєння родовищ геотермальних ресурсів, розроблення та впровадження біоенергетичних установок, використання шахтного метану;
- раціоналізація використання наявних енергетичних потужностей з урахуванням прогнозних потреб територіального розвитку; відмова від будівництва гігантських енергогенерувальних агрегатів;
- підвищення технічного рівня та екологічної безпеки теплових електростанцій шляхом застосування новітніх ефективних технологій спалювання палива;
- розроблення державної програми оптимізації використання ядерної енергії та виведення з експлуатації енергоблоків атомних електростанцій, які відпрацювали свій термін, створення потужностей для переробки та безпечного захоронення їхніх відходів;
у сфері енергозбереження:
- зменшення рівня енергоємності виробництва шляхом упровадження енергоощадних технологій;
- упровадження ефективних механізмів економії енергії шляхом удосконалення цінової та митної політики, оподаткування, кредитно-фінансових механізмів, економічного стимулювання енергозбереження у бюджетній сфері;
- запровадження практики аудитів з енерго- і ресурсозбереження для обґрунтування норм ресурсовитрат і тарифів на послуги житлово-комунального господарства;

- запровадження екологічної сертифікації та ліцензування у сфері природокористування і ресурсозбереження;

- обмеження монополізму в ресурсному секторі;

у сфері промислового виробництва і транспорту:

- формування ефективної у господарському та екологічному відношенні галузевої структури виробництва, що відповідає світовим стандартам і потребам економіки країни та її регіонів;

- поступове скорочення сировинних виробництв, використання у виробництві замкнених технологічних циклів і рециклінгу;

- мінімізація використання або повне вилучення токсичних матеріалів з усіх видів відходів поблизу джерел їх виникнення шляхом заміни сировини та технологій;

- модернізація та використання екологічно безпечних видів транспорту, транспортних комунікацій і палива, у тому числі неуглецевого;

в аграрній сфері:

- упровадження енергоефективних технологій обробки землі, оптимізація структури посівних площ і сівозмін, реалізація заходів з підвищення родючості ґрунтів і продуктивності орних земель;

- упровадження ресурсощадних систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов технологій;

- розширене впровадження органічного землеробства;

- забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції; зміна структури харчування населення;

- забезпечення розвитку сільських поселень, гармонізованих з особливостями довкілля;

- упровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів;

у сфері житлово-комунального господарства:

- енергозбереження та зменшення витрат на опалення житла, водозабезпечення та утилізацію відходів; законодавче закріплення економічних механізмів стимулювання зменшення енергоспоживання;

- тотальне впровадження систем обліку та регулювання споживання води, тепла та енергоресурсів;

у сфері нових технологій:

- розвиток національної інноваційно-інформаційної інфраструктури;

- активізація процесів внутрішнього та зовнішнього трансферу наукоємних ресурсо- та коефективних технологій;

- скорочення термінів впровадження досягнень науково-технічного прогресу в практичну діяльність суб'єктів господарювання.

Ціль 3. Поліпшення якості життя населення України. Першочергові завдання:

- розроблення та впровадження стратегії захисту здоров'я людей від впливу негативних чинників навколишнього середовища з чіткою регламентацією надходження у довкілля речовин та енергії, шкідливих для здоров'я;

- розроблення та впровадження стратегії забезпечення особистісного розвитку людини; розроблення та проведення медико-соціальних заходів щодо збереження соматичного та психофізіологічного здоров'я населення, запобігання епідеміям і екологічно зумовленим захворюванням;
- забезпечення безкоштовних базових медичних послуг для всіх верств населення;
- збереження та поліпшення сукупності природних і соціальних умов, що забезпечують здоров'я і тривалість безпечного життя людини, а також відповідність життєвого простору індивідуальним і суспільним потребам;
- забезпечення високої трудової зайнятості населення, продуктивності праці та гідної її оплати;
- забезпечення громадського порядку та суспільної безпеки, блокування чинників виникнення злочинності, тероризму, проявів вандалізму, заворушень на релігійному та етнічному підґрунті;
- створення сприятливого життєвого середовища у міських і сільських поселеннях, яке відповідає соціально-психологічним установам особистості та місцевих спільнот, їхнім культурним традиціям;
- подолання диспропорцій у рівнях розвитку поселень;
- здійснення заходів щодо обмеження екстенсивного промислового розвитку, а також екологізації виробництва субрегіональних систем розселення;
- збереження та примноження рекреаційних якостей територій курортного призначення, а також територій для відпочинку і туризму; підтримання такого природно-суспільного стану, який виключає природні й техногенні надзвичайні ситуації, аварії та катастрофи з тяжкими соціальними та екологічними наслідками.

Ціль 4. Формування суспільної свідомості, світогляду населення України на засадах сталого розвитку. Першочергові завдання:

у сфері освіти:

- інтеграція освіти для сталого розвитку у національну систему освіти, підвищення рівня кваліфікації та перепідготовки державних службовців і кадрів для різних галузей економіки відповідно до Стратегії ЄЕК ООН освіти для сталого розвитку;
- перегляд чинних, розроблення нових освітніх стандартів і кваліфікаційних вимог відповідно до принципів освіти для сталого розвитку;
- активне залучення спеціалізованих громадських організацій до формального та неформального навчання та освіти з питань сталого розвитку;
- залучення приватного сектору і промисловості в освітні процеси для передавання практичного досвіду розв'язання проблем;
- розроблення сучасних засобів навчання та навчально-методичних матеріалів для викладання основ сталого розвитку, зокрема підготовка та видання підручників і посібників зі сталого розвитку, а також навчально-

методичних матеріалів для педагогів, учнів, наукових працівників на всіх рівнях системи освіти і професійної підготовки;

у сфері науки:

- надання державної підтримки програмам наукових досліджень з оцінки природно-ресурсного потенціалу України, використання енергії, розроблення та впровадження системи індикаторів сталого розвитку та методів просторового планування, впливу чинників довкілля на стан здоров'я населення, а також демографічних тенденцій;

- проведення фундаментальних наукових досліджень з формування нової ідеології життєдіяльності українського суспільства, спрямованої на екологізацію економіки, виробництва, споживання, політики, освіти;

- дослідження здатності екосистем витримувати антропогенне навантаження;

- проведення економічної оцінки справжньої вартості природних ресурсів;

- створення екологічно безпечних технологій освоєння невідновлюваних ресурсів низької якості, важкодоступних ресурсів та їх альтернативних замінників;

- сприяння науковим дослідженням у сфері ефективних методів навчання, інструментів (механізмів) оцінки збалансованості розвитку, формування життєвих установок і цінностей;

у сфері культури:

- формування світогляду українського народу на засадах загальнолюдських цінностей, ідей гуманізму та демократії з урахуванням принципів сталого розвитку;

- збереження історичної та культурної спадщини українського народу, його природної духовності;

у сфері інформаційного забезпечення та доступу до інформації:

- забезпечення постійної інформованості населення з питань розв'язання місцевих і загальнодержавних екологічних проблем і процесу переходу до сталого розвитку з активним залученням засобів масової інформації.

Ціль 5. Формування нормативно-правової та інституційної бази забезпечення сталого розвитку. Першочергові завдання:

у сфері нормативно-правового забезпечення:

- розроблення та впровадження Стратегії сталого розвитку України;

- розроблення та впровадження Національного плану дій зі сталого розвитку на кожні п'ять-сім років;

- проведення експертизи законопроектів щодо їхньої відповідності принципам сталого розвитку з метою створення адекватного правового поля і механізмів фінансово-економічного стимулювання;

- розроблення комплексних прогностичних документів щодо змін природно-ресурсного потенціалу, стану довкілля та рівня життя і здоров'я населення;

- законодавче забезпечення переходу від соціально-економічного планування до еколого-соціально-економічного планування розвитку країни, регіонів і населених пунктів (до планування сталого розвитку) з обов'язковим урахуванням стану демографічної ємності території;

- розроблення та впровадження в статистичну звітність усіх рівнів індикаторів сталого розвитку;

у сфері формування інституційної бази сталого розвитку:

- створення Національної агенції зі сталого розвитку з повноваженнями щодо стратегічного планування переходу до сталого розвитку та інтеграції економічної, соціальної та екологічної політики;

- зміцнення системи державного управління сталим розвитком, уведення посади віце-прем'єра зі сталого розвитку;

- створення при Президентіві України Громадської ради зі сталого розвитку з метою напрацювання рекомендацій стосовно стратегічних документів щодо сталого розвитку України;

- посилення інтеграції екологічної політики в галузеві політики, створення в усіх міністерствах і облдержадміністраціях управлінь зі сталого розвитку;

- упровадження системи заохочення муніципальних програм сталого розвитку;

- створення інформаційно-аналітичних і науково-освітніх центрів зі сталого розвитку;

- організація системи моніторингу стану довкілля, населення та господарства за ключовими показниками.

Ціль 6. Збереження національних цінностей і традицій природокористування. Першочергові завдання:

- визнання значущості традиційних цінностей, знань і методів використання ресурсів як базису для формування принципів збалансованості, справедливості, достатності та ефективності у межах ємності довкілля для сприяння сталому розвитку;

- відновлення та поширення історично сформованих в Україні та адаптованих до вимог сьогодення національних цінностей, традицій і досвіду природокористування як системи цілісних наукових уявлень про землю, природні ресурси, систему господарювання та природу;

- створення та зміцнення правових інструментів для збереження традиційних природних і природно-антропогенних ландшафтів як осередків вивчення та відтворення вікових практик господарювання, збалансованого з природним середовищем;

- зміна моделей споживання на основі традиційних цінностей і способів природокористування та споживання;

- уведення системи заходів для формування у населення усвідомлення традицій природокористування як національної цінності;

- визнання самоцінності інших живих істот, які мають право на свій життєвий простір.

Ціль 7. Захист національних інтересів України в процесі глобалізації. Першочергові завдання:

у сфері захисту національних інтересів:

- упровадження системи комплексної оцінки переваг і ризиків для сталого розвитку України під час підготовки нових зобов'язань міжнародного характеру;

- забезпечення проведення обов'язкової стратегічної екологічної оцінки у разі залучення іноземних інвестицій та в процесі інтеграції України до світової економіки;

- забезпечення експорту товарів і послуг, у виробництві яких Україна має конкурентні переваги, зокрема сільськогосподарської продукції в умовах наростаючої продовольчої кризи;

- сприяння експорту продуктів переробки, а не сировини;

- сприяння у реалізації конкурентних переваг країни на світовому ринку транспортних послуг з урахуванням потужного транзитного потенціалу України;

- активізація розвитку конкурентоспроможних секторів економіки у міжнародному співробітництві України;

- пріоритетне забезпечення диверсифікації джерел постачання енергоресурсів в Україну та зростання рівня енергозабезпеченості на основі внутрішніх енергоресурсів;

- створення єдиного національного культурного простору та захист цього простору від негативних впливів процесів глобалізації;

у сфері міжнародного співробітництва:

- європейська інтеграція України відповідно до Угоди про партнерство та співробітництво, «Порядку денного» асоціації Україна-ЄС та інших нормативних документів з обов'язковим захистом національних інтересів країни у цьому процесі;

- розвиток співробітництва України з іншими країнами та міжнародними організаціями з питань сталого розвитку;

- участь України у міжнародному співробітництві щодо ресурсозбереження та екоєфективності, у тому числі реалізації механізмів Кіотського протоколу через проекти спільного впровадження.

Ціль 8. Забезпечення участі всіх зацікавлених сторін у формуванні та реалізації політики сталого розвитку. Першочергові завдання:

- розроблення та впровадження механізмів партнерства органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, науки, освіти і громадських організацій;

- удосконалення процедур участі громадськості у прийнятті рішень на рівні міністерств, відомств, регіональних і місцевих органів управління щодо

програм та проектів розвитку, які можуть мати негативні соціально-економічні та екологічні наслідки;

- встановлення ефективного громадського контролю за діяльністю владних структур;

- створення системи об'єктивного інформування всіх заінтересованих сторін про політичні, економічні, соціальні та екологічні аспекти сталого розвитку України;

- організація постійного діалогу влади, інститутів громадянського суспільства та бізнесу на найвищому політичному рівні щодо проблем розвитку України та шляхів їх розв'язання;

- забезпечення всебічної підтримки суспільнозначущих громадських ініціатив;

- забезпечення підготовки та видання доповіді громадських організацій «Громадська оцінка сталого розвитку України».

Ціль 9. Формування та впровадження регіональної політики сталого розвитку. Першочергові завдання:

- розроблення та впровадження регіональної політики, що забезпечуватиме гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів, регулярний моніторинг її виконання, а також буде узгодженою зі стратегією сталого розвитку України;

- розроблення та реалізація узгоджених регіональних програм сталого розвитку на засадах комплексного міжрегіонального використання природно-ресурсної бази країни;

- оптимізація співвідношення рівнів розвитку регіонів на основі врахування природних, природно-ресурсних, історичних, соціокультурних чинників розвитку кожного з них;

- класифікація регіонів України за рівнем техногенного навантаження та поліпшення екологічної ситуації у найпроблемніших регіонах;

- зміцнення горизонтальних зв'язків між регіонами шляхом виконання спільних соціально-економічних і екологічних програм та проведення міжрегіональних природоохоронних заходів.

4. Механізми (способи) переходу України до сталого розвитку. Практична реалізація переходу України до сталого розвитку зумовлена як впливом України на глобальні процеси, так і фактором зворотного впливу. У цих умовах в основу дії механізмів реалізації переходу до сталого розвитку має бути закладений принцип забезпечення багаторівневої системи дій і заходів.

Модель реалізації Концепції сталого розвитку України включає блоки заходів наддержавного та внутрішньодержавного рівнів. Це дії, спрямовані на мінімізацію негативних зовнішніх чинників, що діють на наддержавному та внутрішньодержавному рівнях, а також дії активного, конструктивного характеру, які забезпечують реалізацію заходів щодо створення нових ресурсів і умов забезпечення сталого розвитку країни, посилення її конкурентних

позицій на міжнародній арені, зростання економічного потенціалу, соціального розвитку, поліпшення екологічної ситуації в межах її території.

Реалізація моделі сталого розвитку в Україні потребує створення та використання структурованої системи правових, економічних та інших механізмів. У найзагальнішому вигляді можна визначити такі види механізмів переходу до сталого розвитку: механізми державного регулювання, правові механізми, фінансові механізми державного регулювання, економіко-виробничі механізми, соціально-економічні механізми, соціальні світоглядні, наукові й освітні механізми.

5. Етапи переходу до сталого розвитку. На шляху до сталого розвитку будуть змінюватися уявлення про нього, оскільки поглиблюватимуться знання про природу, людину, її потреби та засоби їх задоволення. Тому реалізація принципів сталого розвитку має здійснюватися поетапно.

На першому (*стабілізаційному*) етапі мають бути створені передумови переходу до сталого розвитку. Слід зупинити процеси деградації у суспільстві й природі, створити умови для здійснення комплексного оздоровлення довкілля та відтворення природних ресурсів, а також досягти усвідомлення більшістю населення безальтернативності сталому розвитку та пріоритетності екологічних чинників над усіма іншими.

На другому (*підготовчому*) етапі потрібно здійснити перехід від економіки зростання до економіки розвитку, забезпечити комплексне оздоровлення природного середовища та надати пріоритетне значення відтворенню природних ресурсів, забезпечити умови для створення внутрішнього ринку, домогтися реальної єдності влади і суспільства. Необхідно розробити й запровадити в життя нову політику в галузі освіти і виховання, науки і технологій згідно з принципами та завданнями сталого розвитку.

На третьому (*перехідному*) етапі потрібно здійснити системні (структурні та функціональні) перетворення в економіці, екологізацію суспільно-економічних відносин, технологічне оновлення виробництва, інформатизацію національної та регіональних економічних систем, зміну моделей виробництва і споживання, подолати бідність як соціальне явище, поліпшити якість життя населення, наблизити витрати ресурсів на одиницю кінцевої продукції до рівня розвинутих європейських країн.

На четвертому (*сформованому*) етапі функціонування стратегії сталого розвитку Україна має стати повноправним членом спільноти розвинутих країн світу, що перейшли на засади сталого розвитку.

6. Очікувані результати. Реалізація переходу України до сталого розвитку сприятиме:

- зменшенню антропогенного навантаження на довкілля та запровадженню збалансованого природокористування;
- припиненню деградації довкілля та збереженню біологічного й ландшафтного різноманіття;

6. Концепція переходу України до сталого розвитку

- підвищенню конкурентоспроможності національної економіки;
- екологізації усіх галузей економіки;
- структурній перебудові економіки країни у напрямі зростання частки високотехнологічних видів економічної діяльності та зменшення частки ресурсо- й енергоємних виробництв;
- створенню належних умов для розвитку соціально та екологічно відповідального бізнесу;
- підвищенню рівня якості життя населення та особистісного розвитку людини;
- підвищенню продуктивності праці;
- захисту здоров'я населення від негативних чинників довкілля та зростання тривалості життя;
- підвищенню рівня соціальних стандартів і гарантій;
- інтеграції освіти для сталого розвитку в національну систему освіти, підвищенню рівня кваліфікації та перепідготовки державних службовців і кадрів для різних галузей економіки;
- створенню системи наукового забезпечення переходу до сталого розвитку;
- збереженню історичної та культурної спадщини українського народу;
- удосконаленню нормативно-правового забезпечення сталого розвитку;
- формуванню системи державного управління сталим розвитком;
- зміні моделей виробництва і споживання на основі традиційних цінностей та новітніх способів природокористування;
- захисту національних інтересів України;
- розвитку громадянського суспільства;
- зміцненню партнерства органів державної влади та місцевого самоврядування, бізнесу, науки та інститутів громадянського суспільства у реалізації політики сталого розвитку України;
- реалізації політики сталого розвитку на регіональному рівні та зменшенню регіональних диспропорцій.

7. Оцінка фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів. Фінансування заходів переходу України до сталого розвитку планується здійснювати за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також інших джерел.

Для виконання заходів переходу України до сталого розвитку також залучатиметься міжнародна фінансова допомога.

РОЗРОБНИКИ КОНЦЕПЦІЇ:

- Інститут географії НАН України
- Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України
- Інститут проблем природокористування та екології НАН України

В обговоренні та доопрацюванні проекту Концепції брали участь представники інших академічних установ, вищих навчальних закладів, громадських природоохоронних організацій України.

Список використаних джерел

1. *АрселорМиттал* Кривой Рог [Електронний ресурс]. — Режим доступу: arcelormittal.com.ua. — Назва з екрана.
2. *Артеменко Л.В.* Україна у міжнародних економічних відносинах / Артеменко Л.В. // *Енергетична безпека в контексті відносин України з ЄС «КОМПАС 2020»* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/files/categoryJournal/NSD102_ukr_1.pdf. — Назва з екрана.
3. *Баланс* газу за минулий рік в Україні становить 175 млрд кубометрів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show>. — Назва з екрана.
4. *Балюк С.А.* Екологічний стан ґрунтів України / Балюк С.А., Медведєв В.В., Мірошніченко М.М., Скрильник Є.В., Тимченко Д.О., Фатєєв А.І., Христенко А.О., Цапко Ю.Л. // *Укр. географ. журн.* — 2012. — № 2. — С. 38—42.
5. *Бідність* та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Рєут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; ЮНІСЕФ; Український центр соціальних реформ. — К., 2009. — 288 с.
6. *Будущее*, которого мы хотим : Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию Рио+20 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/ga/search>. — Назва з екрана.
7. *Буркинський Б.В.* Экологизация политики регионального развития / Б.В. Буркинський; Ин-т проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины. — Одесса, 2002. — 328 с.
8. *Буркинський Б.В.* Природопользование: основы экономико-экологической теории / Б.В. Буркинський, В.Н. Степанов, С.К. Харичков; Ин-т проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины. — Одесса, 1999. — 350 с.
9. *Буркинський Б.* Глобалізація економіки та національна екологічна доктрина / Буркинський Б., Галушкіна Т. // *Економіст*. — 2002. — № 9. — С. 20—23.
10. *Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2011 рік* / [Щербина І.Ф., Рудик А.Ю., Зубенко В.В., Самчинська І.В. та ін.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Budget—Monitor>. — Назва з екрана.
11. *Веклич О.* Экологическая рента: сущность, разновидности, формы / Веклич О. // *Вопросы экономики*. — 2006. — № 11. — С. 104.
12. *Виступ* Геннадія Марушевського, представника України, на Другій міжсесійній зустрічі з підготовки до Конференції ООН зі збалансованого (сталого) розвитку (Нью-Йорк, 16 грудня 2011 року) // *Екологічний вісник*. — 2011. — № 6. — С. 3.
13. *Второй обзор* результативности экологической деятельности. Украина / Европейская экономическая комиссия ООН. Комитет по экологической политике. — Нью-Йорк; Женева, 2007. — С. 29—30.
14. *Геєць В.М.* Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / В.М. Геєць. — К.: Логос, 1999. — 500 с.
15. *Голубець М.А.* Вступ до геосоціосистемології / Голубець М.А. — Львів: Поллі, 2005. — 199 с.
16. *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / А. Гор; ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття»; Інститут сталого розвитку. — Пер. з англ. — К.: Інтелсфера, 2001. — 404 с.

17. Гульчак В. Позитивні зміни. Державний облік лісів України — підсумки та прогнози / Гульчак В. // Лісовий і мисливський журнал. — 2012. — № 2. — С. 6—8.
18. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций (утверждена резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>. — Название с экрана.
19. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. — Назва з екрана.
20. Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010—2015 роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ligazakon.ua>. — Назва з екрана.
21. Добряк Д.С. Напрями вдосконалення нормативно-правової бази регулювання земельних відносин / Добряк Д.С., Мартин А.Г. // Землеустрій і кадастр. — № 4. — 2009. — С. 5—10.
22. Довкілля України 2004 : стат. зб. / Державний комітет статистики України. — К., 2005. — 260 с.
23. Довкілля України 2009 : стат. зб. / Державний комітет статистики України. — К., 2010. — 202 с.
24. Довкілля України 2010 : стат. зб. / Державний комітет статистики України. — К., 2012. — 206 с.
25. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. — К. : Наук. думка, 1994. — 196 с.
26. Дребот О.І. Основні проблеми нормативно-правового забезпечення використання земельно-ресурсного потенціалу / Дребот О.І. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». — 2011. — Вип. 6/1 (48). — С. 14—18.
27. Екологічне управління / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін. — К. : Либідь, 2004. — 432 с.
28. Енергетична стратегія України на період до 2030 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control>. — Назва з екрана.
29. Єдиний державний реєстр міжнародних організацій, членом яких є Україна (станом на 01.07.2012) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. — Назва з екрана.
30. Жаліло Я.А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави / Жаліло Я.А. ; Нац. ін-т стратегічн. дослідж. — К., 2009. — 336 с.
31. Жарова Л.В. Эколого-экономические основы устойчивого развития производительных сил региона (на примере Автономной Республики Крым) / Жарова Л.В., Хлобыстов Е.В., Чернова Т.Л. ; отв. ред. М.Г. Никитина. — Симферополь : Таврия, 2009. — 192 с.
32. Журавель Н.М. Энергосберегающие технологии: оценка эколого-экономической эффективности / Н.М. Журавель, Г.В. Чернова // Регион: экономика и социология : Всероссийский научный журнал. — Новосибирск, М., 2008. — № 1. — С. 169—183.
33. Загальнодержавна програма розвитку малих міст України (затверджена Законом України від 4 березня 2004 р.) // Відомості Верховної Ради України. — К., 2004. — № 24. — С. 986—1024.
34. Збереження біорізноманіття України: Друга національна доповідь. — К. : Хімджест, 2003. — 112 с.
35. Зовнішня трудова міграція населення України / Укр. центр соціальних реформ ; Держкомстат України. — К., 2009. — 119 с.
36. Зубець М.В. Стратегія збалансованого використання і охорони земель України / Зубець М.В., Медведєв В.В., Балюк С.А. // Вісник аграрної науки. — 2011. — № 4. — С. 19—23.
37. ІБСЕД. Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи»/ USAID. — К. : Нора-Друк, 2011. — 96 с.

38. *Київ-2015*. Стратегія розвитку (Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку на період до 2015 року). — К. : НІЧЛАВА, 2004. — 280 с.
39. *Кількість та територіальне розміщення населення України* (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держкомстат України. — К., 2003. — 218 с.
40. *Київський* протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: ратифіковано Законом України від 4 лютого 2004 року № 1430 // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 19. — ст. 261.
41. *Конвенция о биологическом разнообразии* : Четвертый национальный доклад Украины. — К., 2010. — 80 с.
42. *Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/995_120. — Назва з екрана.
43. *Концепція Загальнодержавної цільової екологічної програми з охорони та відтворення довкілля Чорного та Азовського морів на 2010—2020 роки* // Жива Україна. — 2009. — № 5. — С. 7—11.
44. *Котляков В.М.* Россия на рубеже веков : взгляд с позиций географии / Котляков В.М., Агранат Г.А., Лаппо Г.М. // Изв. АН России Сер. географическая. — 2000. — № 6. — С. 7—17.
45. *Кошкарева Д.* Методологические особенности исследования регионального расселения / Кошкарева Д. // Исследование регионального расселения. — Владивосток : ДВНЦ АН СССР, 1978. — С. 12—20.
46. *Кузнецов О.Л.* Устойчивое развитие: синтез естественных и гуманитарных наук / Кузнецов О.Л., Кузнецов П.Г., Большаков Б.Е. ; Международный университет природы, общества и человека «Дубна». — Дубна, 2001. — 282 с.
47. *Кулинич П.Ф.* Екологічні імперативи в системі правової охорони сільськогосподарських земель України / Кулинич П.Ф. // Право України. — 2011. — № 2.
48. *Лидеры бизнеса Украины*. Десять лет развития экономики Украины. — 2010. — № 1 (апрель—май).
49. *Лісовий кодекс України* (в редакції Закону України № 3404-IV від 8 лютого 2006 року) // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 21. — ст. 170.
50. *Лісовський С.А.* Основы сталого (збалансованого) економічного, соціального, екологічного розвитку / Лісовський С.А. — Житомир : Полісся, 2007. — 108 с.
51. *Лісовський С.А.* Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України / Лісовський С.А. ; Ін-т географії НАН України. — К., 2009. — 300 с.
52. *Лосев К.С.* Экологические проблемы и перспективы устойчивого развития России в XXI веке / К.С. Лосев. — М. : Космосинформ, 2001. — 400 с.
53. *Лукін О.* Потужний вуглеводневий потенціал надр України — основа прийнятної енергетичної незалежності / О. Лукін, В. Шестопапов, П. Гожик // Дзеркало тижня. — 2009. — 5 груд.
54. *Макаренко Н.А.* Екологобезпечне використання земель сільськогосподарського призначення в умовах зміни клімату/ Макаренко Н.А., Ракоід О.О., Сахарчук Р.П., Дзюба Л.П // Національна екологічна політика в контексті європейської інтеграції України : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 27 жовт. 2010 р.) ; Центр екологічної освіти та інформації. — К., 2010. — С. 134—138.
55. *Марушевський Г.Б.* Етика збалансованого розвитку / Марушевський Г.Б. ; Центр екологічної освіти та інформації. — К., 2008. — 440 с.
56. *Марушевський Г.Б.* Збереження біорізноманіття і створення екомережі : Інформаційний довідник / Марушевський Г.Б., Мельничук В.П., Костюшин В.А. ; Wetlands International Black Sea Programme. — К., 2008. — 168 с.

57. *Медико-демографічне обстеження населення 2007* / УЦСР ; Держкомстат України ; МОЗ України ; USAID ; Macro International. — К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2009. — 268 с.
58. *Методические подходы к выбору стратегии устойчивого развития территории : В 2-х томах* / А.Г. Шапарь, С.З. Полищук, В.В. Антонов, Г.Г. Шматков та ін. ; под науч. ред. А.Г. Шапаря ; Ин-т проблем природопользования и экологии НАН Украины. — Днепропетровск, 1996. — Том 1. — 162 с. ; Том 2. — 170 с.
59. *Міжнародне енергетичне агентство (МЕА)* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iea.org>. — Назва з екрана.
60. *Мовчан Я.І. Морське довкілля України: три сценарії розвитку* / Мовчан Я.І., Мовчан Н.В., Тарасова О.Г. // Жива Україна. — 2009. — № 5. — С. 12—13.
61. *Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности — обобщающий доклад для представителей властных структур : Доклад ЮНЕП, 2011 г.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.unep.org/greenconomy. — Назва з екрана.
62. *Национальный кадастр антропогенных выбросов из источников и абсорбции поглотителями парниковых газов в Украине за 1990—2009 гг.* / Минприроды Украины ; Госэкоагентство Украины. — К., 2011. — 558 с.
63. *Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення* / Програма розвитку ООН. — К., 2011. — 123 с.
64. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 році* / Центр екологічної освіти та інформації. — К., 2011. — 254 с.
65. *Національна доповідь про стан родючості ґрунтів України* / за ред. С.А. Балюка, В.В. Медведєва, О.Г. Тараріко та ін. — К., 2010. — 112 с.
66. *Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2009 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>. — Назва з екрана.
67. *Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2011 році* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>. — Назва з екрана.
68. *Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2006 році* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>. — Назва з екрана.
69. *Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2010 році* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>. — Назва з екрана.
70. *Національна доповідь щодо впровадження в Україні Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням* // Н.А. Макаренко, О.О. Ракоїд, Р.П. Сахарчук та ін. ; за ред. Ю.Т. Колмаза, Н.А. Макаренко. — К. : Фітосоціоцентр, 2007. — 54 с.
71. *Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку (документ підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні»).* — К., 2008. — С. 8—9.
72. *Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua>. — Назва з екрана.
73. *Національний атлас України.* — К. : Картографія, 2007. — 440 с.
74. *Новий курс: реформи в Україні. 2010—2015. Національна доповідь* [Електронний ресурс] / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. — К., 2010. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>. — Назва з екрана.
75. *Новоторов О.С. Економіка землеробства: теорія, методологія* / Новоторов О.С. ; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. — К. : ДКС центр, 2009. — 628 с.
76. *Огляд про сприйняття змін клімату в Україні.* — К., 2009. — 57 с.
77. *Оцінка впливу зони вільної торгівлі на сталий розвиток в контексті відносин між Україною та Європейським Союзом* / CASE Україна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.case-ukraine.com.ua. — Назва з екрана.

78. *Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні* / за ред. Л.Г. Руденка. — К. : Академперіодика, 2004. — 208 с.
79. *Павличенко П.Г.* Юридичні механізми застосування Орхуської конвенції за національним екологічним законодавством України / Павличенко П.Г. та ін. — К. : Вид-во Раєвського, 2003. — 32 с.
80. *Павличенко П.Г.* До питання теорії та практики сталого розвитку / Павличенко П.Г. // Екологічний вісник. — 2002. — № 11—12. — С. 10—12.
81. *Паламарчук М.М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії / Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. — К. : Знання, 1998. — 418 с.
82. *Пахомова Н.В.* Экологический менеджмент / Н.В. Пахомова, А. Эндерс, К. Рихтер. — СПб. : Питер, 2003. — 544 с.
83. *Переход к устойчивому развитию: глобальный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России.* — М., 2002. — 444 с.
84. *Питюрченко Е.И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР / Питюрченко Е.И. — К. : Наук. думка, 1977. — 206 с.
85. *Питюрченко Е.И.* Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства / Питюрченко Е.И. — К. : Наук. думка, 1983. — 193 с.
86. *Підсумки конференції ООН зі збалансованого розвитку «Ріо + 20»* // Екологічний вісник. — 2012. — № 3. — С. 2—3.
87. *Післякризовий розвиток економіки України: засади стратегії модернізації : аналітична доповідь* / Я.А. Жаліло, Д.С. Покришка, Я.В.Белінська та ін. ; Національний ін-т стратегічних досліджень України. — К., 2011. — 66 с.
88. *Пітюрченко Ю.І.* Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР: особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи / Пітюрченко Ю.І. — К. : Наук. думка, 1972. — 187 с.
89. *Политика мобилизации интегрального ресурса региона : в 2 кн. / Рук. авт. кол.: Б.В. Буркинский, С.К.Харичков ; Ин-т проблем рынка и эколого-экономических исследований НАН Украины.* — Одесса, 2002. — Кн. 2 — 346 с.
90. *Постанови НКРЕ від 10.03.99 № 310, від 30.03.2006 № 400, від 08.06.2006 № 739, від 19.10.2006 № 1345, від 19.12.2006 № 1672, від 07.08.2008 № 934, від 25.10.2008 № 1239, від 13.07.2010 № 812 : нормативно-правові акти [Електронний ресурс] / Національна комісія регулювання електроенергетики України. — Режим доступу: <http://www.nerc.gov.ua/control>. — Назва з екрана.*
91. *Правова охорона атмосферного повітря: практичні аспекти* / За заг. ред. Жиравецького Т.М., Кравченко О.В. — Львів : ЕПЛ, 2011. — 120 с.
92. *Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій* / за ред. Б.М. Данилишина. — К. : Нічлава. 2006. — 704 с.
93. *Про концепцію сталого розвитку населених пунктів : постанова Верховної Ради України* // Офіційний вісник України. — 2000. — № 1. — С. 29—40.
94. *Про забезпечення споживачів природним газом : постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1729 [Електронний ресурс].* — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
95. *Про Загальнодержавну програму «Питна вода України» на 2006—2020 роки : Закон України від 03.03.2005 № 2455-IV (в редакції Закону № 3933-VI від 20 жовтня 2011 року)* // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 24. — ст. 247.
96. *Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства : Закон України від 17.01.2002 № 2988-III* // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 25. — ст. 172.
97. *Про затвердження Загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів : Закон України від 22 березня 2001 року № 2333-III* // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 28. — ст. 135.

98. *Про затвердження* Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року : Закон України від 24 травня 2012 року № 4836-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
99. *Про затвердження* Концепції зменшення обсягів викидів важких металів в атмосферне повітря : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2000 року № 1291 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
100. *Про затвердження* Методики розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економіки від 02.03.2007 № 60 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/documents>. — Назва з екрана.
101. *Про затвердження* Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 року № 577-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.
102. *Про землеустрій* : Закон України від 22.05.2003 № 858-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 36.
103. *Про основні засади* (Стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 26. — ст. 218.
104. *Про охорону* атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII (в редакції Закону України від 21 червня 2001 року № 2556-III) // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — ст. 252.
105. *Про столицю* України — місто-герой Київ : Закон України // Урядовий кур'єр. — 1999. — № 16—17. (29 січня). — С. 9—13.
106. *Про схвалення* Концепції Загальнодержавної програми використання та охорони земель на період до 2022 року : проект розпорядження Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dazru.gov.ua/tegra>. — Назва з екрана.
107. *Програма* дій «Порядок денний на XXI століття». — Пер. з англ. / ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». — К. : Інтелсфера, 2000. — 360 с.
108. *Програма* дій подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття» (RIO + 5). — К. : Інтелсфера, 2000. — 58 с.
109. *Проект* оновленої енергетичної стратегії України на період до 2030 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-energy.org/upload/files/NECU>. — Назва з екрана.
110. *Протидія* глобальній зміні клімату в контексті Кіотських домовленостей: український вимір / Орленко С.Л., Жаліло Я.А., Трофимова І.В. Хабатюк О.П., Чабан Н.М. ; Національний ін-т стратегічних досліджень України. — К., 2010. — 48 с.
111. *Протокол* про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>. — Назва з екрана.
112. *Пуригіна О.Г.* Міжнародні економічні конфлікти / Пуригіна О.Г. — К., 2008. — 280 с.
113. *Рамкова конвенція* Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (ратифікована Законом України від 29 жовтня 1996 року) // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 50. — ст. 277.
114. *Резолюція* A/RES/62/98 Генеральної Асамблеї ООН от 31 января 2008 года (не имеющий обязательной юридической силы документ по всем видам лесов) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-ods.un.org>. — Назва з екрана.
115. *Резолюція* Экономического и социального совета ООН 2006/49 (итоговый документ шестой сессии Форума ООН по лесам) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/ru>. — Назва з екрана.

116. *Розселення в Україні: проблеми і перспективи* / Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т., Танцюра В.Л. ; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. — К., 2006. — 269 с.
117. *Руденко Л.Г.* Роль Українських Карпат у забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку України / Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський // Укр. географ. журн. — 2009. — № 3. — С. 23—29.
118. *Самура А.* Огляд нормативних актів у сфері охорони клімату / Самура А., Шпег Н. // Екологія. Право. Людина. — 2011. — № 13—14 (53—54). — С. 58—64.
119. *Свенчіцкі М.* Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз — 2050 / Свенчіцкі М., Ткаченко Л., Чапко І. — К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.undp.org.ua>. — Назва з екрана.
120. *Семиколенних А.А.* Европейская тематическая стратегия сохранения почв (22.09.2006) (Обзор документов) / Семиколенних А.А. // Почвоведение. — 2008. — № 12. — С. 1524—1526.
121. *Смертність населення України у трудоактивному віці* : колект. монографія / відп. ред. Е.М. Лібанова ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2007. — 211 с.
122. *Соціальний захист населення України в 2011 р.* : статистичний збірник / Державна служба статистики України. — К. : Держаналітінформ, 2012. — 119 с.
123. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України* : статистичний збірник. — К. : Держкомстат України, 2006. — 207 с.
124. *Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави* : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. — К., 2009. — 687 с.
125. *Сталий розвиток м. Києва у ХХІ сторіччі: стратегія та механізми* / Національна академія наук України. — К., 2001. — 342 с.
126. *Статистичний збірник «Регіони України» 2010.* — Частина І / Державний комітет статистики України. — К., 2010.
127. *Статистичний збірник «Регіони України» 2010.* — Частина ІІ / Державний комітет статистики України. — К., 2010.
128. *Статистичний щорічник України за 2007 рік* : статистичний збірник / Державний комітет статистики України. — К., 2008. — 572 с.
129. *Статистичний щорічник України за 2010 рік* : статистичний збірник / Державний комітет статистики України. — К., 2011. — 560 с.
130. *Стельмашук Н.* От потасовок к аргументам переходят антиглобалисты в споре с крупным капиталом / Стельмашук Н. // Зеркало недели. — 2002. — № 14. — С. 11.
131. *Тишук Т.А.* Економіка України у 2011 році: прогноз динаміки, виклики та ризики / Т.А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов ; за заг. ред. Я.А. Жаліла ; Національний ін-т стратегічних досліджень України [Електронний ресурс]. — К., 2011. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>. — Назва з екрана.
132. *Ткач В.П.* Ліси та лісистість в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку / Ткач В.П. // Укр. географ. журн. — 2012. — № 2. — С. 49—55.
133. *Топчієв О.Г.* Основы суспільної географії : навчальний посібник / Топчієв О.Г. — Одеса : Астропринт, 2001. — 560 с.
134. *Третье, Четвертое и Пятое Национальные сообщения Украины по вопросам изменения климата* / Минприроды Украины, Украинский научно-исследовательский гидрометеорологический ин-т. — К., 2009.
135. *Три роки членства у СОТ: тенденції зовнішньої торгівлі України у посткризовий період* / Національний ін-т стратегічних досліджень України. — К., 2011. — 72 с.
136. *Україна в 2005—2009 роках: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку* : колект. монографія / за заг. ред. Ю.Г. Рубана ; Національний ін-т стратегічних досліджень України. — К., 2009. — 655 с.

137. *Україна на шляху до п'ятнадцятої річниці Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку: Стан реалізації Україною Програми дій МКНР протягом 1994—2009 рр.* — К. : День Печати, 2009. — 132 с.
138. *Україна у цифрах у 2011 році : статистичний збірник / Державна служба статистики України.* — К., 2012. — 252 с.
139. *Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / за ред. Л.Г. Руденка.* — К. : Академперіодика, 2005. — 320 с.
140. *Укррудпром.* Предприяття [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrrudprom.ua/reference>. — Назва з екрана.
141. *Химическая промышленность // Лидеры бизнеса Украины. Десять лет развития экономики Украины. ТОП-100 рейтинг.* — 2010. — №1. — С.132—137.
142. *Хумарова Н.І.* Екологічні цільові програми у системі державного регулювання природокористування / Хумарова Н.І. ; НЛТУУ // Науковий вісник: Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища. — Львів, 2005. — Вип. 15.6 — С. 187—194.
143. *Хумарова Н.І.* Екологічно чисте виробництво — інноваційна складова стратегії сталого розвитку / Н.І. Хумарова ; НЛТУУ // Науковий вісник. — Львів, 2007. — Вип. 17.7 — С. 110—115.
144. *Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я.П. Дідуха.* — К. : Глобалконсалтинг, 2009. — 900 с.
145. *Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І.А. Акімова.* — К. : Глобалконсалтинг, 2009. — 600 с.
146. *Чернявський М.В.* Наближене до природи ведення лісового господарства в Україні / Чернявський М.В., Криницький Г.Т., Парпан В.І. // Наукові праці Лісівничої академії наук України : зб. наук. пр. — Львів, 2011. — Вип. 9.
147. *Яценко Б.П.* Тенденції розвитку галузевої структури світової економіки / Яценко Б.П. // Світова економіка. — К. : Либідь, 2000. — С. 5.
148. *2010-Environmental Performance Index: Summary For Policymakers* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epi.yale.edu/Countries/Ukraine>. — Назва з екрана.
149. *Central Intelligence Agency.* — The World Factbook [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications>. — Назва з екрана.
150. *Communication from the Commission of the Council, the European Parliament, the Economical and Social Committee and the Committee of the Regions. Thematic Strategy for Soil Protection.* Brussels, 22.9.2006 COM (2006) 231 final [Електронний ресурс].
151. *Current Ideas on Sustainable Development Goals and Indicators // Rio 2012 Issue Brief Produced by the UNCSO Secretariat, 2011, N 6* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content>. — Назва з екрана.
152. *Food Security and Sustainable Agriculture // Rio 2012 Issue Brief Produced by the UNCSO Secretariat, December 2011, N 9* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.
153. *Forest Europe 2011. Oslo Ministerial Mandate for Negotiating a Legally Binding Agreement on Forests in Europe. Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe. Oslo 14—16 June 2011* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.foresteurope.org>. — Назва з екрана.
154. *Legatum Prosperity Index* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.prosperity.com>. — Назва з екрана.
155. *Lessons from the Peer Review Mechanism // Rio + 20 Issue Brief Produced by the UNCSO Secretariat, July 2011 N 2* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.

156. *Regional, national and local level governance for sustainable development* // Rio 2012 Issue Brief Produced by the UNCSD Secretariat, December 2011, N 10 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.

157. *Report of the World Summit on Sustainable Development*. Johannesburg, South Africa, 26 August — 4 September 2002. A/CONF.199/20, United Nations — New York, 2002 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un-documents.net>. — Назва з екрана.

158. *Science and Technology for Sustainable Development* // Rio 2012 Issue Brief Produced by the UNCSD Secretariat, January 2012, N 12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.

159. *Sustainable Cities* // Rio 2012 Issue Brief Produced by the UNCSD Secretariat, 2011, N 5. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.

160. *The Johannesburg Declaration on Sustainable Development*. — 4 September. — United Nations. — 2002.

161. *The Montréal Process*. Criteria and indicators for the conservation and sustainable management of temperate and boreal forests. — Third Edition, December 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rinya.maff.go.jp/mpci>. — Назва з екрана.

162. *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. — Nairobi : UNEP, 2011. — 630 p.

163. *Trade and Green Economy* // Rio + 20 Issue Brief Produced by the UNCSD Secretariat and UNCTAD, March 2011 N 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.

164. *US Energy Information Administration*. Independent and Analysis [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eia.gov>. — Назва з екрана.

165. *Water* // Rio 2012 Issue Brief Produced by the UNCSD Secretariat, December 2011, N 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uncsd2012.org/content/documents>. — Назва з екрана.

166. *Zgurovsky M.* Sustainable development analysis — global and regional contexts. — P. 1 : Global analysis of quality and security of life / Zgurovsky M. et al. — Kyiv : NTUU «KPI», 2010.

167. *Zgurovsky M.* Sustainable Development Global Simulation: Analysis of Quality and Security of Human Life // Sustainable Development — Policy and Urban Development — Tourism, Life Science, Management and Environment / Zgurovsky M. ; Edited by Chaouki Ghenai. — InTech, QP. 201—206.

168. *Zgurovsky M.Z.* General Pattern of Global System Conflicts and Global Threats of 21st Century / Zgurovsky M.Z. — Springer Science+Business Media, Inc. 2007. — P. 687—695.

Перелік скорочень

АЕС	— атомна електростанція
ВВП	— валовий внутрішній продукт
ВЕС	— вітрова електростанція
ГЕС	— гідроелектростанція
ГЕФ	— Глобальний екологічний фонд
ЕЧВ	— екологічно чисте виробництво
ЄБРР	— Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄС	— Європейський Союз
ЖКП	— житлово-комунальні послуги
ІКТ	— інформаційно-комунікаційні технології
НБУ	— Національний банк України
НВДЕ	— нетрадиційні відновлювані джерела енергії
НКСВ	— Наглядовий комітет спільного впровадження
НССР	— національна стратегія сталого розвитку
ООН	— Організація Об'єднаних Націй
ОСВ	— одиниця скорочення викидів
ОУК	— одиниця установленої кількості
ПГ	— парникові гази
ПЕК	— паливно-енергетичний комплекс
ПП	— прямі іноземні інвестиції
ПКС	— паритет купівельної спроможності
ПЕР	— паливно-енергетичні ресурси
ПСВ	— проекти спільного впровадження
СЕР	— скидні енергоресурси
СЕС	— сонячна електростанція
СНД	— Співдружність незалежних держав
СОТ	— Світова організація торгівлі
ТЕС	— теплова електростанція
ТЕЦ	— теплоелектроцентраль
ТПВ	— тверді побутові відходи
ЮНЕП	— Програма Організації Об'єднаних Націй з питань навколишнього середовища

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
-----------------	---

1

ОСНОВНІ СКЛАДОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Особливості формування національної стратегії сталого розвитку	7
---	---

2

НАЦІОНАЛЬНА ОЦІНКА РІВНЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ «ПОРЯДКУ ДЕННОГО НА ХХІ СТОЛІТТЯ»

2.1. Соціальні та економічні аспекти	14
2.1.1. Боротьба з бідністю	14
2.1.2. Стан економіки	21
2.1.3. «Зелена» економіка у контексті сталого й відтворювального розвитку та подо- лання бідності	35
2.1.4. Реформування соціальної сфери	65
2.1.5. Динаміка і сталість народонаселення	73
2.1.6. Сприяння сталому розвитку населених пунктів	83
2.1.7. Розвиток сталого споживання та виробництва	95
2.2. Збереження та раціональне використання ресурсів з метою розвитку	108
2.2.1. Захист атмосфери	108
2.2.2. Зміна клімату	122
2.2.3. Захист водних об'єктів	143
2.2.4. Охорона лісів	167
2.2.5. Боротьба з опустелюванням і посухою	181
2.2.6. Збереження біологічної різноманітності	193
2.2.7. Поводження з відходами	198
2.2.8. Раціональне використання земельних ресурсів	211
2.3. Посилення ролі основних груп населення	232
2.4. Засоби реалізації політики сталого розвитку	239
2.5. Участь секторів суспільства у впровадженні	247

3

ПРОБЛЕМИ НАРОЩЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВПРОВАДЖЕННЯ «ПОРЯДКУ ДЕННОГО НА ХХІ СТОЛІТТЯ»

3.1. Оцінка рівня інтегрованості (комплексності) в підходах щодо впровадження прин- ципів сталого розвитку	253
3.2. Оцінка проблем, що стримують упровадження положень «Порядку денного на ХХІ століття», у тому числі на місцевому рівні	258
3.3. Коригування підходів до вирішення головних проблем, яким віддано пріоритет	274

4

РУШІЙНІ СИЛИ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

4.1. Оцінка впливу національних рушійних сил на процеси переходу до сталого розвитку	281
4.2. Розвиток інструментів, правової та інституційної бази для сталого та відновлюваного розвитку	288
4.3. Участь України у міжнародному співробітництві зі сталого розвитку	298
4.3.1. Участь України у міжнародних організаціях	299
4.3.2. Виконання загальних зобов'язань шляхом створення національних механізмів та участь у рамкових ініціативах	301
4.3.3. Участь України у виконанні міжнародних проектів з питань збалансованого розвитку	308
4.3.4. Участь України у міжнародних самітах та конференціях зі збалансованого розвитку та у підготовчих процесах до них	312

5

НАЦІОНАЛЬНИЙ ШЛЯХ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

5.1. Головні висновки минулого десятиліття	314
5.2. Політичні заходи на національному та глобальному рівнях, що здатні прискорити прогрес на шляху до сталого та відтворювального розвитку, зокрема розвитку «зеленої» економіки	316
5.3. Позиція України щодо розвитку міжнародної координації та посилення міжнародної інституційної основи (включаючи систему ООН) сталого та відновлюваного розвитку	326
5.3.1. Погоджена політика з питань сталого розвитку	326
5.3.2. Уніфіковане правове поле	327
5.3.3. Ефективна інституційна база	328
5.3.4. Узгоджені моніторингові інструменти і стандарти	330
5.3.5. Механізми гарантування правозастосування та юстиції	330
5.3.6. Достатня і гарантована база фінансування	331

6

КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	347
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	356

Наукове видання
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

**СТАН ВИКОНАННЯ
В УКРАЇНІ
ПОЛОЖЕНЬ
«ПОРЯДКУ ДЕННОГО
НА ХХІ СТОЛІТТЯ»
(2002—2012)**

За редакцією
академіка НАН України
Л.Г. РУДЕНКА

Редактор *З.А. Болкотун*
Художнє оформлення *Є.О. Льницького*
Технічний редактор *Т.М. Шендерович*
Комп'ютерна верстка *С.В. Кубарева*

Підписано до друку 30.10.2014. Формат 70 × 100/16.
Папір офс. Гарн. Ньютон. Друк офс. Обл.-вид. арк. 28,56.
Ум. друк. арк. 29,25. Тираж 300 прим. Зам. № 4039

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

